

8097

Bal

21

О. Б А Л Ь З

БІДНІ
РОДИЦІ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УК

ОНОРЕ ДЕ-БАЛЬЗАК

БІДНІ РОДИЧІ

КУЗИНА БЕТА

Переклав з французької
В. ПІДМОГИЛЬНИЙ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1929

Обкладинка роботи художника В. Герасимова.

Випустило
ВИДАВНИЦТВО „КУЛЬТУРА“
ДЕРЖТРЕСТУ „КИЇВ-ДРУК“
на замовлення
ДЕРЖАВНОГО ВИДАВНИЦТВА
УКРАЇНИ

Державний Трест „Київ-Друк“.
4-та друкарня, вулиця Воровського, № 42.
Укрголовліт № 1144 (715). 1928. Зам. 4333—5.000.

*Донові Мікель Анжело
Каєтані, принцові Теанському.*

Не римському принцові, не спадкоємцеві славетного роду Каєтанів, що давав християнству пап, а вченому коментаторові Данта присвячую я цей невеличкий уривок довгої історії.

Ви дали зрозуміти мені чудове рештвання ідей, що на них найбільший італійський поет побудував свою поему—єдину, яку новітній час може протиставити Гомеровій. Поки я вас не почув, „Божественна Комедія“ здавалась мені безмежною загадкою, що її рації ніхто не добрав, найменше коментатори. Розуміти так Данта, це значить бути також великим, як і він; але велич властива вам усіма сторонами.

Французький учений здобув-би слави, дістав-би катедру й багато відзнак, коли-б опублікував догматичним томом ту імпровізацію, якою ви заворожили один з вечерів спочинку після споглядання Риму. Ви, може, не знаєте, що професори наші здебільшого живуть на Германії, на Англії, на Сході чи на Півночі, як ті комахи на дереві; і як комахи-ж стають складовими частинами його, здобуваючи з цінностей теми свою власну цінність. Але Італію ще не досліджено з прилюдної катедри. Моеї літературної скромности до уваги ніхто не братиме. Я міг-би, пограбувавши вас, стати таким ученим, як усі три Шлегелі разом, а проте хочу лишитись простим громадським лікарем, ветеринаром невігойних недуг хоч-би для того, щоб подати знак глибокої вдячності своєму чичероне та прилучити ваше славетне ім'я до імен Порції, Сан-Северіно, Парето, ді-Негро, Бельджойозо, що будуть у „Людській Комедії“ представниками тієї щирої та тривалої спілки Італії з Францією, яку вже в шістнадцятому столітті єпископ Банделло, автор вельми жартівливих оповідань, освятив таким самим способом у чудовій збірці новель, що з них повстало кілька п'єс Шекспірових, іноді навіть цілі ролі, дослівно запозичені.

Два нариси, які вам присвячую, є дві вічні сторони того самого факту. Ното duplex,—сказав наш великий Бюфон—чому-ж не додати: Res duplex? Все двоїсте, навіть правда. Так і Мольєр подає нам завжди дві сторони всякої людської проблеми; наслідуючи його, Дідро написав колись: „Це не оповідання“, може бути свій шедевр, де малює величну постать панни Ляшо, забитої від Гардана, поруч чудового коханця, забитого від своєї любки. Отже й мої дві новелі протилежно-паристі, як близнята різної статі. Це—літературна фантазія, якій можна один раз віддатись, зокрема в творі, де пробуєш виявити всі ті форми, що правлять думці за вбрання. Людські суперечки походять здебільшого від того, що існують заразом і вчені, і неуки, з яких кожен спроможний бачити тільки одну сторону фактів та ідей, і кожен допевняється, що та сторона, яку він бачить, є єдино правдива, єдино добра. Так само й святе письмо проголосило пророче слово: „Бог віддасть світ на змагання“. Признаюсь, що ради одного цього уступу з святого письма папський престол мав-би доручити вам керування обома канцеляріями, підлягаючи цьому реченню, розтлумаченому 1814 року наказом Луї XVIII.

Хай-же ваш розум, хай притаманна вам поезія сприяють обом нарисам „Бідних родичів“

*Вашого захопленого слуги
де-Бальзака.*

Серпень—вересень, 1846.

Розділ I.

ДЕ ТІЛЬКИ ПРИСТРАСТЬ НЕ МОСТИТЬСЯ?

В середині липня 1838 року в одній з тих карет, що їх недавно пустили по паризьких площах і назву їм приклали „мілорди“, їхав по Університетській вулиці гладкий чоловік середнього зросту в уніформі капітана національної гвардії.

Серед парижан, яких мають за людей розумних, трапляються й такі, що уявляють себе в уніформі багато кращими, ніж у звичайній одежі, а жінок наділяють таким зіпсованим смаком, до якого, мозляв, мусить дуже пасувати вигляд хутрової шапки та військового впорядження.

Фізіономія цього капітана, що належав до другого легіону, пашила самовдоволенням, яке надавало блиску його червонястому, досить безклому обличчю. По тій авреолі, що нею багатство, набуте в торгівлі, позначає чоло колишніх крамарів, можна було відгадати в ньому одного з паризьких обранців, що-найменше давнішого помішника мера своєї округи. Гордовито відхилившись у кутку „мілорда“, цей прикрашений орденами чоловік недбало скидав поглядом на перехожих, що в Парижі часто отак приймають на себе приємні посмішки, призначені для відсутніх прекрасних очей.

„Мілорд“ спинився між вулицями де-Бельшас та Бургонською коло великого нового будинку, поставленого на ділянці подвір'я, що належало до старого готеля з садом. Зберігся й самий

готель ¹⁾ примітивної форми, що стояв у глибині садиби, зменшеної наполовину.

З самої манери, як капітан прийняв послуги візника, сходячи з „мілорда“, знати було п'ятдесятилітнього. Де-які рухи своєю одвертою важкотою мають нескромність метричного свідоцтва. Капітан знову надів на праву руку жовту рукавицю і, не питаючись у швайцара, попростував до ганку першого поверху з таким виглядом, мов казав: „Це мое“. Паризькі дверники на око вправні, вони ніколи не спиняють людей з орденами, в синій одежі, важких на ходу,—словом, багатів пізнають відразу.

Весь цей перший поверх займав пан барон Гюло д'Ерві, комісар-розпорядник за Республіки, колишній генерал-інтендант армії, а в той час—директор одного з найважливіших відділів військового міністерства, державний радник, кавалер великого офіцерського ордену Почесного Легіону і т. ин., і т. ин.

Цей барон Гюло сам назвався „д'Ерві“ від назви своєї батьківщини, щоб відзначитись від свого брата, славетного генерала Гюло, гренадерського полковника в імператорській гвардії, якого імператор наділив титулом графа Форцгеймського після кампанії 1809 року. Старший брат, граф, що мусів піклуватись про молодшого, примістив його з батьківської обережності до військового уряду, де, завдяки їхнім подвійним послугам, барон спобіг і заробив Наполеонової ласки. З 1807 року барон був головним інтендантом війська в Еспанії.

Подзвонивши, буржуазний капітан через велику силу впорядкував свою одежу, що позакочувалась і ззаду, і спереду під натиском грушовидного черева. Видима річ, ліврейний лакей зразу-ж його постеріг, і цей важливий та ставний чоловік пішов за слугою, що оповістив, відчинивши до вітальні двері:
„Пан Кривель!“

---

¹⁾ Готель вжито в розумінні: опрічний будинок.

Почувши це прізвище, що так чудово пасувало до постати того, хто його мав ¹⁾, висока білява жінка, дуже добре збережена, стріпнулась, мов від електричного струму, і підвелась.

— Гортензіє, янголе мій, іди в сад з кузиною Бетою,—жваво промовила вона до дівчини, що вишивала неподалік від неї.

Граційно привітавшись із капітаном, панна Гортензія Гюло вийшла в засклені двері, повівши з собою стару, худющу дівчину, що здавалась старшою за баронесу, хоч була проти неї на п'ять років молодша.

— Справа йде про твоє весілля,—шепнула кузина Бета на вухо молодій Гортензії, зовсім, здається, не ображаючись на те, що баронеса так їх вирядила, її саму вважаючи ні за що.

Таку безцеремонність можна було-б при потребі пояснити одежею цієї кухні.

На старій дівчині була мериносова сукня коринкового кольору, якої стрій та окрайка належали до часів реставрації, вишиваний комірчик, що коштував мабуть франків зо три, солом'яний капелюх, оздоблений синіми отласними цятками й солом'яною крайкою, як у базарних перекупок. Побачивши козлинні черевики, яких фасон свідчив про нужденного шевця, людина стороння не зважилася-б вітатись із кузиною Бетою, як з членом родини, бо вона зовсім нагадувала поденну швачку. Проте, стара дівчина, виходячи, пильно вклонилась панові Кревелю, що теж їй щиро відповів.

— Ви-ж прийдете завтра, панно Фішер?—сказав він.

— У вас нікого не буде?—спитала кузина Бета.

— Діти мої і ви, та й усі,—відповів візитер.

— Гаразд,—мовила вона,—тоді згода.

— Я, пані, до ваших послуг,—сказав капітан буржуазної поліції, ще раз уклоняючись баронесі Гюло.

---

¹⁾ Crever—допнути.

І глянув на пані Гюло так, як Тартюф дивиться на Ельміру, коли якийсь провінціяльний актор, у Пуатьє або в Кутансі, вважає за потрібне підкреслити суть своєї ролі.

— Якщо ваша ласка, пане, то там нам далеко краще буде розмовляти про справи, ніж тут у вітальні,—сказала пані Гюло, вказуючи на сусідню кімнату, яка в розташуванні помешкання була картярнею.

Цю кімнату тільки легенька перетинка відділяла від будуару, якого вікно виходило в сад, і пані Гюло покинула пана Кревеля на хвилинку самого, бо визнала за потрібне зачинити в будуарі вікно та двері, щоб їх, бува, хто не підслухав. З обережності вона навіть скляні двері у вітальні так само зачинила, посміхаючись дочці та кузині, що сиділи в старій альтанці край саду. Вертаючись, покинула двері до картярні розчинені, щоб почути, коли хто до вітальні зайде. Коли ходила на самоті сюди й туди за цією справою, всі думки її позначались на обличчі і хто побачив-би її, може й злякався-б її хвилювання. А коли верталась від вхідних дверей до картярні, лице її застелилось тією непорушною стриманістю, якою, здається, всі жінки, навіть найщиріші, чудово володіють.

Підчас цих, що-найменше чудних, приготовин, національний гвардієць оглядав обставу в кімнаті. Коли побачив шовкові завіси, колись червоні, а тепер збляклі під діянням сонця й витерті на бганках від довгого вжитку; килим, що з нього всі кольори походили; меблі, яких позолота вицвіла, а шовкова оббивка, помережена плямами, облазила цілими смугами,—на його пласкому обличчі крамаря-вискочня наївно промайнуло задоволення, потім надія. Він дивився на себе в дзеркало над старовинним годинником стилю ампір, самого себе оглядаючи, коли це шелест шовкової сукні попередив його про баронесу. І він зразу-ж став у позицію.

Кинувшись на канапу, що, певно, дуже гарна була коло 1809 року, баронеса показала Кревелеві

на крісло, якого ручки кінчались бронзовими головами сфінкса, на яких полущилась фарба, оголяючи по-декуди дерево, й запросила його сідати.

— Ваші перестороги, пані, були-б добрим знаком для...

— Коханця,—додала вона, уриваючи національного гвардійця.

— Нікчемне слово,—промовив він, притиснувши праву руку до серця й поводячи очима з таким виразом, що майже завжди смішить жінку, коли вона бачить його тверезо.—Коханець! Коханець! Скажіть краще—заворожений!

Розділ II.

ТЯЖКІ ПРИЗНАННЯ.

— Слухайте, пане Кревелю,—обізвалася баронеса, зовсім не збираючись сміятись,—вам п'ятдесят років, на десять років менше, як панові Гюло, я це знаю; але в мої літа жіноче безумство мусить бути виправдане красою, молодістю, славою, заслугами, яким-небудь блиском, що нас засліплюють до самозабуття, навіть у наші літа. Якщо ви маєте п'ятдесят тисяч ліврів ренти, то літа ваші цілком урівноважують багатство; отже, нічого того, що жінка вимагає, у вас немає...

— А любов? — сказав національний гвардієць, підвівшись і підходячи,—любов, що...

— Ні, пане, упертість!—сказала баронеса, уриваючи його, щоб покласти край цій сміховині.

— Так, упертість і любов,—провадив він,—але де-що і більше—права..

— Права?—скрикнула пані Гюло, стаючи велична від призирства, зневаги, обурення.—Але,—вела вона,—з таким тоном ми ніколи не кінчимо, і я не за тим вас просила прийти, щоб розмовляти про те, що спричинилось до вашого вигнання, не зважаючи на зв'язок між нашими родинами...

— Я гадав...

— Знову!—підхопила вона.—Хіба ви з того, як я легко та вільно говорю про коханця, про все найдражливіше для жінки, не бачите, що я цілком певна своєї чесноти? Я нічого не боюся, навіть підозри за те, що замкнулася з вами. Хіба

це поведінка кволої жінки? Ви самі добре знаєте, навіщо я вас покликала!..

— Ні, пані,—відказав Кревель, прибираючи холодного вигляду. Він стиснув губи й знову став у позицію.

— Ну, то я не буду розводитись, щоб скоротити нашу обопільну муку,—сказала баронеса Гюло, дивлячись на Кревеля.

Кревель іронічно вклонився, і людина досвідчена пізнала-б у його рухові грацію колишнього комі-вояжера.

— Наш син одружився з вашою дочкою.

— О, коли-б це діло тепер було!..—сказав Кревель.

— То шлюб цей не відбувся-б,—жваво відповіла баронеса,—догадуюсь. Проте, вам нема що скаржитись. Син мій не тільки один з найперших паризьких адвокатів, а ось уже рік як депутат, і його виступ у палаті був такий блискучий, що можна незабаром сподіватись йому і міністерства. Вікторена двічі призначали на доповідача у важливих справах, і він міг-би вже бути, коли-б схотів, генеральним адвокатом у касаційній палаті. Отже, коли ви натякаєте мені, що у вас зять без достатку...

— У мене зять, якого мушу підтримувати,—відповів Кревель,—а це, здається мені, ще гірше, пані. З п'ятисот тисяч франків, призначених у посаг моїй дочці, двісті тисяч пішло бо-зна на що!.. На сплату боргів вашого шановного сина, на чарівне умеблювання його будинку, що коштує п'ятсот тисяч франків, а од сили дає п'ятнадцять тисяч, бо він сам займає найкращу його частину, ще й винен за нього двісті шістьдесят тисяч франків... Прибуток ледве покриває відсотки по боргу. Цього року я даю дочці тисяч двадцять франків, щоб вона могла обкритись. А зять мій, що заробляв, кажуть, тридцять тисяч франків у суді, хоче кидати суд ради палати.

— Це, пане Кревелю, справи не торкається і відхиляє нас від теми. Але, щоб покінчити з цим—

якщо син мій стане міністром, якщо зробить вас кавалером ордену Почесного Легіону та радником паризької префектури, то вам, колишньому парфюмерові, зовсім нема чого скаржитись!

— А, в тому то й річ, пані! Я—бакалійник, крамар, колишній торгівець мигдалевим тістом, португальською водою, олією до волосся,—виходить для мене велика честь, що віддав свою дочку-одиначку за сина барона Гюло д'Ерві; дочка моя, мовляв, баронеса. Це відгонить часами регентства Луї XV, круглих віконець! Дуже добре... Я люблю Селестіну так, як можна любити одиначку, так люблю її, що терпів усі незручності вдовування в Парижі (і в розцвіті сил, пані!), щоб не обдарувати її ні братом, ні сестрою; але знайте, що й з такою безтямною любов'ю до дочки я не порушу свого багатства ради вашого сина, якого витрати, мені, старому торгівцеві, не здаються ясними...

— Пане, зараз у міністерстві торгівлі ви бачите пана Попіно, колишнього дрогіста з Ломбардської вулиці.

— Мій друг, пані!...—сказав колишній парфюмер;— бо я, Селестен Кревель, колись головний прикажчик у дядька Цезаря Бірото, купив фонди згаданого Бірото, тестя Попіно, а сам Попіно був звичайним прикажчиком у тому закладі, і він сам про це згадує, бо не пишається (треба справедливість йому віддати) перед людьми з добрим становищем та шістьдесятма тисячами франків ренти.

— Отже, пане, ті погляди, що ви означуєте словом „регентство“, певно непридатні вже для доби, коли людей відзначають за їхні особисті прикмети, і коли ви віддали свою дочку за мого сина...

— Ви не знаєте, як стався цей шлюб!..—скрикнув Кревель. — Ох, прокляте парубоцьке життя! Коли-б не мої захоплення, моя Селестіна була-б віконтесою Попіно!

— Знову-таки, не докоряймо одне одному за доконані факти,—енергійно відказала баронеса.— Говорімо по суті тієї скарги, що виникла в мене

через вашу чудну поведінку. Моя дочка Гортензія могла віддатись заміж, шлюб цілком залежав від вас, я вірила у ваші великодушні почуття, я гадала, що ви віддасте справедливість жінці, яка завжди носила в серці тільки образ свого чоловіка, що ви звільните її від потреби приймати людину, яка може її компромітувати, що ви ради чести родини, з якою звязані, не вагаючись допоможете Гортензії улаштуватись із паном радником Леба... А ви, пане, перешкодили цьому весіллю...

— Пані,—відповів колишній парфюмер,—я зробив, як чесна людина. До мене прийшли й спитали, чи будуть сплачені двісті тисяч франків посагу, обіцяних за Гортензією. Я відповів дослівно так:— „Я цього не гарантую. Мій зять, якому родина Гюло призначила цю суму в посаг, мав борги, і я гадаю, що, коли пан Гюло д'Ерві завтра помре, то вдова його лишиться без шматка хліба“. Оце й усе, люба пані.

— Чи сказали-б ви так, пане, — спитала пані Гюло, пильно дивлячись на Кревеля,—коли-б я для вас зрадила свої обов'язки?..

— Не мав-би права так казати, люба Аделіно,—скрикнув цей своєрідний коханець, уриваючи баронесу на слові,—бо ви знашли-б тоді посаг у моєму папіровникові...

І додаючи до слова й діло, гладкий Кревель схилився на одне коліно та поцілував руку пані Гюло, бо від його слів її охопив німий жах, який він визнав за вагання.

— Купити доччине щастя ціною... О, встаньте, пане, або я подзвоню.

Колишній парфюмер через силу підвівся. Ця обставина такої люті на нього нагнала, що він знову став у позицію. Майже в усіх чоловіків є улюблена людина, що в ній вони сподіваються виявити всі переваги, якими обдарувала їх природа. У Кревеля ця поза полягала в тому, що він схрещував руки під Наполеона, одвертав трохи

голову і втупляв свій погляд так, як художник на портреті Наполеонові зробив, тоб-то в обрій.

— Додержувати, — мовив він, добре вдаючи обурення, — додержувати вірність якомусь розпус...

— Чоловікові, пане, який годен того, — відказала пані Гюло, уриваючи Кревеля, щоб не дати йому вимовити слова, якого не хотіла почути.

— Стривайте, пані, ви написали, щоб я прийшов, ви хочете знати причини моєї поведінки, ви доводите мене до крайности своїм імператорським виглядом, своїм призи́рством і... зневагою! Так ніби я негр який. Кажу вам ще раз, повірте мені! — я маю право... лицятись до вас... бо... Та ні, я так вас люблю, що буду мовчати...

— Кажіть, пане, через кілька день мені буде сорок вісім років, я не маніжна дівчина й усе можу слухати...

— Ну, так чи дасте ви мені слово чесно́ї жінки, — бо ви, на лихо мені, чесна жінка, — що віколи не зрадите мого імени, ніколи не скажете, що саме я викрив вам цю таємницю?..

— Якщо це умова відкриття, то присягаюсь, що нікому, навіть чоловікові, не назву того, від кого дізнаюсь про ті дивовижні речі, які ви мені звірите.

— Охоче вірю, бо справа торкається тільки вас та його...

Пані Гюло зблідла.

— Ах, коли ви любите ще Гюло, то будете мучитись! Може краще мовчати?..

— Кажіть, пане, бо по вашому, справа йде про те, щоб виправдати переді мною ті чудні заяви, що ви мені робили, і ту упертість, з якою ви мучите жінку моїх літ, що хоче одружити свою дочку й потім... спокійно вмерти.

— Самі бачите, що ви нещасна...

— Я, пане?

— Так, прекрасне й благородне створіння! — скрикнув Кревель. — Ти все життя тільки страждала...

— Пане, замовчіть і вийдіть! Або розмовляйте зі мною пристойно.

— Знаєте, пані, де ми познайомились із добродієм Гюло?.. В наших коханок, пані.

— О, пане...

— У наших коханок, пані, — мелодраматично повторив Кревель і вийшов із позиції, щоб зробити жест правою рукою.

— Ну, й що потім, пане?.. — спокійно сказала баронеса на превелике здивування Кревелеві.

Душевної величи дрібні спокусники ніколи не розуміють.

— Я, хоч п'ять років уже вдовував, — вів Кревель таким тоном, ніби історію яку розповідати збирався, — але не хотів удруге женитися ради дочки, яку божествлю, а тим більше не хотів мати звязку в домі, дарма що в мене була тоді гарнесенька конторниця; і от я завівся, мовляв, маленькою п'ятнадцятилітньою робітницею чудової краси і, мушу признатись, закохався в неї до безтями. Отож, пані, я попросив свою рідну тітку, яку виписав з батьківщини (материну сестру) жити з цим чарівним створінням та наглядати, щоб вона лишилась доброзвичайною, скільки можливо було це в її... як сказати?.. непевному... ні, незаконному становищі!.. У дівчинки, що мала виразне покликання до музики, були вчителі, її виховано (треба-ж було їй діло дати!). Та крім того, я хотів бути для неї разом і батьком, і добродієм, і — скажімо одверто — коханцем, хотів убити двох зайців, зробити гарне діло і здобути собі гарну приятельку. П'ять років я був щасливий. У малій був не голос, а цілий скарб для театру, і я не прибильшу, назвавши її Дюпре в спідниці. Я витрачав на неї дві тисячі франків річно, і це тільки для того, щоб розвинути в ній співацькі здібності. Через неї я божевільно кохався в музиці, мав для неї та для дочки ложу в Італійців. Я ходив туди по-черзі, день із Селестіною, день із Жозефою...

— Як, ця славетна співачка?

— Так пані, — гордовито відказав Кревель, — ця знаменита співачка зобов'язана мені всім... Нарешті, коли малій вийшло двадцять літ, 1834 року,

я, гадаючи, що звязав її з собою назавжди, став дуже до неї здатливий, хотів трохи потішити розвагами й дозволив їй бачитись із однією гарненькою актрисою, Женні Кадін, якої доля мала щось спільне із її власною. Ця актриса теж була всім зобов'язана одному прихильникові, що виховав її дуже дбайливо. Цим прихильником був барон Гюло...

— Знаю це, пане,—сказала баронеса спокійно без жадного хвилювання.

— Он що!—скрикнув Кревель, де-далі більше дивуючись.—Ну, а чи знаєте ви, що ваше страхиття-чоловік допомагав Женні Кадін з тринадцятого року її життя?

— Ну, й що далі, пане?—сказала баронеса.

— Женні Кадін,—вів колишній торговець,—теж було двадцять років, як і Жозефі, коли вони познайомились, і барон грав ролю Луї XV в історії з панною де-Роман, а почалось це з 1826 року, коли ви ще були на двадцять років молодші...

— Пане, я мала підстави давати панові Гюло таку волю.

— Ця ваша брехня, пані, безперечно зітре всі гріхи, що ви вчинили, і відчинить вам двері до раю,—відказав Кревель так лукаво, що баронеса почервоніла.—Кажіть це иншим, велична й кохана жінка, але не дядькові Кревелю, який, не забувайте, надто часто гуляв учотирьох із вашим негідником-чоловіком, щоб не знати вам ціни! Він часом докоряв сам собі між двома чарками й докладно змальовував мені ваші довершеності. О, я вас добре знаю—ви янгол! Тільки розпусник міг вагатись між двадцятилітньою дівчиною та вами, а я не вагаюсь.

— Пане!

— Гарзд, я спиняюсь... але знайте, свята й гідна жінко, що чоловіки, коли сп'яніють, розповідають багато-що про своїх дружин у коханок, що регочуть з цього, як навіжені.

Сльози чесноти, що набігли в прекрасних рідницях пані Гюло, раптом спинили національного гвардійця, і він забув навіть стати в позицію.

— Я продовжую, — сказав він. — Через наших дівчат ми з бароном потоваришували. Барон, як і всі порочні люди, з себе дуже любий, справді гарний хлопець. О, як мені цей мерзотник сподобався! Ні, він таки був вигадливий... Але покиньмо ці спогади... Ми стали ніби брати... Негідник, достоту часів регенства, пробував мене зіпсувати, схилити мене до сенсімонізму в жіночій справі, прищепити мені великопаньські ідеї часів синіх каптанів; але, бачите, я так любив свою малу, що ладен був оженитися з нею, якби не боявся дітей. Як же могли, по-вашому, два старі тата, такі друзі, як... як ми були, не подумати про те, щоб поженити своїх дітей? Через три місяці після весілля вашого сина з моєю Селестіною, Гюло (не знаю, як я можу вимовити його ім'я, мерзотника, бо він нас обох, пані, обдурив!..), ну, так мерзотник цей одбив у мене Жозефочку. Цей шибеник зумів збути молодому державному радникові та якомусь артистові (вибачте, що так мало!) свою Женні Кадін, якої успіхи ставали де-далі голосніші, і загарбав у мене мою бідненьку коханку, чарівну жінку; та ви, певно, бачили її у Італійців, де він улаштував її під своїм заступництвом. Чоловік ваш не такий обережний, як я,—я, мов нотний папір, розлінований, — і його вже чимало таки поскубла Женні Кадін, що коштувала йому коло тридцяти тисяч франків на рік. Ну, так знайте, що для Жозефи він руйнується в кінець. Жозефа, пані, єврейка, називається вона Мірах, а це анаграма Хірама, іудейської цифри, даної їй на ознаку, бо вона—покинута в Германії дитина (мої довідки стверджують, що вона—незаконна дочка одного багатого єврея-банкіра). Театр, а найбільше вказівки Женні Кадін, пані Шонц, Малаги, Карабін що-до способу поводитись із старими, розвинули в малої, яку я тримав на чесній недорогій путі, інстинкт перших іудеїв до золота та коштовностей, до золотого тельця! Славетна співачка, ставши жадібною, хоче бути багатою, дуже багатою. То-ж вона й не

марнотратить нічого з того, що марнотратять для неї. Першу спробу вона зробила на добродії Гюло, якого чисто обскубла, ох! так обскубла, мовляв, аж обголила! Бідолаха змагався за неї з одним з Келерів та з маркізом д'Егріньюном, що побожеволіли обидва від Жозефи, не згадуючи вже про невідомих прихильників, а тепер її відбирає в нього отой багатючий герцог, що опікується мистецтвом. Як його звати!.. карлик!.. Ага, герцог д'Ерувіль. Цей вельможа має намір володіти Жозефою неподільно; серед двірських про це всі говорять, а барон ще нічогісінько не знає, бо скрізь уже воно так ведеться, що коханець, як і чоловік, дізнається останній. Тепер ви розумієте мої права? Ваш дружина, прекрасна дамо, позбавив мене мого щастя, єдиної радості, що прикрашала моє вдовування. Атож, коли-б я, на лихо собі, не зустрівся з цим старим штукарем, то й досі володів-би Жозефою; бо я, бачите, ніколи не пустив-би її в театр, вона лишилась-би непомітною, пристойною і моєю. Ох, коли-б ви бачили її років вісім тому—тонка й нервова, шкіра золотава, як у андалузянки, мовляв, волосся чорне й блискуче, мов отласне, вельможна виборність у рухах, скромність бідности, чиста грація, гнучкість, як у дикої лані. Через добродія Гюло ці чари, ця чеснота стали вовчою пасткою, лазівкою для срібних монет. Дівчина стала царицею нечистивих, як то кажуть. Словом, вона „крутить“ тепер—вона, яка нічогісінько не знала, навіть цього слова!

В цю хвилину старий парфюмер витер очі, де набігли сльози. Щирість його горя вплинули на пані Гюло, і вона прокинулася з марення, що її опанувало.

— Хіба-ж знайдеш знову, пані, в п'ятдесят два роки такий скарб? В такі літа любов коштує тридцять тисяч франків на рік—я знаю суму на прикладі вашого чоловіка, — а я надто люблю Селестіну, щоб руйнувати її. Коли я побачив вас на першій вечірці, що ви нам улаштували, то перестав

розуміти, як цей злодій-Гюло міг утримувати якусь Женні Кадін... Ви виглядали, як імператриця. Вам не було ще тридцяти років,—провадив він,—ви видались мені молодою, прекрасною. Слово чести, того дня я зворушився до глибини душі, я думав: „Не будь у мене Жозефи, коли вже дядько Гюло своєю жінкою гребує, то вона прийшлася-б мені, як рукавиця“. Ох, вибачте, це вираз із моєї колишньої мови! Парфюмер дає себе часом знати, тому я й на депутатство надіятись не можу. Отож, коли барон мене так підло зрадив, — бо між старими молодцями, якими ми були, коханки друзів мусять бути священні, — тоді я заприсягнувся забрати в нього дружину. Це справедливо. Барон нічого не міг-би сказати, безкарність нам забезпечена. Ви вигнали мене з дому, як скаженого собаку, після перших-же слів, коли я торкнувся стану свого серця; цим ви подвоїли мою любов, мою упертість, коли хочете, і ви будете моя.

— Як саме?

— Не знаю, але це буде. Бачите, пані, дурний парфюмер (ще й колишній!) з єдиною думкою в голозі сильніший за розумника, в якого їх тисяча. Ви причарували мене, і ви моя помста! Отже, я вас ніби двічі люблю. Я розмовляю з вами одверто, не вагаючись. От ви кажете мені: „я вашою не буду“, — а я спокійно балакаю з вами. Словом, мовляв та приказка, граю, розкривши карти. Так, ви будете моя, ви все-таки будете моєю коханкою. Це буде, бо від вашого чоловіка я всього сподіваюсь...

Пані Гюло глянула на цього рахубистого буржуа так пильно та злякано, що він подумав, чи не збожевіла вона, і спинився.

— Ви самі цього хотіли, ви зневажали мене, ви мене на це викликали, от я й сказав!—мовив він, почувавши потребу виправдати дикість своїх останніх слів.

— Ох, дочка моя, дочка!—скрикнула баронеса мручим голосом.

— Ах, нічого я більше не знаю! — підхопив Кревель.—Того дня, коли в мене взято Жозефу, я був, як тигриця, в якій відняли малят.., Словом, був такий, як, ви зараз. Ваша дочка! для мене це спосіб здобути вас. Так, я перешкодив весіллю вашої дочки!.. і ви не віддасте її заміж без моєї допомоги! Хоч яка красуня з панни Гортензії, а їй треба посагу...

— Ох, так!—сказала баронеса, витираючи очі.

— Ну, от спробуйте попросити десять тисяч франків у барона! — вів Кревель, знову ставши в позицію.

Він почекав хвилинку, як актор, що витримує павзу.

— Коли-б вони в нього були, він віддав-би їх тій, що заступить Жозефу!—сказав він, підвищуючи голос. — Хіба на його дорозі спиняються? Передусім, він занадто любить жінок! (У всьому є золота серединка, мовляв наш король). А потім ще й пиха. З нього показний чоловік! Він усіх вас на соломі покладе ради власної втіхи! Та ви й так уже на дорозі до богадільні. Гляньте, відколи я до вас перестав ходити, ви не могли підновити меблів у своїй вітальні. Слово „скрута“ кричить з усіх проріх у цій матерії. Який-же зять не вийде звідци, жахнувшись кепсько прихованих доказів найстрашніших злиднів, злиднів добропорядних людей? Я був крамарем, знаюся на цьому. Ніхто не вміє так відрізнити справжнє багатство від видимого, як око паризького купця... Ви сидите без копійки, — сказав він тихо, — це видно по всьому, навіть по фраківі вашого слуги. Хочете, я викрию вам страшні таємниці, які від вас ховають?

— Пане, — сказала пані Гюло, що її хусточка вже змокрила від сліз,—досить, досить!..

— Ну, так мій зять дає гроші своєму батькові,—це саме я й хотів насамперед сказати вам з приводу вашого сина. Але я пильную інтересів своєї дочки... Будьте спокійні.

— Ох, віддати заміж дочку й померти! — промовила нещасна жінка, нестямлючись.

— Ну, так от вам і спосіб,—обізвався Кревель.

Пані Гюло глянула на Кревеля з надією, яка так швидко перемінила їй вираз обличчя, що самий цей рух повинен був-би зворушити Кревеля та примусити його відкинутись свого смішного плану.

Розділ III.

ЧУДОВЕ ЖІНОЧЕ ЖИТТЯ.

— Ви будете гарна ще десять років,—вів Кревель, стоячи в позиції,—будьте прихильна до мене, і панна Гортензія вийде заміж. Гюло дав мені право, як я вже казав, вести справу без манівців, і він не гніватиметься. За три останні роки я збільшив свої капітали, бо в пустошах стримувався. Маю тепер триста тисяч франків заробітку, крім основного капіталу, і вони до ваших послуг...

— Вийдіть, пане,—сказала пані Гюло,—вийдіть і ніколи мені на очі не навертайтеся. Коли-б не потреба знати причини вашої підлої поведінки в справі шлюбу, що готувався для Гортензії... Так, підлої...—підхопила вона, бо Кревель зробив рух.—Як-же инакше назвати таку ворожість до бідної дівчини, до гарної, безневинної істоти?.. Коли-б не ця потреба, що рвала моє материнське серце, ви ніколи-б зі мною не розмовляли, ніколи до мене не прийшли-б. Тридцять два роки чесного життя, подружньої вірності не загинуть під ударами пана Кревеля...

— Колишнього парфюмера, наступника Цезаря де-Бірто в „Королеві Троянд“ на вулиці Сент-Онора,—глузливо промовив Кревель,—колишнього помічника мера, капітана національної гвардії, кавалера Почесного Легіону, точнісінько як і його попередник.

— Пане,—вела баронеса,—панові Гюло, після двадцяти років постійности, могла обриднути дру-

жина, це торкається тільки мене; але, бачите, пане, свою невірність він покрит таємницею, бо я не знала, що він заступив вас у серці панни Жозефи...

— О!— скрикнув Кревель,— тільки ціною золота пані!.. Ця пташка стала йому за два роки в сто тисяч франків. Ха, ха, ви ще не знаєте...

— Годі про це, пане Кревелю. За-для вас я не відмовлюся того щастя, яке мати почуває, коли може без гризоти в серці цілувати своїх дітей, коли бачить, що родина її шанує, любить, і віддам свою душу богові незаплямованою.

— Амінь!— сказав Кревель з диявольською гіркотою, що розливається на обличчі в претенційних людей, коли вони знову зазнають поразки в тому самому заході.— Ви ще не знаєте злиднів у останньому ступні, сорому... безчестя... Я пробував просвітлити вас, хотів урятувати вас і вашу дочку... то що-ж, прочитаете новітню притчу про „блудного батька“ від слова до слова. Ваші сльози й ваша гордість зворушують мене, бо бачити кохану жінку в сльозах — це жах!— мовив Кревель, сідаючи.— Все, що я можу вам пообіцяти, люба Аделіно, це не вживати нічого ні проти вас, ні проти вашого чоловіка, але й по довідки до мене не присилайте ніколи. Оце й усе.

— Що-ж робити?— скрикнула пані Гюло.

Досі баронеса хоробро терпіла потрійну муку, що це оповідання в її серці знімало, бо страждала як жінка, як мати і як дружина. Справді, поки тесть її сина був бундючний і настирливий, вона черпала силу з опору, який ставила крамаревій грубості; але лагідність, яку виявляв він у розпачу відкинутого коханця й приниженого національного гвардійця, попустила струни її душі, напружені до крайньої міри; вона ламала руки, ридала й була в стані такого тяжкого пригноблення, що дозволила Кревелеві, який навколішки став, цілувати свої руки.

— Боже мій, що робити?— ще раз мовила вона, витираючи очі.— Хіба може мати спокійно дивитись,

як перед її очима гине дочка? Яка буде доля цієї чудової істоти, міцною як своїм чеснотливим життям коло матери, так і своєю видатною натурою? Іноді вона гуляє по саді й сумує не знати чому, я бачу її із слізьми в очах...

— Їй двадцять один рік,— сказав Кревель.

— Чи варто віддавати її в монастир?— спитала баронеса.— Бо підчас таких криз релігія часто буває безсилою проти природи, і дівчата, найпобожніше виховані, втрачають голову!.. Але встаньте-ж, пане, хіба ви не бачите, що тепер між нами все кінчено, що ви гидкий мені, що ви знищили останню надію матери...

— А якщо я знову відновлю її?..— сказав він.

Пані Гюло глянула на Кревеля так розпачливо, що той зворушився, але прогнав із серця жаль через її слова: „ви мені гидкий“. Чеснота завжди буває надто прямолінійна, вона не знає відтінків та засобів, якими можна викеровуватись у хибному становищі.

— Тепер без посагу не віддаси заміж навіть таку гарну дівчину, як Гортензія,— вів Кревель, знову прибираючи ображеного вигляду.— Така краса, як у вашої дочки, небезпечна для чоловіків; це ніби шиковний кінь, що на нього мало покупців трапляється, бо утримувати його коштує дорого. Підіть пішки з такою жінкою під руку — всі на вас дивитимуться, всі за вами посунуть, багатимуть вашу дружину. Цей успіх турбує багатьох людей, що не хочуть убивати коханців, бо, зрештою, більше, як одного, і не вб'єш. У вашому становищі можна одружити дочку тільки трьома способами. За моєю допомогою, але ви цього не хочете — це раз; знайти шістдесятлітнього діда, багатющого, що не має дітей, але хоче їх мати—це важко, але буває. Скільки є старих, що беруть Жозеф, Женні Кадін, чому-ж не знайтися такому, що зробить цю дурницю законно? Коли-б у мене не було Селестіни та двох онуків, я сам женився-б з Гортензією. Це два! Останній спосіб найлегший.

Пані Гюло підвела голову й тоскно глянула на старого парфюмера.

— Париж — це місто, де збираються всі енергійні люди, що виростають, як ті дички, на французькій землі, в ньому кишить багато безпритульних талантів, багато сміяків, здібних на все, навіть здобути багатство... Ну, так ці хлопці... (Ваш слуга теж таким був свого часу й добре їх знає!.. Що мав дю-Тіле? Що мав Попіно двадцять років тому? Ниділи обидва в крамниці дядька Бірото без жадного капіталу, крім бажання висунутись, а воно, на мою думку варте найкращого капіталу!.. Капітал можна проїсти, а здібностей не проїси!.. А я що мав? Бажання висунутись, відвагу. Тепер дю-Тіле зрівнявся з найвидатнішими особами. Малий Попіно, найбагатший дрогіст з Ломбардської вулиці, став депутатом, а тепер і міністром...). Ну, так отакий кондотьєр, мовляв, крамар, писака або маляр, це єдина в Парижі істота, що може взяти безпосажну красуню, бо хоробрість їхня не знає меж. Пан Попіно одружився з панною Бірото, не сподіваючись і лівра посагу. Люди ці божевільні! Вони вірять у любов так само, як у свою долю та здібності!.. Пошукайте енергійної людини, що закохається у вашу дочку, і він оженився з нею, не зважаючи на становище. Признайтесь, що, як ворогові, мені не бракує великодушності, бо порада ця йде мені на шкоду.

— Ох, пане Кревелю, якщо ви хочете бути моїм другом, то покиньте свої смішні думки!..

— Смішні? Пані, не принижуйте себе, гляньте на себе... Я вас люблю, і ви прийдете до мене! Я хочу сказати колись Гюло: „Ти взяв у мене Жозефу, а я в тебе — дружину..!“ Це старий закон відплати! І я добиватимусь здійснення свого проєкту, аби тільки ви не стали надміру бридкою. Я доб'юся, ось через що,— сказав він, стаючи в позицію та дивлючись на пані Гюло.

— Ви не знайдете ні діда, ні закоханого молодика, — провадив він після павзи, — бо не так

любите свою дочку, щоб віддати її в лапи старого розпусника, а взяти першого-ліпшого енергійного юнака, ви, баронеса Гюло, сестра генерала-лейтенанта, що командував старими гренадерами старої гвардії, ніколи не погодитесь — це-ж може бути простий робітник, — був-же один теперішній мільйонер простим механіком тому десять років, — простий доглядач робіт, простий підмайстер на фабриці. І тоді, побачивши, що ваша дочка, під впливом своїх двадцяти років, може вас знечестити, ви подумаєте: „Краще хай я схиблю, і коли пан Кревель збереже все в таємниці, я зароблю дочці двісті тисяч франків посагу десятьма роками прихильності до колишнього рукавичника... дядька Кревеля!...“ Я вам обрид, і мова моя глибоко неморальна, правда? Але, коли-б вас змагала непереможна пристрасть, ви, щоб поступитись мені, почали-б міркувати так, як міркують усі закохані жінки. Ну, так ці міркування, ці поступки сумління з'являться у вашому серці ради щастя Гортензії...

— У Гортензії ще є дядько.

— Хто, дядько Фішер?.. Він свої справи пореє— знову-таки через барона, що гребе з усіх скриньок, де тільки рука його сягає.

— Граф Гюло...

— О, ваш чоловік, пані, вже згайнував заощадження старого генерала-лейтенанта, на них він урядив будинок своєї співачки. Ну, так я мушу йти без жадної надії?

— Прощайте, пане. Від пристрасти до жінки моїх літ легко видужати, і у вас з'являться християнські думки. Бог допомагає нещасним.

Баронеса підвелася, щоб присилувати капітана відступити, і вирядила його до великої вітальні.

— Хіба в такому ганчір'ї мусить жити прекрасна пані Гюло?— сказав він.

І показав на стару лампу, на свічадо з облізлою позолотою, на вичовганий килим, на все лахміття колишніх розкошів, що обертали велику,

білу, червоно-золоту вітальню в якийсь труп царственного свята.

— Над усім цим сяє чеснота, пане. Я не хочу мати чудову обставу, роблячи з тієї краси, яку ви в мені добачаєте, вовчі пастки та лазівки для срібної монети.

Капітан прикусив губу, пізнаючи вираз, яким він допіру затаврував Жозефину жадібність.

— І для кого ця постійність?— спитав він.

В цю хвилину баронеса довела колишнього парфюмера аж до дверей.

— Для розпусника,— додав він, прибравши вигляду людини чеснотливої і мільйонера.

— Коли ваша правда, пане, то моя постійність має де-яку заслугу, та й усе.

Вона покинула капітана, уклонившись йому так, як уклоняються обридникам, щоб їх здихатись, і так швидко відвернулась, що не побачила вже його в-останнє в позиції. Вона пішла розчинити двері, що позачиняла, і не могла побачити загрозливого руху, яким Кревель з нею попрощався. Ішла гордо, благородно, як мучениця в Колізеї. Проте, сили її вичерпались, бо в своєму синьому будуарі вона впала на канапу й сиділа, втупивши очі в півзруйновану альтанку, де дочка її балакала з кузиною Бетою.

З перших днів шлюбу аж до цього моменту баронеса любила свого чоловіка так, як Жозефіна наприкінці любила Наполеона — захопленою, материнською, рабською любов'ю. Хоч їй невідомі були подробиці, які Кревель допіру розповів, проте вона аж надто добре знала, що барон Гюло вже двадцять років її зраджує; але вона насунула собі на очі олив'яний вуаль, вона плакала нишком, і жадного докору в неї ніколи не виривалось. Цією янгольською лагідністю вона здобула від чоловіка пошану і створила круг себе ніби культ божества. Приязнь, яку дружина виказує чоловікові, повага, якою вона його оточує, заразливі в родині. Гортензія вважала свого батька за довершений

зразок шлюбної вірності. А Гюло-син, вихований в атмосфері захоплення бароном, що в ньому кожен бачив одного з велетнів — помічників Наполеонових, був свідомий того, що становищем своїм зобов'язаний батьківському імені й заслугам, та, крім того, ще й досі боявся батька під впливом дитячих вражінень, що довго зберігають свою силу; отже, коли-б він навіть і догадувався про ті недоладності, що викрив Кревель, то через надмірну шанобливість свою не ремствував-би на них, а виправдав-би їх з того погляду, з якого взагалі дивляться на чоловіка в таких справах.

Тепер треба пояснити надзвичайну відданість цієї прекрасної та благородної жінки, і от у кількох словах її історія.

З одного прикордонного лотарінзького села, що коло підгір'я Вогезів, три брати Фішери, прості хлібороби, через республіканські реквізиції рушили до райнської армії.

Року 1799 середульший з братів, Андре, вдівець і батько панії Гюло, доручив свою дочку під догляд старшому братові, П'єрові Фішеру, який після рани, що дістав 1797 року, став нездатний до служби і взяв кілька часткових підрядів у військовому транспорті, здобувши їх з протекції комісара-розпорядника Гюло д'Ерві. Цілком природнім випадком Гюло, приїхавши до Страсбургу, побачив родину Фішерів, Аделінин батько та його молодший брат були тоді постачальниками фуражу в Ельзасі.

Аделіну, що мала тоді шіснадцять років, можна було порівняти з славною панією дю-Барі, що теж була дочкою Лотарінгії. Вона належала до тих довершених, разючих красунь, до тих жінок, подібних на пані Тальєн, що їх природа обробляє особливо дбайливо; вона ущедряє їх своїми найціннішими дарами: виборністю, благородством, грацією, витонченістю, елегантністю, незрівняною шкірою та кольором обличчя, стопленим у цій невідомій майстерні, де працює випадок. Всі ці

прекрасні жінки подібні між собою. Біянка Капелла, якої портрет є шедевр Бронзіно, Венера Жана Гужона, якій за оригінал була славетна Діяна де-Пуатьє, синьйора Олімпія, якої портрет міститься в галереї Дорія, нарешті Нінон, пані дю-Барі, пані Тальєн, панна Георгія, пані Рекам'є, всі ті жінки, що лишилися вродливими, не зважаючи на свої роки, пристрасні й надмірні втіхи в житті, мають у поставі, побудові, в характері краси різючу подібність, так ніби в океані поколінь є якась афродитська течія, звідки виходять усі ці Венери, дочки тієї самої солоної хвилі.

Аделіна Фішер, одна з найпрекрасніших серед цього божественного племені, мала величні риси, зміясті лінії, прозору шкіру жінок, народжених королевами. Біляве волосся, що наша мати-Єва дістала з божих рук, царствений зріст, величний вигляд, вельможні обриси профіля, сільська скромність спиняли по дорозі всіх чоловіків, зачарованих, мов аматори перед Рафаелем,— то-ж, побачивши її, розпорядник у законний термін узяв Аделіну Фішер за дружину на превелике здивування Фішерам, що всі виросли в захопленні перед своїми начальниками.

Старший, салдат 1792 року, тяжко зраний під час атаки Вісембурзьких фортець, божествив імператора Наполеона й усе те, що стосувалось до великої армії. Андре та Йоган з пошаною ставились до розпорядника Гюло, висуванця імператорового, якому до того-ж були зобов'язані своєю долею, бо Гюло д'Ерві, добачивши в них розум та чесність, витягнув їх із військової валки й поставив на чолі дуже важливої управи. Брати Фішери зробили чимало послуг підчас кампанії 1804 року. Після замирення Гюло здобув їм призначення на постачальників фуражу в Ельзасі, не знаючи, що його самого пізніше пошлють до Страсбургу, щоб готувати кампанію 1806 року.

Для молоді селянки цей шлюб був ніби вшестям. Прекрасна Аделіна без жадних переходів

потрапила з сільського болота в рай імператорського двору. Справді, на той час комісара-розпорядника, одного з найчесніших та найактивніших робітників своєї справи, названо бароном, покликано до імператора і призначено в імператорську гвардію. Цій прекрасній селянці стало сміливості надолужити своє виховання з любови до чоловіка, що за ним вона просто дух ронила. Як чоловік, генеральний розпорядник був ніби відповіддю Аделіні, як жінці. Він належав до обраних серед найкращих чоловіків. Високий, добре збудований, елегантний у поставі, з синіми очима невідпорного блиску, мінення та відтінку, він визначався серед д'Орсеїв, Форбінів, Уврарів, словом серед усього полку красунів часів імперії. Але любовні пригоди цього переможця, наскрізь перейнятого що-до жінок ідеями директорії, урвались на довгий час через подружнє кохання.

Отже, для Аделіни барон був з самого початку якимсь непомильним богом; вона була зобов'язана йому всім: багатством — мала карету, опрічний будинок і всі розкоші того часу; щастям — її любили, не криючись; титулом — була баронесою; славою, кінець-кінцем, бо її називали прекрасною панією Гюло; нарешті, вона мала честь відхилити залицяння імператора, що подарував їй діамантову рив'єру й завжди відзначав її, бо часом запитував: „Чи добре має ся прекрасна пані Гюло?“ з виглядом людини, що може помститися над тим, хто перемиг-би там, де він зазнав поразки.

Отож, не треба великого розуму мати, щоб зрозуміти в простій, наївній і прекрасній душі причини фанатизму, що пані Гюло вклала в свою любов. Запевнивши сама себе, що чоловік проти неї ніколи схибити не здібний, вона обернулася перед судом власного сумління в покірну, зречену й сліпу рабину свого творця. Зважайте до того-ж, що вона була дуже обдарована здоровим розумом, тим здоровим розумом народу, що допоміг зміцнити її виховання. В світі вона говорила мало,

ні про кого не лихословила, не добивалася блиску, в усе вдумувалась і наслідувала найпорядніших жінок, кращого роду.

Року 1815 Гюло тримався лінії принца Вісембурзького, одного з своїх найближчих друзів, і взяв участь в організації тієї імпровізованої армії, якої поразка закінчила наполеонівський цикл у Ватерлоо. Року 1816 барон був у ганьбі від міністерства Фельстра, і знову до інтенданства його покликано тільки 1823 року, коли він став потрібний для еспанської війни. 1830 року він знову з'явився у військовому уряді, як директор департаменту, коли Луї-Філіп зробив щось ніби вербунок серед старих наполеонівських банд. По вступі на престіл молодшої галузі, якій він був спритним поборником, барон лишився незмінним директором у військовому міністерстві. Крім того, він дістав маршальське жезло, і король нічого вже не міг для нього зробити, хіба що призначити міністром або пером Франції.

Не маючи праці з 1818 до 1823 року, барон Гюло віддався пильному служінню жінкам. Пані Гюло залічувала перші зради свого Гектора до часів великого ф і н а л у імперії. Отже баронеса дванадцять років у своєму шлюбному житті неподільно грала ролю *prima donna absoluta*. Ще й досі вона тішилась старою, залякклою приязню, яку відчувають чоловіки до дружини, коли вона бере на себе покірну ролю лагідної та чеснотливої подруги; вона знала, що жадна суперниця не встоїть проти єдиного слова докору, але заплющувала очі, затикала уші й не хотіла нічого знати про поведінку чоловікову по-за домом. Словом, ставилась до Гектора, як мати до пещеної дитини. За три роки перед розмовою, що оце відбулася, Гортензія пізнала батька в театрі Вар'єте, що сидів у літерний ложі бенуару з Женні Кадін, і скрикнула:

— Он тато!

— Ти помиляєшся, мій янголе, він у маршала,— відповіла баронеса.

Баронеса дуже добре примітила Женні Кадін, але замість вдатися в розпач, побачивши її красу, вона подумала сама-собі: „Негідник-Гектор мабуть дуже щасливий“. Проте, мучилась, терпіла нишком жахливий біль, але, побачивши Гектора вдома, знову бачила дванадцять років свого непорушного щастя і жодної скарги не в силі була висловити. Їй дуже хотілося, щоб барон зробив її своєю вірницею, та з пошани до нього вона ніколи не зважувалась натякнути, що знає про його походеньки. Такий надмір делікатности можна здибати тільки в красунь із народу, що вміють терпіти удари, не відбиваючись; в жилах їхніх ще є рештки крові перших мучеників. Дівчата доброго роду, рівні своїм чоловікам, почувають потребу мучити їх та позначати своє терпіння — як у більярді очка позначають,— дошкульними словами, якими виявляють свою диявольську мстивість та забезпечують собі чи то вищість, чи то право на відплату.

Баронеса мала пристрасного прихильника в особі свого зятя, генерала-лейтенанта Гюло, шановного командира піших гренадерів імператорської гвардії, якого мусіли на останок днів його нагородити маршальським жезлом. Цей старий, командувавши з 1830 до 1834 року військовим дивізіоном, де були бретонські департаменти,— місце його подвигів 1799 та 1800 років,— оселився в Парижі коло брата, якого й досі по-батьківськи любив. Серце цього старого салдата заприятнилось із невістчиним, він захоплювався нею, як найблагороднішою і найсвятішою істотою її стати. Він не женився, бо хотів здибати другу Аделіну, марно шукавши її по двадцятьох країнах у двадцятьох походах. Щоб не втратити пошани цього старого, бездоганного й несхибного республіканця, що про нього Наполеон казав: „З хороброго Гюло упертий республіканець, але він ніколи мене не зрадить“, Аделіна ладна була терпіти муки ще жорстокіші від тих, що допіру її спіткали. Але цей сімдесят-

двохлітній дід, розбитий тридцятьма походами, зраний у-двадцять сьоме під Ватерлоо, був для Аделіни тільки метою захоплення, а не заступником. Бідолаха-граф, крім інших недуг, і чути міг тільки за допомогою різка!

Поки барон Гюло був красунем, любовні пригоди його не позначались на статкові, але в п'ятдесят років він мусів розраховуватись із чарівницями. В таких літах любов у старих чоловіків обертається в порок; до цього прилучається ще й безглузда пиха. З того часу Аделіна примітила, що барон став неймовірно вимогливий до свого туалету, фарбував волосся та бурці, носив пояси та корсети. Він хотів лишитись вродливим за всяку ціну. Цей культ власної особи — хибу, з якої колись сам глузував,— він довів до дріб'язковости. Нарешті Аделіна постерегла, що золотий струмок, який котиться до баронових коханок, має джерело в її домі. За вісім років згайновано в-щент чимале багатство, і так, що два роки тому, коли женили молодшого Гюло, барон мусів признатись дружині, що весь статок їхній полягає в його платні.

— Що-ж з нами буде?— спитала Аделіна.

— Будь спокійна,— відповів державний радник.— У вашому розпорядженні моє утримання, а я забезпечу посаг Гортензії та наше майбутнє комерційними справами.

Глибока віра цієї жінки в могутність та високі прикмети, в здібності та вдачу свого чоловіка заспокоїла цю хвилину турботу.

Розділ IV.

ВДАЧА СТАРОЇ ДІВЧИНИ—СВОЄРІДНА, А
ПРОТЕ БАГАТО ЗВИЧАЙНІША, НІЖ ЗДАЄТЬСЯ.

Тепер міркування та сльози баронеси після від'їзду Кревеля мусять бути цілком зрозумілі. Бідна жінка вже два роки почувала себе край безодні, але гадала, що це торкається тільки її самої. Вона не знала, як сталося синове одружіння, не знала про звязок Гектора з жадібною Жозефою; нарешті, надіялась, що ніхто в світі не знає її лиха. Та коли Кревель так одверто говорить про баронове марнотратство, то Гектор може втратити пошану. В грубій мові колишнього, роздратованого парфюмера їй вбачалось те гидке кумівство, що спричинилось до шлюбу молодого адвоката. Дві пропащі дівчини були святильницями цього союзу, запропонованого підчас оргії серед ганебних фамільярностей двох п'яних старих! „Він забуває про Гортензію“, подумала вона, „а проте бачить її що-дня. Чи й чоловіка їй шукатиме в своїх ледащиць?“ В цю мить у ній говорила мати, міцніша за жінку, бо вона бачила Гортензію, що сміялася з кузиною Бетою божевільним сміхом безтурботної молодости, і знала, що це нервовий сміх—також страшна ознака, як і мрійні сльози самотньої гулянки в саді.

Гортензія була подібна на матір, але волосся мала золотаве, кучеряве з природи й пишне на предиво. Шкіра її своїм блиском нагадувала перламут. В ній почувався плід чесного шлюбу, бла-

городного, чистого в своїй могутності кохання. Жагучі рухи молодости в обличчі, веселощі в рисах, порив юности, свіжість життя, повінь здоров'я пашили від неї й сягали навкруги електричним промінням. Гортензія чарувала погляд. Коли її ультрамаринові очі, повіті серпанком незайманости, спинялись на перехожому, той мимоволі тремтів. До того-ж, жадне ластовиння, яким ці золотаві білявки платять за свою молочну білість, не псувало її обличчя. Висока, повненька, але не гладка, струнка в стані, якого благородство дорівнювалось матириного, вона варта була назви „богиня“, що так щедро раздавали давні автори. То-ж хто-б не побачив Гортензію на вулиці, не міг стриматись від вигуку: „Боже мій, яка красуня!“ А вона дійсно була така невинна, що казала вдома: „Чого це, мамо, вони всі кричать—красуня!—коли ти зі мною? Хіба-ж ти не краща за мене?..“ І справді, баронесу, хоч їй було вже за сорок літ, аматори сонячного заходу вподобали-б перед дочкою, бо вона, як кажуть жінки, ще не втратила своїх переваг, а це рідкосне явище, зокрема в Парижі, де в цій справі наробила шелесту Нінон—так бо всім здавалося, що вона знедолила всіх погануль у XVII столітті.

Думаючи про дочку, баронеса вернулась до батька, почувачи, що він занепадає поступово, аж поки не опинеться в покидьках суспільства й позбудеться, може, праці в міністерстві. Думка про падіння свого божка разом з невиразним передчуттям того нещастя, що пророкував Кревель,—була для бідної жінки така страшна, що вона знепритомніла, мов нервово-недужа.

Кузина Бета, розмовляючи з Гортензією, поглядала вряди-годи, чи не можна їм уже вернутись до вітальні; та молода кузина так замучила її своїми питаннями на той час, коли баронеса знову відчинила скляні двері, що вона цього й не примітила.

Лісбета Фішер, на п'ять років молодша за пані Гюло, хоч була дочкою старшого Фішера, і не

нагадувала красою свою кузину; тим-то вона без-
тямно заздрила на Аделіну. Заздрість була підва-
линою її вдачі повної ексцентричності — сло-
во, що добрали англійці для всякої несвітськості
не в убогих, а в значних домах. Вогезька селянка в
цілому розумінні цього слова,—худа, чорнява, во-
лосся чорно-блискуче, брови густі й зрослі пучком,
руки довгі й міцні, ноги грубі, кілька бородавок
на довгастому мавп'ячому обличчі—оце загальний
портрет цієї дівчини.

Родина Фішерів, що жила вкупі, пожерівувала
бридкою дівчиною ради гарної, терпким овочем
ради пишної квітки. Лісбета порпалась у землі, а
кузина її пестилась, і одного дня, заставши Аделіну
саму, вона хотіла роздряпати їй носа, справжнього
грецького носа, яким захоплювались старі жінки.
Дарма що її за цю вихватку побито, вона все-таки
не переставала рвати сукні та псувати комірчики
щасливиці.

Після фантастичного шлюбу кузининою Лісбета
схилилась перед цієї долею, як брати й сестри
Наполеонові схилились перед пишнотою трону та
могутністю влади. Аделіна, з себе надзвичайно
добра й лагідна, згадала в Парижі про Лісбету й
виписала до себе 1809 року, гадаючи видати заміж
і цим витягти її із злиднів. Але цю чорнооку дів-
чину з бровами, мов вуглем намазаними, зовсім не-
письменну, одружити відразу, як Аделіні хотілось,
не пощастило, і барон вирішив передусім підшукати
їй якусь працю; він віддав Лісбету в науку до
двірських вишивальників, славетних братів Понсів.

Кузина, яку звали скорочено Бетою, стала виши-
вальницею золотих та срібних брузументів; з вла-
стивою гірнякам енергією вона вивчилась читати,
лічити й писати, бо кузен, барон, переконав її, що
знання ці конче будуть їй потрібні, коли вона ма-
тиме власну брузументарню. Їй хотілось забага-
тити; за два роки вона переродилась. 1811 року
селянка стала досить приємною, вправною та ро-
зумною майстринею.

Брузументарство виробляло еполети, китиці, аксельбанти,— словом, усю ту безліч блискучих речей, що прикрашали багаті уніформи французької армії та цивільне вбрання. Імператор, як і всі італійці, до костюмів прихильний, розгаптував своїх підданців золотом та сріблом по всіх швах, а імперія його складалася з ста тридцяти трьох департаментів. Отже постачання брузументами кравців, людей багатих і солідних, а то й безпосередньо самих вельмож, було ділом з торговельного боку певним.

В той момент, коли кузина Бета, найвправніша робітниця дому Понсів, де вона відала майстернею, могла-б і сама влаштуватись, якраз скинуто імператора. Маслина миру в руці Бурбонів злякала Лісбету, вона боялася занепаду цього ремества, що мало тепер для збуту тільки вісімдесят департаментів замість ста тридцяти трьох, не згадучи вже за величезне скорочення війська. Словом жахнулась змінности торговельної справи й відмовилась від пропозицій барона, який подумав, що вона збожеволіла. Цю думку вона потвердила цілком, посварившись із паном Ріве, наступником дому Понсів, з яким барон хотів увести її в спілку, і вона знову стала простою робітницею.

На цей час родина Фішерів знову потрапила в те непевне становище, з якого барон Гюло колись її вирятував.

Зруйновані катастрофою Фонтенебло, три брати Фішери з усім запалом служили в охотних частинах 1815 року. Старшого, батька Лісбетиного, забито. Батько Аделінин, засуджений на страту військовим судом, утік до Германії й помер у Треві 1840 року. Молодший, Йоган, приїхав до Парижу просити ласки в цариці родини, яка чув він, їсть із золота та срібла, а на збори завжди ходить з великими, як горішки, діамантами на голові та шії, подарунками імператорськими. Йоган Фішер, якому було тоді сорок три роки, одержав від барона Гюло десять тисяч франків

на невеличкий фуражний підряд у Версалі, здобутий із військового міністерства, завдяки таємним впливам друзів, яких зберіг там колишній генеральний інтендант.

Родинні нещастя, неласка на барона Гюло, свідомість своєї нікчемности у вирі людей, інтересів та справ, що обертає Париж у пекло та рай,— приборкали Бету. Дівчина втратила будь-яку думку про боротьбу та зрівняння з кузиною, відчувши над собою її вищість, але заздрість затаїлась у глибині її серця, як сім'я чуми, що може розвинутись і спустошити місто, коли розгорнути фатальну паку вовни, де воно схоронилось. Часом вона думала: „Ми з Аделіною однієї крові, батьки наші були брати; вона живе в готелі, а я в мансарді“. Але що-року на іменини та новий рік Лісбета одержувала від баронеси й барона подарунки; барон, дуже до неї прихильний, купував їй на зиму дрова; старий генерал Гюло що-тижня запрошував її на обід, а в кухні накриття чекало її щодня. З неї глузували, але ніхто за неї не червонів. Нарешті, влашували її незалежно в Парижі, де вона жила по своїй подобі.

Ця дівчина справді боялася будь-якого ярма. Пропонувала-ж їй кузина жити в себе?.. Бета добачала в цьому пута жебрацтва; не раз і барон розв'язував важку проблему її одруження, але, спокусившись спочатку, вона незабаром відмовляла, боючись, що їй дорікатимуть браком виховання, неуцтвом та убозством; нарешті, коли баронеса радила їй жити з дядьком і хазяйнувати в його домі замість економки, що, мабуть дорого коштувала, вона відповідала, що тоді їй уже й зовсім віддатись не пощастить.

В мисленні кухні Бети була та особливість, яку помічаєш у людей, що розвинулись уже пізно, у дикунів, що думають багато, а кажуть мало. До того-ж її селянський розум набув від розмов у майстерні, від спілкування з робітниками та робітницями певної дози паризької вщипливости. Ця

дівчина, що вдачею дуже нагадувала корсиканку, змучена марними поривами міцної натури, могла-б заспокоїтись опікуванням якогось кволого чоловіка, але столиця, де вона жила, поверховно змінила її. Паризька ввічливість заржавила цю міцно загартовану душу. Природжена хитрість її поглибилась, як і в усіх людей, рокованих на дійсну безшлюбність, в думках з'явилась ущипливість, і в якомусь іншому становищі вона була-б небезпечна. Злістю своєю могла посварити найзgodнішу родину.

Перший час, мавши якісь надії, що їх нікому не звіряла, вона вирішила носити корсет, пильнувати мод і досягла на мить такого блиску, що барон почав уважати її за пристойну наречену. Тоді Лісбета була пікантною чорнявкою з старовинного французького роману. Її гострий погляд, оливкове обличчя, стрункий стан могли-б спокусити якогось запасного майора, але вона задовольнилась,—казала, сміючись,—самозахопленням. До того, власне життя почало, кінець-кінцем, здаватись їй щасливим, коли вона збулася матеріального клопоту, бо обідала раз-у-раз у гостях після цілоденної праці. Отже, мала дбати тільки за сніданок та помешкання; крім того, її одягали, багато давали потрібних продуктів, як от цукор, вино, то-що.

З 1837 року, двадцять сім літ проживши наполовину коштом родини Гюло, наполовину—дядька Фішера, кузина Бета, скорившись перед своєю нікчемністю, дозволила поводитись із собою без церемоній; сама почала відмовлятись від запрошень на звані обіди, воліючи бувати тільки в родинному колі, де все-таки щось важила, та уникала мук для свого самолюбства. У генерала Гюло, у Кревеля, в молодого Гюло, у Ріве, наступника Понсів, з яким вона помирилась і який добре приймав її, в баронеси — скрізь вона була ніби своєю. Скрізь вона вміла підластити слуг, даючи їм часом трохи на чарку, розмовляючи з ними кілька хвилин перед

тим. як зайти до вітальні. Та фамільярність, з якою вона так одверто ставила себе в-рівні з слугами, забезпечувала їй їхню послужливу доброзичливість, дуже важливу для паразитів. „Це добра й славна дівчина“,—так усі про неї казали. Проте, її ласкавість, що не знала меж, коли її не вимагали, так само й фальшива добродушність, була неминучим наслідком її становища. Бачивши, що від усіх залежить, вона зрозуміла, кінець-кінцем, життя, і бажаючи всім догодити, сміялася з юнаками, яким подобалась своїми лестощами, що завжди зачаровували їх, розуміла й ухвалювала їхні бажання, обговорювала їх, здавалась їм гарною вірницею, бо не мала права їм докоряти. Своєю цілковитою скромністю вона здобула довіру й літніх людей, бо мала, як Нінон, чоловічі властивості. Взагалі, признання прагнуть не вгору, а вниз. Таємну справу багато частіше звіряють людям нижчим, а не вищим; отже вони стають спільниками наших за-таєних думок і беруть участь у обговоренні їх; так і Рішельє вважав, що дійшов свого, коли здобув право присутності в Раді. Ця бідна дівчина здавалась такою від усіх залежною, що немов засуджена була на цілковиту мовчанку. Кузина сама себе називала родинною сповідальнею. Тільки баронеса, пам'ятаючи, як погано ставилась до неї в дитинстві кузина, дужча за неї, хоч і молодша, була трохи неймовірлива. Та й через саму чесноту свою, вона нікому не звіряла-б своїх хатніх прикростів крім бога.

Тут може треба зауважити, що баронесин дім зберіг усю свою пишноту в очах кузини Бети; її не вражали, як того вискочня-парфюмера, злидні, написані на облізлих фотелях, зчорнілому драпуванні та потрісканому шовкові. З обстановою, в якій живеш, робиться те саме, що й з нами самими. Коли роздивляєшся на себе що-дня, то починає, кінець-кінцем, здаватись,—як, наприклад, баронові,—що ти ще молодий, що змінився мало, а інші вже бачать, що волосся наше нагадує шиншилу,

що на чоло лягають різкаті зморшки і в череві виростають грубезні гарбузи. Це помешкання, освітлене й досі для кухні Бети бенгальськими вогнями імператорських перемог, і досі здавалось їй блискучим.

Згодом у кухні Бети з'явилися химери, властиві старим дівчатам. Наприклад, замість пильнувати моди, вона хотіла, щоб мода до неї пристосувалась, і корилась своїм, завжди відсталим, фантазіям.

Якщо баронеса давала їй гарненький новий капелюх або сукню модного строю, кухня Бета зразу-ж переробляла вдома кожну річ і псувала її,—тому вбрання її нагадувало часи імперії або колишні лотарінські костюми. Тридцятифранковий капелюх ставав ганчіркою, сукня—лахміттям. В цій справі Бета була вперта, як віслик; вона хотіла подобатись тільки собі, такий вигляд здавався їй чудовим, але це нерозуміння, обертаючи її в стару дівчину з голови до п'ят, робило її такою смішною, що ніхто, навіть з найщирішим бажанням, не міг допустити її до себе в парадний день. За свою уперту, капризну, незалежну вдачу, за нез'ясовну дикість ця дівчина, якій барон уже чотири рази знаходив женихів (урядовця з свого департаменту, майора, поставника харчів та відстановленого капітана) і яка відмовила брузументареві, що потім забагатів, здобула собі прізвисько Кози, яким барон її, жартуючи, називав. Але це прізвисько характеризувало тільки поверховні її чудноти, ті особливості, що ми в кожному примічаємо в громадському житті. Ця дівчина, коли добре до неї придивитись, була представницею всього найлютішого в селянстві, була й досі дитиною, що хотіла роздряпати носа своїй кухні, що може й убила-б її в підступі задрощів, коли-б не стала розважливіша. Тільки знанням законів та світу приборкала вона ту природню хуткість, з якою селяни, так само й дикуни, переходять від почуття до вчинку. В цьому може й полягає вся різниця між первісною людиною та

культурною. Дикун має тільки чуття, культурна людина—чуття і думки. Мозок дикуна дістає, так мовити-б, мало відбитків, він цілком належить чуттю, що його захоплює, а в людини культурної думки сягають до серця й перетворюють його; людина культурна має в собі безліч інтересів і багато чуттів, тимчасом дикун переймається що-разу тільки єдиною думкою. В цьому полягає причина хвилиної вищости дитини над батьками, що зникає після задоволення бажання, а поруч у дикуна ця причина постійна. Кузина Бета, лотарінзька дикунка, з себе трохи зрадлива, належала до того роду характерів, що трапляються в народі частіше, ніж здається, і можуть з'ясувати поведінку його підчас революції.

В той час, коли оповідання це починається, кузина Бета, коли-б дозволила себе модно одягати, коли-б призвичаїлась, як і всі парижанки, пильнувати кожної зміни в цих модах, то могла-б ще бувати в значних домах; та вона була негнуча, як палиця. Але без вишуканости жінка в Парижі неможлива. Отже, чорне волосся, гарні суворі очі, застиглість рис на обличчі, калабрійська сухість кольору, яким кузина Бета нагадувала портрет Джотто і з яких справжня парижанка зуміла-б скористуватись, а найбільше несвітська одежа—надавала їй такого чудернацького вигляду, що часом вона подібна була на мавп, прибраних жінками, яких показують малі савойці. Але в домах, поєднаних родинними зв'язками, де вона жила, її добре знали; її громадські стосунки з цього кола не виходили, домівку свою вона любила—то ж чудноти її нікого вже не дивували, а по-за домом вони зникали у вирі паризьких вулиць, де звертають увагу тільки на гарних жінок.

В цю мить Гортензія сміялась від перемоги над упертістю кузини Бети—допіру дівчина добилась від неї признання, якого вже три роки допитувалась. Хоч які потайливі старі дівчата, є, проте, одне почуття, що завжди примушує їх ламати лід

своїх слів — це пиха! Вже три роки Гортензія, що в одній справі стала надзвичайно цікавою, не давала кузині спокою питаннями, в яких, проте почувалась цілковита невинність: вона хотіла знати, чому кузина її не вийшла заміж. Гортензія, знаючи історію з п'ятьма відкинутими женихами, побудувала на цьому свій маленький роман—вона гадала, що в кузини Бети є якась сердечна рана, і з цього виникло ціле бойовисько жартів. Гортензія казала: „Ми молоді дівчата“, маючи на увазі себе й свою кузину. Кузина Бета не раз жартівливо відповідала: „Звідки ви знаєте, що в мене немає коханого?“ З того часу цей справжній чи вигаданий коханий кузини Бети став метою лагідних кпинів. Нарешті після двох років цієї маленької війни, коли кузина Бета в останнє прийшла, Гортензія першим ділом спитала:

— Як ся має твій коханий?

— Та добре,— відповіла вона,— він трохи нездужає, бідний юнак.

— Ах, він делікатний? — спитала, сміючись баронеса.

— Певна річ, він білявий... Така галка, як я, тільки й може любити білявця місячного кольору.

— Та хто-ж він такий? Що він робить? — сказала Гортензія.— Може це принц?

— Принц начиння, як я — королева цівки. Хіба бідну дівчину може полюбити який домовласник з державною рентою, або якийсь герцог чи пер, або чарівний принц з твоїх казок про фей?

— Ох, як-би мені хотілось його побачити! — скрикнула Гортензія, посміхаючись.

— Щоб подивитись, який із себе той, хто може любити стару козу? — відповіла кузина Бета.

— Це, мабуть, страшний, старий урядовець з цапиною бородою? — сказала Гортензія поглядаючи на матір.

— Ну, в цьому ви, панно, помиляєтесь.

— Так у тебе таки є коханий? — переможно спитала Гортензія.

— Це так певно, як те, що в тебе його немає,— ображено відповіла кузина.

— Ну, якщо в тебе, Бето, є коханий, то чому ти за нього заміж не виходиш?...— спитала баронеса, кивнувши дочці.— Ось уже три роки, як про нього розмови йдуть, ти мала час вивчити його, і коли він тобі вірний, тобі не годиться далі його мучити. Адже-ж це справа сумління; крім того, якщо він молодий, то час уже думати й про старість.

Кузина Бета пильно глянула на баронесу й, побачивши, що вона глузує, відповіла:

— Це значить поженити голод із спрагою; він робітник, я робітниця, і коли в нас будуть діти, вони теж будуть робітниками... Ні, ні, ми любимося душею... це дешевше!

— Чому-ж ти його не показуєш? — спитала Гортензія.

— Він ходить у блузі,— відповіла стара дівчина, сміючись.

— Ти його любиш? — спитала баронеса.

— Ах, звичайно! Я люблю цього херувима ради нього самого. Уже чотири роки ношу його в своєму серці.

— Ну, якщо ти любиш його ради нього самого,— поважно мовила баронеса,— і якщо він справді існує, то ти проти нього велика злочинниця. Ти не знаєш, що значить любити.

— Ми всі знаємо цю справу з самого народження!..— сказала кузина.

— Ні, є жінки, що і в любові лишаються егоїстами, як от ти, наприклад!..

Кузина похилила голову, і від її погляду затремтів-би той, кому він був призначений, але вона дивилась на свою цівку.

— Коли-б ти познайомила нас із своїм коханим, Гектор зміг-би його влаштувати, допомогти йому забагатіти.

— Це неможливо,— сказала кузина Бета.

— Чому?

— Це щось, ніби поляк, утікач...

— Змовник!..— скрикнула Гортензія.— Як ти щаслива!.. Він з пригодами?..

— Та він боровся за Польщу. Був учителем у гімназії, де учні зняли повстання, а як йому посаду дав там великий князь Константин, то він не сподівався ласки...

— Що він викладав?..

— Мистецтво!..

— І він трапив у Париж після поразки?..

— 1833 року він пройшов пішки всю Германію...

— Бідний юнак! А скільки йому років?..

— Не було й двадцяти чотирьох під час повстання, а тепер двадцять дев'ять...

— На п'ятнадцять років молодший від тебе,— сказала тоді баронеса.

— З чого він живе?..— спитала Гортензія.

— З свого хисту...

— А, він дає лекції?..

— Ні, сказала кузина Бета,— він одержує їх, і які жорстокі!..

— А гарне-ж у нього ім'я?

— Венцеслав!

— Яка-ж фантазія у старих дівчат!— скрикнула баронеса.— Ти так розповідаєш, що тобі можна повірити, Лісбето.

— Хіба ти, мамо, не розумієш, що цей поляк так звик до батога, що Бета нагадує йому цюприємність його батьківщини.

Всі троє засміялись, і Гортензія заспівала: „Венцеславе, божку моєї душі“— замість „О, Матільдо...“ І на хвилину сталось ніби перемир'я.

Розділ V.

МІЖ СТАРОЮ ТА МОЛОДОЮ ДІВЧИНОЮ.

— Ці дівчатка,— сказала кузина Бета, дивлячись на Гортензію, коли та підійшла до неї,— уявляють собі, що тільки їх і можна любити.

— Слухай,— відповіла Гортензія, лишившись на самоті з кузиною,— доведи мені, що Венцеслав не казка, і я подарую тобі свою жовту кашемирову шаль.

— Він і є граф! ¹⁾

— Всі поляки графи!

— Та він не поляк, він лі... ва... лит...

— Литовець?..

— Ні...

— Лівонець?..

— Атож!

— Так як-же його звати?

— Стривай, мені хочеться знати, чи можеш ти зберегти таємницю...

— О, кузино, я буду німа...

— Як риба?

— Як риба.

— Присягаєшся своїм вічним життям?

— Присягаюсь!

— Ні, своїм щастям на землі?

— Так.

— Ну, так його звать Венцеслав Стейнбок.

---

¹⁾ Гра словами: conte—казка та comte—граф вимовляються по-французькому однаково.

— У Карла XII був генерал з таким прізвиськом.

— Це був його дід-у-перших! Його батько перебрався до Лівонії після смерти шведського короля, але втратив своє майно підчас кампанії 1812 року й помер, покинувши бідного восьмилітнього хлопця без жадних коштів. Великий князь Константин з пошани до роду Стейнбоків узяв його під свою опіку й приділив до школи...

— Я свого не зрікаюсь,— відповіла Гортензія,— дай мені доказ, що він існує, і матимеш мою жовту шаль. Ах, цей колір для чорнявок — справжнє білило!

— Ти вмієш берегти таємницю?

— Я розкажу тобі свої.

— Ну, другого разу, як я прийду, у мене буде доказ.

— Але доказом мусить бути сам коханий,— сказала Гортензія.

Кузину Бету, що з самого приїзду до Парижу захоплювалась кашемиром, заворожила надія мати ту жовту кашемирову шаль, що барон 1808 року подарував дружині і яка, як ведеться по де-яких родинах, перейшла 1830 року від матери до дочки. За десять років ця шаль добре потерлась, але ця коштовна матерія, яку завжди ховали в скриньку з сандалового дерева, здавалась старій дівчині вічно-ною, як і вся обстава в баронеси. Отож, вона принесла в ридикюлі подарунок, який збиралась зробити баронесі в день її народження і який, на її думку, мусів довести існування вигаданого коханого.

Це була срібна печатка, що складалась із трьох фігурок, прихилених одна до одній і листом оповитих, що тримали на собі кулю. Постаті ці являли Віру, Надію та Любов. Ногами вони впирались у страхіття, що шматували одне одного, а між них вилясь символічна змія. 1846 року, після того велетенського поступу, що зробили в мистецтві Бенвенуто, Челліні, панна де-Фово, Вагнери, Жанести, Фроман-Меріси та різьбярі по дереву, як

от Льенар, цей шедевр нікого-б не здивував; але в той час дівчина, що на коштовностях розумілася, була приголомшена, коли кузина Бета дала їй ту печатку й запитала: „Ну, як воно тобі здається?“ Постаті своїми обрисами, одежою та рухами належали до школи Рафаеля; виконанням вони нагадували школу флорентійських брондзарів, що з них вийшли Донателло, Брунелескі, Гіберті, Бенvenuto Челліні, Жан Болонський та інші. Доба відродження у Франції приборкала такі самі химерні страхіття, як і ці символи лихих пристрастів. Пальми, папороть, комиші, очерет, що обгортали Чеснот, своєю ефектністю, смаком та розташуванням могли-б у розпач кинути всякого фахівця цього мистецтва. Всі три голови оповито стрічкою, що на ній по берегах між двома головами вирізьблено літеру В, сарну та слово fecit.

— Хто це вирізьбив? — спитала Гортензія.

— Мій коханий, — відповіла кузина Бета. — Тут десять місяців праці; на китицях я більше зароблюю... Він казав мені, що „Стейнбок“ по-німецькому значить „гірська тварина“ або сарна. Він гадає підписувати так свої твори... Ах, у мене буде твоя шаль...

— Чому?

— Хіба-ж я можу купити таку коштовність? Або замовити? Це неможливо, отже мені її подаровано. Хто може робити такі подарунки? Коханий!

Гортензія із потайливості, що злякала-б Лісбету Фішер, коли-б вона помітила її, не висловила всього свого захоплення, хоч вона й відчула той подив, що його дізнають вразливі на красу душі, коли бачать бездоганний, викінчений, несподіваний шедевр.

— Йй-богу, — сказала вона, — це дуже гарно.

— Так, гарно, — вела стара дівчина, але я волю краще оранжового кашемиру. Так от, серденько, коханий мій весь час працює в цьому напрямку. Відколи приїхав до Парижу, він зробив три чи чотири отаких дурнички, і ось наслідки чотирьохрічної науки та праці. Він учився у гамарників,

ливарників, ювелірів... та в кого тільки не вчився! Тепер каже, що за кілька місяців буде славетний і багатий.

— Та ти-ж з ним бачишся?

— А ти думаєш, це байка? Сміючись, я тобі правду кажу.

— І він любить тебе?—жваво спитала Гортензія.

— Божествить! — уже поважно відповіла кузина.—Бачиш, серденько, він знав тільки жінок блідих, нудних, які вони на Півночі бувають; а така чорнява, струнка, молода дівчина, як я, розпалила його серце. Але—нікому про це, ти-ж мені обіцяла.

— З ним буде те саме, що й з тими п'ятьма—глузливо мовила дівчина, роздивляючись на печатку.

— Шістьма, панно, одного я в Лотарінгії покинула, — він і зараз-би для мене місяця з неба зняв.

— Цей кращий, — сказала Гортензія, він тобі ціле сонце принесе.

— А де його можна на гроші перекарбувати?—спитала кузина Бета. — Щоб використати сонце, треба багато землі.

Ці невпинні жарти та різні пустощі й викликали сміх, що ще більше пригнічував баронесу, примушуючи порівнювати майбутнє своєї дочки з теперішніми безтурботними веселоцями, властивими їй літам.

— Але коли він дарує тобі коштовності, над якими треба півроку працювати, то мабуть тобі чимсь дуже зобов'язаний?—спитала Гортензія, яку ця коштовність глибоко зацікавила.

— А, ти хочеш за один раз забагато дізнатись!—відповіла кузина Бета.—Та слухай... я хочу зтягти тебе в одну змову...

— Там буде й твій коханий?

— Ах, тобі хочеться його побачити! Але-ж, розумієш, коли така стара дівчина, як ваша Бета, зуміла п'ять років тримати коло себе коханого, то вона вміє його й ховати... Отже, дай мені спокій.

У мене немає ні кота, ні щиглика, ні собаки, ні папуги, але такій старій козі, як я, теж треба щось любити, щось мучити, ну... от я й маю поляка.

— А вуса в нього є?

— Отакі завдовжки,—сказала Бета, показуючи їй човника з золотими нитками.

Вона завжди приносила в гості роботу й працювала, чекаючи обіду.

— Якщо ти мене весь час розпитуватимеш, то нічого не знатимеш,—вела вона.—Тобі тільки двадцять два роки, а ти балакучіша за мене, хоч мені сорок два, навіть сорок три.

— Я слухаю, я вже німа,—сказала Гортензія.

— Мій коханий зробив бронзову групу десять дюймів заввишки,—вела кузина Бета.—Там вирізьблено Самсона, що роздирає лева, і він закопав її в землю, ржу на неї навів, щоб вона також старою здавалася, як і Самсон. Цей шедевр виставлено в одного з старовизників, що торгують на площі Карусели коло мого дому. От якби твій батько — він-же знає пана Попіно, міністра торгівлі та хліборобства, або графа де-Растіньяка,—якби він розповів їм про цю групу, як про чудовий старовинний твір, що він бачив по дорозі; здається, вельможне панство вподобало тепер мистецтво замість наших китиць, і доля мого коханого буде забезпечена, коли вони куплять або хоч прийдуть оглянути цю лихеньку мідну грудку. Бідний хлопець гадає, що цю дурничку визнають за щось античне й заплатять йому дуже дорого. В разі групу візьме якийсь міністр, тоді він зголоситься, доведе, що зробив її він, і стане славетним! О, він уже почуває себе на вершку блаженства, молодик цей гордий, як два нововисвячені графи.

— Це повторення Мікель-Анжела, але, як на закоханого, він не зовсім утратив розум...—сказала Гортензія.—А скільки-ж він за неї хоче?

— Тисячу п'ятсот франків!.. Крамар не мусить продавати дешевше, бо йому ще треба сплатити комісію.

— Тепер тато королівський комісар, — сказала Гортензія, — він щодня бачиться в палаті з міністром, і діло твоє зробить, беруся за це. Ви будете багата, пані графиня де-Стейнбок.

— Ні, чоловік мій занадто лінивий, він цілими тижнями мене червоний віск, а діло не посувається. Де там! Все життя своє він сидить то в Луврі, то в бібліотеці, роздивляється на гравюри й малює. Це бродяга.

І обидві кузини жартували далі. Гортензія сміялась трохи силувано, бо її охопила та любов, яку всі дівчата дізнають, любов до невідомого, любов невиразна, якої прагнення зосереджуються на одній якійсь, випадковій постаті, мов та квітчаста наморозь, що береться до соломинок, приліплених вітром до віконної лутки. Вже десять місяців творила вона реальну істоту з фантастичного коханого своєї кузини, бо вірила, як і мати її, в довічну безшлюбність своєї родички; і за тиждень цей привид став графом Венцеславом Стейнбоком, мрія втілилась у життя, пара згустилась в тридцятилітнього молодика. Печатка, яку тримала в руках, щось ніби Благовіщення, оповите блиском генія, мала над нею силу талісмана. Гортензія почувала себе такою щасливою, аж почала вагатись, чи не вигадки це; кров її шумувала, вона сміялась, як божевільна, щоб не відставати від кузини.

— Та мені здається... що двері до вітальні відчинені, — сказала кузина Бета. — Ходімо подивимось, чи пішов уже пан Кревель.

— Мама вже два дні сумує, мабуть весілля, про яке мова була, розладилось...

— Чи-ба, воно може й налагодитись, справа йде — я можу тобі це сказати — про одного двірського радника. Тобі хотілося-б бути панією президенткою? Ну, якщо це залежить від пана Кревеля, то він мені щось скаже, і я знатиму, чи є надія!

— Кузино, дай мені печатку, — попросила Гортензія, — я її нікому не показуватиму... народження мамине через місяць, я віддам її тобі вранці...

— Ні, віддай зараз... треба футляр зробити.

— Та я покажу її татові, щоб він міг поговорити з міністром, знаючи справу, бо люди авторитетні не повинні компромітувати себе, — сказала вона.

— Гаразд, тільки матері не показуй, от що я прошу, бо коли вона дізнається, що в мене є коханий, то глузуватиме з мене...

— Обіцяю.

Кузини підійшли до дверей будуару саме в ту мить, коли баронеса зімліла, але тільки Гортензія скрикнула, вона зразу й опритомніла. Бета пішла по солі. Коли вернулась, мати з дочкою сиділи, обнявшись, і мати казала, заспокоюючи налякану дочку:

— Дарма, це нервовий напад. От і батько твій, — додала вона, пізнаючи барона по дзвінку, — тільки ти йому нічого про це не кажи.

Аделіна підвелася й вийшла назустріч чоловікові, гадаючи повести його до саду й, поки обід, поговорити з ним про розстроєне весілля, примусити його з'ясувати їхнє майбутнє та спробувати дати йому де-які поради.

Барон Гектор Гюло з'явився в парламентському й наполеонівському вигляді, бо імперців (прихильників імперії) легко пізнати по військовій виправці, по синьому мундиру з золотими гудзиками, застібнутими до коміра, по чорній тафтовій краватці, по владній ході, що лишилась у них від звички до деспотичного командування, якого вимагали ті швидкоплинні обставини, в яких вони опинились. Треба признатись — в бароні ніщо не нагадувало старого: бачив ще так добре, що читав без окулярів; на гарному довгастому обличчі, обрямленому занадто чорними — леле! — бурцями, горів рум'янець, пожвавлений жилками, що свідчать за сангвінічний темперамент, і живіт його, стиснутий поясом, тримався велично, мовляв за Брілья-Савареном. Великопанський вигляд та надзвичайна привітність були за прикриття розпусникові, з яким Кревель не раз улаштував веселі

бенькети. Він дійсно був із тих чоловіків, яких очі займаються, коли бачать вродливу жінку, і які посміхаються всім красуням, навіть тим, що випадково десь трапляються на очі.

— Ти виступав, мій друже? — спитала Аделіна, побачивши його нахмурене чоло.

— Ні, — відповів Гектор, — але мусів слухати, як інші виступали дві години, не дійшовши до голосування... Вони влаштовують бої, де промови нагадують кавалерійські атаки, що не розбивають ворога! Вони замінили дію словами, а це мало тішить людей, звиклих до походів, як я казав на прощання маршалові. Але досить уже нудився я на міністерських лавах, будемо тут розважатися... Добридень, Козо, добридень, Кізонько!

Він обійняв дочку за шию, поцілував, потермосив, посадовив до себе на коліна й поклав їй голову на плече, щоб відчутти її золоте волосся на своєму обличчі.

— Він змучився, стомився, — подумала пані Гюло, — а я знову його мучитиму. Краще почекаю. Ти будеш дома ввечері? — спитала вона вголос.

— Ні, діти мої. Після обіду покидаю вас, і коли-б це не день Кози, дітей моїх та брата, то ви й зовсім мене не побачили-б.

Баронеса взяла газету, переглянула оповістки театрів і відклала аркуш, де прочитала у відділі Опери „Роберт-Диявол“. Жозефа, що з італійської опери перейшла до французької, співала ролю Аліси. Все це не сховалось від барона, і він пильно глянув на дружину. Аделіна спустила очі, вийшла в сад, і він слідком за нею.

— Ну, що тобі, Аделіно? — сказав він, обнявши її за стан та пригортаючи. — Хіба ти не знаєш, що я люблю тебе більше, ніж...

— Ну, ніж Женні Кадін та Жозефу? — сміливо спитала вона, уриваючи його.

— А хто тобі це сказав? — спитав барон, випустивши дружину й відступивши на два кроки.

— Я одержала анонімного листа — я спалила

його,—і там писали, мій друже, що весілля Гортензії розладилось через нашу матеріальну скруту. Дружина твоя, любий Гекторе, ніколи-б і слова не еказала — вона-ж знала про твій звязок із Женні Кадін, а чи скаржилась коли? Але мати Гортензії мусить сказати тобі правду...

Після хвилинної мовчанки, страшної для його дружини, в якій серце безтямно кидалось, Гюло простягнув руки, схопив її, притиснув до серця, поцілував у чоло й сказав їй з тією екзальтованою силою, яку дає захоплення:

— Аделіно, ти янгол, а я негідник...

— Ні, ні!—відповіла баронеса, затуливши його рот рукою, щоб не дати йому сказати про себе поганого.

— Так, я не можу зараз дати Гортензії жадного су, і я дуже нещасний; та коли ти розкриваєш мені своє серце, я можу звірити йому болі, що мене душили... Якщо твій дядько Фішер у скруті, то я його до цього призвів; він підписав мені на двадцять п'ять тисяч векселів! І все це за-для жінки, що дурить мене, що глузує з мене, коли мене немає, що зве мене старим ф а р б о в а н и м к о т о м! Ох це жах, що задовольнити порок коштує дорогше, ніж прогодувати родину!.. І це непереможне... Я тобі обіцятиму зараз ніколи не ходити до цієї гидкої єврейки, та коли вона мені два рядки напише, я піду, як у вогонь ходили за імператора.

— Не муч себе, Гекторе, — сказала в розпачу бідна жінка, забуваючи й про дочку, коли побачила сльози в чоловікових очах. — Слухай, я маю діаманти, рятуй передусім мого дядька.

— Твої діаманти коштують від сили двадцять тисяч франків, тепер цим дядькові Фішеру не зарадиш; отже, хай вони лишаються Гортензії, завтра я побачуся з маршалом.

— Бідний друже!—скрикнула баронеса, беручи свого Гектора за руки та цілуючи їх.

Оце й уся нагінка була. Аделіна пропонувала

свої діаманти, батько віддав їх Гортензії, цей вчинок видався їй величним, і вона знесиліла.

„Він господар, він усе може взяти; він залишає мені діаманти, це бог“.

Так думала ця жінка, що своєю лагідністю досягла, безперечно, більшого, ніж инша ревнощами та гнівом.

Жаден мораліст не заперечить, що люди добре виховані й дуже порочні загалом бувають гречніші за людей чеснотливих; почувавши на совісті гріхи, вони завчасно дбають про вибачення, сами легко вибачаючи помилки своїх суддів, і славляться за людей чудових. Хоч і серед чеснотливих є люди приємні, проте чеснота сама з себе вважається за річ таку прекрасну, що витрачатись на щось стороннє не повинна; крім того майже всі дійсно чеснотливі люди — лицемірів треба відкинути, — завжди мають де-які підозри що-до свого становища; їм здається, що їх дурять на великому життєвому базарі, і слова їхні бувають гіркі, як і в тих людей, що почувавють себе невизнаними. Так і барон, картаючи себе за родинну руїну, появив усі високі прикмети своєї душі та грацію, що чарували дружину, дітей та кузину Бету. Коли прийшов його син із Селестіною Кревель, що годувала маленького Гюло, він був чарівний із невісткою, ущедряв її компліментами, а до такої справи Селестінина пиха зовсім не звикла, бо ніколи ще крамарівна не була така вульгарна та непоказна з себе, як тоді. Дід узяв немовля, поцілував, визнав його чарівним і чудовим, побалакав з ним мовою мамок, заявив, що це раченя виросте більше за нього, прикинув трохи хвальби на синову адресу й віддав його гладкій нормандці, що мала його тримати. А Селестіна скинулася з баронесою поглядом, що казав: „яка чарівна людина!“ Видима річ, вона обороняла свекра від батькових нападів.

Показавши себе приємним свекром і душкою-дідом, барон повів сина до саду й зробив йому важливі зауваження про те, як слід триматися в палаті

з приводу однієї делікатної справи, що вранці виникнула. Він здивував молодого адвоката своєю далекозорістю, зворушив його приятельським тоном, а найбільше тією згодливістю, з якою він, здавалось, хотів поставити його віднині в-рівні з собою.

Гюло-син цілком належав до молодиків, створених революцією 1830 року: безтямно захоплений політикою, закоханий у власні надії, які таїв під удаваною поважністю, дуже заздрий на чужу славу, прихильник фраз замість гострих слів, діамантів французької мови, але дуже витриманий і, замість гідности—пихуватий. Такі люди—це ходячі труни, де поховано колишнього француза; той француз часом борсається, силується розбити свою англійську оболонку, але честолюбство його стримує, і він погоджується в ній задихатись. Труна ця завжди буває прибрана в чорне сукно.

— А! от і брат!—сказав барон Гюло, ідучи назустріч графові до вітальні.

Поцілувавшись із можливим наступником покійного маршала Монкарне, він повів його під руку, виявляючи приязнь та пошану.

У цього пера Франції, звільненого від засідань через глухоту, була прекрасна, охолоджена роками голова з сивим волоссям, — таким ще густим, що під вагою капелюха воно ніби злипалось. Маленький, кремезний, висхлий, він бадьоро ніс на плечах свої літа; зберігши надзвичайну жвавість, засуджену тепер на спочинок, він поділяв своє дозвілля між читанням та прогулянками. В сивому обличчі, в поводженні, в благородній, глибоко розважливій мові почувалась лагідність його вдачі. Він ніколи не говорив ні про війну, ні про походи; почував себе надто славетним, щоб славою пишатися. В гостях обмежував свою роль тим, що пильнував жіночих бажаннів.

— У вас весело,—мовив він, постерігши ту жвавість, що барон надавав цим маленьким родинним зборам.—А Гортензія ще не замужем,—додав він, побачивши на обличчі своєї невістки сліди смутку.

— З цим немає що спішитись,—крикнула йому на вухо кузина Бета гримким голосом.

— А от ви, лихе сім'я, так і не схотіли цвісти,—відповів він, сміючись.

Герой Форцгейму до кузини Бети був прихильний, бо добачав між собою та нею певну подібність. Він, син народу, без жадної освіти, самою хоробрістю своєю здобув військову славу, і тямущість заступала йому розум. Чесний, нічим не заплямований, він безхмарно кінчав своє прекрасне життя в цій родині, де зосередились усі його чуття, не підозріваючи навіть таємної розпусти свого брата. Ніхто не радів більше за нього від цих чудових зборів, де ніколи не виникало жадного приводу до суперечки, де брати й сестри любили одне одного однаково, бо Селестіну теж відразу прийнято за рідну. Тому маленький бравий граф Гюло часом питав, чому не заходить дядько Кревель.

— Батько на селі!—кричала йому Селестіна. Цей раз йому сказали, що колишній парфюмер поїхав у подорож.

Почуваючи цю справжню родинну єдність, пані Гюло подумала: „В цьому найпевніше щастя, невже він зможе відняти його в нас?“

Примітивши, що барон усю свою увагу звертає на його улюбленку—Аделіну, генерал так влучно почав з цього жартувати, що барон, боючись бути смішним, переніс свою чемність на невістку, яка підчас цих родинних обідів завжди була метою його лестощів та послуг, бо через неї він надіявся помириться із дядьком Кревелем та одвернути його від помсти. Коли-б хто подивився на цю родинну спілку, то ледве чи й повірив-би, що батько був у крайній скруті, мати—в розпачу, син—у страшених турботах за майбутнє свого батька, а дочка заклопотана тим, як переманити в кузини коханого.

Розділ VI.

ЗВІДКИ ВИДНО, ЩО ГАРНІ ЖІНКИ ТРАПЛЯЮТЬ ПІД НОГИ РОЗПУСНИКАМ ТАК, ЯК ДУРНІ НАБІГАЮТЬ НА ШАХРАЇВ.

О сьомій годині, коли брат його, син, баронеса й Гортензія сіли гуляти у віст, барон рушив до Опери поплескати своїй коханці й забрав кузину Бету, що жила на вулиці Дуаене і, посилаючись на пустинність цього кварталу, завжди відходила зразу по обіді. Всі парижани погодяться, що обережність старої дівчини була цілком підставна.

Існування купи будинків коло старого Лувра належить до числа тих протестів проти здорового розуму, що їх французи люблять робити перед Європою, мов-би показуючи їй, що та доза розуму, яку їм приписують, і є правдива та що боятися їх нема чого. А може в цьому таїться велика, невідома нам політична думка. Але, певна річ/опис куточка сучасного Парижу не буде збоченням; пізніше його просто не зможуть уявити, і наші нащадки, що побачать, звичайно, Лувр закінченим, віри не поймають, що таке варварство могло існувати тридцять шість років у серці Парижа проти палацу, де три династії протягом цих тридцяти шости років приймали вельможне панство Франції та Європи.

Кожен, хто, хоч-би день на кілька, приїде до Парижу, примітить між хвірткою, що виходить на міст Карусели, та Музейною вулицею десяток поруйнованих будинків, що їх і лагодити не

збираються збентежені власники, бо це—рештки колишнього кварталу, призначеного на знищення того дня, коли Наполеон вирішив докінчити Лувр. Вулиця й провулок Дуаене—це єдині внутрішні ходи в цьому темному, пустинному згромадженні, де живуть, мабуть, самі привиди, бо там ніколи нікого не побачиш. Брук, багато нижчий проти шосе Музейної вулиці, лежить у-рівні з бруком вулиці Фруаманто. Будинки, і так поховані взгір'ям, обгортає тут вічна тінь від високих луврських галерей, почорнілих з цього боку від північного вітру. Темрява, тиша, холод, низина ґрунту—обертають ці будинки в якісь склепи, в якісь живі домовини. Коли проїздиш кабріолетом повз цей мертвий півквартал і скинеш поглядом на вуличку Дуаене, на душі холоне, питаєш себе, хто може там жити, що робиться там увечері, коли вуличка ця обертається в пастку, коли паризькі пороки вириваються на волю під покровом ночі? Це питання, саме з себе вже страшне, стає жахливим, коли побачиш, що ці, мовляв, будинки оточені болотом з боку вулиці Рішельє, морем заваленого бруку з боку Тюільрі, маленькими садками, лиховісними бараками з боку галерей та степами тесаного каменю й руїн з боку старого Лувра. Генріх III з своїми улюбленцями, шукаючи свої штани, Маргаритині коханці, шукаючи свої голови, танцюють, мабуть, при місяці сарабанди в цій пустелі, над якою височиться склепіння каплиці, що стоїть іще, немов показуючи, що католицька релігія, така живуча у Франції, над усім має око. Лувр уже сорок років кричить всіма щілинами своїх розвалених мурів та роззявлених вікон: „знищіть ці бородавки на моєму лиці!“ Певно, пастку цю вважають за корисну в серці Парижу, як символ інтимного спілкування злиднів та розкошів, властивого королеві столиць. То-ж може бути, що ці холодні руїни, де легітимістську газету спіткала недуга, від якої вона вмирає, брудні бараки Музейної вулиці та дерев'яний паркан з ятками, що прикрашають

його, житимуть довше й щасливіше, ніж три династії!

Дешевість помешкань у будинках, призначених на злім, спонукала кузину Бету оселитися тут, дарма що через стан кварталу вертатись додому треба було завидна. А втім, потреба ця пасувала до властивої їй сільської звички лягати й уставати з сонцем, яка дає селянам чималі заощадження на освітленні та опаленні. Отже, жила вона в одному з будинків, яким відкрився вигляд на площу по зруйнованні славнозвісного готелю Камбасерес.

В ту мить, коли барон Гюло зсадив кузину своєї дружини біля ганку того будинка, мовивши їй: „Прощайте, кузино!“—якась молода жінка, невисока, струнка, гарна, одягнена дуже елегантно й добірно напахчена, пройшла між каретою та муром, теж прямуючи до будинку. Дама ця, зовсім ненавмисно, скинулася із бароном поглядом—тільки для того, щоб побачити кузена пожилиці; але розпусника охопило те яскраве вражіння, що почувають усі парижани, коли здибують гарну жінку, яка здійснює мовляв за ентомологами, їхне *desiderata*, і він з мудрою повільністю надів рукавицю, не сідаючи ще в карету, щоб надати собі поважності й мати змогу провести оком молоду жінку, якої сукня приємно колихалась від чогось іншого, ніж ті гидкі та облудні спідниці в формі кринолінів.

— От,—думав він,—мила жіночка, яку я залюбки вщасливив-би, бо й вона мене-б ущасливила.

Незнайома, дійшовши до площинки на сходах, що обслуговували надвірню частину будинка, скося глянула на вхідні двері, сама не обертаючись, і побачила барона, що прикипів до місця від захоплення, палаючи бажанням і цікавістю. Це була та квітка, яку всі парижанки раді понюхати, побачивши її по дорозі. Де-які жінки, пильні до обов'язків, чеснотливі й вродливі, вертаються додому досить похмурими, якщо на прогулянці не зібрали такого маленького букета.

Молода жінка хутко подалась сходами. Незабаром у помешканні на другому поверхові розчинилось вікно, і біля нього знову з'явилась вона, але в товаристві чоловіка, в якому облізлий череп та гнівний погляд виявляли мужа.

— А хитрі та спритні ці створіння!..—подумав барон,—цим вона показує мені своє помешкання. Воно трохи занадто, особливо в цьому кварталі. Побережімось.

Сівши в „мілорда“, директор підвів голову, а подружжя тоді хутко зникло, немов обличчя бароново справило на них мітичне вражіння голови Медузи.

— Так ніби вони мене знають,—подумав барон.—Тоді все це з'ясується.

Справді, коли карета виїхала на шосе Музейної вулиці, він вихилився, щоб глянути ще раз на незнайому, й знову побачив її коло вікна. Засоромившись, що її спіймано, коли вона дивилась на будку екіпажа, де сидів її прихильник, молода жінка мерщій відступилась.

— Я дізнаюся, хто це, від Кози,—подумав барон.

Особа державного радника на подружжя справила, як далі побачимо, глибоке вражіння.

— Та це-ж барон Гюло, якому підлягає моя канцелярія!—скрикнув чоловік, відходячи від вікна.

— Виходить, Марнеф, стара панна з третього помешкання в дворі, що живе з тим молодиком—це його кузина? Дивно, що ми дізнались про це тільки сьогодні, та ще й випадково!

— Щоб панна Фішер жила з якимсь молодиком!..—мовив урядовець.—Це швайцарка плітки точить, не можна так легковажно говорить про кузину державного радника, що крутить усім міністерством. Ну, давай обідати, я вже чотири години чекаю тебе!

Прегарна пані Марнеф, незаконна дочка графа Монкарне, одного з найславетніших лейтенантів Наполеонових, була одружена за допомогою двадцяти

тисяч франків посагу з незначним урядовцем військового міністерства. З протекції видатного генерала-лейтенанта, що останні півроку свого життя був маршалом Франції, цей переписувач дійшов несподіваної посади першого урядовця своєї канцелярії; та коли його призначено вже на помішника начальника, смерть маршалова підінула всі надії Марнефа та його дружини. Нестатки пана Марнефа, в якого вже розстанув посаг панни Валерії Фортен, що пішов то на сплату боргів урядовця, то на купівлю всього потрібного для подружнього життя, а найбільше на потреби молодої, гарної жінки, яка в матери звикла до вигод і відмовлялись їх не хотіла,—примусили подружжя заощаджувати на помешканні. Положення вулиці Дуаене неподалік військового міністерства й паризького центру, було для подружжя Марнеф дуже доречне, і вони років з чотири жили в тому самому будинкові, що й панна Фішер.

Добродій Жан-Поль-Станислав Марнеф належав до тих урядовців, що не піддаються отупінню завдяки тій силі, яку дає зіпсутість. Цей присадкуватий чоловічок, з ріденьким волоссям та бородою, з безбарвним, блідуватим, не так зморшкуватим, як виснаженим обличчям, з червонуватими повіками в окулярах, з поганенькою ходою та ще гіршим поведженням — здійснював той тип, яким кожен малює собі людину, притягнуту до права за порушення звичаїв.

Помешкання, де жило це подружжя, типове для багатьох паризьких подруж, являло собою обманну видимість тих фальшивих розкошів, що панують у безлічі домів. У вітальні—меблі, оббиті лихеньким оксамитом, гіпсові статуетки під флорентійську бронзу, фарбована люстра кепської карбівки з скляними розетками; килим, що його дешевина, як згодом довідались, залежала від кількості бавовни, яку фабрикант у нього втиснув і яка стала видима на голе око—все, аж до завіс, які переконали-б вас, що вовняна камка не буває

пишна три роки, все співало тут про злидні, як той обідраний жебрак коло церковної брами.

Їдальня, яку єдина служниця кепсько доглядала, нагадувала нудотні їдальні провінціальних ресторацій—все в ній було масне, неприбране.

Кімната господаря, що дуже нагадувала кімнату якогось студента, була опоряджена його парубоцьким ліжком, парубоцькими меблями,—збляклими та зужитими, як і сам він, і прибиралась тільки раз на тиждень; ця страшна кімната, де все валялось без ладу, де старі шкарпетки висіли на стільцях, оббитих кінським волосом із квітками, розмальованими порохом,—свідчила про людину, якій до свого помешкання байдуже, яка живе поза домом, за картами, в кафе або ще десь.

Господинина кімната була винятком із ганебного недбальттва, що принижувало вітальню, де завіси скрізь пожовкли від диму та пилу, де дитина, на власну волю, певно, покинута, порозкидала скрізь свої цьцьки. Розташовані на крилі, що з'єднувало—з одного тільки боку,—будинок, який виходив на вулицю, з корпусом, що в кінці двору прилягав до сусідської власности, кімната й убіральня Валерії, елегантно оббиті ситцем, з палісандровими меблями, триповим килимом—дхнули гарною жінкою і, треба сказати, майже утриманкою. На каміні, застеленім оксамитом, стояв годинник з маятником, що був тоді в моді. Була тут невеличка, до ладу добрана колекція рідкощів, розкішно оздоблені жардіньєрки з хінської порцеляни. Ліжко, туалет, дзеркальна шафа, двубічна канапка, неодмінне безділля—свідчили про вишуканість та забаганки дня.

Хоч усе це було третесортним що-до багатства й елегантности, хоч усе стояло тут уже три роки, проте якийсь денді нічого тут не зміг-би закинути, хіба тільки те, що розкоші ці відгонили міщанством. Мистецтва та виборности, якими віє від речей, до-смаку добраних, бракувало тут цілковито. Доктор соціальних наук пізнав-би коханця по

де-яких дрібничках у багатому безділлі, які можуть з'явитись тільки від цього півбога, завжди відсутнього й завжди присутнього в заміжньої жінки.

Обід, що їло подружжя з дитиною, отой запізнений на чотири години обід, міг бути покажчиком фінансової скрути, в яку потрапила родина, бо стіл—це найпевніший термометр добробуту паризьких родин. Суп із зіллям, зварений на воді з-під квасолі, шматок яловичини з картоплею, що плавав у рудуватій воді замість сосу, миска квасолі та поганеньких вишень, все це подане й спожите на пощерблених тарілках і тарілях мало-дзвінким та сумним мельхіоровим столовим начинням—хіба таке меню годне було цієї красуні? Барон заплакав-би, коли-б був цьому свідком. Потемнілі карафки не ховали, проте, непевного кольору вина, купованого на літр у винаря на розі вулиці. Серветки не мінялись уже тиждень. Словом, усе зраджувало ганебні злидні, недбалість подружжя до родини. Навіть неглибокий спостерігач подумав-би, побачивши їх, що подружжя дійшло до того згубного моменту, коли життєві потреби штовхають людей на вигідне шахрайство.

А втім, перше речення, що Валерія сказала чоловікові, з'ясує запізнення з обідом, що й з'явився, мабуть, тільки завдяки зреченим заходам куховарки, яка сама була в ньому зацікавлена.

— Саманон бере твої векселі тільки по п'ятдесят за сотню й вимагає в гарантію переписати на нього твою платню.

Злидні, ще приховані в директора військового міністерства за ширмою двадцяти чотирьох тисяч франків платні, не рахуючи нагород, дійшли останнього ступня в урядовця.

— Ти підчепила мого директора,—сказав чоловік, дивлячись на свою дружину.

— Здається,—відповіла вона, не жахаючись цього слова, позиченого з шахрайського жаргону.

— Що з нами буде?—вів Марнеф.—Хазяїн нас завтра скрутить. А батько твій надумав помирати

без духівниці! Слово честі, ці імперці вважають себе також за безсмертних, як і їхній імператор.

— Бідний батько,—сказала вона,—я була в нього одначка, він дуже любив мене! Графиня спалила духівницю. Хіба-б він забув про мене, коли давав нам часом по три-чотири тисячєфранкові білети зарáz?

— Ми винні за чотири терміни півтори тисячі франків! Чи коштує стільки наша обстава? „That is the question“, сказав Шекспір.

— Ну, прощай, мій котику,—сказала Валерія, що з'їла тільки шматочок печені, з якої прислуга видушила весь сік для одного бравого салдата, що вернувся з Алжира.—На велике лихо великі й заходи!

— Валеріє, де ти йдеш?—скрикнув Марнеф, заступаючи дружині дорогу до дверей.

— До хазяїна,—відповіла вона, причепуривши кучері під гарненьким капелюхом.—А ти спробуй заприятитися з тією старою дівчиною, коли вона справді кузина директорова.

Той факт, що пожилці одного дому нічого не знають про обопільне соціяльне становище, може як-найкраще характеризувати розгін паризького життя; але легко зрозуміти, що урядовець, який зранку йде до канцелярії, вертається до дому на обід і ввечері не буває вдома, та жінка, що віддається паризьким розвагам, могли нічого не знати про існування старої дівчини, що жила на третьому поверхові на подвір'ї їхнього будинку, особливо, коли дівчина ця має звички панни Фішер.

Лісбета перша на весь будинок ходила вранці по молоко, хліб та вугілля, ні з ким не розмовляла й лягала з сонцем; ніколи вона не діставала ні листів, ні візит, ні з ким по-сусідськи не приятелювала. Це було одне з тих анонімних, ентомологічних існувань, які трапляються в де-яких будинках, де раптом на п'ятому році люди дізнаються, що на четвертому поверху живе старий добродій, що знав Вольтера, Піятра де-Розьє, Божона,

Марселя, Моле, Софію Арну, Франкліна та Робесп'єра. Те, що пан та пані де-Марнеф допіру казали між собою про Лісбету Фішер, вони дізнались завдяки окремішності кварталу та тим стосункам, що через скруту нав'язались між ними та швайцарами, яких прихильність була їм конче потрібна, бо швайцари за них не дуже дбали. Гордощі, мовчазність, стриманість старої дівчини викликали в швайцарів ту прибільшену пошану, те холодне ставлення, де відчувається приховане незадоволення підлеглого. До того-ж швайцари вважали себе що-до породи, як кажуть у палаці, за рівних з пожилицею, що наймала помешкання за двісті п'ятдесят франків. Всі признання кухні Бети перед Гортензією були правдиві, і кожен зрозуміє, що швайцарка могла в якійсь інтимній розмові з Марнефами обмовити панну Фішер, гадаючи, що просто на неї лихословить.

Взявши свічника з рук швайцарки, шановної пані Олів'є, стара дівчина вийшла подивитись, чи світиться у вікнах мансарди над її помешканням. В цю годину в липні кінець двору було так темно, що стара дівчина не могла лягти спати без світла.

— О, будьте спокійні, пан Стейнбок удома, він навіть не виходив,— лукаво мовила пані Олів'є до панни Фішер.

Стара дівчина нічого не відповідала. В цій справі вона ще лишилась селянкою, і їй байдуже було, що казатимуть про неї далекі їй люди; і так само, як селяни не бачать нічого, крім свого села, вона рахувалась тільки з поглядами вузького кола, серед якого жила. То-ж вона рішуче пішла — не до себе, а в ту мансарду. Ось чому. За десертом вона сховала в свою торбинку овочів та цукерок для коханого й збиралась віддати їх йому, точнісінько як старі дівчата ласощі своєму собаці.

Коли вона звійшла, герой мрій Гортензії, блідий білявий молодик у блузі працював при маленькій лампі, якої світло збільшувалось, пройшовши крізь кулю з водою, коло чогось ніби варстат,

вкритого різьбярським начинням, червоним воском, різакми, обтесаними цоколями, модельними шматками міді, й тримав у руках маленьку віщану групу, яку мав ліпити й на яку споглядав пильно, як поет підчас роботи.

— Слухайте, Венцеславе, ось я вам принесла,— сказала вона, кладучи свою хустку край варстату.

Потім обережно витягла з торбинки ласощі та овочі.

— Ви дуже добра, панно,— сумно відповів бідолашний вигнанець.

— Це вас просвіжить, моя бідна дитино. Ви розпалюєте свою кров цією працею, ви не родились для такого жорстокого ремесла.

Венцеслав Стейнбок здивовано глянув на стару дівчину.

— Іжте-ж,— сказала вона раптом,— нема що дивитись на мене, як на свої фігурки, коли вони вам подобаються.

Діставши отакого словесного стусана, молодик перестав дивуватись, бо знову пізнав свого ментора в спідниці, якого ніжність завжди вражала його — так-бо звик він до грубого поводження. Хоч Стейнбокові було двадцять дев'ять років, він здавався, як де-хто з білявців, молодшим років на п'ять-шість; дивлячись на цю юність, якої свіжина зблякла під утомою та злиднями вигнанства, і на те сухе, суворе обличчя,— можна було подумати, що природа помилилась, наділяючи їх статтю. Він підвівся й сів у старе крісло з подушками стилю Луї XV, оббите жовтим утрехтським оксамитом, немов збираючись у ньому спочити. Стара дівчина взяла тоді сливу ренклод і ніжно подала своєму другові.

— Спасибі,— сказав він, беручи овоч.

— Ви стомились?— спитала вона, даючи йому другий.

— Я не від роботи стомився, а від життя,— відповів він.

— От ще що вигадали!— сказала вона якось прикро.— Хіба у вас немає доброго генія, що пильнує вас?— вела вона, даючи йому цукерки, які він усі залюбки поїв.— Бачите, за обідом у кухні я думала про вас.

— Я знаю,— сказав він, глянувши на Лісбету разом песливо й жалісно,— знаю, що без вас я давно вже не жив-би; але, люба моя панно, артистам потрібні розваги...

— А, он воно що!..— скрикнула вона, уриваючи його; взявшись у боки кулаками й утупивши в нього палкі очі.— Ви хочете свого здоров'я відбігти в паризьких гидотах, як і багацько робітників, що кінець-кінцем мруть по шпиталях! Ні, ні, здобудьте багатство, а коли матимете ренту, тоді розважатимесь, дитино моя, тоді матимете чим платити за лікарів та за втіхи, розпусник ви!

Венцеслав Стейнбок, діставши цей випал у супроводі поглядів, що проймали його магнетичним вогнем, похилив голову. Коли-б найзапекліший лихомовник побачив початок цієї сцени, то й він-би вже визнав брехливість пліток, що подружжя Олів'є розпускало про панну Фішер. Все в голосі, в рухах, у поглядах цих людей свідчило про чистоту їхніх потайних відносин. Стара дівчина виявляла грубу, але правдиву материнську ніжність. Молодик терпів, як шанобливий син, материну тиранію. Ця чудернацька спілка була, здавалась, наслідком невпинного діяння могутньої волі на кволу вдачу, на ту нестійкість, властиву слов'янам, яка, не відбираючи їм героїчної хоробрости на полі бою, спричинює неймовірну безладність їхньої поведінки, моральну розм'яккість, якої причини повинні були-б зацікавити фізіологів, бо фізіологи в політиці те саме, що ентомологи в сільському господарстві.

— А коли я помру раніше, як забагатію?— меланхолійно спитав Венцеслав.

— Помрете?..— скрикнула стара дівчина.— О, я не дам вам померти. Мого життя стане на двох, і я переллю вам своєї крові, якщо треба буде.

Сльози звогчили повіки Стейнбокові, коли він почув цей палкий і наївний викрик.

— Не засмучуйтесь, мій Венцеславку,— зворушено вела Лісбета.— Слухайте, моїй кузині Гортензії ваша печатка, здається, дуже сподобалась. Стривайте, я допоможу вам добре продати вашу бронзову групу, ви зі мною поквитаєтесь, будете робити, що схочете, станете вільний! Ну, засмійтеся-ж!..

— Я ніколи з вами не поквитаюсь,— відказав бідний вигнанець.

— А чому це?..— спитала вогезька селянка, стаючи на бік лівонця проти самої себе.

— Бо ви не тільки годували, притулили й доглядали мене в злиднях, ви ще й сили мені додавали! Ви зробили мене таким, який я є, ви часто були сувора, мучили мене...

— Я?— сказала стара дівчина.— Це ви знову починаєте свої дурниці про поезію, про мистецтво, та будете пальці ламати, руки витягувати, розводяться про прекрасний ідеал, про свої північні безумства. Прекрасне не варте проти міцного, а міцне — це я! У вас є ідеї в голові? Добре діло! А в мене теж є ідеї... До чого ті душевні скарби, коли користи з них немає? Тоді ніякими ідеями не перегониш тих, хто ідей не має, зате вміє діяти... Замість химер ганяти, треба працювати. Що ви зробили, поки мене не було?..

— Що сказала ваша гарна кузина?

— Хто вам сказав, що вона гарна?— жваво спитала вона голосом, де ричали ревнощі тигра.

— Та ви-ж самі.

— Це я для того сказала, щоб побачити, яку гримасу ви скорчите! Вам хочеться за спідницями бігати? Ви любите жінок — ну, так виливайте їх, перетоплюйте свої бажання в бронзу, бо ви ще якийсь час обійдетесь без коханячка, зокрема без моєї кузини, любий друже. Це не про вас дичина: тій дівчині треба чоловіка з шістьдесятьма тисячами франків ренти... і його вже знайдено...

Стривайте, у вас ліжко неприбране!— сказала вона, глянувши в другу кімнату,— ох, бідний котику, я вас забула...

Зразу-ж міцна дівчина скинула рукавиці, накидку, капелюха і, як покоївка, прибрала пансіонерське ліжко, де спав артист. Цим поєднанням різкості, навіть грубості з добротою можна пояснити ту владу, що Лісбета забрала над молодиком, якого обернула в свою власність. Хіба життя не приваблює нас своїми змінами доброго й лихого? Якби лівонець здибав пані Марнеф замість Лісбети Фішер, він знайшов-би в своїй заступниці вибачливість, яка звела-б його на якийсь тванистий і ганебний шлях, де він загинув-би. Певно, він не працював-би, артист з нього не розвинувся-б. Отож, хоч він оплакував терпку жадібність старої дівчини, розум підказував йому краще держатись цієї залізної руки, ніж пуститись у ліниве й згубне життя, яке провадив де-хто з його земляків.

Ось якій події зобов'язаний шлюб цієї жіночої енергії та чоловічої кволости — огріх проти здорового розуму, досить поширений, кажуть, у Польщі

Розділ VII.

ПРИГОДА З ПАВУКОМ, ЩО ЗНАХОДИТЬ У ПАВУТИННІ СВОЄМУ ЧУДОВУ МУХУ, ТІЛЬКИ ЗАВЕЛИКУ ДЛЯ СЕБЕ.

1833 року панна Фішер, що часом, маючи багацько роботи, працювала вночі, почувши коло першої години вранці міцний чад і почувши стогони мручого. Чад цей та хрипи йшли з мансарди, що була над двома кімнатами, де вона сама жила; їй спало на думку, що це хоче покінчити з життям молодик, який недавно оселився в будинкові й зайняв мансарду, що гуляла три роки. Вона мерщій збігла нагору, висадила двері, навалившись на них з усією своєю лотаринзькою силою, й побачила, що пожилець качається на розкладачці у предсмертних конвульсіях. Вона погасила жарівню. Пустила в двері свіже повітря, і вигнанця врятовано; потім, коли Лісбета вклала його, як хворого, коли він заснув, вона могла пізнати причини самогубства по цілковитому убозству обох кімнат цієї мансарди, де був тільки лихенький стіл, розкладачка та пара стільців.

На столі вона прочитала записку:

„Я граф Венцеслав Стенбок, народився в Прелії, у Лівонії.

„Хай нікого не винуватять за мою смерть, причини мого самогубства лежать у словах Косцюшка: *Finis Poloniae!*

„Онук хороброго генерала Карла XII не хотів жебрати. Кволість натури не дозволяла мені

служити у війську, і вчора я побачив, що тій сотні талерів, з якими я прийшов з Дрездена до Парижу, настав кінець. Двадцять п'ять франків покидаю в шухляді цього столу, щоб сплатити господареві борг за помешкання.

„Родичів не маю, смерть моя нікому не цікава. Прошу своїх земляків не обвинувачувати французький уряд. Я нікому не заявлявся, як біженець, нічого не просив, не здибав жадного вигнанця, в Парижі ніхто про моє існування не знає.

„Я вмираю з християнськими думками. Прости, боже, останньому з Стейнбоків!

„*Венцеслав*“.

Панна Фішер, глибоко зворушена чесністю самогубця, що платив за помешкання, висунула шухляду й справді побачила п'ять монет по сто су.

— Бідний молодик!— скрикнула вона.— І всім у світі до нього байдуже.

Вона зійшла до себе, взяла роботу й розташувалась із нею у мансарді, пильнуючи лівонського дворянина. Можна уявити собі, як здивувався вигнанець, коли, прокинувшись, побачив у себе в головах жінку — йому здалося це маренням. Плетучи золоті аксельбанти до уніформи, стара дівчина дала собі обіцянку допомагати цій бідній дитині, на яку любувалась підчас сну. Коли молодий граф зовсім прокинувся, Лісбета прибадьорила його й почала розпитувати, щоб довідатись, чим він може заробляти на життя. Венцеслав, розповівши свою історію, додав, що посадою був зобов'язаний своєму визнаному покликанню до мистецтв; він завжди почував нахил до скульптури, але час, потрібний для науки, здавався йому надто довгим для бідака, а зараз він відчуває себе занадто кволим для ручної праці або великої скульптурної роботи. Слова ці були грецькою мовою для Лісбети Фішер. Вона відповіла цьому бідоласі, що в Парижі є стільки можливостей, що людині з доброю волею варто тут жити. Ніколи люди з серцем тут не гинули, якщо мали певний запас терплячості.

— Я бідна дівчина, селянка, але зуміла добитись незалежного становища,— додала вона наприкінці.— Послухайте мене. Якщо ви серйозно хочете працювати, то я маю трохи заощаджень і позичатиму вам що-місяця гроші на життя, тільки на скромне життя, не на гулі та пустощі! В Парижі можна пообідати за двадцять п'ять су, а сніданок я готуватиму вам що-ранку вкупі з своїм. Нарешті, я встаткую вашу кімнату й платитиму за навчання, яке буде вам потрібне. За гроші, що я витрачатиму на вас, ви мені ввічливо дякуватимете, а коли забагатієте, тоді віддасте все разом. Та коли ви не працюватимете, я не почуватимусь до жадного обов'язку й покину вас.

— Ох!— скрикнув нещасний, почувуючи ще гіркоту своїх перших обіймів із смертю,— не помиляються-ж вигнанці всіх країн, коли пориваються до Франції, як душі в чистці до раю! Яка-ж це нація, коли тут знаходиш допомогу, великодушні серця скрізь, навіть у такій мансарді! Ви будете всім для мене, моя люба добродійко, я буду ваш раб! Будьте моєю подругою,— сказав він з тим ніжним поривом, таким властивим полякам, за який їм досить несправедливо закидають підлизництво.

— О, ні, я надто ревнива, я зроблю вас нещасним, але залюбки буду вам так ніби товаришем,— відповіла Лісбета.

— Ох, коли-б ви знали, як палко кликав я когось, хоч-би й тирана, аби тільки зацікавився мною, коли я бився в паризькій пустині!— вів Венцеслав.— Я шкодував за Сибіром, де імператор заслав-би мене, коли-б я вернувся!.. Будьте моїм провидінням... Я працюватиму, я зроблюся кращий, ніж зараз, хоч я й не поганий хлопець.

— Чи робитимете ви все, що я казатиму?— спитала вона.

— Так!..

— Добре, то я беру вас за дитину,— весело сказала вона.— От у мене тепер є хлопець, що встав із труни. Ну, починаймо. Я піду подбаю за

страву, а ви одягайтесь та приходьте снідати, коли я постукаю до вас у стелю віником.

Другого дня панна Фішер де-що дізналась про становище скульпторів у фабрикантів, яким віднесла роботу. В розмові їй пощастило довідатись про існування майстерні Фларана та Шанора, спеціального закладу, де виливали й карбували багату брондзу й розкішні срібні сервізи. Вона повела туди Стейнбока учитись скульптурного діла, але пропозиція її всіх здивувала. Там працювали за моделями славетних артистів, а зовсім не вчили скульптури. Напосідливістю та впертістю стара дівчина таки добилась, що її протеже прийнято як рисувальника орнаментів. Стейнбок хутко навчився складати орнаменти, ще й нових вигидав, мавши до цього покликання. Через п'ять місяців, як кінчив свою карбівницьку науку, він познайомився із славнозвісним Стідманом, головним скульптором дому Фларана. Через двадцять місяців Венцеслав тямився вже на справі краще, ніж його вчитель, але за тридцять місяців заощадження, що стара дівчина збирала по монеті шіснадцять років, геть вичерпано. Дві тисячі п'ятсот франків золотом!—гроші, які вона гадала покласти на дожиття—і в якому тепер вони вигляді?—вексель якогось поляка! Тепер Лісбета працювала так, як замолоду, щоб покрити видатки лівонця. Побачивши в своїх руках папірець замість золотих монет, вона втратила голову й пішла до пана Ріве, що вже п'ятнадцять років був порадником і приятелем своєї найпершої та найвправнішої робітниці. Довідавшись про цю пригоду, пан та пані Ріве покартали Лісбету, назвали її божевільною, вилаяли вигнанців, що своїми каверзами за всяку ціну шкодять добробутові торгівлі та миру, аби знову стати нацією, й вимагали від старої дівчини потурбуватись про те, що в торгівлі зветься забезпеченням:

— Єдине забезпечення, яке цей молодець може вам запропонувати, це його воля,—сказав тоді пан Ріве.

Пан Ахіл Ріве був суддею в торговельному трибуналі.

— А це не жарт для чужинця,—провадив він.— Француз сидить у в'язниці п'ять років, після виходить з неї не сплативши, правда, своїх боргів, бо примусити до цього його може тільки сумління, яке завжди дає йому спокій; але чужинець із в'язниці ніколи не виходить. Дайте мені вашого векселя, ви перепишете його на ім'я мого бухгалтера, він його спротестує, правитиме гроші з вас обох. Доб'ється на суді вироку на арешт, і коли все буде впорядковано, підпише вам потайну записку, де відмовиться своїх прав. Коли так зробите, ваші інтереси будуть забезпечені, і в ваших руках завжди буде готова зброя проти поляка!

Стара дівчина дозволила впорядкувати свої справи й сказала своєму протезе, щоб не турбувався з цієї процедури, яку робиться тільки за тим, щоб дати забезпечення одному лихвареві, що згодився позичити їм трохи грошей. Викрут цей був зобов'язаний творчій винахідливості судді торговельного трибуналу. Безневинний артист, сліпий у довір'ї до своєї добродійки, гербовим папером запалив люльку, бо він курив, як і всі люди, що мають або скорботи, або підвищену нервовість. Одного дня пан Ріве показав панні Фішер судову справу й сказав їй:

— Венцеслав Стейнбок ваш, його так спутано, що ви можете за двадцять чотири години засадити його в Кліші до кінця його днів.

Цей гідний і чесний суддя торговельного трибуналу відчув того дня задоволення, яке повино виникнути від свідомости поганого доброго вчинку. Добродійство має стільки відмінків у Парижі, що такий незвичайний вираз відповідає одній з його варіацій. Коли вже лівонця взято в лабета комерційної процедури, треба було справити з нього гроші, бо шановний комерсант уважав Венцеслава Стейнбока за шахрая. Щирість, чесність, поезія були для нього не певними в справах. Ради

користи бідної панни Фішер, що її, як він казав, підчепив один поляк, Ріве пішов до багатих фабрикантів, саме коли Стейнбок звідти вийшов. Коли вишивальник з'явився по довідки про такого Стейнбока, польського біженця, в кабінеті Шанора був як-раз Стідман, що за допомогою визначних, уже названих майстрів паризького ювелірного діла, довів французьке мистецтво до теперішньої доскональності, яка дозволяла йому боротися з флорентійцями та Відродженням.

— Кого ви називаєте Стейнбоком?— глузливо скрикнув Стідман.— Чи це часом не молодий лівонець, що був у мене за учня? Знаєте, пане, це великий артист. Кажуть, що я маю себе за чорта; ну так бідний хлопець і не знає, що може зробитися богом...

— А,— здивовано промовив Ріве.

Потім сказав:

— Хоч ви й надто вільно розмовляєте з людиною, що має честь бути суддею в сенському трибуналі...

— Вибачте, консуле!..— урвав Стідман, прикладаючи руку до чола.

— ...Мені дуже приємні,— провадив суддя,— ваші слова. Отже, молодик цей зможе заробляти гроші?

— Безперечно,— сказав старий Шанор,— але йому треба працювати; він і так чимало зібрав-би, коли-б лишився в нас. Що поробиш! Артисти жахаються залежності.

— Вони свідомі своєї вартости й чести,— відповів Стідман.— Я не ганю Венцеслава за те, що він іде самотужки, пробує здобути собі ім'я й стати великим—це його право! А проте, я багато втратив, коли він мене покинув!

— От!— скрикнув Ріве,— от вам претензії юнаків, що допіру вилупились із університетського яйця... Розживіться раніш на ренту, а потім уже слави шукайте!

— Руки попсуєш собі, збираючи гроші— відповів Стідман.— Нам слава має приносити багатство

— Що поробиш!— сказав Шанор до Ріве,— їх не прив'яжеш...

— Вони недоуздка перегризуть,— відповів Стідман.

— У всіх цих добродіїв,— сказав Шанор, дивлячись на Стідмана,— що вигадок, що хисту. Вони страшенно витрачаються, мають дівчат, сміять грошима, не знаходять уже часу на свою роботу; тоді перестають дбати про замовлення, ми йдемо до робітників, які їх не варті й які багатіють; потім вони скаржаться на жорстокість часу, а проте, коли-б пильніші були, то мали-б золоті гори...

— Ви мені нагадуєте, старий балакуне,— сказав Стідман,— того передреволюційного книгаря, що казав: „Ох, коли-б я міг держати Монтеск'є, Вольтера та Русо надголод у себе на антресолях, а їхні штани сховати в скриню,— скільки-б вони написали мені гарних книжечок, на яких я забагатів-би!“ Коли-б гарні твори можна було кувати, як цвяхи. то робили-б це посильні... Дайте мені тисячу франків і мовчіть!

Дядько Ріве вернувся додому, радіючи за бідну панну Фішер, яка обідала в нього що-понеділка, отже й сьогодні.

— Якщо ви зможете примусити його працювати,— сказав він,— то будете не тільки щасливі, а й повернете свої відсотки, видатки й капітал. У цього поляка є хист, він може заробляти гроші; але сховайте його штани й черевики, не пускайте його до Шом'єри та в квартал Нотр-Дам-де-Лорет, держіть його на припоні. Без цих пересторог, ваш скульптор гулятиме, а якби ви знали, що зветься в артистів словом гуляти! Жах, от що! Я оце довідався, що для цього треба тисячєфранковий білет на день.

Цей епізод мав величезний вплив на внутрішнє життя Венцеслава та Лісбети. Добродійка змочила хліб вигнанця гіркотою докорів, коли побачила, що її гроші в непевному стані, а часто вони й зовсім здавались їй пропашими. Добра мати обернулась у мачуху, муштрувала бідного хлопця, сікалась

до нього, докоряла, що працює надто повільно, що вибрав собі важкий фах. Вона не могла припустити, що моделі з червоного воску, фігурки, зразки орнаменту, шкіци мають якусь там ціну. Та хутко, сама своєю суворістю невдоволена, пробувала згладити сліди її дбайливістю, лагідністю та увагою. Бідний молодик, що стогнав, потрапивши в залежність від цієї мегери й під руку вогезької селянки, був захоплений такою материнською дбайливістю, що торкалась тільки його фізичного, матеріального життя. Він був, як та жінка, що прощає тиждень лихого поводження за пестоші хвилинного замирення. Отак панна Фішер забрала над цією душею абсолютну владу. Любов панувати, що лишилась у зародку в серці старої дівчини, хутко розвинулась. Вона могла задовольнити свої гордощі й потребу діяти: хіба-ж не мала вона в своїх руках істоту, яку могла сварити, напучувати, пестити, вщасливити, не боячись жадного суперництва? І гарне, і лихе в їй вдачі мало роботу. Коли часом вона й мучила бідного артиста, так зате виявляла до нього ніжність, подібну до чару степових квіток; вона раділа, коли в нього все було, ладна була-б життя віддати за нього; Венцеслав був цього певен. Як і всі прекрасні душі, бідний хлопець забував зло, хиби цієї дівчини, яка, до того-ж, розповіла йому своє життя, як вибачення своєї дикости, і пам'ятав він тільки добродійства. Якось стара дівчина, обурена тим, що Венцеслав блукав замість працювати, зробила йому сцену.

— Ви належите мені,—сказала вона йому.—Якщо ви чесний, то мусіли-б потурбуватись як-найшвидше віддати мені те, що винні...

Дворянин, у якому спалнула кров Стейнбоків, зблід.

— Боже мій!—сказала вона,—незабаром ми муситимемо жити на тридцять су, що заробляю я, бідна дівчина...

Обоє бідаки, розпалившись у словесній дуелі, повстали одне на одне, і тоді бідний артист уперше

почав докоряти своїй добродіці за те, що від смерти його визволила, щоб улаштувати йому каторжне життя, гірше за небуття, де хоч спочинути можна, казав він. І заговорив про втечу.

— Тікати!.. — скрикнула стара дівчина. — Ах, правду казав пан Ріве!

І вона рішуче з'ясувала полякові, як можна його в двадцять чотири години завдати до в'язниці на решту днів його життя. Цього він аж ніяк не сподівався. Чорна меланхолія й мовчанка опанувала Стейнбока. Другого дня вночі Лісбета, почувши приготівини до самогубства, пішла до свого пансіонера й подала йому судову справу та розписку.

— Візьміть це, дитино моя, і простіть мене! — сказала вона з слізьми на очах, — будьте щасливі, покиньте мене, я вас занадто мучу; але скажіть мені, що ви іноді згадуватимете про бідну дівчину, яка допомагала вам вибитись на шлях. Що-ж поробиш! Ви сами причина моїх поганих вчинків: я можу вмерти, а що з вами буде без мене?.. Ось чому мені так не терпиться, щоб ви виробляли речі, які можна продавати. Я зовсім не правлю з вас своїх грошей, де там!.. Я боюся ваших лінощів, які ви звете мріями, ваших думок, що відбирають стільки годин, коли ви в небо дивитесь, і мені хотілося-б укорінити у вас звичку до праці.

Це сказано з притиском, поглядом, слізьми та виглядом, що пройняли благородного артиста; він обійняв свою добродійку, пригорнув її до свого серця й поцілував у чоло.

— Хай папери будуть у вас, — сказав він якимсь весело. — Навіщо вам завдавати мене у Кліші? Хіба я й тут не в'язень своєї вдячності?

Під впливом цього епізоду їхнього спільного й потайного життя, що стався тому півроку, Венцеслав зробив три речі: печатку, що лишилась у Гортензії, групу, виставлену в торговця рідкощами, та чудового годинника, якого він цю мить кінчав, бо закручував уже останні гайки в моделі.

Годинник цей являв собою дванадцять Годин, чудово означених дванадцятьма жіночими постатями, які линули в такому шаленому та швидкому танцеві, що три Амури, на купу квіток і овочів вилізши, змогли затримати на бігу тільки північну Годину, якої подерта хламида лишилась у руках найсміливішого Амура. Все це спиралось на круглий цоколь, обведений чудовим орнаментом із фантастичних тварин. Годину показано в дивоглядному роті, роззявленому від позіхання. Кожна година була майстерно вигаданим символом, що означував відповідну їй звичайну працю.

Тепер легко збагнути ту надзвичайну прихильність, що панна Фішер почувала до свого лівонця — вона хотіла бачити його щасливим, а він нидів і чахнув у мансарді. Причина цього жахливого становища цілком зрозуміла. Лотарінгка доглядала цю північну дитину з ніжністю матери, з ревностями жінки й з мудрістю дракона; то-ж вона пильнувала, щоб жадного безумства чи безпутства з ним не могло трапитись, і завжди лишала його без грошей. Їй хотілося зберегти для себе свою жертву й товариша чеснотливим, яким він був поневолі, вона не розуміла варварства цього безглузлого бажання, бо сама звикла до всіляких обмежень. Вона так любила Стейнбока, що не брала його собі в дружини, але любила занадто, щоб віддати його іншій жінці; з ролею матери вона примиритися не могла, але почувала себе божевільною, коли думала про іншу ролю. Ці противенства, ці люті ревності, це щастя володіти чоловіком надмірно хвилювали серце старої дівчини. Вже чотири роки по-справжньому закохана, вона голубила божевільну надію, що й далі триматиме це безглузде й безпорадне життя, де своєю упертістю вона могла призвести до загину того, кого звала своєю дитиною. Від боротьби своїх інстинктів та розуму вона ставала несправедлива й тиранічна. Вона мстилась над цим молодиком за те, що не була ні молода, ні гарна, ні багата; потім, після

кожної помсти, визначаючи сама собі свої помилки, вдавалась до покори, до безкрайніх ніжностей. Жертви своєму божкові могла приносити тільки після того, як показала свою могутність ударами сокири. Словом, це була Шекспірова „Буря“ навиворіт, Калібан—господар над Арієлем та Просперо. Що-ж до нещасного молодика з високими думками, задумливого, схильного до лінощів, то в його очах, як у левів, замкнених у Ботанічному Саді, відсвічувала пустиня, яку заступниця його створила в його душі. Силувана праця, що Лісбета від нього вимагала, не задовольняла потреб його серця. Його нудьга оберталась у фізичну недугу, і він нидів, не маючи змоги попросити, не вміючи здобути грошей на розвагу, часто для нього кінечну. Іноді, днями енергії, коли почуття власного лиха збільшувала його розпач, він дивився на Лісбету так, як спраглий мандрівник на неплодному березі мусить дивитись на солонувату воду. Ці гіркі овочі убозства й відлюдництва в Парижі Лісбета смакувала, як втіхи. То-ж вона з жахом передбачала, що малесенька пристрасть може відібрати від неї раба. Часом вона шкодувала, що своєю тиранією та докорами силує цього поета вибитись на великого скульптора дрібних річей, даючи йому, отже, спосіб обходитись потім без неї.

Другого дня ці три існування, такі різні й такі дійсно нещасні—існування розпачливої матери, подружжя Марнеф та бідолашнього вигнанця,—мусіли дізнати вплив наївної пристрасти Гортензії та незвичайної розв'язки, якої мав дійти барон у своїй нещасливій пристрасті до Жозефи.

Розділ VIII.

РОМАН БАТЬКА Й РОМАН ДОЧКИ.

Коло входу до опери державного радника спинив темнуватий вигляд храму на вулиці ле-Пелетьє, де не видно було ні жандармів, ні вогнів, ні слуг, ні бар'єрів стримувати юрбу. Він глянув на афішу й побачив на ній стрічку, де блищали рішучі слова:

Відкладено через недугу.

Він зразу-ж подався до Жозефи, що жила неподалік, як і всі звязані з Оперою артисти, на вулиці Шоша.

— Що ви хочете, пане?— спитав швайцар на превелике його здивування.

— Чи ви мене вже не пізнаєте?— стурбовано відповів барон.

— Навпаки, пане, саме тому, що мав честь пізнати вас, я й питаю — де ви йдете?

Смертельний дріж схолодив барона.

— Що сталося?— спитав він.

— Якщо пан барон зайде в помешкання панни Мірах, то застане там панну Елоїзу Брізту, пана Біксіу, пана Леона де-Лора, пана Луста, пана де-Вернісе, пана Стідмана та жінок, що продхнулись пачулею,— вони справляють входи...

— Ну, а де-ж...

— Панна Мірах?... Не знаю, чи добре зроблю, коли скажу вам.

Барон втрутив дві монети по сто су в руку швайцарові.

— Ну, вона житиме тепер на вулиці Віль-д'Евек у готелі, що їй подарував, кажуть, герцог д'Ерувіль,—пошепки відповів швайцар.

Запитавши ще номер цього готелю, барон узяв „мілорда“ й під'їхав до одного з тих модерних будинків з подвійними дверима, де в усьому, починаючи від газових ліхтарів, знати розкоші.

Барон у своєму синьому сукняному сурдугі, білій краватці, нанкових панталонах, лакових чоботях та добре накрахмаленому жабо справив за запізнілого гостя в очах дверника цього нового Едема. Його хапливість, його хода—все потверджувало цю дверникову думку.

На дзвінок дверника в перестилі з'явився лакей. Цей лакей, новий як і готель, впустив барона, що сказав йому голосом, відповідним до власного жесту:

— Передайте цю картку панні Жозефі...

Ratito машинально оглянув кімнату, де він був, і побачив, що це почекальня, де повно квіток і якої обстава мусіла коштувати чотири тисячі екою по сто су. Лакей, повернувшись, попросив добродія зайти до вітальні й почекати, поки встануть з-за столу пити каву.

Дарма що барон знав розкіш Імперії, яка, певно, належала до найчудовніших і якої утвори, коли й не були довговічні, то коштували від цього не менше божевільних грошей—він був мов засліплений, приголомшений у цій вітальні, якої три вікна виходили в феєричний сад, один з тих садів, що фабрикуються за один місяць, наносивши ґрунту та пересадивши квітки й газони, вирощені, мабуть, хемічним способом. Він любувався не тільки на забаганки, позолоту, коштовну скульптуру в так званому стилі Помпадур, чудесні матерії, які перший-кращий вискочень-крамар може замовити й одержати за своє золото, а й на те, що тільки принці здібні вибрати, знайти, оплатити й показати—дві картини Греза й дві Ватто, дві голівки Ван-Діка, два пейзажі Рюїсдаля, два—Гуапра, одного Рембрандта й одного Гольбейна, Мурілло й Тіціян, два

Тенірси й два Метцю, одного Ван-Хусума й Абраама Міньйона,—словом, на двісті тисяч франків картин у чудових рамах, що коштували мало-що менше від полотен.

— А, розумієш тепер, тюхтію?— сказала Жозефа.

Підкравшись навшпиньки з глухих дверей по перському килимові, вона спіймала свого прихильника в стані того сторопіння, коли в ушах такий похоронний дзвін стоїть, що нічого крім нього й не чути.

Слово „тюхтій“, сказане особі, що посідала в уряді таке високе становище, слово, що чудово змальовує зухвалість, з якою ці створіння принижують найбільших людей, прип'яло барона до місця. Жозефа, вся в білому та в жовтому, була так пишно прибрана для цього свята, що навіть серед цих неймовірних розкошів блищала, як рідкосна коштовність.

— А правда гарно?— вела вона.— Герцог поклав на це весь заробіток від одного пайового підприємства, якого акції продано з підвищенням. Не дурень, мій маленький герцог? Тільки колишне великопанство вміє переміняти кам'яне вугілля в золото. Перед обідом нотар приніс мені підписати купчий лист разом з розпискою про одержання вартости. Там у мене все панство: д'Егріньйон, Растіньяк, Максим, Ленонкур, Вернейль, Лагинський, Рошфід, ля-Пальферін, а з банкірів—Нусінген та дю-Тільє, потім Антонія, Малага, Карабін та ля-Шонц; всі вони співчувають твоєму нещастю. Так, старенький мій, тебе запрошено, але з умовою—випити негайно дві пляшки угорського, шампанського або капського вина, щоб догнати їх. Ми, мій любий, тут так набрались, що оперу не можна було не відкласти, директор мій п'яний, як хлющ, до чортиків допився.

— О, Жозефо!..—скрикнув барон.

— Яке безглуздя, — порозуміватися!— урвала вона, посміхаючись.—Подумай, чи варт ти шістьсот

тисяч франків, які коштує готель та обстава? Можеш ти принести зобов'язання на тридцять тисяч франків ренти, яке герцог подарував мені в пакунокві з цукерками?.. Яка дотепна вигадка!

— Яка зіпсутість! — промовив державний радник, що в цю хвилину гніву ладен був пожертвувати діамантами своєї дружини, аби заступити на двадцять чотири години герцога д'Ерувіля.

— Таке вже моє діло, щоб бути зіпсутюю! — відказала вона. — А, он як ти дивишся на речі! Чому-ж ти не вигдав пайового товариства? Боже мій, бідний фарбований коте, ти мусів-би дякувати мені: я покидаю тебе в ту хвилину, коли ти міг-би проїсти зі мною майбутнє своєї дружини, посаг своєї дочки й... Ах, ти плачеш. Велич імперії зникає!.. Вітаю імперію.

Вона стала в трагічну позу й сказала:

— Вас звать Гюло! Я вас тепер не знаю!..

І вийшла.

В двері на мить линув з їдальні блискавичний потік світла, шугнув галас розпаленої оргії та запашність першорядного бенкету.

Співачка визирнула в непричинені двері, а що Гюло прикипів до місця, мов закам'янівши, вона ступила вперед і знову з'явилась у вітальні.

— Пане, — сказала вона, — я відступила хамло на вулиці Шошà малій Елоїзі Брізту, коханці пана Біксіу; якщо ви хочете одержати свій бавовняний ковпак, машинку скидати чоботи, пояс та фарбу до бурців, то я поставила в умові, щоб їх вам повернули.

Цей страшний глум примусив барона вийти, як Лота з Гомори, але не оглядаючись, як його жінка.

Гюло вернувся додому, ішов, як божевільний, сам до себе розмовляв, а родина його спокійно грала у віст по два су за очко, як і перед його відходом. Побачивши свого чоловіка, бідна Аделіна подумала про якесь жахливе нещастя, про образу честі; вона передала карти Гортензії й

повела Гектора в ту саму маленьку вітальню, де п'ять годин перед тим Кревель пророкував їй найганебнішу агонію злиднів.

— Що тобі? — злякано сказала вона.

— Ох, прости мене, але дозволь розказати тобі про всю цю бридоту.

Він хвилин з десять виявляв свій гнів.

— Але, друже мій, — героїчно відповіла бідна жінка, — такі створіння не знають любови, чистої, відданої любови, якої ти вартий. Як-же міг ти, такий проникливий, пуститись в боротьбу з мільйонами?

— Люба Аделіно! — скрикнув барон, обійнявши дружину та пригортаючи її до серця.

Баронеса линула бальзамом на криваві рани самолюбства.

— Безперечно, якби в герцога д'Ерувіля не багатство, то про її зраду не могло-б бути й мови! — сказав барон.

— Друже, — вела Аделіна, зібравши решту своїх сил, — якщо тобі вже конче потрібні коханки, то чому ти не береш, як Кревель, таких жінок, що недорого коштують і з становища свого можуть довго задовольнитись малим? На цьому всі ми виграли-б. Я розумію потребу, але зовсім не розумію пихи...

— О, яка-ж з тебе добра й чудова жінка! — скрикнув він. — Я — старий безумець, я не вартий мати такого янгола в подруги.

— Я просто Жозефіна свого Наполеона, — відповіла вона з відтінком смутку.

— Жозефіна тебе не варта, — сказав він. — Ну, я хочу пограти у віст з братом та дітьми; мушу виконувати обов'язки батька родини, мушу віддати заміж Гортензію і вбити в собі розпусника...

Ця добрість так зворушила Аделіну, що вона сказала:

— У того створіння дуже кепський смак, коли вона вподобала будь-кого над мого Гектора. Ах, я не віддала-б тебе за все золото в світі. Як

можна тебе покинути, коли маєш таке щастя—твою любов!..

Погляд, яким барон подякував своїй дружині за фанатизм, переконав її на думці, що наймогутніша зброя жіноча — лагідність і покора. В цьому вона помилялась. Благородні почуття, доведені до крайности, призводять до таких наслідків, як і найбільші пороки. Бонопарт став імператором тому, що розстріляв народ картечею за два кроки від того місця, де Луї XVI втратив монархію й голову, бо не дозволив пролити крові якогось добродія Соса.

Другого дня Гортензія, що поклала печатку Венцеслава під подушку, щоб не розлучатися з нею в вісні, раненько прибралась й попросила батька вийти в сад, тільки-но встане.

Коло дев'ятої з половиною батько, поступаючись на доччине прохання, взяв її під руку, і вони пішли по надбережжі через Королівський міст на площу Карусели.

— Вдаваймо, що гуляємо, тату,— сказала Гортензія, звертаючи в хвіртку, щоб перейти величезну площу.

— Гуляти тут? — глузливо спитав барон.

— Подумають, що ми йдемо до Музея і туди,— сказала вона, показуючи на бараки, прихилені до мурів будинків, що стоять кутом до вулиці Дуаене,— Стривай, тут продають старовину, картини...

— Твоя кузина там живе...

— Знаю, але не треба, щоб вона бачила нас...

— Що ти хочеш робити?—сказав барон, опинившись приблизно за тридцять кроків від вікон пані Марнеф, про яку раптом згадав.

Гортензія підвела батька до вітрини однієї з крамничок, що на розі тієї купи будинків, які тягнуться вздовж галерей старого Лувра й стоять навпроти Нантського готелю. Вона зайшла в крамничку; батько лишився надворі, старанно поглядаючи на вікна гарної дамочки, що вчора полишила свій образ в серці старого красуна, мов щоб

заспокоїти рану, яку він мав дістати, і він не міг утриматись, щоб не застосувати практично дружинину пораду.

— Перейдімо на міщанок,— подумав він, пригадуючи чудові прикмети пані Марнеф.— З цією жінкою я швидко забуду здирницю Жозефу.

І от що сталося одночасно в крамничці й на дворі.

Роздивляючись на вікна своєї нової кралі, барон побачив її чоловіка, що чистив сам свого сурдута, але разом з тим пильно озирався, немов чекав кого на площі. Боючись, щоб його не побачили, а потім і не пізнали, закоханий барон одвернувся від вулиці Дуаене, але став боком і часом все-таки скося туди поглядав. Отак обертаючись, він зіткнувся майже віч-на-віч з панією Марнеф, що йшла з надбережжя й обминала виступ будинків, прямуючи додому. Валерія аж здригнулась, зустрівши здивовані очі барона, і відповіла йому суворим поглядом.

— Яка вродлива жінка! — скрикнув барон.— Задля неї можна зробити не одне безумство!

— Ех, пане,— відповіла вона, обертаючись до нього з виглядом жінки, що зважилась на безтямний вчинок,— ви-ж — пан барон Гюло, правда?

Барон, де-далі більше дивуючись, потвердив це жестом.

— Ну, коли вже випадок двічі звів наші погляди, коли я маю щастя вас заінтригувати чи зацікавити, то попрошу вас замість безумств зробити одну несправедливість. Від вас залежить доля мого чоловіка.

— Як це розуміти? — гречно спитав барон.

— Він служить під вашою орудою, у військовому міністерстві, відділ пана Лебрена, канцелярія пана Коке,— відповіла вона, посміхаючись.

— Я радий, пані... пані?..

— Пані Марнеф.

— Любенька пані Марнеф, робити несправедливості ради ваших прекрасних очей... У вашому

будинкові живе моя кузина, я навідаю її цими днями, як-найшвидше — приходьте й подайте своє прохання.

— Даруйте мені сміливість, пане барон, але ви зрозумієте, як могла я на це зважитись — у мене не має прихильника.

— Ха, ха!

— О, пане, ви не так зрозуміли мене, — сказала вона, потупивши очі. Баронові здалося, що сонце зникло з неба.

— Я в розпачу, але я чесна жінка, — вела вона. — Півроку тому я втратила свого єдиного прихильника, маршала Монкорне.

— А, ви його дочка?

— Так, пане, але він ніколи не визнавав мене.

— Щоб мати змогу залишити вам частину своєї спадщини.

— Він нічого не залишив мені, пане, бо духівниці не знайдено.

— Ох, бідненька, маршал нагло помер від апоплексії. Ну, не втрачайте надії, пані — мусимо-ж щось зробити для дочки одного з лицарів імперії.

Пані Марнеф граційно вклонилася й була не менше задоволена своїм успіхом, як і барон своїм.

— Звідки в біса вона йде так рано? — подумав він, пильнуючи хвилястого руху її сукні, яким вона виявляла може навіть прибільшену грацію. — Не з купання-ж, бо обличчя в неї надто стомлене й чоловік її чекає. Незрозуміло, тут є про що подумати.

Коли пані Марнеф увійшла в будинок, барон поцікавився тим, що робить у крамниці його дочка. Заходячи в неї і весь час поглядаючи на вікна пані Марнеф, він трохи не штовхнув молодика з блідим чолом, блискучими сірими очима, в літньому пальто з чорного мериноса, в грубих пістрових панталонах та черевиках, з жовтими шкіряними гетрами; молодик цей вилетів із крамниці, як куля, подався до будинку пані Марнеф і ввійшов у нього.

Зайшовши в крамничку, Гортензія відразу побачила славетну групу на столі, що стояв посередині проти дверей. Коли-б, завдяки обставинам, дівчина не знала раніше про цей шедевр, він певно вразив-би її тим, що треба назвати вгію великих творів—її, що сама мабуть могла-б позувати в Італії для статуї Вгію.

Не всім утворам геніяльних людей рівною мірою властивий той блиск та пишнота, що впадає в очі всім, навіть неукам. Де-які картини Рафаеля, наприклад,—такі, як славнозвісне „Преображення“, також „Мадонна“ Фолінно, фрески „Станца“ у Ватикані—не викликають такого раптового захоплення, як „Скрипаль“ у галереї Шіярра, портрети Донни та „Видиво Єзекіля“ у галереї Пітті, „Несіння хреста“ в галереї Боргез, „Весілля божої матери“ в музеї Брера в Мілані, „Святий Іван Христитель“ у трибуні, „Святий Лука, що малює божу матір“ у Римській Академії не мають того чару, що портрет Леона Х та дрезденська „Божа матір“. Проте, цінність їхня однакова. Ба більше! „Станци“, „Преображення“, „Камеї“ та три картини ватиканського мольберта—це найвищий ступінь величчя й довершености. Але ці шедеври вимагають навіть від найобізнаного глядача певного напруження, вивчення, щоб їх можна було зрозуміти в усіх частинах, тимчасом „Скрипаль“, „Весілля божої матери“, „Видиво Єзекіля“ входять сами у ваше серце крізь подвійні двері очей і посідають там своє місце; вам приємно сприймати їх отак без жадного зусилля; це не вершина мистецтва, а його щастя. /Факт цей доводить, що в поколінні мистецьких творів трапляються такі самі випадковості народження, як і в родинах, де є щасливо обдаровані діти, які з'являються прекрасними й не завдають болю матерям, яким усе посміхається і в усьому щастить; словом, є квіти генію так само, як і квіти кохання.

Це вгію—неперекладне італійське слово, що ми починаємо вживати,—характерне для першого роду

творів. Це — плід зухвальства й запалу молодого таланту, зухвальства, яке й пізніше прокидається іноді в щасливі години; тільки це вію не повстає вже тоді з серця мистця, він не кидає вже його в твори, як вулкан своє полум'я, а мучиться ним, завдячує ним обставинам, коханню, суперництву, часто ненависті, а ще частіше — потребі підтримати свою славу.

Група Венцеслава була проти майбутніх його творів те саме, що „Весілля божої матери“ проти цілої творчості Рафаеля — перший крок таланту, зроблений з незрівняною грацією, з дитячим поривом, милою повнотою, с дитячою силою, схованою під рожево-білим тілом, помереженим ямочками, цією застиглою луною материного сміху. Принц Ежен кажує, заплатив чотиреста тисяч франків за цю картину, що коштувала-б мільйон у країні, де Рафаєлевих картин немає, а таких грошей не дадуть і за найпрекраснішу фреску, якої мистецька цінність, проте, багато більша.

Гортензія стримала своє захоплення, міркуючи про суму своїх дівочих заощаджень, прикинулась трохи байдужою й спитала в торгівця:

— Скільки це коштує?

— Півтори тисячі франків, — відповів торгівець, глянувши на молодика, що сидів у кутку на дзиглику.

Молодик цей остовпів, побачивши живий шедевр барона Гюло. Тоді Гортензія, постерігши це, пізнала артиста по рум'янцеві, що зайнявся на його зблідлому від мук обличчі; побачила, як заблищала в сірах очах іскра, запалена її питанням; подивилась на те обличчя, худе та витягнуте, як у ченця, знеможеного аскетизмом, і замилувалась на рожевий, гарно окреслений рот, маленьке й тонке підборіддя та на каштанове шовковисте слов'янське волосся.

— Коли-б тисячу двісті, — відповіла вона, — я попросила-б прислати її.

— Це антична річ, панно, — зауважив торгівець, як і всі його товариші гадаючи, що все сказав цим пес plus ultra художніх рідкощів.

— Вибачте, пане, це зроблено цього року,— відповіла вона тихенько,— я саме й пришла вас попросити, якщо ви погодитесь на мою ціну, прислати до нас митця, бо він може дістати досить поважні замовлення.

— Якщо він візьме тисячу двісті франків, то що лишиться мені? Я-ж торгівець— лагідно мовив крамар.

— Ах, правда,— трохи зневажливо відказала дівчина.

— Ах, панно, беріть! Я порозуміюся з торгівцем,— скрикнув лівонець, нестямлячись.

Заворожений величною красою Гортензії та любов'ю до мистецтв, що вона виявляла, він додав:

— Групу цю зробив я, і вже півтора тижні захожу сюди тричі на день подивитись, чи не визнає хто її вартість та чи не купуватиме її. Ви перша моя прихильниця, візьміть її!

— Приходьте, пане, разом з торгівцем через годину... Ось картка мого батька,— відповіла Гортензія.

Побачивши, що торгівець вийшов у сусідню кімнату запакувати групу, вона пошепки додала на превелике здивування митцеві, якому здалося, що бачить сон:

— Ради вашого майбутнього, пане Венцеслав, не показуйте цієї картки, не називайте імени вашого покупця панні Фішер, бо це наша кузина.

Слова „наша кузина“ засліпили артиста; він ніби зазирнув у рай, побачивши одну з Єв, що звідти впала. Він мріяв про прекрасну кузину, про яку казала йому Лісбета, так само як і Гортензія мріяла про коханого своєї кузини, і коли вона ввійшла, він подумав: „Ах, якби й вона така була!“

Можна зрозуміти погляд, яким скинулись коханці,— це було полум'я, бо в чеснотному коханні немає жадного лицемірства.

— Ну, що ти там робиш?— спитав батько в дочки.

— Витратила тисячу двісті франків своїх заощаджень, от що!

Вона взяла під руку батька, що перепитав:

— Тисячу двісті франків?

— Навіть тисячу триста!.. Якщо ти, звичайно, позичеш мені сотню.

— На що-ж ти витратила в цій крамниці такі гроші?

— Ах, он що! — відповіла щаслива дівчина. — Якщо я знайшла собі дружину, то це буде недорого.

— Дружину, люба моя, в цій крамниці?

— Слухай, татусю, ти не заборониш мені віддатись за великого митця?

— Ні, дитино моя. Великий митець тепер — це нетитулований принц; це слава й багатство, дві найбільші соціальні вигоди після чесноти, — додав він трохи святенницьким тоном.

— Розуміється, — відповіла Гортензія. — А якої ти думки про скульптуру?

— Дуже кепська галузь, — сказав Гюло, хитаючи головою. — Крім великого таланту, потрібна ще й велика протекція, бо єдиний споживач тут — держава. Тепер, коли немає вже ні великих людей, ні великих багатств, ні родових палаців, ні майоратів, це мистецтво не має збуту. Ми можемо прикрашати помешкання тільки дрібними картинами, дрібними фігурами; отже й мистецтву загрожує здрібніння.

— Але-ж великий митець знайде збут?.. — сказала Гортензія.

— Це розв'язує справу.

— А коли ще й зв'язки?

— Ще краще!

— І родовитий?

— Еге.

— Граф?

— І скульптор!

— У нього немає достатку.

— І він важить на статок панни Гортензії Гюло? — глузливо сказав барон, вдивляючись в очі дочці інквізиторським поглядом.

— Цей великий митець, граф і разом з тим скульптор, допіру бачив вашу дочку вперше за життя й тільки п'ять хвилин, пане барон,— спокійно відповіла Гортензія батькові.— Бачиш, любий татусю, вчора, коли ти був у Палаті, мама знепритомніла. Ця непритомність, яку вона пояснює нервами, сталася від якоїсь прикрости, причетної до невдачі з моїм одруженням, бо вона сказала мені, що ви можете мене здихатись...

— Вона надто любить тебе, щоб вживати такий...

— Недипломатичний вираз,— відказала, сміючись Гортензія.— Ні, вона цього слова не вживала, але я-ж сама знаю, що відданиця, яка не віддається—це дуже тяжкий хрест для чесних батьків! Ну, так вона думає, що коли-б трапилась енергійна й талановита людина, якій досить було-б посагу тридцять тисяч франків, то всі були-б задоволені! Словом, вона визнала за потрібне підготувати мене до скромності моєї майбутньої долі та застерегти мене від надто гарних мрій... Це означувало, що весілля має розладитись і посагу в мене немає.

— Твоя мати дуже добра, дуже благородна й чудова жінка,— відповів батько, дуже принижений, хоч і дуже щасливий від цього признання.

— Вчора вона сказала мені, що ти дозволив їй продати діаманти, щоб мене одружити; але мені хотілось, щоб діаманти в неї лишились, хотілось самій знайти собі дружину. Гадаю, що я знайшла людину, жениха, який відповідає маминому планові...

— Тут!.. На площі Карусели!.. За один ранок?

— Ох, тату, корінь зла сягає глибше,— лукаво відповіла вона.

— Гаразд, моя донечко, розкажімо все нашому доброму батькові,— сказав він ласкаво, ховаючи свою турботу.

Розділ ІХ,

ДЕ ВИПАДОК, ЩО ДОЗВОЛЯЄ СОБІ ВЛАШТОВУВАТИ СПРАВЖНІ РОМАНИ, ЗАНАДТО ДОБРЕ ПРОВАДИТЬ СПРАВИ, ЩОБ ВОНИ МОГЛИ ДОВГО ТАК ТРИВАТИ.

З умовою цілковитої таємниці Гортензія розповіла суть своїх розмов із кузиною Бетою. Потім показала вдома батькові славнозвісну печатку, як доказ проникливості своїх здогадів. Батько здивувався в душі на глибоку вправність молодих дівчат, зворушених інстинктом, і визнав простоту плану, що його ця ідеальна любов навіяла невинній дівчині за одну ніч.

— Побачиш іще шедевр, що я допіру купила; його зараз принесуть, і любий Венцеслав прийде разом з торгівцем... Творець такої групи напевно здобуде багатство; але допоможи йому своїм впливом дістати замовлення на статую, а потім помешкання в Інституті...

— Ну й швидка ти! — скрикнув батько. — Та коли-б вам дозволити, то ви зразу побралися-б у законний термін, за одинадцять день...

— Треба одинадцять день чекати? — відповіла вона, сміючись. — Та я полюбила його за п'ять хвилин, як ти маму полюбив, коли побачив! І він мене любить так, ніби ми знайомі вже два роки. Так, — сказала вона, відповідаючи на батьків жест, — я прочитала десять томів кохання в його очах. І хіба ви з мамою не погодитесь віддати мене за нього, коли буде доведено, що це геніяльна

людина? Скульптура — це найперше з мистецтв!— скрикнула вона, плескаючи в долоні та підплигуючи.— Стривай, я все тобі зараз скажу...

— Хіба є ще щось?..— посміхаючись спитав батько.

Ця цілковита й балакуча невинність цілком заспокоїла барона.

— Признання найпершої важливості,— відповіла вона.— Я любила його, не знаючи, але божевільно закохалася годину тому, коли побачила його.

— Трохи занадто,— мовив барон, якого ця наївна пристрасть розвеселила.

— Не карай мене за довірливість,— відказала вона.— Так-бо гарно крикнути в серце батькові: „я люблю, я щаслива від любови!“ Зараз ти побачиш мого Венцеслава! Яке сумовите чоло!.. сірі очі, де блищить сонце генія!.. і який він виборний! Як ти думаєш, Лівонія — це гарна країна?.. Кузині Беті дружитись з цим молодиком, коли вона в матір йому годиться!.. Та це-ж убивство! Як я заздрю на те, що вона, мабуть, зробила для нього! Здається мені, їй невесело буде на моєму весіллі.

— Слухай, янголе мій, не будьмо нічого таїти від твоєї матери,— сказав барон.

— Треба буде показати їй цю печатку, а я обіцяю вже не зрадити кузину, яка, каже вона, боїться маминих жартів,— відповіла Гортензія.

— З печаткою ти розводиш делікатність, а коханого в кузини Бети крадеш!

— За печатку я їй обіцяла, а за автора її не обіцяла нічого.

Ця пригода, патріархальна своєю простотою, надзвичайно пасувала до таємного становища цієї родини; то-ж барон, похваливши дочку свою за щирість, сказав їй, що віднині вона мусить покластись на розважливість своїх батьків.

— Ти-ж розумієш, донечко, що не твоє діло перевіряти, чи коханий твоєї кузини, справді граф,

чи в порядку і його папери і чи надійна його поведінка. Що-ж до кузини, то вона відмовила п'ятьом женихам, коли була молодша на двадцять років,—тут перешкод не буде, я за це беруся.

— Слухайте, тату, якщо ви хочете віддати мене заміж, то не кажіть кузині про нашого коханого, аж поки не підписуватимемо шлюбний контракт. Вже півроку я розпитую її про це... І в ній є щось таке нез'ясовне...

— Що саме?—зацікавлено спитав барон.

— Словом, погляди її бувають негарні, коли я далеко заходжу, хоч-би й жартуючи, що-до її коханого. Збирайте довідки, але дозвольте мені самій керувати справою. Моя щирість мусить вас заспокоїти.

— Господь сказав: „Пустіть дітей, хай приходять до мене!“, до цих дітей і ти належиш,—трохи глузливо відповів барон.

Після сніданку оповістили про торговця, артиста й групу. Раптовий рум'янець, що спав у дочки на щоках, спочатку стурбував баронесу, потім вона придивилась уважніше, і ніяковість Гортензії, вогонь у її погляді незабаром викрили їй таємницю, що так кепсько ховалась у молодому серці.

Граф Стейнбок, одягнений геть у все чорне, видався баронові дуже виборним молодиком.

— Ви можете зробити бронзову статую?—спитав він, тримаючи в руках групу.

Щиро полюбувавшись на неї, він передав бронзу дружині, що на скульптурі не розумілася.

— Статую! Пане барон, статую не так важко зробити, як виліпити такого годинника... ось добродій ласкаво його приніс,—відповів артист на баронове питання.

Торгівець улаштував на буфеті в їдальні віщану модель дванадцяти Годин, що їх Амури силкувались спинити.

— Лишіть мені свого годинника,—сказав барон, вражений красою цього твору—я хочу показати його міністрам внутрішніх справ та торгівлі.

— Що це за молодик, який так цікавить тебе?— спитала баронеса в дочки.

— Щоб артист який мав гроші, то заробив-би на цій моделі сто тисяч франків,—сказав торгівець рідкощами, що прибрав тямущого й таємничого вигляду, прочитавши приязнь у очах дівчини та митця.—Досить тільки продати двадцять примірників по вісім тисяч франків, бо-ж зробити кожного примірника коштуватиме коло тисячі екю; та коли занумерувати кожен примірник, а саму модель знищити, то знайдеться двадцять аматорів, які охоче стануть єдиними власниками цього твору.

— Сто тисяч франків!—скрикнув Стейнбок глянувши по черзі на торгівця, на Гортензію, на барона й на баронесу.

— Так, сто тисяч франків!—потвердив торгівець,—і коли-б у мене гроші були, я сам купив-би її у вас за двадцять тисяч франків; бо коли знищити модель, це було-б моєю власністю... Але якийсь принц заплатить за цей шедевр тридцять або сорок тисяч франків і прикрасить ним свою вітальню. Мистецтва ще не створили годинника, що-б задовольняв і міщан, і знавців, а ваш годинник, пане, розв'язує цю важку справу...

— Ось маєте, пане,—сказала Гортензія, даючи шість золотих торгівцеві, що зразу й пішов.

— Нікому в світі не кажіть про цю візиту,—сказав митець торгівцеві, нагнавши його на порозі дверей.—Якщо спитають, де ми віднесли групу, назвіть герцога д'Ерувіля, славетного аматора, що живе на вулиці де-Варен.

Торгівець кивнув головою на знак згоди.

— Як вас звати? — спитав барон митця, коли той вернувся.

— Граф Стейнбок.

— Маєте документи, що стверджують ваше становище?

— Так, пане барон, вони писані російською та німецькою мовою, але законно не стверджені...

— Ви почуваетесь на силу зробити статую дев'ять футів заввишки?

— Так, пане.

— Гаразд, якщо осіб, з якими я маю порадитись, задовольнять ваші роботи, то я можу дістати вам замовлення на статую маршала Монкорне, що хочуть поставити на його домовині в Пер-Ляшез. Військовий міністр та старі офіцери імператорської гвардії дають досить поважну суму для того, щоб ми могли вибирати митця.

— О, пане, це буде моя доля!.. — сказав Стейнбок, приголомшений стількома успіхами зараз.

— Будьте спокійні, — приязно відповів барон. — Якщо обидва міністри, яким я покажу вашу групу й модель, уподобають ці роботи, то доля ваша вже на певному шляху.

Гортензія ладна була до болю стиснути батькові руки.

— Принесіть мені ваші папери й не хваліться своїми надіями нікому, навіть нашій старій кузині Беті.

— Лісбеті? — скрикнула пані Гюло, зрозумівши, кінець-кінцем, мету, хоч і не догадувалась про засоби.

— Я можу зробити паніін бюст на доказ своєї вмілости — додав Венцеслав.

Вражений красою пані Гюло, митець у цю мить порівнював матір з дочкою.

— Ну, пане, життя може стати для вас чудовим, — мовив барон, геть зваблений витонченою та виборною зовнішністю графа Стейнбока. — Незабаром ви дізнаєтесь, що нікому в Парижі не дозволено таїтись із талантом і що всяка вперта робота здобуває тут винагороду.

Гортензія, зашарівшись, подала молодикові гарного алжирського гаманця з шістьдесятьма золотими. Митець, завжди трохи вразливий, відповів на ніяковість Гортензії соромливим рум'янцем, якого причину не важко зрозуміти.

— Може це, випадково, перші гроші, що ви одержали за свою роботу?—спитала баронеса.

— Так, пані, за мистецьку роботу, бо я працював і за робітника...

— Ну, сподіваймося, що гроші моєї дочки принесуть вам щастя!—відповіла пані Гюло.

— І беріть їх, не вагаючись,—додав барон, бо Венцеслав усе тримав гаманця в руках, не ховаючи його.—Суму цю поверне нам якийсь великий пан, може й принц, який безперечно віддасть нам її з лихвою, аби придбати такий чудовий твір.

— О, я надто дорожу ним, тату, щоб будь-кому віддати його, хоч-би й принцові королівської крові.

— Я можу зробити для панни другу групу, кращу за цю...

— Це буде вже не та,—відповіла вона.

— Ну, приносьте, пане, ваші папери, і незабаром почуєте про мене, якщо ви відповідаєте всім моїм сподіванкам.

Почувши цю фразу, митець мусів прощатись. Уклонившись пані Гюло та Гортензії, що ради цього навмисно вернулись із саду, він пішов гуляти в Тюільрі, не зважаючись вертатись до своєї мансарди, де тиран зразу обпаде його питаннями й вирве в нього таємницю.

Коханий Гортензії сотнями уявляв групи й статуї; почував у собі силу тесати мармур, як Канова, що трохи від цього не загинув, бо також був кволий. Гортензія перетворила його, ставши для нього видимим джерелом надхнення.

— Що це? — сказала баронеса дочці,—що все це значить?

— А це, мамусю, ти бачила зараз коханого кузини Бети, який, сподіваюся, став тепер моїм коханим... Але заплющ очі, вдавай, що нічого не знаєш. Боже мій, я-ж усе від тебе таїла, а зараз маю все тобі розказати...

— Ну, прощайте, діти мої,—скрикнув барон, цілуючи дочку й дружину.—Я може навідаюсь

до Кози й дізнаюся від неї багато-що про молодика.

— Будь обережний, тату,—ще раз сказала Гортензія.

— Ох, дівчинко! — скрикнула баронеса, коли Гортензія кінчила розповідати їй свою поему, якої останньою піснею була вранішня пригода.—Люба дівчинко, найбільшим рушієм життя назавжди лишиться Наївність!

У справжніх пристрастів є свій інстинкт. Дайте гурманові самому взяти з тареля овоч—він не помилиться й візьме, навіть не дивлячись, найкращого. Так само дозвольте добре вихованим дівчатам без жадних перешкод вибирати собі чоловіків, то коли в їхній волі мати того, що вони намітили, вони рідко-коли помиляться. Природа непомильна. Твір природи в цьому напрямі зветься коханням з першого погляду. В коханні-бо перший погляд не різниться від другого.

Баронеса, хоча й приховуючи це під материнською гідністю, була задоволена не менше від дочки, бо з трьох способів одружити Гортензію, про які казав Кревель, мусів, здавалось, здійснитись для неї найуподобніший. Вона побачила в цій пригоді відповідь провидіння на свої палкі молитви.

Невольник панни Фішер, мусівши, кінець-кінцем, вернутись додому, задумав сховати радість закоханого під радістю артиста, щасливого своїм першим успіхом.

— Перемога! Мою групу продано герцогові д'Ерувілю, він і роботу мені дасть,—сказав він, кидаючи тисячу двісті франків золотом на стіл старої дівчини.

Гаманця Гортензії він, як можна догадатись, сховав і держав на своєму серці.

— Ну, відповіла Лісбета, — ваше щастя, бо я знесильююсь від праці. Самі бачите, дитино моя, що гроші у вашому ділі надходять дуже поволі, бо ви вперше їх одержуєте, а длубаетесь уже мало не п'ять років! Цими грошима ви ледве покриєте

мої видатки на вас за той час, що минув після векселя, який заступає мені мої заощадження. Але заспокойтесь,—додала вона, полічивши,—всі вони будуть витрачені на вас. Вони зарадять нам на цілий рік. За рік ви можете тепер поквитуватись зі мною та й собі чималу суму зібрати, якщо й далі справи так ітимуть.

Побачивши, що з хитрістю йому пощастило, Венцеслав наговорив старій дівчині всяких байок про герцога д'Ерувіля.

— Я хочу одягти вас геть у все чорне, за модою, та справлю вам нової білизни, бо до своїх прихильників вам треба буде з'являтися у доброму одягові, — відповіла Бета. — Потім вам потрібне тепер більше й пристойніше помешкання, ніж ваша жахлива мансарда, із доброю обстановою... Який-же ви радий! Ви вже не той, — додала вона, вдивляючись у Венцеслава.

— Але-ж мені сказали, що група моя—шедевр!

— Ну, тим краще! Робіть їх і далі,—відказала ця суха дівчина, глибоко позитивна й нездатна зрозуміти радість перемоги й краси в мистецтві.— Не думайте вже про те, що продано, робіть ще щось на продаж. Ви витратили двісті франків грошима, крім своєї праці та часу, на того чортового Самсона. Виконання вашого годинника коштуватиме вам більше, як дві тисячі франків. Слухайте, якщо ви вірите мені, то кінчайте тих двох хлопчиків, що квітчають дівчинку вінком з волошок—це зачарує парижан! А я зараз зайду до кравця, пана Графа, перед тим, як іти до пана Кревеля... Ідіть-но до себе, дайте мені одягнутись.

Другого дня барон, божеволіючи від пані Марнеф, зайшов до кухні Бети, що вельми здивувалась, побачивши його на порозі, бо досі він ніколи з візитою до неї не приходив. То-ж вона подумала сама собі: „Чи не заздрить це Гортензія на мого коханого?..“ бо напередодні довідалась у пана Кревеля, що шлюб з королівським радником розладився.

— Як, це ви, кузене? Ви навідались до мене вперше за своє життя, мабуть не ради моїх прекрасних очей?

— Прекрасних! Це правда,—відповів барон,— у тебе найпрекрасніші очі, які я бачив...

— Що це ви завітали? Слухайте, мені соромно приймати вас у такій закуті.

Перша з двох кімнат, що складала помешкання кухні Бети, правила їй разом за вітальню, їдальню, кухню й майстерню. Обстава в ній була, як у всіх заможних робітників: горіхові стільці з солом'яними сидіннями, горіховий столик до їжі, робочий стіл, розмальовані гравюри в почорнілих дерев'яних рямах, серпанкові завіски на вікнах, велика горіхова шафа, добре натерта, блискуча від чистоти підлога, ніде й порошини, але скрізь холодні тони— справжня картина Тербурга, де нічого не бракувало, навіть її сірого відтінку, що йшов тут від шпалерів, колись блакитних, а тепер вицвілих у лляний колір. Що-ж до спальні, то там ніхто ніколи не був.

Барон глянув по всьому, побачив печатку посередности на кожній речі від чавунної печи до господарського начиння, і його занудило, коли подумав: „Ось вона—чеснота!“

— Чого я прийшов?—відповів він уголос.—Ти занадто хитра дівчина, однаково догадаєшся, кінець-кінцем, то вже краще тобі просто сказати!—скрикнув він, сідаючи та поглядаючи через подвір'я, відхиливши брижату серпанкову завіску.— В цьому будинку живе прегарна жінка...

— Пані Марнеф! О, догадуюсь!—сказала вона, все зрозумівши.—А Жозефа?

— Ох, кузино, немає вже Жозефи... Вона вирядила мене за двері, як лакея.

— Так вам хотілося-б?..—спитала кузина, дивлячись на барона з гідністю чесноти, що ображається на чверть години завчасно.

— Пані Марнеф жінка дуже пристойна, дружина урядовця, ти можеш бачитись із нею, не

компромітуючи себе,—вів барон,—і мені хотілося-б, щоб ти по-сусідськи зійшлася з нею. О, май певність, вона надзвичайно шануватиме кузину пана директора.

В цю хвилину на сходах почувся шелест сукні й стукіт жіночих ніг у найдобріших чобітках. На площинці шелест ущух. Двічі постукано в двері, і з'явилась пані Марнеф.

— Вибачте мені, панно, за цей наскок, але вчора вас не було вдома, коли я приходила до вас з візитою; ми сусідки, і коли-б я знала, що ви кузина пана державного радника, то давно-б уже попросила у вас його заступництва. Я бачила, як пан директор ішов, то-ж і собі дозволила прийти, бо чоловік мій, пане барон, казав мені, що завтра міністрові подадуть доповідь про особистий склад урядовців.

Вона виглядала зворушеною, схвильованою, та це просто від того, що бігла по сходах.

— Вам нема-що шукати заступництва, чудова дамо,—відповів барон.—Це я мушу просити ласки—одвідати вас.

— Що-ж, коли панна нічого проти не має, прошу!—сказала пані Марнеф.

— Ідіть, кузене, я зараз,—розсудливо сказала кузина Бета.

Парижанка так рахувала на візиту й спритність пана директора, що не тільки сама прибралась відповідно до такого побачення, але й помешкання своє причепурила. Ще вранці оздоблено його квітками, набір купленими. Марнеф допомагав дружині витирати меблі, наводити блиск навіть на дріб'язок, геть усе мив, чистив, трусив. Валерія хотіла виступити в середовищі звабливім, щоб сподобатись панові директору, і так сподобатись, щоб мати право бути жорстокою, щоб високо, як дитині, тримати перед ним цукерку, вживаючи способів модерної тактики. Вона вже зважила Гюло. Дайте двадцять чотири години парижанці, що в скруту потрапила, і вона догори ногами поставить ціле міністерство.

Цей імперець, що звик до стилю імперії, зовсім не знав, розуміється, способів новітнього кохання, нової сумлінності та різних розмов, винайдених після 1830 року, де бідна квола жінка стає, кінець-кінцем, мов-би жертвою бажаннів свого коханця, мов-би сестрою-жалібницею, що перев'язує рани, мов-би зреченим янголом. Це нове мистецтво любови вживає багато євангельських слів на диявольське діло. Пристрасть—це мучеництво. Прагнуть до ідеала, до безкінечности, та й та сторона хочуть стати кращими в коханні. Всі ці чудові слова—тільки привід, щоб додавати на практиці ще більше запалу, ще більше люті в падіння, ніж колись. Цим лицемірством, характерним для нашого часу, отруєно й лицяння. Вдають двох янголів, а поводяться між себе, коли можливо, як два демони. Любов не мала часу проаналізувати сама себе між двома війнами, і 1809 року хутко простувала в успіхах, як і Імперія. То-ж за Реставрації красун-Гюло, знову ставши зальотником, заспокоїв спочатку кількох давніх подруг, що впали тоді з політичного небосхилу, як погаслі зірки, а потім, старим уже, потрапив у мережі до Женні Кадін та Жозефи.

Пані Марнеф виставила свої батареї, дізнавшись про минуле директора, а про це довго розповідав їй чоловік, зібравши по канцеляріях де-які відомості. Комедія модерного почуття могла мати для барона чар новини, то-ж Валерія зважилась, і, признаюсь, випробунок сили, що вона зробила цього ранку, справдив усі її сподіванки.

Розділ Х.

ДОГОВІР СПІЛКИ ЛЕВИЦІ ТА КОЗИ, СКЛАДЕНИЙ ЗА ПРИВАТНІМ ПІДПИСОМ І ЗАКОННО НЕЗАРЕЄСТРОВАНИЙ.

Завдяки цим сентиментальним, романічним та романтичним маневрам Валерія дістала своєму чоловікові, без жадних з свого боку обіцянок, посаду помішника й орден Почесного Легіону.

Ця маленька війна не обійшлася без обідів у Роше де-Канкаль, без одвідин театру, без багатьох подарунків—мантилій, шарфів, сукень, коштовностей. Помешкання на вулиці Дуаєне було недосподоби; натомість барон задумав розкішно встаткувати спеціальне помешкання на вулиці Вано в чарівному модерному будинкові.

Пан Марнеф дістав відпустку на два тижні, тоб-то на місяць, крім того нагороду й поїхав на батьківщину для різних прибуткових операцій. Він вирішив зробити невеличку подорож по Швейцарії, щоб вивчити там прекрасну статъ.

Барон Гюло, турбуючись про свою протезе, не забував і свого протезе. Граф Попіно, міністр торгівлі, кохався в мистецтвах: він дав дві тисячі франків за примірника групи „Самсон“ з тією умовою, що форма буде розбита, так щоб „Самсон“ був тільки в нього та в панни Гюло. Група захопила одного принца, якому показали модель годинника, і той замовив її, але вона мусіла бути єдиною, і він запропонував за неї тридцять тисяч франків. На нараді митці, де був і Стідман,

заявили, що автор цих двох творів може зробити й статую. Тоді маршал, граф Вісембурзький, військовий міністр і голова комітету для збирання пожертв на пам'ятник маршалові Монкорне, поставив цю справу на обговорення, і після нього виконати статую доручено Стейнбокові. Граф де-Растіньяк, що був тоді за помішника державного секретаря, теж захотів мати твір митця, якого слава росла під похвали його суперників. Він дістав від Стейнбока чарівну групу—двох хлопчиків, що квітчають дівчинку вінком, і пообіцяв здобути йому ательє в державному мармуровому склепі, що міститься як відомо, в Гро-Калью.

Це був успіх, але суто-паризький, тоб-то божевільний успіх, що може роздушити людей, в яких плечі й крижі не в силі його витримати, а це, скажімо в дужках, трапляється часто. Газети й журнали писали про графа Венцеслава Стейнбока, але ні він, ні панна Фішер про це й не здогадувались. Кожного дня, як панна Фішер ходила в гості обідати, Венцеслав виряджався до баронеси. Гаяв там годину чи дві, крім того дня, коли Бета одвідувала свою кузину Гюло. Так тривало кілька день.

Барон, що впевнився високих прикмет та громадського становища Стейнбока, баронеса, що була захоплена його вдачею та звичаями, Гортензія, що пишалась своєю визнаною любов'ю—всі, не вагаючись уже, говорили про шлюб; словом, митець був на вершку щастя, коли пані Марнеф своєю нескромністю поставила все під загрозу. Ось як.

Лісбета, яку баронові Гюло хотілось зблизити з панією Марнеф, щоб мати око в тому подружжі, вже обідала у Валерії, що й собі хотіла мати вухо в родині Гюло й була до старої дівчини дуже ласкава. То-ж Валерії спало на думку запросити панну Фішер відсвяткувати входи в тому будинкові, де мала оселитися. Стара дівчина, якій приємно було знайти ще один дім, щоб ходити обідати, залюбки погодилась і взагалі від пані Марнеф була зачарована. Ніхто з тих, з ким

вона зналася, так за неї не дбав. Справді, пані Марнеф, весь час піклуючись про панну Фішер, була, так мовити-б, для неї тим самим, чим сама кузина Бета була для баронеси, пана Ріве, пана Кревеля й усіх тих, хто запрошував її обідати. Зокрема тим збудили Марнефи співчуття кузини Бети, що показали їй глибокі злидні свого життя, розмалювавши їх, як годиться, всіма найяскравішими кольорами: невдячні друзі-боржники, хвороби, мати, пані Фротен, що від неї вони сховали скруту й яка вмерла, мріючи себе в достатках, завдяки більш, ніж людським жертвам з їхнього боку й т. ин.

— Бідні люди!—казала вона своєму кузенові Гюло.—Маєте рацію, коли цікавитесь ними—вони цього варті, бо такі відважні, такі добрі! Їм від сили стає на життя тисячі екю платні з посади поміщика начальника, бо після смерти маршала Монкорне вони наробили боргів! Варварський у нас уряд, коли примушує урядовця з дружиною і дітьми жити на дві тисячі чотиреста франків утримання.

Молода жінка, що виявляла до неї приязнь, що в усьому з нею радилась, що лестила їй і так ніби хотіла мати її за керівницю, незабаром стала для ексцентричної кузини Бети дорогшою за всіх її родичів.

Барон і собі, захоплюючись у пані Марнеф скромністю, вихованням та манерами, якими ні Женні Кадін, ні Жозефа, ні їхні подруги не могли похвалитися, за один місяць закохався в неї з старечою, безтямною пристрастю, що здавалась, проте, розсудливою. Справді, тут не було ні глуму, ні оргій, ні божевільних видатків, ні розпусти, ні зневаги до громадської думки, ні свавільности—причин усіх його нещастів у відносинах з актрисою та співачкою. Не загрожувала йому й жадібність куртизанок, що нагадує спрагу піску.

Пані Марнеф, ставши його приятелькою й вірницею, дуже чудно поводитись, як він дарував їй хоч-би дрібницю.

— Добре, коли це посади, нагороди, все те, що ви можете здобути нам від уряду, але не можна-ж безчестити жінку, яку ви, як кажете, любите,—казала Валерія.—Інакше я вам не віритиму...—А мені хочеться вірити,—додавала вона з поглядом під святу Терезу, що зводить очі до неба.

З кожним подарунком треба було руйнувати фортецю, переборювати сумління. Бідний барон брався на всілякі хитрощі, щоб підсунути якесь безділля, дуже дороге, одначе, і радів сам-собі, що натрапив нарешті на чесноту, знайшов втілення своїх мрій. В цьому примітивному, як він казав, подружжі він так само був богом, як і в себе вдома. Пан Марнеф, здавалось, і в думці не покладав, що Юпітер його міністерства має намір упасти на його дружину золотим дощем, і вдавав із себе лакея свого вельможного начальника.

Пані Марнеф, двадцятитрьохлітньої жінки, типової богобоязної міщанки, квітки, схованої на вулиці Дуаене, не могла, звісно, торкнутись куртизанська розпуста й деморалізація, що викликалі тепер у барона страшенну огиду, бо він не зазнав ще чару чесноти, що змагається, і полохлива Валерія давала йому змогу цією чеснотою втішатись до сходу, як співається в пісні.

Коли справа між Гектором та Валерією так стояла, ніхто вже не здивується, що Валерія дізналася від Гектора секрет про майбутнє одруження великого митця Стейнбока з Гортензією. Між закоханим, що не має прав, та жінкою, що не так легко згоджується стати коханкою, відбувається словесна й моральна боротьба, де слово часто зраджує думку, також як на змаганні рапіра переймається запалом дуельної шпаги. Найобережніша людина поводитьсь тоді так, як пан де-Тюрен. То-ж і барон натякав на цілковиту волю вчинків, що дасть йому доччине одруження, відповідаючи люблячій Валерії, що не раз заявляла:

— Не розумію, як це можна зрадити з чоловіком, який не цілком нам належить!

Барон уже безліч разів присягався, що між ним та панією Гюло все покінчено двадцять п'ять років тому.

— Кажуть, вона така вродлива!—відказала пані Марнеф,—я хочу доказів.

— Ви матимете їх,—мовив барон, радіючи від цього бажання, яким Валерія себе компромітувала.

— Але як? Мусите весь час коло мене бути,—відповіла Валерія.

Тоді Гектор примушений був викрити плани, що він здійснював на вулиці Вано, аби показати своїй Валерії, що гадає віддати їй ту половину життя, яка належить законній дружині, припускаючи, що день і ніч поділяють нарівно існування культурних людей. Сказав, що пристойним способом покине свою дружину, лишивши її самотою, тільки-но віддасть заміж дочку. Баронеса тоді весь час гаятиме в Гортензії та молодих Гюло, покірливості своєї дружини він був певен.

— З того часу, моє янголятко, моє справжнє життя, мій справжній дім буде на вулиці Вано.

— Боже мій, як ви розпоряджаєтесь мною!..—сказа тоді пані Марнеф.—А чоловік мій?..

— Оте клоччя?

— Проти вас воно справді так...—відповіла вона сміючись.

Панії Марнеф страшенно захотілось побачити молодого графа Стейнбока, коли довідалась про його історію; може вона сподівалась одержати якусь коштівність, поки ще жила з ним під одним дахом. Цікавість її так сподобалась баронові, що Валерія заприсяглася ніколи й не глянути на Венцеслава. Але, одержавши в нагороду за відмову від цієї фантазії маленький чайний сервіз із старої, крихкої севрської порцеляни, вона заховала своє бажання в глибу серця, мов у пам'ятну книжку записала. То-ж одного разу, запросивши свою кузину Бету до себе пити каву, вона завела мову про її коханого, щоб дізнатись, чи можна без великої небезпеки з ним побачитись.

— Любенька моя,—сказала вона, бо вони обопільно взивали одна одну „любенькими“,—чому це ви досі не познайомили мене з своїм коханим?.. Чи знаєте ви, що незабаром він буде славетним?

— Він, славетним?

— Та тільки про нього й говорять!..

— Он що!—скрикнула Лісбета.

— Він має робити статую мого батька, і я дуже прислужуся для успіху його твору, бо пані Монкорне не може дати йому, як я, мініятюри Сена, шедевра, зробленого 1809 року, перед Ваграмською кампанією, і подарованого моїй бідній матері,—словом, молодого, гарного Монкорне...

Сен та Огюстен неподільно панували в мистецтві мініятюри за часів Імперії.

— Він має, кажете ви, любенька, робити статую?..—спитала Лісбета.

— Дев'ять футів заввишки, військове міністерство замовило. Та що це! Чи не з місяця ви впали? Я розповідаю вам нові новини про нього! Та уряд дає графові Стейнбокові ательє й помешкання в Тро-Калью, в мармуровому склепі: ваш поляк може й директором там буде—посада на дві тисячі франків, каблучка на палець...

— Звідки ви все це знаєте, коли я цього не знаю?—мовила нарешті Лісбета, стямившись після приголомшення.

— Слухайте, любенька кузино, Бето,—люб'язно сказала пані Марнеф,—чи здібні ви на віддану, навіки непорушну дружбу? Хочете, щоб ми були, як сестри? Чи можете заприсягнутись мені, що не матимете від мене жадних секретів, також як і я від вас, що будете моїм шпиком, як і я вашим буду?.. А найголовніше, чи можете заприсягнутись, що ніколи не зрадите мене ні моєму чоловікові, ні панові Гюло й ніколи не признаєтесь, що саме я вам це сказала...

Пані Марнеф урвала цю п і к а д о р с ь к у вправу, кузина Бета перелякала її. Фізіономія лотаринжки стала страшна. Її чорні, проникливі очі застигли,

як у тигра. Обличчям вона нагадувала відьму, як ми уявляємо її, зуби стиснула, щоб не цокотіли, і жахливий дріж смикав її тіло. Встромила скорчену руку між чепцем та волоссям і стиснула його, підтримуючи голову, що надто обважніла. Дим пожежі, що пустошила її, проходив, здавалось, крізь її зморшки, мов крізь безліч тріщин, що позападали від вулканічного вибуху. Видовище було величне.

— Ну, чого-ж ви спинились? — сказала вона глухо. — Я буду для вас тим, чим була для нього. О, я-б крові для нього не пошкодувала!..

— Так ви любите його?..

— Як свою дитину!..

— Ну, — мовила пані Марнеф, вільніше зідхнувши, — коли ви любите його, як свою дитину, то будете щасливою, бо-ж ви йому щастя зичите?

Лісбета замість відповіді кивнула головою так швидко, мов була божевільна.

— Він жениться через місяць з вашою кузиною в-перших.

— З Гортензією? — скрикнула стара дівчина, вдаривши себе в чоло й підводячись.

— А, так ви любите цього юнака? — спитала пані Марнеф.

— Любенька, тепер ми спільниці не на життя, а на смерть, — сказала панна Фішер. — Так, якщо ви маєте якісь прихильності, вони будуть для мене священні. Словом, ваші пороки стануть для мене чеснотою, бо мені ваші пороки потрібні!

— Так ви жили з ним? — скрикнула Валерія.

— Ні, я хотіла бути йому матір'ю...

— Ах, тоді я нічогосінько не розумію, — сказала Валерія. — Виходить, вас не образили й не піддурили, і ви повинні радіти, що він так добре жениться, що на дорогу вибився. Та й для вас уже добре кінчилось, що там! Наш митець що-дня буває в пані Гюло, коли ви в гості ходите...

— Аделіно!.. — подумала Лісбета. — О, Аделіно, ти мені за нього заплатиш, я зроблю тебе ще бридкішою за себе!..

— Та ви зблідли, як мрець!— скрикнула Валерія.— Значить, щось таке єсть?.. Ох, дурна-ж я! Мати й дочка, певно, бояться, що ви станете на перешкоді цій любові, коли таяться від вас!— скрикнула пані Марнеф.— Та коли ви не жили з тим юнаком, то все це, любенька, для мене темніше за серце мого чоловіка...

— Ох, ви й не знаєте,— вела Лісбета,— ви не знаєте, які це підступи! Це останній, смертельний удар! А скільки зазнала я душевних ран! Ви не знаєте, що з того часу, як пам'ятаю себе, мене віддали в жертву Аделіні! Мене штовханами годували, а її пестили! Я ходила задрипанкою, а її вбирали, як панію. Я порпалась у саді, чистила городину, а її пальці тільки вборами грались!.. Вона вийшла за барона, сяяла при імператорському дворі, а я до 1809 року сиділа в своєму селі, чотири роки чекала відповідної партії; вони витягли мене звідти, тільки робітницю з мене зробили та в чоловіки мені добирали урядовців капітанів, схожих на дверників!.. Двадцять шість років частували мене своїми недоїдками... І от, як у старому заповіті— в бідного є одна овечка, єдине щастя його, і багатий, отари маючи, задрить на вівцю бідного й викрадає її... не попередивши, не попросивши, Аделіна грабує моє щастя!.. Аделіно! Аделіно! Будеш ти в болоті, ще нижче від мене!.. Гортензія, яку я любила, обдурила мене... Барон... Ні, це неможливо. Слухайте, розкажіть мені ще раз усе, що там може бути правдою?

— Заспокойтесь, любенька...

— Валеріє, янголе мій, я заспокоюсь,— відповіла дивацька дівчина, сідаючи.— Тільки одне може вернути мені розум— дайте мені доказ!..

— Та у вашої-ж кухні Гортензії група „Самсон“, ось і малюнок її в одному журналі; вона купила її на свої заощадження, а барон, звичайно, ради користи свого майбутнього зятя, висуває його і всього добивається.

— Води!.. Води!..— скрикнула Лісбета, глянувши на малюнок, під яким прочитала: „Група, що належить панні Гюло д'Ерві“.— Води! Голова моя палає! Я божеволю!

Пані Марнеф принесла води; стара дівчина скинула чепця, розпустила своє чорне волосся й занурила голову в миску, яку тримала перед нею її нова подруга; кілька разів змочила чоло й спинила запалення, що в неї почалося. Після цього купання знову цілком себе опанувала.

— Ні слова,— сказала вона пані Марнеф, втираючись,— ні слова про все це... Бачите!.. я спокійна, все забуто, я думаю зовсім про інше!

— Завтра вона напевно буде в Шарантоні,— подумала пані Марнеф, дивлячись на лотаринжку.

— Що робити?— вела Лісбета.— Бачите, моє янголятко, треба мовчати, схилити голову й іти до домовини, як вода в річці тече. Що мені почати? Хотілося-б на порошок стерти всіх їх — Аделіну, дочку її, барона! Але що може бідна родичка проти цілої багатой родини?.. Те саме, як глиняний глечик боровся з чавунним.

— Так, ваша рація,— відповіла Валерія.— Треба тільки пильнувати, щоб собі як-найбільше смикнути. От вам паризьке життя.

— Де там, недовго мені жити,— сказала Лісбета,— якщо я втрачу цю дитину, якій довіку гадала бути за матір, з якою сподівалась прожити все своє життя...

Сльози навернулись їй на очі, і вона спинилась. Така чутливість у цієї дівчини, зробленої з сірки та вогню, кинула панію Марнеф у дріж.

— Але я знайшла вас,— сказала вона, взявши Валерію за руку,— це розрада в моєму великому нещасті... Ми дуже одна одну любитимемо; та й чому нам розлучатись? Суперницею я вам ніколи не буду. Мене ніхто вже не полюбить!.. Всі ті, що хотіли одружитися зі мною, ціляли в моїй особі на протекцію мого кузена... Мати таку енергію, що в рай вилізти можна, і обернути її на те,

щоб здобути хліба, води, шмаття й мансарду! Ах, любенька моя, це-ж мучеництво! Це зсушило мене.

Раптом вона спинилась і втупила в сині очі пані Марнеф чорний погляд, що пройняв душу цієї гарної жінки, немов лезо кинджала пройшло їй у серце.

— Та навіщо казати?— скрикнула вона, сама собі докоряючи.

— Ах, я ніколи так багато не казала!.. Хто хитрував, на тому й окошиться!..— додала вона після павзи, вживаючи вираз із дитячої мови.— Як це ви розумно сказали: нагострити зуби, щоб самому як-найбільше смикнути.

— Маєте рацію,— сказала пані Марнеф, яку цей приступ налякав і яка забула вже, що сама вирікла цього дотепа.

— Я справді вірю вам, любенька. А що-ж, життя наше не таке вже й довге, треба брати від нього, скільки можеш, і використовувати інших собі на втіху... Я зрозуміла це, дарма що молода! Я росла мазункою, батько мій женився з честолюбства, а мене майже забув, хоч раніш божествив мене, виховував мене, мов-би королівну! Моя бідна мати, що тішила мене чудовими мріями, померла з туги, коли я віддалася за дрібного урядовця з тисячею двісті франків платні, за старого й холодного тридцятидев'ятилітнього розпусника, зіпсованого, як каторжник, для якого я була тільки тим, чим і ви для своїх женихів були — засобом розжитись!.. І от я визнала, кінець-кінцем, що цей безчесник — найкращий з чоловіків. Він проміняв мене на брудних вуличних повій, але дає мені волю. Якщо він забирає собі всю платню, то ніколи й мене не питає, звідки в мене гроші беруться...

Вона й собі спинилась, почувуючи, що потік довірливості надто захопив її, та й пильна увага Лісбетина вразила її, то-ж вона визнала за по-

трібно допевнитись їй перше, ніж звірити їй решту своїх таємниць.

— Бачите, любенька, яка я одверта з вами!..— мовила пані Марнеф, і Лісбета відповіла їй глибоко заспокійливим жестом.

Часто очима та кивом голови люди присягаються урочистіше, ніж у суді.

Розділ XI.

ПЕРЕТВОРЕННЯ КУЗИНИ БЕТИ.

— Зовні я виглядаю цілком порядно,— вела пані Марнеф, поклавши руку на руку Лісбети, мов приймаючи від неї присягу,— я заміжня жінка, я незалежна в своєму житті до такої міри, що вранці, коли Марнефу, до міністерства йдучи, спадає в голову попроситись зі мною, а двері до кімнати в мене замкнені, то він так собі й піде. Свою дитину він любить менше, ніж я тих мармурових дітей, що граються коло Річок у Тюільрі. Якщо мене немає на обід, він любісінько обідає з куховаркою, бо куховарка цілком належить панові, а ввечері після обіду ніколи не вертається раніше, як о дванадцятій або першій годині. На лихо, ось рік уже, як я без покоївки, а це значить, що вже рік я вдовую... У мене була тільки одна любов, одне щастя... багатий бразилієць, що виїхав рік тому, єдиний мій гріх! Він поїхав продати своє майно, перевести все на гроші, щоб улаштуватись у Франції. Що знайде він від своєї Валерії? Купу гною. Та це його причина, а не моя, чого він так забарився? Може він теж зазнав руїни, як і моя чеснота.

— Прощайте, любенька,— сказала раптом Лісбета.— Ми вже ніколи одна одну не покинемо. Я вас люблю, я вас шаную,— я ваша. Мій кузен докучає мені, щоб я перебралась до вашого майбутнього помешкання на вулиці Вано, а я не хотіла, бо добре розуміла причину цієї нової доброти...

— А ви-б за мною стежили, знаю це,— сказала пані Марнеф.

— Оце й є причина його великодушності,— відказала Лісбета.— В Парижі добродійства здебільшого бувають спекуляцією, а невдячності — помстою!.. З бідною родичкою поводяться точнісінько, як з пацюками, яким кидають шматок сала. Я погоджусь на баронову пропозицію, бо будинок цей тепер мені гидкий. Що там, у нас обох досить розуму, ми зуміємо мовчати про те, що нам пошкодило-б, і казати те, що треба сказати. Отож, менше балачок, а дружба...

— Навіки непорушна!..— весело скрикнула пані Марнеф від радості, що має охоронницю, вірницю, щось ніби чеснотливу тітку.— Слухайте, а барон добре впоряджає на вулиці Ваню...

— Здається,— відповіла Лісбета.— Туди пішло тисяч з тридцять франків! Не знаю вже, де він їх узяв, бо співачка Жозефа видушила з нього всі соки. О, вам пощастило,— додала вона.— Барон ладен красти для тієї, що держить його серце в таких білих, отласних ручках, як ваші. /

— Гарзд, любенька,— мовила пані Марнеф з повійською певністю, що походить тільки з безтурботності,— візьміть, будь ласка, з цієї обстави все, що може знадобитись вам на новому помешканні... комоду, дзеркальну шафу, килим, оббивку...

Очі Лісбетині поширились від безтямної радості, вона не зважувалась повірити в такий подарунок.

— Ви за хвилину зробили для мене більше, як багаті родичі за тридцять років!— скрикнула вона.— Вони й не подумали ніколи, чи є в мене меблі! Прийшовши до мене вперше кілька тижнів тому, барон зробив гримасу багатія, як побачив мої нестатки... Ну, спасибі, любенька, я віддячу вам за це, згодом побачите, як саме!

Валерія провела свою кухню Бету аж на сходи, де вони й поцілувались.

— Як від неї дхне мурашкою!..— подумала гарна жінка, коли лишилась на самоті.— Я не буду часто

цілуватись із своєю кузиною. Проте, обережніш, треба її придержати, вона буде корисна мені, допоможе мені забагатіти.

Як справжня паризька креолка, пані Марнеф гидувала працею, була ледача, як кицька, що бігає й плигає тільки в разі конечної потреби. Про неї, життя мусіло суспіль бути втіхою, а втіха мусіла бути без труднощів. Вона любила квітки, але тільки тоді, коли їх присилали їй. Не розуміла, навіщо бувати в театрі, коли немає для неї особисто цілої ложі та карети, щоб до театру їхати. Ці куртизанські смаки Валерія перебрала від матери, яку генерал Монкорне ущедряв підчас пробутку в Парижі й коло якої двадцять років усі чисто впадали; вона, марнотратниця, все згайнувала, все проїла в цих розкошах, яких програм загубився після Наполеонового падіння. Великі люди Імперії дорівнялись у своїх безумствах колишнього великопанства. За Реставрації дворянство весь час пам'ятало, що його бито й грабовано; то-ж, коли поминути два-три винятки, воно стало ощадливим, обережним, завбачливим, словом буржуазним і втратило величність. Потім 1830 рік довершив діло 1793-го. Тепер у Франції будуть великі імена, та не буде великих домів, коли не станеться політичних змін, які важко передбачити. На все лягає печатка особистости. Люди розсудливі бережуть своє багатство до смерти. Рід перестає щось важити.

Під могутнім натиском злиднів, що до живого тіла пекли Валерію того дня, коли вона, як висловився Марнеф, підчепила Гюло, молода жінка зважилася вжити свою красу, як засіб до багатства. Тому вона останніми днями почувала потребу мати коло себе, на взір матери, віддану приятельку, якій можна звірити те, з чим мусиш критись від покоївки, і яка-б діяла, ходила й думала за неї,— словом неокаяну душу, що примирилась із нерівним розподілом життя. Вона й сама, не гірш за Лісбету, зрозуміла, з якою метою

хоче барон зблизити її з кузиною Бетою. Грізна спритність паризької креолки, що годинами валяється на канапі, що ліхтарем спостережливості освітлює найтемніші закутки душ, почуттів та інтриг, підказала їй зробити з шпика свого спільника. Та жахлива нескромність була може й навмисна; вона зрозуміла справжню вдачу цієї палкої, марно закоханої дівчини й захотіла прихилити її до себе. То-ж розмова ця нагадувала камінь, що мандрівець у безодню кидає, щоб наочно довідатись про її глибину. І пані Марнеф злякалась, знайшовши разом і Яго, і Річарда III в цій дівчині, такій з вигляду кволій, покірній та безпечній.

В одну мить кузина Бета знову стала сама собою; в одну мить ця корсиканська й дикунська вдача, порвавши слабкі пута, що її в'язали, випросталась на всю свою загрозливу височінь, як та гілка на дереві виривається з рук дитини, що нагнула її до себе, поласившись на зелений овоч.

В кожного спостережника життя завжди викликатиме захоплення повнота, довершеність та хуткість міркування в незайманих натур.

Дівочтво, як і кожна потворність, має властиві багатства й гнітющу велич. Життя, заощаджене на своїх силах, набуває в особі незайманої прикмету опору й незмірної тривалости. Мозок збагачується в сукупності збережених здібностей. Коли люди чеснотливі звертаються до сил свого тіла чи душі, коли вдаються до дії чи думки, то знаходять сталь у своїх м'ясях і прирожденне знання в розумі, диявольську міць або чорну магію волі.

З цього погляду, діва Марія, якщо розглядати її на мить тільки як символ, затьмарює своєю величчю всі індуські, єгипетські й грецькі типи. Дівочтво, мати великих діл, magna parens regum, держить у своїх білих руках ключа від вищих світів. Словом, цей грандіозний і жахливий виняток варт усіх тих почестів, що приділяє йому католицька церква.

Отже, в одну мить кузина Бета стала Могіканом, якого пастки несхибні, потайливість непроникненна, а бистра рішучість заснована на нечуваній гостроті органів. Вона була непримиренна ненависть і помста, якими бувають вони в Італії, Іспанії та на Сході. Ці два почуття, підсилені від доведеної до безмежжя любови, відомі тільки в країнах, залитих сонцем. Але-ж Лісбета була дочкою Лотарингії, тоб-то вирішила брехати.

Неохоче взяла вона на себе цю частину своєї ролі; вона зробила єдину спробу, в якій повинне її глибоке неуцтво. Вона уявила в'язницю такою, як усі діти собі уявляють, сплутала самотне замкнення із звичайним ув'язненням. Самотне замкнення є найвищий ступінь ув'язнення, і цей найвищий ступінь становить привілей карної юстиції.

Від панії Марнеф Лісбета побігла до пана Ріве й застала його в кабінеті.

— Ну, любий пане Ріве,— сказала вона йому, замкнувши двері до кабінету,— ваша рація, поляки!.. це каналії... безбожні, безсовісні.

— Вони хотять запалити всю Європу,— мовив миролюбний Ріве,— зруйнувати всю комерцію і комерсантів за-для якоїсь батьківщини, що, кажуть, болотами суспіль укрита, де кишить гидка жидова, не згадуючи вже про козаків та селян, що належать до породи диких звірів, помилково причислених до людського роду. Ці поляки не розуміють сучасного життя. Ми-ж уже не варвари! Війна переводиться, любя панно, переводиться разом із королями. Наша доба — це тріумф комерції, індустрії та буржуазної мудрости, які створили Голандію. Так,— сказав він, розпалюючись,— ми живемо в добу, коли народи повинні добиватися усього за допомогою законного розвою своїх свобод та миролюбної гри конституційних установ; ось чого не тямлять поляки, здається мені... Та що ви кажете, красуне моя?— додав він, уриваючи сам себе, бо по вигляду своєї робітниці бачив, що висока політика лишається поза її розумінням.

— Ось документи,— відказала Бета.— Якщо я не хочу втратити своїх трьох тисяч двохсот десяти франків, то треба завдати цього злодія до в'язниці,..

— А, чи не я вам казав! — скрикнув оракул з кварталу Сен-Дені.

Майстерня Ріве, наступниця братів Понсів, і досі пробувала на вулиці Мовез-Пароль у старому готелі Ланже, що збудувала ця славнозвісна майстерня тоді, коли все великопанство гуртувалось коло Лувра.

— Та й благословляла-ж я вас, сюди йдучи!— відповіла Лісбета.

— Коли все буде гаразд, його можна замкнути о четвертій годині ранку,— сказав суддя, глянувши в календар, щоб перевірити схід сонця.— Але тільки позавтра, бо не можна взяти його до в'язниці, не попередивши, що його мають заарештувати й не об'явивши йому наказу про арешт. Отже...

— Який безглуздий закон,— сказала кузина Бета,— винуватець-же може втекти.

— Це вже його право,— мовив, посміхаючись суддя.— Так, що бачите...

— Тоді я сама візьму папера,— сказала Бета, уриваючи консула,— і сама йому віддам та скажу, що мусіла грошей позичити, а позичальник вимагає цієї формальности. Я знаю мого поляка, він папера навіть не розгорне й запалить ним свою люльку.

— А, не зле, не зле, панно Фішер! Ну, то заспокойтесь, діло зробимо швидко. Але хвилинку! Це не штука — замкнути людину, цю юридичну розкіш дозволяють собі для того, щоб одержати свої гроші. Хто-ж вам заплатить?

— Ті, хто дає йому гроші.

— Ах, правда! Я й забув, що військовий міністр доручив йому пам'ятник, якого ставлять одному з наших клієнтів. Ох, чимало постачили ми уніформ генералові Монкорне, вони швидко в нього чорніли від гарматного диму! Що за молодець. І він платив геста!

Маршал Франції міг собі рятувати імператора й батьківщину, але „він платив геста“ назавжди лишиться для нього найкращою похвалою в устах комерсанта.

— Ну, пане Ріве, в суботу ми візьмемо його в лабета. До речі, я кидаю вулицю Дуаєне й перебираюсь на вулицю Ваню.

— Добре робите, мені аж шкода було, що ви живете в тій дірі, яка, по-при всю мою огиду до всього, що нагадує опозицію, ганьбить, смію сказати, так!—ганьбить Лувр і площу Карусели. Я схиляюсь перед Луї-Філіпом, це мій божок, це царственный, сутий представник тієї класи, що на ній він свою династію заснував, і я ніколи не забуду того, що він зробив для брузументарства, створивши національну гвардію...

— Коли ви отак говорите,—сказала Лісбета,—я думаю сама собі, чого це ви не депутат.

— Боятися моєї прихильності до династії,—відповів Ріве—мої політичні вороги—це вороги короля. Ах, яка шляхетна вдача, який чудовий рід; словом,—провадив він,—це наш ідеал: у звичаях, в економії, в усьому! Але докінчення Лувра—це одна з умов, на яких ми дали корону, а цивільний лист, якому, згоден, не визначено терміну, полишає нам серце Парижу в такому огидному стані... Як-раз тому, що сам я—золота серединка, мені й хочеться, щоб середина Парижу була в іншому стані. Ваш квартал дріж нагонить. Там вас і вбили-б колись... Ну, от вашого пана Кревеля й призначено на батальйонного командира в легіоні—сподіваюсь, він нам замовить свої пишні еполети.

— Я там обідаю сьогодні, пришлю його вам.

Лісбета гадала, що лівонець тепер у її руках, і сподівалась урвати всі його звязки з білим світом. Коли перестане працювати, то митця всі забудуть, мов людину, поховану в підземелля, де тільки вона з ним бачитиметься. Отак два дні була вона щаслива, бо надіялась завдати баронесі та дочці її смертельних ударів.

Вибравшись до Кревеля, що жив на вулиці Сосе, вона пішла через міст Карусели, по Вольтерівському надбережжі, по надбережжі д'Орсе, вулиці Бельшас, Університетській, через міст Згоди та авеню Маріньї. Цей нелогічний шлях був накреслений логікою пристрастів, завжди надзвичайно ворожою до людських ніг. Кузина Бета, поки була на надбережжях, весь час поглядала на правий беріг Сени й ішла дуже помалу. Розрахунок її був правдивий. Вона покинула Венцеслава, коли той одягавсь, і гадала, що закоханий, тільки-но її здихається, зразу-ж вирядиться до баронеси навпростець. Справді, коли проходила коло поручнів Вольтерівського надбережжя, пожираючи очима річку й у думках ідучи другим берегом, вона пізнала митця, щойно вийшов він з хвіртки Тюільрі та подався до Королівського мосту. Вона наздогнала зрадника й пішла слідком за ним, для нього непомітно, бо закохані рідко-коли оглядаються; провела його до будинку пані Гюло, де він увійшов, як завсідник.

Цей доказ, що стверджував признання пані Марнеф, оскаженив Лісбету.

Вона з'явилась до новопризначеного батальйонного командира в тому стані мізкового роздратування, коли людина здібна на вбивство, і застала дядька Кревеля у вітальні, де він чекав дітей, молоде подружжя Гюло.

Але з Селестена Кревеля такий наївний і такий правдивий представник паризьких вискочнів, що важко зайти без церемоній до цього щасливого наступника Цезаря Бірото. Селестен Кревель—це цілий світ, то-ж він і вартий, більш за Ріве, пензля художника через важливість своєї ролі в цій хатній драмі.

Розділ XII.

ПРО ЖИТТЯ ТА ПОГЛЯДИ ПАНА КРЕВЕЛЯ.

Чи помітили ви, як у дитинстві чи на початку свого громадського життя ми витворюємо на власну руч, часто зовсім несвідомо, якийсь зразок? Так банківський службовець, потрапивши до вітальні свого начальника, мріє теж мати таку вітальню. Якщо забагатіє років за двадцять по тому, то не модні розкоші в себе запровадить, а колишні, що тоді його зачарували. Важко й уявити всі ті дурниці, що походять від цих давніх заздрощів, так само як і всі безумства, що робляться через потайне суперництво, яке приневолює людину наслідувати певний тип, всіх сил докладати, щоб світитись відбитим світлом. Кревель був помішником мера, бо хазяїн його був помішником мера, був батальйонним командиром, бо заздрив на еполети Цезаря Бірото. Так само під вражінням чудес, що творив архітект Грендо тоді, коли фортуна піднесла його хазяїна на верховину, Кревель, як він висловлювався, не думав і не вагався, коли йому довелося прикрашати власне помешкання: він звернувся, заплющивши очі й розкривши гаманця, до Грендо, зовсім забутого тоді архітекта. Важко й уявити, як довго живе погасла слава, запізнілими прихильниками підтримувана.

Грендо й тут тисячний раз виконав свою білу з золотом вітальню, оббиту червоною камкою. Меблями з палісандрового дерева, різьбленими так, як різьблять речі для ринку, без майстерности,

фабрика могла гордитись хіба десь на провінціяльній промисловій виставці. Свічники, стінні лампи, попільнички, люстра, годинник—стилем своїм нагадували кам'яні вироби. Круглий стіл, нерухомо встановлений посеред вітальні, був зроблений із мармуру, інкрустованого всіма гатунками італійських та античних мармурів, привезених із Риму, де виробляються її мінералогічні карти, що нагадують зразки в кравця; він викликав захоплення в усіх буржуа, яких повними днями приймав у себе Кревель. Портрети небіжчиці пані Кревель, самого Кревеля, дочки його та зятя, що змалював П'єр Грасу, популярний серед буржуазії художник, якому Кревель був зобов'язаний своєю смішною байронічною позою, прикрашали стіни, по одному на кожній. Рями, що коштували тисячу франків кожна, дуже пасували до всіх цих кав'ярних розкошів, що на них справжній митець тільки плечима знизав-би.

Золото не минає найменшої нагоди показати свою глупоту. В Парижі досі було-б десять Венецій, якби колишні комерсанти мали той інстинкт великого, що відзначає італійців. За наших ще днів міланський негоціант заповідає п'ятсот тисяч франків на позолоту величезної Мадони, що вінчає дуомську баню. Канова наказує в духівниці своєму братові збудувати церкву за чотири мільйони, а брат до цих грошей докидає щось і від себе. Чи додумається колись паризький буржуа (а всі вони, як і Ріве, щиро люблять Париж) спорудити дзвіниці, яких бракує на баштах Нотр-Дам? А полічіть суми, що дістала держава, забираючи спадщини, коли нема спадкоємців. Всю оздобу Парижа можна було-б закінчити коштом безглузних виробів із пресованого картону й позолоченої глини та фальшивої скульптури, якими вже п'ятнадцять років постачають суб'єктів на зразок Кревеля.

Поруч вітальні був розкішний кабінет, умебльований столами й шафами, зробленими під Буля.

Спальня, геть оббита ситцем, теж виходила у вітальню. Червоне дерево в усій своїй славі заповнювало їдальню, де швайцарські краєвиди в багатих рямах прикрашали панно. Дядько Кревель, що мріяв про подорож до Швайцарії, хотів мати цю країну хоч у малюнках, поки не побачив ще її в дійсності.

Як бачимо, Кревель, колишній помічник мера, кавалер орденів і національний гвардієць, неперушно відтворив усю велич, навіть рухому, свого безталанного попередника. Тимчасом як за Реставрації один упав, другий, цілком забутий, піднісся—не через особливу гру долі, а силою речей. В революцію, як і в морську бурю, поважні цінності йдуть на дно, а все легке хвиля виносить на поверхню. Цезар Бірото, рояліст, що був у ласці та в заздрості, став метою для буржуазної опозиції, а в Кревелі переможна буржуазія знайшла своє питоме втілення.

Це помешкання, що наймалось за тисячу екю й де повнісінько було всяких прекрасних речей вульгарного гатунку, займало перший поверх старого готелю, що стояв між подвір'ям та садом. Все в ньому зберігалось, як твердокрилі в ентомолога, бо Кревель жив там дуже мало.

Це пишне житло було тільки офіційною домівкою честолюбного буржуа. Тут він держав куховарку й лакея, крім того ще двох слуг додатково наймав і замовляв парадні обіди в Шеве, коли частував політичних друзів, людей, яких треба було засліпити, та коли збиралась у нього родина. Осідок справжнього життя Кревелевого, що містився на вулиці Нотр-Дам-де-Лорет у панни Елоїзи Брізту, був тепер перенесений, як ми знаємо, на вулицю Шоша. Що-ранку колишній негоціант (всі буржуа, покинувши діла, величаються колишніми негоціантами) гаяв годин зо дві на вулиці Сосе, де провадив свої справи, а решту часу віддавав Заїрі, щό Заїру дуже мучило. Оросман-Кревель мав із панною Елоїзою сталу угоду;

вона повинна була давати йому що-місяця рівно на п'ятьсот франків щастя. Крім того, Кревель оплачував її обід і всі extra. Ця угода з преміями—бо він робив ще й багато дарунків, — здавалась економною экс-коханцеві славетної співачки. З цього приводу він казав негоціантам-удівцям, що краще наймати коней місячно, ніж держати власну стайню. Проте, якщо пригадати, що казав баронові швайцар на вулиці Шоша, то Кревель не уникнув ні стайничого, ні грума.

Як бачимо, Кревель повернув свою надзвичайну любов до дочки на службу своїм утіхам. Неморальність його становища виправдувалась міркуванням вищої морали. Крім того, колишній парфюмер набував завдяки такому життю (конче потрібному, марнотратному, в стилі регентства, Помпадур, маршала Рішельє і т. ин.) блиску певної зверхности. Кревель удавав людину з широкими поглядами, великого пана на куцях ногах, великодушного, сміливого в думках—і все це приблизно за тисячу двісті—тисячу п'ятсот франків на місяць. Впливало це не з політичного лицемірства, а з буржуазної пихи, хоч наслідки цього були однакові. На біржі Кревель славився за людину вищу від своєї доби, зокрема за розкішника.

В цьому Кревель, на власну думку, дав сто очків уперед простакові Бірото.

— А!— гнівно скрикнув Кревель, побачивши кузину Бету,—так це ви жените панну Гюло з молодим графом, якого для неї виховали?

— Можна подумати, що це вам не до вподоби?— відповіла Лісбета, спинивши на Кревелєві пильний погляд.—Яка вам користь заважати моїй кузині віддатись заміж? Бо ви-ж, кажуть, перешкодили її шлюбові з сином пана Леба...

— Ви славно, дуже розважлива дівчина,—вів дядько Кревель. — Ну, так як вам здається, чи прощу я колись панові Гюло, що він злочинно вкрав у мене Жозефу?.. Та ще й зробив чесну

дівчину, з якою я на старість одружився-б, негідницею, блазнем, комедіанткою... Ні, ні, ніколи!

— А проте, з пана Гюло гарна людина,—сказала кузина Бета.

— Він ласкавий!.. Дуже ласкавий, занадто ласкавий,—мовив Кревель.—Я йому лиха й не зичу, але хочу віддячити, і віддячу. Це моя невідступна думка!

— Чи не тому ви й у пані Гюло перестали бувати?

— Може...

— А, так ви лицялись до моєї кузини?—сказала Лісбета, посміхаючись,—я так і догадувалась.

— І вона поводитись зі мною, як з собакою, гірше—як з лакеєм, ще гірше—як з політичним злочинцем. Та я свого доб'юся,—сказав він, стиснувши кулака й ударивши себе в чоло.

— Бідолаха, це жахлива річ, якщо й жінка його зрадить, коли коханка вже прогнала.

— Жозефа!—скрикнув Кревель.—Жозефа його покинула, вирядила, прогнала! Жозефо! Жозефо, ти помстилась за мене! Я пошлю тобі два перли в уші, моя колишня ласочко!.. Я нічого про це не знаю, бо, побачившись з вами другого дня після того, як прекрасна Аделіна ще раз попросила мене вийти геть, я поїхав до Леба, в Корбейль, і допіру звідти вернувся. Елоїза тут так крутила, щоб мене на село вирядити, і я довідався, чого це вона хитрувала—їй хотілось без мене справити входуни на вулиці Шоша з художниками, комедіантами та письменниками... Піддурили мене! Та я прощаю, бо Елоїза мене розважає. Це невизнана Дежазе. Яка-ж утішна ця дівчина! Ось записку від неї одержав учора ввечері: „Любий мій дідусю, я нап'яла свого намета на вулиці Шоша й завчасно скликала друзів, щоб освятити хату. Все гаразд. Приходьте пане, коли бажаєте. Агарь чекає свого Авраама“. Елоїза розкаже мені новини, бо вона знає свою богему, як п'ять пальців.

— Але мого кузена ця прикрість не дуже засмутила,—мовила кузина.

— Неможлива річ,—сказав Кревель, спинившись на ходу, бо сновигав сюди й туди, як маятник.

— Пан Гюло вже літній,— облудно зауважила Лісбета.

— Я його знаю,—відказав Кревель, — але де в чому ми подібні: Гюло не може жити без прихильності. Він може вернутись до дружини,—міркував він.—Для нього це буде щось нове, але прощай тоді моя помста. Ви посміхаєтесь, панно Фішер?.. А, ви щось знаєте?..

— Сміюся з ваших думок,—відповіла Лісбета.— Атож, кухня моя ще гарна, в неї ще можна закохатись; я й сама-б її полюбила, будши чоловіком.

— Горбатого могила виправить! — скрикнув Кревель. — Ви глузуйте з мене! Барон знайшов якусь розраду.

Лісбета кивнула головою.

— Ах, щастить-же йому, коли він другого дня може замінити Жозефу!—вів далі Кревель.—Та я й не дивуюсь, бо він казав мені якось за вечерею, що в молодості, щоб не було перебою, завжди мав трьох коханок—одну збирався покинути, друга панувала, а до третьої лицявся на майбутнє. Він, певно, держав про запас якусь гризетку в своїй сажавці, в своєму оленячому паркові! Це молодець у стилі Луї XV! О, щастя його, що він красунь! Та й він старіє; і він уже підтоптався... Мабуть робітничку якусь підхопив.

— О, ні!—відповіла Лісбета.

— Ох,—сказав Кревель, — чого-б я не зробив, щоб прикрутити йому тут хвоста! Жозефи відібрати в нього я не міг, жінки цієї породи ніколи не вертаються до своєї першої любови. До того-ж, мовляв, поворот не любов. Але, кузино Бето, я багато дав-би, тоб-то ладен витратити п'ятдесят тисяч франків, щоб відняти в цього легеня коханку та довести йому, що грубенький дядько з черевцем батальйонного командира та головою майбутнього паризького мера не дозволить безкарно відбити в себе даму...

— Становище примушує мене,—відповіла Бета, — все слухати й нічого не знати. Ви можете вільно зі мною розмовляти, я нікому й слова не скажу про те, що мені ласкаво звіряють. Чому-ж це я для вас порушила-б цей закон своєї поведінки? Тоді ніхто мені не довірятиме.

— Я знаю це,—відказав Кревель,—ви перлина серед старих дівчат... Але, сто чортів, бувають-же винятки! Слухайте, ніхто-ж з родини не подбав про вашу ренту...

— Але в мене теж є гордість, я нікому не хочу чогось коштувати,—сказала Бета.

— Ах, якби ви згоднісь допомогти мені помститись,—провадив колишній негоціант,—я поклав-би на ваше ім'я десять тисяч франків до життя. Скажіть мені, прекрасна кузино, скажіть мені, хто заступив Жозефу, і ви матимете на помешкання, на сніданок вранці, на гарну каву, яку так любите, навіть зможете пити чисте моко... га? Ох, яке-ж смачне оте чисте моко!

— Мені не такі милі десять тисяч франків до життя, що дадуть коло п'ятьсот франків ренти, як цілковита скромність,—сказала Лісбета.— Бо, ба-чите, добрий мій пане Кревелю, барон до мене ставиться чудово, за помешкання моє платить...

— Еге-ж, та чи надовго це, покладайтесь на нього!—скрикнув Кревель. — Де це барон грошей візьме?

— Ах, не знаю. Але витрачає-ж він більше, як тридцять тисяч на помешкання, яке призначає тій дамочці...

— Дама! як, це світська жінка? Щастить-же злодієві! Все тільки для нього!

— Заміжня жінка, дуже порядна,—вела кузина.

— Справді!—скрикнув Кревель, розплющивши очі, що зайнялись як від бажання, так і від магичного слова „порядна жінка“.

— Так,—вела Бета,—талановита, музикантка, двадцять три роки, гарне й скромне обличчя, шкіра блискуче біла, зуби як у молодого собаки,

очі як зорі, величне чоло... а ніжки маленькі—я ніколи таких і не бачила, не грубші за планшетку в корсеті.

— А уші? —спитав Кревель, пожвавішавши від цього любовного опису.

— Уші хоч малюй,—відповіла вона.

— І ручки маленькі?..

— Кажу-ж вам, одним словом, що це цяцька, а не жінка, а що вже чесна, невинна, делікатна!.. Щира душа, янгол, виборна, бо батько в неї маршал Франції...

— Маршал Франції! —скрикнув Кревель, аж підскочивши.— Боже мій, сто чортів його матері. Трясця йому в печінку!.. Ох, мерзота-ж!.. Вибачте, кузино, я божеволю!.. Сто тисяч, мабуть, не пожалію.

— Атож, кажу вам, що це жінка порядна, чесна. Барон знав, що брати.

— У нього-ж ні су... кажу вам.

— В неї є чоловік, якого він просунув...

— Де просунув? —сказав Кревель з гірким сміхом.

— Чоловіка вже призначено на поміщика начальника, і він, певно, буде такий ласкавий... і послужливий, що заробить хреста.

— Уряд повинен бути обережним, шанувати тих, кого нагороджує, і не розкидатись хрестами,—сказав Кревель, ображений політично.— Та чого-ж йому так ідеться, старому собаці-баронові? —провадив він.— Здається, я не гірший за нього,—додав він, дивлячись на себе в дзеркало й стаючи в позицію,—Елоїза часто казала мені в ті хвилини, коли жінки не брешуть, що я просто разючий.

— О! —відказала кузина,— жінки люблять грубеньких чоловіків, вони майже всі добрі; з вас та барона я вибрала-б вас. Пан Гюло розумний, вродливий, уміє повестися, але ви солідний, і, потім, слухайте... виглядаєте ще більшим ласуном, як він.

— Дивне діло, як це всі жінки, навіть святењиці, люблять людей такого вигляду! —скрикнув

Кревель, обіймаючи Бету за стан з великих радощів.

— Труднощі не в цьому,— вела далі Бета.— Ви-ж розумієте, жінка, що має стільки вигод, не буде зраджувати свого заступника за дрібниці і, *це* коштуватиме більше, як сто та ще кілька тисяч франків, бо через два роки чоловік її буде начальником канцелярії... Тільки злидні штовхають це янголятко в безодню.

Кревель бігав туди й сюди по вітальні, як божевільний.

— Він, мабуть, дорожить цією жінкою? — спитав він, коли бажання його, що Лісбета отак роз'ятрила, дійшло в нього до якогось шаленства.

— Сами зміркуйте! — обізвалась Лісбета.— Не думаю, щоб він там уже поживився! — сказала вона, кляцнувши нігтем,— а вже наробив їй тисяч на десять подарунків.

— Ну й комедія! — скрикнув Кревель.— От якби я поспів раніш за нього!

— Боже мій, як погано, що я переказую вам ці плітки,— мовила Лісбета, немов совість почала її мучити.

— Ні. Я хочу присоромити ваших родичів. Завтра я кладу вам до життя певну суму по п'ять відсотків, так щоб ви мали шістьсот франків ренти, але ви скажете мені все: ім'я й адресу Дульцінеї. Признаюсь вам, я ніколи не мав порядної жінки, і найбільше моє жадання — це спізнати таку жінку. Магометові гурії нічого не варті проти того, як я уявляю світських жінок. Словом, це мій ідеал, це моє безумство, і до такої міри, бачите, що для мене баронеса Гюло ніколи не буде стара,— сказав він, сам того не знаючи, що збігається думкою з одним з найглибших умів останнього століття.— Слухайте, моя добра Лісбето, я згоден пожертвувати сто, двісті... Тихше! Ось діти мої, по дворі, бачу, йдуть. Я нічого від вас не чув, даю вам слово чести, бо я, не хочу, щоб ви втратили

баронову довіру, навпаки. А кум мій, певно, дуже любить ту жінку!

— О, він нестямиться від неї — сказала кузина. — Він не зумів дістати сорок тисяч франків, щоб видати дочку, а десь вишкріб їх для своєї нової пристрасти.

— А його люблять, як ви думаєте? — спитав Кревель.

— У його літа... — відповіла стара дівчина.

— Ох, та й дурень я! — скрикнув Кревель. — Я-ж сам терплю коло Елоїзи художника, точнісінько, як Генріх IV дозволяв Габріелі Белегарда. О, старість, старість! — Добридень, Селестіно, добридень, моє золотко, а твій хлопчисько? А, ось він! Слово чести, він стає подібний на мене. Добридень, Гюло, друже мій, як справи?.. Незабаром у нашій родині буде ще одне весілля.

Селестіна й чоловік її кивнули нишком на Лісбету, а дочка зухвало спитала в батька: „Чиє це?“ Кревель прибрав хитрого вигляду, мов хотів показати, що необережність його зараз буде виправлена.

— Гортензії, — відповів він; — тільки це ще не зовсім вирішено. Я був у Леба, там прямують панну Попіно для нашого молодого двірського радника, якому дуже хочеться стати головою суду на провінції... Ну, ходімо обідати.

Розділ XIII.

ОСТАННЯ СПРОБА КАЛІБАНА НАД АРІЄЛЕМ.

О сьомій годині Лісбета вже їхала додому омнібусом, бо їй нетерплячилось побачити Венцеслава, який уже майже три тижні дурив її і якому вона везла повну торбинку овочів, що поклав сам Кревель, збільшивши увагу до своєї кухні Бети. Вона притьмом вибігла сходами до мансарди й застала митця за роботою — він кінчав горорізьбу на скриньці, яку хотів подарувати своїй любій Гортензії. Окрайка на покриві являла собою гортензії, де грались амури. Щоб роздобутись на цю скриньку, що мусіла бути малахітова, бідний коханець зробив для Флорана та Шанора дві ручки до смолоскипів, віддавши їм у власність ці шедеври.

— Ви дуже працюєте останніми днями, мій друже,— сказала Лісбета, витираючи йому піт з чола та цілуючи його.— Така діяльність у серпні місяці здається мені небезпечною. Справді, ви собі здоров'я можете збавити... Ось вам персики, сливи від пана Кревеля... Не мучте себе так, я позичила дві тисячі франків, і коли все буде гаразд, ми зможемо їх віддати, як ви продасте свого годинника!.. Проте, я трохи непевна свого позичальника, бо він допіру прислав оцього гербового папірця.

Вона підсунула оповіщення про арешт під ескіз маршала Монкорне.

— Для кого це ви робите таку красу? — спитала вона, взявши галузки гортензії з червоного воску, що Венцеслав поклав, беручись до овочів.

— Для ювеліра.

— Якого ювеліра?

— Не знаю, це Стідман просив мене звити ці гілочки за нього, бо йому ніколи.

— Але це гортензії,— мовила вона глухо.— Як це сталося, що ви досі нічого не зробили з воску для мене? Хіба так важко було вигадати якусь каблучку, скриньку, будь-щось, на спогад! — сказала вона, кидаючи жахливий погляд на митця, якого очі, на щастя, були спущені.— А ще кажете, що любите мене!

— Ви цього непевні... панно?

— О, як гаряче називаєте ви мене панною!.. Слухайте, ви були єдиною моєю думкою, відколи я вас застала при смерті, отам... Коли я вас урятувала, ви віддали себе мені; я ніколи не згадувала про ваше зобов'язання, але я сама перед вами зобов'язана! Я подумала тоді: „Якщо хлопець цей віддає себе мені, я хочу зробити його щасливим і багатим!“ Ну, так мені пощастило здобути вам багатство!

— Як саме? — спитав митець, нестямлячись від радощів, бо надто наївний був, щоб підозрівати пастку.

— Ось як,— відказала лотарингка.

Лісбета не могла відмовитись дикої втіхи — дивитись на Венцеслава, що споглядав на неї з синівською любов'ю, де проривалась його любов до Гортензії, і це омилило стару дівчину. Постерігши вперше за своє життя полум'я пристрасти в чоловічих очах, вона подумала, що запалила його вона.

— Пан Кревель дає нам сто тисяч франків, щоб закласти торговельний дім, якщо, сказав він, ви згодитесь зі мною одружитися; у цього грубенького дідугана бувають чудернацькі ідеї... Що ви про це думаєте? — спитала вона.

Венцеслав зблід, як мрець, і дивився на свою добродійку погаслим поглядом, що геть зраджував його думку. Стояв, спантеличений і пригнічений.

— Ніколи ще мені так виразно не казали,— мовила вона з гірким сміхом,— що я страшенно бридка!

— Панно,— відповів Стейнбок,— моя добродійка ніколи не буде для мене бридка; я почуваю до вас палку приязнь, але мені тільки тридцять років, а...

— А мені сорок три! — відказала вона.— Моя кузина Гюло, маючи сорок вісім, збуджує шалені пристрасті, але вона гарна, от що!

— Між нами п'ятнадцять років різниці, панно; Яке-ж з нас подружжя! Ради нас самих, здається мені, нам треба добре подумати. Певна річ, моя вдячність буде не менша за ваші добродійства. Крім того, свої гроші ви одержите через кілька днів.

— Мої гроші! — скрикнула вона.— О, ви ставитесь до мене, як до безсердечного лихваря.

— Вибачте,— вів Венцеслав,— але ви так часто нагадували мені про них... Ви мене творили, але не нищьте мене.

— Ви хочете мене покинути, бачу,— сказала вона, хитаючи головою.— Хто-ж це дав вам силу бути невдячним,— вам, людині, зробленій ніби з пап'є-маше? Чи вам не стає довіри до мене, вашого доброго генія?.. До мене, що так часто ціліснінькі ночі для вас працювала! До мене, що віддала вам заощадження всього свого життя! що чотири роки поділяла з вами свій хліб, хліб бідної робітниці, що всім вам допомагала, навіть своєю бадьорістю.

— Годі, годі, панно! — сказав він, стаючи навколішки та простягаючи до неї руки.— Ні слова більше! Через три дні я скажу вам усе; дозвольте мені,— сказав він, цілуючи їй руки,— дозвольте мені бути щасливим. Я люблю і мене люблять.

— Що-ж, будь щасливий, моя дитино,— сказала вона, підводлячи його.

Потім поцілувала його в чоло та в волосся з таким шаленством, як засуджений на смерть тішиться, мабуть, своїм останнім ранком.

— Ах, ви найблагородніша і найкраща з людей, ви рівна з тією, що я люблю,—сказав бідний митець.

— Я ще дуже вас люблю, отже ваше майбутнє мене турбує,—похмуро вела вона.—Юда повісився!.. Всі невдячники погано кінчають! Якщо покинете мене, ви не створите вже нічого цінного! Подумайте — хіба без одружіння — бо я стара дівчина, знаю це, я не хочу душити квітку вашої молодости, вашої поезії, як ви кажете, своїми руками, що нагадують виноградну лозу,— хіба без цього ми не можемо лишитися вкупі? /Слухайте, в мене є хист до комерції, за десять років праці я зберу вам багатство, бо звуся я Ощадністю; а з молодією жінкою, що тільки їй знатиме витратити, ви все згаїнуєте, ви працюватимете тільки для того, щоб вона була щаслива. Щастя не творить нічого, крім спогадів. Коли я думаю про вас, у мене на цілі години в'януть руки... Ну-ж, Венцеславе, лишайся зі мною... Стривай, розумію все: в тебе будуть коханки, гарні жінки на взір пані Марнеф, що хоче тебе побачити й дасть тобі щастя, якого ти не можеш мати зі мною. Потім ти женишся, коли я зіб'ю тобі тридцять тисяч франків ренти.

— Ви янгол, панно, я ніколи не забуду цієї хвилини,— відповів Венцеслав, утираючи сльози.

— Зараз ви такий, як мені подобається, дитино моя,— сказала вона, дивлячись на нього п'яним поглядом.

Пиха в усіх нас така могутня, що Лісбета повірила в свою перемогу. Вона й так яку поступку зробила, пропонуючи панію Марнеф! Вона хвилювалась так, як ніколи в житті, вона вперше відчула, що радість заливає її серце. Щоб зазнати ще такої години, вона продала-б чортові душу.

— Я не вільний,— відповів він,— я люблю жінку, над усі жінки кращу. Але ви для мене були й будете матір'ю, якої в мене немає.

Слова ці впали сніговою лавиною на цей палахкотючий кратер. Лісбета сіла, похмуро глянула на

цю молодість, на цю виборну красу, на чоло митця, його чудове волосся, на все те, що збуджувало в ній погноблені жіночі інстинкти, і дрібні сльози, що зразу й усохли, підкотились на мить до її очей. Вона нагадувала сухорляві статуї, що їх різьблярі середньовічних ікон садовили на домовинах.

— Тебе я не проклинаю,— сказала вона, схопившись.— Ти-ж дитина. Бог з тобою.

Вона зійшла й замкнулась у своїй хаті.

— Вона любить мене,— подумав Венцеслав,— бідне створіння. Як вона палко промовляла! Вона божевільна.

Це останнє зусилля сухої і позитивної натури, щоб зберегти коло себе цей образ краси та поезії, було таке шалене, що його можна порівняти тільки з дикою енергією тонучого, що в-останнє силкується дістатись берега.

Через день о четвертій з половиною годині вранці, коли граф Стейнбок міцно спав, він почув стукіт у двері мансарди; одчинивши, побачив двох кепсько одягнутих чоловіків, а з ними третього, в якому по одежі знати було бідолаху-пристава.

— Ви граф Венцеслав Стейнбок? — спитав він.

— Атож, пане.

— Мене звуть Грасе, пане, я наступник пана Лушара, торговельного пристава.

— В чому річ?

— Ви заарештовані, пане, маєте їхати з нами до в'язниці Кліші... Одягніться, будь ласка... Ми додержали форми, як бачите... Муніципальної гвардії я не брав, внизу нас чекає візник.

— Спритно-ж вас запроторили...— сказав один із слідців.— Отже, ми покладаємось на вашу великодушність.

Стейнбок одягнувся і зійшов униз під руку з слідцем; там його посадили в карету, і візник рушив без наказу, як людина, якій дорога відома; за півгодини бідний чужинець був належним способом заведений у тюремний спис, не заявивши з великого дива жадного протесту.

О десятій годині його викликано до тюремної канцелярії, де він побачив Лісбету, яка геть у сльозах, дала йому грошей, щоб він міг краще прожити та здобути для праці простору кімнату.

— Дитино моя, — мовила вона, — не кажіть нікому про свій арешт, не пишть про це й душі, це занепасть ваше майбутнє; треба затаїти цю ганьбу, незабаром я вас визволю, я знайду гроші... не гурбуйтеся. Напишіть, що вам треба принести для роботи. Я або помру, або звільню вас.

— О, я двічі буду зобов'язаний вам життям! — скрикнув він, — бо я втрачу більше, як життя, коли мене вважатимуть за негідника.

Лісбета вийшла з радісним серцем; тримаючи свого митця під замком, вона надіялась розбити його шлюб з Гортензією, оповістивши, що він жонатий, що дружина добилась для нього помилування, і він виїхав до Росії. Отож, щоб цей план виконати, вона з'явилась коло третьої години до баронеси, дарма що це не був день, коли вона в них звичайно обідала; але їй хотілось потішитись муками своєї малої кухні в ту хвилину, коли вона чекала Венцеслава.

— Ти обідати прийшла, Бето? — спитала баронеса, ховаючи своє розчарування.

— Атож.

— Гаразд, — відповіла Гортензія, — піду сказати, щоб вчасно подавали, бо ти не любиш чекати.

Гортензія зробила матері знак, щоб заспокоїти її, бо гадала наказати лакеєві, щоб вирядив пана Стейнбока, коли той з'явиться. Але лакей десь пішов; Гортензія мусіла зробити наказ покоївці, і та пішла до себе по роботу, щоб засісти потім у передвітальні.

— Що-ж коханий мій? — сказала Бета Гортензії, коли та вернулась. — Ви про нього вже й не згадуєте.

— До речі, що там з ним? — спитала Гортензія. — Він у славу ввійшов. Ти мусиш бути вдоволена, — шепнула вона на вухо кухні, — тільки й мови, що про пана Венцеслава Стейнбока.

— Аж занадто, — відповіла вона в голос. — З пуття хлопця збивають. Коли справа йде про те, щоб приворожити його та від паризької гульні відвернути, так тут я свою владу знаю, але кажуть, що імператор Микола, щоб здобути собі такого митця, дає йому помилування...

— Он що! — відповіла баронеса.

— Звідки ти знаєш? — спитала Гортензія, якій ніби серце стиснуло.

— Та від особи, з якою він поєднаний найсвятішими зв'язками, — вела жорстока Бета. — Вчора прийшов лист від його дружини. Він хоче їхати; ах, дурень він буде, якщо проміняє Францію на Росію.

Гортензія глянула на матір, похиливши голову; баронеса ледве встигла схопити зомлілу дочку, що побіліла, як мереживо на її хустині.

— Лісбетто, ти вбила мою дочку!.. скрикнула баронеса. — Ти родилась нам на нещастя.

— А що-ж я тут зробила, Аделіно? — спитала лотарингка, підвівшись та стаючи в загрозову позу, на яку баронеса через хвилювання своє не звернула жадної уваги.

— Я помилилась, — відповіла Аделіна, підтримуючи Гортензію. — Подзвони!

В цю мить двері розчинились, обидві жінки разом обернулись і побачили Венцеслава Стейнбока, якого впустила куховарка через відсутність покоївки.

— Гортензіє! — скрикнув митець, підскочивши до жінок, що стояли купкою.

І поцілував свою наречену в чоло при матері, але так побожно, що баронеса аж ніяк не розгнівалася. Проти непритомности це була сіль, краща за всі англійські солі. Гортензія розплющила очі, побачила Венцеслава, і обличчя її знову порожівало. Через хвилину вона й зовсім опритомніла.

— Так ось що ви від мене таїли? — мовила кузина Бета, посміхаючись Венцеславу, немов зрозумівши правду з ніяковости обох кузин. — Як це ти

вкрала в мене коханого? — сказала вона, виводячи Гортензію в сад.

Гортензія наївно розповіла кузині історію свого кохання. Батьки, казала вона, були переконані, що кузина Бета заміж ніколи не віддасться й дозволили графу Стейнбокові бувати в домі. Тільки купівлю групи та прихід митця, який, ніби-то, хотів дізнатися ім'я свого першого покупця, Гортензія, мов та ясновельможна Агнеса, пояснила випадковістю. Стейнбок зразу-ж вийшов до кузини і палко подякував старій дівчині за швидке визволення. Лісбета по-езуїтськи відповіла Венцеславу, що кредитор нічого певного їй не пообіцяв, і їй здавалось, що він тільки завтра звільнить його та, мабуть, його сором узяв за таке ганебне переслідування, і він зробив це швидше. До того-ж стара дівчина була ніби-то дуже рада і привітала Венцеслава з його щастям.

Лиха дитино!—сказала вона йому при Гортензії та баронесі,—коли-б ви позавчора ввечері признались мені, що любите мою кузину Гортензію і що вона вас любить, то не довелось-б мені плакати. Я думала, що ви покидаєте свою стару приятельку, свою виховательку, аж ви, навпаки, будете моїм кузеном; тепер між нами буде, хоч і слабкий, правда, зв'язок, але його досить для почуттів, що я до вас маю.

І поцілувала Венцеслава в чоло. Гортензія кинулася в обійми своєї кузини й залилася слізьми.

— Я зобов'язана тобі своїм щастям,—сказала вона їй,—і ніколи цього не забуду...

— Кузиню Бето,—мовила баронеса, цілуючи Лісбету в сп'янілості від такої щасливої розв'язки,—ми з бароном—твої винуватці, але ми поквитаємося з тобою. Ходімо побалакаємо про справи в саді,—і повела її з собою.

Зовні Лісбета відіграла ролю доброго янгола родини; тепер її божествив і Кревель, і Гюло, і Аделіна й Гортензія.

— Ми хочемо, щоб ти далі не працювала,— сказала баронеса.— Якщо ти заробляєш по сорок су на день, за винятком неділі, то це становить шістьсот франків річно. Ну, а скільки в тебе заощаджено?

— Чотири тисячі п'ятьсот франків!..

— Бідна кузина!— сказала баронеса.

Вона звела очі до неба—так-бо зворушилась, подумавши про всю працю та нестатки, що ціною їх зібрано за тридцять років ті гроші. Лісбета, не зрозумівши змісту цього вигуку, добачала в ньому глузування вискочня, і її ненависть збільшилась на грізну дозу злоби якраз у ту мить, коли кузина її забула всю недовіру до тирана свого дитинства.

— Ми збільшимо цю суму до десяти тисяч п'ятьсот франків,— вела Аделіна,— і покладемо її на твоє ім'я, як користувачки, та на ім'я Гортензії, як власниці; отже, ти матимеш шістьсот франків ренти...

Лісбета була, здавалосьь, на вершку щастя. Коли вона вернулась, витираючи хустиною радісні сльози, Гортензія розповіла їй про всі ласки, що сипались на Венцеслава, улюбленця всієї родини.

Отож барон, вернувшись, застав усю свою родину в зборі, бо баронеса офіційно називала графа Стейнбока своїм сином і призначила через два тижні весілля, якщо погодиться на це барон. І коли державний радник з'явився у вітальні, його оточили дружина й дочка, що побігли йому назустріч—одна щоб шепнути йому дещо, друга щоб поцілувати.

— Ви надто далеко, пані, сягнули, коли так мене зобов'язали,— суворо мовив барон.— Шлюб, цей ще не вирішений,— сказав він, глянувши на Стейнбока який зблід.

Бідолашний митець подумав: „Він знає про мій арешт“.

— Ходімо, діти,— додав батько й повів дочку та нареченого в сад.

І сів з ними на лавочці в альтанці, порослій мохом.

— Пане граф, чи любите ви мою дочку так, як я любив її матір?—спитав барон у Венцеслава.

— Ще більше, пане,—сказав митець.

— Мати її була селянка, в неї не було жадного посагу.

— Дайте мені панну Гортензію так, як вона сидить, навіть без уборів...

— Охоче вам вірю!—мовив барон, посміхаючись. —Гортензія—дочка барона Гюло д'Ерві, державного радника, директора військового департаменту, кавалера офіцерського ордену Почесного Легіону, брата графа Гюло, якого слава безсмертна і який незабаром буде маршалом Франції. І... в неї є посаг!

— Правда,—сказав закоханий митець,—може й здається, що я роблю це з честолюбства, але хоч-би моя люба Гортензія робітницею була, я-б однаково з нею одружився.

— Оце мені й хотілося знати,—провадив барон. —Іди, Гортензіє, дай мені поговорити з паном графом, ти-ж бачиш, що він любить тебе щиро.

— Ох, тату, я знала, що ви жартували,—відповіла щаслива дочка.

— Любий мій Стейнбок,—сказав барон з безкраєю ласкавістю в голосі й чарівністю в манерах, коли лишився з митцем на самоті,—я приділив своєму синові двісті тисяч франків спадщини, з якої він не дістав і двох су; він не матиме їх ніколи. Посаг моїй дочці буде двісті тисяч франків, які ви вважатимете за одержані...

— Атож, пане барон...

— Як ви хапаєтесь,—сказав державний радник. —Вислухайте мене, будь ласка. Від зятя не можна вимагати такої відданости, якої в праві сподіватись від сина. Син мій знає, що я можу зробити і що зроблю для його майбутнього—він буде міністр і легко здобуде свої двісті тисяч. А з вами, юначе, инша річ! Ви одержите шістдесят тисяч франків п'ятивідсотковими державними облігаціями на ім'я своєї дружини. З цього доведеться урвати невеличку ренту для Лісбети, та вона довго не

проживе, в неї сухоти, я знаю це. Нікому про це не кажіть, хай бідна дівчина спокійно помре. У дочки моєї буде на двадцять тисяч франків одежі, мати дає їй на шість тисяч франків діамантів...

— Пане, це надто щедро...—сказав спантеличений Стейнбок.

— Що-ж до решти сто двадцять тисяч франків...

— Годі, пане,—сказав митець,—я не хочу, щоб моя люба Гортензія...

— Чи вислухаєте ви мене, палкий юначе? Що до сто двадцяти тисяч франків, то в мене їх немає; але ви їх одержите...

— Пане!..

— Ви одержите їх від уряду замовленнями, що я вам здобуду, ручуся за це словом чести. Бачите, незабаром ви матимете ательє в мармуровому склепі. Виставите кілька статуй, я проведу вас у Інститут. У вищих колах мають ласку до мого брата й до мене, отже, сподіваюсь, мені пощастить здобути вам скульптурних работ у Версалі на чверть тієї суми. Зрештою, ви одержите кілька замовлень від паризького самоврядування, від палати перів, здобудете їх, мій любий, стільки, що доведеться брати помішників. Отак я з вами поквитаюсь. Подумайте, чи підходить вам така сплата посагу, розважте свої сили...

— Я почуваюсь на силу забезпечити свою дружину самотужки, якщо з усім тим не пощастить!—сказав благородний митець.

— Оце мені подобається!—скрикнув барон.—Непохитна певність молодости! Я сам для жінки в огонь пішов-би! Ну,—сказав він, ударивши молодого скульптора по руці, — маєте мою згоду. В ту неділю контракт, а ще через тиждень у суботу—до церкви, це день іменин моєї дружини.

— Все гаразд,—сказала баронеса дочці, що припала до вікна,—наречений твій і батько цілуються.

Прийшовши ввечері додому, Венцеслав знайшов розгадку свого звільнення; швайцар передав йому грубого запечатаного пакета, де була його боргова

справа з розпискою про одержання, законно посвідченою, а до того такий лист:

„Любий Венцеславе!

„Я зайшов до тебе сьогодні вранці о десятій годині, хотів повести тебе до однієї королівської величності, що бажає з тобою познайомитись. Там я довідався, що англійці забрали тебе на один із своїх острівців, з яких головний Clichy's Castle.

„Зразу-ж я вдався до Леона Лора та сказав йому, сміючись, що ти не можеш покинути товариства, серед якого потрапив через брак чотирьох тисяч франків, і можеш пошкодити своєму майбутньому, якщо не з'явишся до свого ясновельможного прихильника. На щастя, там був і геніальний Брідо, що сам зазнав злиднів і знає твою історію. Вони вдвох зібрали гроші, сину мій, і я заплатив за тебе бедуїнові, що вчинив злочинну образу генія, запакувавши тебе. О дванадцятій я мусів уже бути в Тюільрі і не міг побачити тебе на вільній волі. Я знаю твою шляхетність і подякую від тебе своїм друзям, але й сам сходи до них завтра.

„Леон і Брідо твоїх грошей не хочуть; вони попросять у тебе по групі й не прогадають. Так думає той, що хотів-би мати право називатись твоїм суперником, та насправді тільки

„приятель твій

Стідман“.

P. S. „Я сповістив принца, що ти вернешся з подорожи тільки завтра, і він сказав: „Ну, хай завтра!“

Граф Венцеслав ліг спати на пурпурових покривалах, які м'якенько стелить нам Талан, небесний шкандиба, що для геніїв ходить ще повільніше, ніж Справедливість та Фортуна, бо Юпітерові вгодно було, щоб він не носив на очах пов'язки. Його легко підманюють шарлатанські вистави, приваблюють їхні вбори та сурми, і він марнує на розглядини та купівлю їхнього штукарства час,

коли мусів-би шукати людей гідних по кутках, де вони туляться.

Тепер треба з'ясувати, як пощастило баронові Гюло роздобутись на посаг Гортензії та оплатити страшенні видатки на чарівне помешкання, де мала оселитись пані Марнеф. На його фінансових заходах лежала печатка хисту, що водить марно-тратців та закоханих по драговині, де чигає на них безліч згубних нещасть. Ніде краще не виявляється ота виключна могутність, якої надають пороки і яка стає причиною подвигів, що вчиняють часом честолобці, розпусники, словом усі слуги сатани.

Розділ XIV,

ДЕ КІНЕЦЬ ЗВИЧАЙНИХ РОМАНІВ ПОТРАПЛЯЄ В СЕРЕДИНУ ЦІЄЇ ІСТОРІЇ, АЖ НАДТО ПРАВДИВОЇ, ДОСИТЬ АНАКРЕОНТИЧНОЇ І СТРАШЕННО МОРАЛЬНОЇ.

Напередодні вранці старий Йоган Фішер, не маючи змоги сплатити тридцять тисяч франків, що позичив для свого небожа, мусів об'явити себе банкрутом, якщо барон не віддасть йому грошей.

Цей гідний сивоволосий дід так сліпо довіряв Гюло, який для цього бонопартиста був ніби відблиском наполеонівського сонця, що спокійно похожав собі з банківським посланцем по передвітальні невеличкого помешкання на першому поверхові, яке наймав за вісімсот франків; тут він керував своїми різноманітними підрядами на хліб та фураж.

Посланець у сірій одежі з срібними галунами так добре знав чесність старого ельзасця, що хотів уже покинути йому на тридцять тисяч векселів, але старий затримував його, бо, казав він, восьмої години ще не прозвонило. Коло ганку спинився кабріолет; старий кинувся на вулицю і з величною певністю простягнув руку до барона, що дав йому тридцять банкнотів.

— Проїдьте трохи далі, потім скажу, чому,— сказав старий Фішер.— Ось вам, юначе,— мовив він вернувшись та відлічивши гроші банківському представникові, якого провів аж до дверей.

Коли банковик зник із видноти, Фішер завернув кабріолета, де чекав його вельможний небіж,

правиця Наполеонова, і сказав, ведучи його до господи:

— Хіба-ж добре було-б, якби в Французькому Банкові знали, що ви сплатили мені тридцять тисяч, за які ручились на векселі? І того вже занадто, що в них є підпис такої особи, як ви!..

— Ходімо в глиб вашого садка, дядьку Фішер, — сказав високий урядовець. — А ви міцний, — мовив він, сідаючи під наметом винограднику та міряючи старого поглядом, як міряє торгівець людським м'ясом рекрута-найомця.

— Такий міцний, що хоч у заставу віддай, — весело відповів малий дідусь, сухий, худий, нервовий, жвавий у очах. /

— Спека вам не вадить?

— Навпаки.

— Якої ви думки про Африку?

— Чудова країна!.. Французів туди привів малий капрал.

— Річ у тому, що вам доведеться виїхати в Алжир, щоб нас усіх урятувати, — сказав барон.

— А справи мої?..

— Один урядовець з військового міністерства виходить у відставку, жити йому нема з чого, і він купує ваше торговельне діло.

— Що-ж робити в Алжирі?

— Постачати військові припаси, хліб та фураж; ваше призначення у мене в кешені. Ці запаси ви здобуватимете там на сімдесят відсотків дешевше, ніж треба для звіту.

— А мені їх хто постачатиме?

— Грабунки, ашур, каліфати. В Алжирі, який ми мало знаємо, хоч сидимо там уже вісім років, хліба та фуражу сила-силенна. Коли це збіжжя належить арабам, ми відбираємо його в них з різного приводу; а коли воно вже наше, тоді араби силкуються його в нас відняти. За хліб точиться велика боротьба, але ніколи точно не знаєш, скільки вкрадено з того й з того боку. Серед чистого поля ніколи лічити ні хліб на гектолітри,

як на базарі, ні сіно, як на вулиці Анфер. Арабські ватажки, як і наші спаги, воліють грошей і продають тоді це збіжжя за безцінь. Військовий уряд має цілком певні потреби; він набуває збіжжя по надмірних цінах, бо здобути харчі важко й підвозити їх небезпечно. Ось що таке Алжир з харчового погляду. Це суцільний розгардіяш, який покривається писаниною невинного уряду. Ми, адміністратори, розберемось у ньому хіба-що років через десять, але в людини приватної зір куди гостріший. Отже, я посилаю вас, щоб ви там забагатіли; ставлю вас туди, як Наполеон ставив бідного маршала на чолі королівства, де можна нишком сприяти контрабанді. Я зруйнувався, любий мій Фішер. Через рік мені треба сто тисяч франків...

— Не бачу нічого поганого в тому, що ми візьмемо їх у бедуїнів,—спокійно відказав ельза-сець.—Так робилося за Імперією...

— Покупець вашого закладу прийде до вас сьогодні вранці й принесе десять тисяч франків,—провадив барон Гюло.—Цього-ж, певно, стане вам, щоб перебраться до Африки?

Старий кивнув головою.

— А про заробітки в Алжирі не турбуйтеся,—сказав барон.—Решту від продажу вашого діла візьму я, бо мені потрібні гроші.

— Вам належить усе, навіть кров моя,—відповів старий.

— О, не бійтеся,—сказав барон, уважаючи свого дядька за обачнішого, ніж той був насправді,—в справах ашура ваша чесність, звичайно, не потерпить, все залежить від влади, а владу я там настановив і цілком її певен; це, дядьку Фішер, секрет не на життя, а на смерть, я вас знаю і говорив з вами просто, без манівців.

— Гаразд,—сказав старий.—І надовго це?..

— На два роки! Ви матимете сто тисяч франків та й житимете собі безтурботно у Вогезах.

— Все буде зроблено, як ви бажаєте, ваша честь—це моя честь,—спокійно відказав дідусь.

— Отаких людей я люблю. Проте, ви не поїдете раніше, як вийде заміж ваша небога; вона буде графинею.

Ні ашур, ні жадні грабунки, ні гроші за підприємство Фішера, одержані від урядовця, не могли зразу настати шостидесяти тисяч франків на посаг. Гортензії, ще й на убрання, що коштувало коло п'яти тисяч франків, та сорока тисяч франків, які витрачено чи малось витратити на пані Марнеф. Крім того, де взяв барон тридцять тисяч франків, що допіру приніс? Ось як. День кілька тому Гюло застрахував своє життя за сто п'ятдесят тисяч франків на три роки в двох страхових товариствах. Прихопивши страховий поліс з оплаченою премією, він звернувся з такою мовою до барона Нусінгена, пера Франції, що взяв його в свою карету, коли вони їхали обідати після засідання Палати Перів.

— Бароне, мені треба сімдесят тисяч франків, і я прошу вас позичити їх мені. Ви візьмете підставну особу, якій я віддам у заставу на три роки законну частку свого утримання—це становитиме двадцять п'ять тисяч франків річно, тоб-то сімдесят п'ять тисяч франків. Ви скажете мені: „Ви можете померти“.

Барон кивнув головою.

— Ось страховий поліс на сто п'ятдесят тисяч франків, що може дати вам до вісімсот тисяч франків,— відповів барон, видобувши з кешені папера.

— А ф р а с і ф а с у с у н у т ь?..—спитав барон-мільйонер, сміючись.

Другий барон, анти-мільйонер, заклопотався.

— С а с п а к о й т і с ь, я ф а м ц е к а с а в, щ о б ф и п о б а ч і л, щ о с м о г о б о к у ц е б у т е п е ф н и й п о с л у г, к о л и я п о с и ч у ф а м г р о ш е й. Ф и, з н а ч і т, у ф е л и к і й с к р у т а, б о в П а н к у є ф а ш п і т п и с.

— Віддаю заміж дочку,—сказав барон Гюло,— а багатства в мене немає, як і в усіх, хто служить

в уряду за нашої невдячної доби, коли на лавах сидить п'ятьсот буржуа, що ніколи не зуміють так щедро нагородити відданих людей, як робив це імператор.

— Кашіть, у фас-ше буф Шосефа!— відказав пер Франції, — отут і фся причин. Міш нам, герцок д'Еруфіль стаф фам у фелекій послуг, що сняф цю біяфку з фашого гаманець.

— Я снаф це нещасть і фмію спіфчувать,— додав він, гадаючи, що декламує французькі вірші. — Послухайте тружній порат—закрий файсфій крамниць, по фи прогоріт.

Цю непевну справу зроблено за посередництвом одного маленького лихваря, одного з тих „дільців“, що крутяться коло великих банкових установ, мов та дрібна рибина, що служить, здається, за лакея в акули. Цей кандидат на авкційного баришника, вельми бажаючи здобутись на протекцію такої значної особи, пообіцяв панові барону Гюло позичити тридцять тисяч франків під трьохмісячні векселі, зобов'язавшись переписати їх чотири рази й не пускати в обіг.

Наступник Фішера мусів дати за підприємство сорок тисяч франків, але з умовою, що йому здадуть постачання фуражу в сусідньому департаменті.

В такий жахливий лабіринт загнали пристрасті чесну досі людину, одного з найвправніших робітників наполеонівського уряду: хабар—щоб розплатитись з лихварем, лихвар—щоб задовольнити пристрасті й одружити дочку. Цю марнотратницьку вмільсть, всі оці зусилля витрачено за тим, щоб вийти великим перед панією Марнеф, щоб бути Юпітером цієї буржуазної Данаї. Ніхто не проявить стільки діяльності, спритности та сміливости, чесно заробляючи багатство, як проявив їх барон, стромляючи голову в осине гніздо—він справлявся з роботою у своєму відділі, підгонив оббивачів, бачився з робітниками, ретельно перевіряв найдрібніші деталі господарства на вулиці Ваню. Хоч

весь він належав пані Марнеф, проте відвідував засідання в Палаті, розривався на частки, а ні родина, ні инший хто не помічали його клопіт.

Аделіна, геть здивована звісткою про рятунок свого дядька та посагом, що фігурував у контракті, почувала якусь стурбованість поруч радості від доччиного шлюбу, довершеного в таких почесних умовах; але напередодні весілля, яке барон так призначив, щоб воно збіглося з днем входу пані Марнеф до помешкання на вулиці Вано, Гектор розвіяв подив своєї дружини такою міністерською заявою:

— Аделіно, дочка наша замужем, отже всі турботи наші з цього приводу кінчились. Настав нам час відійти від світу, бо на посаді я лишуся від сили три роки, аби докінчити потрібний для відставки термін. Навіщо нам, недоцільні вже тепер, витрати: помешкання коштує нам шість тисяч франків, у нас четверо слуг, проїдаємо ми тридцять тисяч франків на рік. Якщо ти хочеш, щоб я виконав свої забор'язання—бо довелося заставити на три роки платню, щоб роздобути потрібні гроші на влаштування Гортензії та платежі твого дядька...

— Ах, як ти добре зробив, друже мій,—урвала вона чоловіка, цілуючи йому руки.

Це признання заспокоїло всі страхи Аделіни.

— Я хочу просити тебе про кілька жертв,—провадив він, звільняючи свої руки та цілуючи дружину в чоло.—На вулиці Плюме мені знайшли чудове помешкання—на першому поверху, цілком пристойне, оздоблене розкішною дерев'яною різьбою, коштує воно тільки півтори тисячі франків. Там тобі досить буде однієї покоївки, а я сам задовольнюся лакейчуком.

— Гаразд, друже.

— Коли утримувати наш дім просто, то, не втрачаючи на пристойності, ти не витрачатимеш більше, як шість тисяч франків на рік, крім моїх особистих видатків, що я беру на себе...

Великодушна дружина радісно кинулась на шию своєму чоловікові.

— Яке щастя! Я знову маю нагоду показати, як тебе люблю!—скрикнула вона.—І який ти вигадливий!..

— Раз на тиждень ми прийматимемо родину, а сам я, ти знаєш, рідко вдома обідаю... Ти можеш, не компромітуючи себе, обідати двічі на тиждень у Вікторена та двічі в Гортензії; до того-ж, гадаю, нам пощастить цілком замиритися з Кревелем, і раз на тиждень обідатимемо в нього; ці п'ять обідів та ще наш заповнять тиждень, якщо припустити ще якісь запросини не до родичів.

— Я заведу тобі економію,—сказала Аделіна.

— Ах!—скрикнув він,—ти перлина серед жінок!

— Мій добрий і божественний Гекторе, я благословлятиму тебе до скону,—відповіла вона,—бо ти добре одружив нашу любу Гортензію.

Отак почалося скорочення господарства прекрасної пані Гюло та, скажімо, її занедбання, урочисто обіцяне пані Марнеф.

Грубенький дядько Кревель, запрошений, розуміється, на підписування шлюбного контракту, тримався так, неначе сцени, якою це оповідання починається, зовсім і не було, неначе він і не мав на барона Гюло жадного зуба. Селестен Кревель був люб'язний; від нього завжди трохи дхнуло колишнім парфюмером, але, ставши батальйонним командиром, він почав заноситись на велич. Він завів мову про танці на весіллі.

— Прекрасна дамо,—гречно сказав він баронесі,—такі люди, як ми, вміють усе забувати; не вигоньте мене з вашого дому і погодьтесь ласкаво прикрашати іноді мій дім своїми одвідинами разом з дітьми. Не турбуйтеся, я ніколи не говоритиму про те, що поховане в глибу мого серця. Я держуся його, як йолоп, бо надто тяжко було вас не бачити...

— Пане, у чесної жінки закриті уші для розмов, на які ви натякаєте, і коли ви свого слова

додержите, то мені, звичайно, дуже приємно буде, що сумний розбрат у нашій родині припиниться.

— Ну, гладкий буркуне,—сказав барон Гюло, силоміць виводячи Кревеля в сад,—ти скрізь обминаєш мене, навіть у моєму домі. Чи варт двом старим прихильникам прекрасної статі та сваритися через якусь спідницю? Справді-ж, це по-крамарському.

— Я не такий красун, пане, як ви, і мої обмежені засоби до спокуси не дозволяють мені так легко винагороджувати свої втрати, як вам...

— Яка іронія!—відповів барон.

— Проти переможника з боку переможеного вона дозволена.

В такому тоні почавшись, розмова кінчилась цілковитим замиренням; але Кревель уперто вигорював собі право на реванш.

Пані Марнеф зажадала бути на весіллі панни Гортензії. Щоб побачити майбутню коханку в своєму домі, державний радник мусів запросити урядовців свого відділу аж до помішників начальників включно. Треба було влаштувати великий баль. Як добра господиня, баронеса підрахувала, що вечірка обійдеться дешевше за обід, і на вечірку можна покликати більше гостей. Отже, весілля Гортензії наробило великого шелесту.

За свідків з боку нареченої були маршал—принц Вісембурзький та барон де-Нусінген, а з боку Стейнбока—граф де-Растіньяк та Попіно. Після того, як граф Стейнбок увійшов у славу, найвидатніші члени польської еміграції запобігали знайомства з ним, і митець почувавсь до обов'язку їх запросити. Державна Рада, міністерство, до якого належав барон, армія, що бажала вшанувати графа Форцгеймського, теж мала бути в особі своїх вищих представників. Сподівались двохсот обов'язкових гостей. Кому-ж не в тямки тоді бажання панійки Марнеф з'явитись у всій своїй славі серед таких зборів?

Вже місяць баронеса впорядковувала доччину домівку на гроші, здобуті від продажу діамантів, з

яких найкращі вона залишила в посаг. Продаж цей дав п'ятнадцять тисяч франків, але п'ять тисяч витрачено на вбрання Гортензії. Що-ж ті десять тисяч франків, коли треба встаткувати помешкання молодого подружжя за вимогами сучасних розкошів? Але подружжя молодих Гюло, дядько Кревель та граф Форцгеймський зробили вельми цінні подарунки, бо старий дядько держав про запас грошенят на срібний посуд. Завдяки такій підмозі, навіть найвимогливіша парижанка була-б задоволена обставою молодого подружжя в помешканні, що вони вибрали собі на вулиці Сен-Домінік коло Площі Інвалідів. Все там гармонувало з їхнім коханням, таким чистим, щирим та сердечним з одного й з другого боку.

Нарешті визначний день настав, бо день цей мусів бути визначним як для Гортензії з Венцеславом, так і для її батька: пані Марнеф вирішила справляти в себе входи́ни другого дня після свого гріха та весілля закоханої пари.

Хто, хоч-би раз за життя, не був на весільному балі? Кожен може звернутись до своїх спогадів і посміхнеться, певно, викликавши в пам'яті юрбу гостей із печаткою святковості як на обличчях, так і на відповідному вбранні. Яке громадське явище краще виявляє нам вплив середовища? Справді святковість одних так міцно діє на інших, що люди як-найкраще при звичаєні до пристойної одежі, мають такий вигляд, наче вони належать до категорії тих, для кого весілля—зовсім виключне свято в його житті. Словом, пригадайте тих поважних, старих людей, яким до всього так байдуже, що вони не змінили навіть своїх щоденних чорних сурдутів; і старі подружжя, що в них на обличчях написаний сумний досвід життя, яке молоді починають, та втіх, що шумують у ньому, як вуглекислота в шампанському вині; і заздрих молодих дівчат, жінок, заклопотаних успіхом свого туалету, і бідних родичів, яких куца одежа контрастує з людьми *in floschi*, і гурманів, що думають

тільки про вечерю, і грачів, що цікавляться тільки грою—всі там, багаті й бідні, заздрисні й пишні, філософи й ідеалісти, всі купчаться коло нареченої, як рослина в кошику круг рідкосної квітки. Весільний баль—це цілий світ у зменшеному вигляді.

В хвилину найбільшого оживлення Кревель узяв барона під руку й спитав самим найзвичайнісіньким способом:

— Йй-богу, яка-ж краля з тієї пані в рожевому, що стріляє в тебе очима...

— Котра?

— Дружина того урядовця, якого ти висуваєш, господь тебе знає як—пані Марнеф.

— Звідки ти це знаєш?

— Слухай, Гюло, я спробую простити всі твої провини переді мною, якщо ти познайомиш мене з нею; тоді я й тебе прийматиму в Елоїзи. Всі питають, що то за чарівне створіння? Чи певен ти, що ніхто з твоєї канцелярії не може пояснити, як підписано призначення її чоловіка?.. Ох, щасливий шахраю, вона краща за всяку канцелярію... Ах, я охоче-б до її канцелярії потрапив... Ну, будьмо друзями, Цінно?..

— Більше, ніж будь-коли,—сказав барон парфюмерові,—і я обіцяю бути добрим хлопцем. Через місяць улаштую тобі обід у цього янголятка... Бо нам уже личать янголи, мій старий друже. Раджу й тобі так зробити, покинути демонів...

Кузина Бета, що перебралась на вулицю Вано в гарне невеличке приміщення на третьому поверху, пішла з балю о десятій годині, щоб полюбуватись на документи про тисячу двісті франків ренти з двох укладок, що з них одна належала графині Стейнбок, а друга—молодій пані Гюло. Тепер зрозуміло, як міг пан Кревель говорити з своїм приятелем Гюло про пані Марнеф і довідатись про секрет, якого ніхто не знав, бо пан Марнеф був у від'їзді, отже тільки кузині Беті, баронові та Валерії ця таємниця була відома.

Барон зробив необережність, подарувавши пані Марнеф убрання, надто розкішне для дружини поміщика начальника; інші жінки заздрили і на вбрання, і на красу Валерії. Почалось шушукання по-під віялами, бо скрута в Марнефів була відома всьому відділові; урядовець просив грошової допомоги саме тоді, як барон залюбився в його дружині. Крім того, Гектор не міг сховати свого захвату, бачивши успіх Валерії, скромної, виборної, жаданної, що підпала під той пильний огляд, якого багацько жінок боїться, коли входить у нове то-варство.

Посадивши дружину, дочку та зятя в карету, барон примудрився непомітно накивати, полишивши на клопіт сина та невістки ролю господарів дому. Він сів у карету пані Марнеф і повіз її додому; але вона була мовчазна й задумана, мало не засмучена.

— Моє щастя завдає вам туги, Валеріє,—мовив він, пригортаючи її до себе в глиб карети.

— Як-же, друже мій, бідній жінці не журитись, коли вона вперше грішить, хай навіть поведінка чоловікова і повертає їй волю?.. Чи ви думаєте, в мене душі немає, віри, релігії? Сьогодні ввечері ви аж ніяк своїх радощів не стримували й ганебно зрадили мене. І всі ті дами разили мене поглядами та дошкульними словами! Яка-ж жінка не дбає за свою репутацію? Ви мене погубили. Ах, я ваша, звичайно! і єдине виправдання в моєму гріху—це бути вам вірною. Страхіття!—сказала вона, сміючись і дозволяючи себе поцілувати,—ви добре знали що робили. Пані Коке, дружина начальника нашої канцелярії, підсіла до мене, щоб полюбуватись на моє мереживо. „Воно англійське, сказала вона, і дороге вам коштувало, пані?—Нічогосінько не знаю, відповіла я, це мереживо—моя материзна, а сама я не така багата, щоб купувати подібне.“

Пані Марнеф, як бачимо, так заворожила, кінець-кінцем, старого красуна-імперця, що той і

справді повірив, ніби перший до гріха її довів і таку пристрасть у неї здобув, що вона ладна забути свої обов'язки. Вона казала, що безчесний Марнеф покинув її через три дні подружництва з найжахливіших причин. З того часу вона жила чесною дівчиною й була дуже щаслива, бо шлюб здавався їй гидким. З цього й походила тепер її туга.

— Що, коли й у любові так, як у шлюбі?...—казала вона, плачучи.

Ця кокетна брехня, якою промишляють мало не всі жінки в становищі Валерії, підносила барона на сьоме небо. Отож, Валерія маніжилась тим часом, як закоханий митець та Гортензія нетерпляче, мабуть, чекали, поки баронеса в-останнє поблагословить та поцілує молоду дівчину.

О сьомій годині ранку барон, що раював від задоволення, знайшовши у своїй Валерії найбезневиннішу дівчину й справжнісінького чорта, поїхав додому, щоб звільнити молодих Гюло від їхньої панщини. Майже невідомі господарям танцівники й танцівниці, що завжди захоплюють, кінець-кінцем, позиції на всіх весіллях, без кінця водили останні контрданси, названі котильйонами, грачі в бульот заповзялися коло столів; дядько Кревель виграв шість тисяч франків.

По часописах, що роздавали газетники, була в „Паризькій хроніці“ невеличка замітка:

„Урочисте вінчання графа де-Стейнбока з панною Гортензією Гюло, дочкою барона Гюло д'Ерві, державного радника й директора департаменту у військовому міністерстві, небоги славетного графа Форцгеймського, відбулося цього ранку в церкві св. Томи Аквінського. На свято це зібралось багато люду. Серед присутніх можна було побачити наших мистецьких знаменитостей: Леона Лора, Жозафа Брідо, Стідмана, Віксіу, високих представників військового міністерства, державної ради та членів обох Палат; нарешті, видатних представників польської еміграції—Паца, Логинського і т. ин.

„Граф Венцесла Стейнбок—троюрідний небіж славнозвісного генерала шведського короля Карла XII. Молодий граф брав участь у польському повстанні й приїхав шукати притулку у Франції, де справедлива слава його таланту дає йому цілковите право на громадянство“.

Отже, не зважаючи на страшну скруту барона Гюло д'Ерві, всіх вимог громадської думки додержано, навіть з'явилися газетні повідомлення про весілля його дочки, яке нічим не різнилось від весілля Гюло-сина з панною Кревель. Це свято зменшило поголоски про фінансове становище директора, а посаг, даний дочці, навіть пояснив, чому він мусів удатися до позики.

Тут кінчається, так мовити-б, вступ до цієї історії. Ця частина для цілої драми становить те саме, що передумова для силогізму або пролог для всякої класичної трагедії.

Розділ XV.

БАЛАНС ТОВАРИСТВА БЕТІІ ТА ВАЛЕРІІ: РАХУНОК МАРНЕФ.

Якщо паризька жінка вирішить обернути свою красу в промисел та крам, то не завжди вона на цьому забагатіє. В Парижі можна здібати в жахливих обставинах чудові й дуже розумні створіння, що кепсько кінчають життя, почате в насолодах. Бо не досить іще пуститись на ганебну стежку куртизанки з надією на цьому піджитись, не скидаючи одежи чесної, заміжньої буржуазки. Порокові важко даються перемоги; він має ту подібність до Генія, що обом їм потрібен щасливий збіг обставин для того, щоб поєднати багатство і хист. Знищить чудернацькі фази Революції, і немає Імператора, він був-би тоді хіба-що другим виданням Фабера. Продажня краса без прихильників, без слави, без ганебного ордену, здобутого ціною змарнованих багатств—це Кореджо на горищі, це Геній, що конає в мансарді. Отже Лаїс у Парижі повинна передусім знайти багатого чоловіка, щоб захопився нею й дав-би їй справжню ціну. Зокрема мусить вона зберігати велику елегантність, що править для неї за вивіску, мати досить гарні манери, щоб тішити чоловіче честолюбство, мати розум на взір Софії Арну, який розворушує апатію багатців; нарешті мусить захоплювати розпутників, вдаючи, що вірна одному, на щастя якого тоді заздять.

Ці умови, що їх жінки такого гатунку звуть шансом, не так легко здійснюються в Парижі,

дарма що в місті цьому повно мільйонерів, ледарів, пересичених та самодурів. Провидіння, безперечно, дуже сприяє в цьому урядницьким та дрібно-буржуазним родинам, для яких перешкоди ці щонайменше подвоюються від середовища, де відбувається їхній розвій. Проте в Парижі трапляється ще досить паній Марнеф, отже Валерія мусить фігурувати, як тип, у цій історії звичаїв. Де-хто з цих жінок кориться zarazом і справжнім пристрастям, і конечній потребі, як от пані Кольвіль, що так довго була в зв'язку з одним з найславетніших лівих промовців, банкіром Келером; інших штовхає пиша, як панію Бодре, що лишилась майже чесною, хоч і втекла з паном Лусто; перших неволять вимоги туалету, других—неможливість жити родиною на куце утримання. Дрібна ощадність уряду та Палат, коли хочете, призводить до багатьох нещасть, породжує багато розпусти. Тепер дуже вболівають за долю робітничих клас,—мовляв, їх фабриканти душать, але уряд сто разів жорстокіший за найжадібнішого промисловця; в справах платні він доводить ощадність до безглуздя. Працюйте багато, і промисловість заплатить вам по вашій роботі, а що дає уряд отій безлічі непомітних і відданих працівників?

Збочення з чесного шляху — невибачний злочин для заміжної жінки; але в становищі цьому є певні шаблі. Де-хто з жінок, зовсім незіпсутих, ховають свої гріхи й лишаються про око чесними жінками, як оті дві, що пригоди їхні допіру згадано; а в інших гріхи сполучаються з ганебною спекуляцією. Отже, пані Марнеф є, до певної міри, тип тих честолюбних заміжних куртизанок, що відразу-ж пірнають у розпусту з усіма її наслідками й багатство здобувають, ніби граючись, не задумуючись про засоби; але завжди в них, як і в пані Марнеф, є законні чоловіки, що пристають до них у спілку й вербують їм жертви. Ці Макіявелі в спідницях — найнебезпечні жінки; з усіх поганих відзнак парижанки це найгірша. Справжня куртизанка, такі

як Жозефа, Шонц, Малага, Женні Кадін та ин., самою одвертістю свого становища дає попередження також яскраве, як червоний ліхтар проституції або вогні грального дому. Чоловік знає тоді, що там його чекає руїна. Але солодкава порядність, але вдавана чеснота, але лицемірне маніженство заміжньої жінки, що ніби турбується тільки про звичайні хатні видатки, що ніби відмовляється від надмірних втрат,—призводить до безславних руйнацій, які мають ще ту прикмету, що їх виправдують, не розуміючи їхньої причини. Ганебна видаткова книга, а не весела забаганка пожирає тут багатство. Батько родини руйнується безславно, і в злиднях він не потішиться навіть задоволенням пихи.

Ця тирада стрілою вгониться в серце багатьом родинам. Паній Марнеф можна побачити на всіх поверхах суспільства, навіть при дворах, бо Валерія—це сумна дійсність, зліплена з натури до найменших подробиць. На жаль, цей портрет нікого не віднадить від янголів із солодкою посмішкою, мрійним виглядом, скромними личками, але з кутою скринєю замість серця.

Років через три після одружіння Гортензії, 1841 року, барон Гюло, здавалось, зовсім схаменився, розпрягся, як висловлювався перший хірург Луї XV, а пані Марнеф коштувала йому, проте, вдвічі більше за Жозефу. Але Валерія, хоч завжди добре вдягалася, вдавала просту жінку, одружену з помішником начальника; розкоші вона зберігала для ранкового вбрання та хатнього одягу. Отже, жертвувала пихою парижанки за-для свого любого Гектора. Проте, на виставах з'являлась завжди в гарному капелюхові й елегантському туалеті; барон возив її до театру каретою й сядовив у найкращу ложу.

Від помешкання на вулиці Ваню, яке займало весь другий поверх модерного готелю, що стояв між подвір'ям та садом, віяло порядністю. Прикраси його полягали в ситцевій оббивці та

чудових, вигідних меблях. Тільки в спальні впадала в очі визивна пишнота в дусі Женні Кадін та Шонц. Тут були мереживні завіси, кашемір, портъери з брокара, камін, оздоблений за моделями Стідмана, маленький дункерк, заставлений рідкощами. Гюло не хотів, щоб гніздечко його Валерії поступалось пишнотою перед золотим та перловим лігвом якоїсь Жозефи. Дві головні кімнати, вітальня та їдальня, були впоряджені — перша червоною камкою, друга різьбленим дубом. Але, захопившись бажанням усе гармонійно влаштувати, барон через півроку почав і солідні розкоші до скороминутих додавати, почав дарувати коштівне начиння, наприклад, срібний посуд, що коштував коло двадцяти п'яти тисяч франків.

Через два роки дім пані Марнеф набув славу дому „дуже приємного“. У неї гуляли в карти. Саму Валерію проголосили люб'язною та розумною жінкою. Щоб виправдати зміну в її становищі, поширено чутку про багатющий дарунок, що відписав їй незаконний батько, маршал Монкорне, через третю особу. Дбаючи за своє майбутнє, Валерія до громадського лицемірства приєднала й лицемірство релігійне. Що-неділі ретельно ходила до церкви й користувалась усіма шанобами побожності. Збирала милостиню, зробилась дамою - благодійницею, вчинила кілька добрих діл у своєму кварталі — все це Гекторовим коштом. Отже, все в ній було добропристойне. Тому багато-хто обстоював за чистоту її відносин із бароном, зважаючи на літа державного радника, який, мовляв, почував платонічну прихильність до спритного розуму, чарівних манер та розмови пані Марнеф, так приблизно як небіжчик Луї XVIII до дотепних записок.

Барон виходив разом з усіма коло дванадцятої години й за чверть години вертався. Секрет цього глибокого секрету був такий.

За швайцарів у будинкові було подружжя Олів'є, що з протекції барона, друга домовласника,

що шукав дверника, перебралось із темної та малопожиточної швайцарської на вулиці Дуаєне в прибуткову й розкішну швайцарську на вулиці Ваню. Крім того, пані Олів'є, колишня швачка при дворі Карла X, що втратила це становище разом з падінням спадкової монархії, мала трое дітей. Старший, що служив уже за писарчука в нотаря, був улюбленцем подружжя Олів'є. Цьому Веніамінові загрожувало шість років салдатчини, блискуча кар'єра його була в небезпеці, аж ось пані Марнеф улаштувала йому звільнення від військової служби через якусь фізичну ваду, яку так добре вміють знаходити приймальні комісії, коли їм шепне на вухо про це якась міністерська величина. Отож Олів'є, колишній райткнехт Карла X, та дружина його ладні були Христа вдруге розп'ясти за барона Гюло та пані Марнеф.

Що міг сказати світ, якому попередня історія з бразилійцем, паном Монтесом де-Монтеянос, була невідома? Нічогосінько. До того-ж світ буває дуже вибачливий до господині салону, де можна розважитись. Нарешті, крім інших своїх якостей, пані Марнеф мала ще одну високоцінну прикмету — потайний вплив на владу. Таким чином Клод Він'йон, що був секретарем в маршала принца Вісенбурзького і мріяв потрапити в Державну Раду за ракетмайстра, став завсідником цього салону, де бувало кілька депутатів, добрих хлопців і грачів. Товариство пані Марнеф добиралось з мудрою повільністю; приймали тільки людей однакових поглядів та звичаїв, зацікавлених у взаємній підтримці та поширенні слави про високі якості господині дому. Кумівство в Парижі — з'яте цю аксіому — це справжній Священний Союз. Інтереси завжди, кінець-кінцем, розбігаються, а люди порочні завжди порозуміються.

На третій місяць після входин своїх на вулицю Ваню пані Марнеф прийняла пана Кревеля, що незабаром став мером своєї округи й офіцером Почесного Легіону. Кревель довго вагався:

доводилось йому покинути славетну уніформу національного гвардійця, в якій він хизувався в Тюїльрі, уявляючи себе також військовим, як імператор, але честолюбство, нав'язане від пані Марнеф, було міцніше за пиху. Пан мер визнав, що звязки його з панною Елоїзою Брізту зовсім не відповідають його політичному становищу. Ще задовго до його вступу на буржуазний трон мерії, любовні справи його застелились глибоким мороком. Але Кревель, можна догадуватись, заплатив за право давати як-мога частіше реванш за втрату Жозефи, відписавши шість тисяч франків ренти на ім'я Валерії Фротен, виділеної майном дружини добродія Марнеф. Валерія, від матери, мабуть, обдарована питомим хистом утриманки, з одного погляду зрозуміла вдачу цього чудернацького прихильника. Слова: „Я ніколи не мав світської жінки“, що Кревель сказав Лісбеті, а та переказала своїй любій Валерії, були широко використані під час складання угоди, що дала їй шість тисяч франків п'ятивідсоткової ренти. З того часу вона ніколи не ронила свого престижу в очах колишнього комі-вояжера з фірми Цезаря Бірото.

Кревель узяв грошовий шлюб, одружившись з дочкою мельника з Брі, одиначкою до того-ж, якої спадщина становила три чверти його багатства, бо крамарі багатіють, здебільшого, не так від своїх справ, як від союзу між крамницею та сільським господарством. Багацько фермерів, мельників, скотарів та хліборобів з паризьких околиць мріють про славу прилавка для своїх дочок і добачають у крамарі, ювелірі чи міняйлі багато бажанішого зятя, ніж там нотар чи адвокат, що непокоять їх своїм соціальним становищем; вони бояться, що їх потім зневажатимуть ці вершки буржуазії. Пані Кревель була жінка доволі бридка, дуже дурна та вульгарна, але вона вчасно померла й не дала чоловікові своєму жадної втіхи, крім батьківства. Отже, на початку своєї комерційної кар'єри цей розпусник відогравав у путях свого

становища та безгрішша ролю Тантала. У зно-
синах, як він казав, з найвиборнішими паризь-
кими жінками йому доводилось тільки проводити
їх крамарськими вітаннями, любуючись на їхню
грацію, шиковний одяг та на те невисловне, що
зветься породою. Підвестись до однієї з цих
салонних фей — це було ще молодече його бажання,
затаєне в глибу серця. Здобутись на ласку
пані Марнеф було, ми знаємо, не тільки здійснен-
ням його химери, але й питанням гордощів, пихи
та самолюбства. Від успіху зросло його често-
любство. Голова його раювала, а коли голова
захоплена, щастя в-десятеро більшиться. До того-ж
пані Марнеф обдарувала Кревеля такими тонко-
щами, про які він і не догадувався, бо ні Жозефа,
ні Елоїза його не любили, а пані Марнеф визнала
за потрібне добре його обдурити, добачаючи в
його особі невичерпну касу. Облудність продажної
любви чарівніша за саму дійсність. Справжня
любов несе з собою горобині сварки, де люди
дошкуляють одне одному до живого, а сварки
за-для розривки, навпаки, бувають тільки песто-
щами для обдуреного самолюбства. Отже, рідкі
побачення підтримували в Кревелі бажання в
стані пристрасти. Раз-у-раз він натрапляв на чес-
нотну суворість Валерії, що вдавала гризоту сум-
ління й говорила про те, що мусить думати про
неї батько в раї хоробрих. Він мусів перемагати
певну холодність, яку спритна молодичка майстерно
обороняла, прикидуючись, нарешті, переможеною
від божевільної пристрасти цього буржуа; але,
мов засоромившись, зразу-ж прибирала позу при-
стойної жінки та чесного вигляду, точнісінько
як англійка, і завжди гнітила свого Кревеля своєю
гідністю, бо Кревель з першого-ж разу в її чесноту
повірив. Словом, Валерія мала таку високу вправ-
ність у коханні, що й для Кревеля, і для барона
була просто необхідною. На людях вона чарівно
поєднувала в собі непорочну, мрійну скромність,
бездоганну пристойність та розум, прикрашений

ласкавістю, грацією та манерами креолки, а на самоті перевершувала куртизанок, була спритна, втішна, невичерпана на всякі вигадки. Такий контраст страшенно подобається типові на зразок Кревеля; він уявляє себе єдиним автором цієї комедії, гадає, що її грають тільки для нього, сміється з такого чарівного лицемірства і захоплюється комедіанткою.

Валерія чудово приборала до рук барона Гюло; вона примусила його постаріти тими хитрими лестощами, що теж можуть характеризувати диявольський розум цих жінок. Для привілейованих натур настає момент, коли — як у обложеної фортеці, що довго опиралась, — виявляється їхнє справжнє становище. Передбачаючи близький занепад красуні-імперця, Валерія визнала за потрібне пришвидшити його.

— Чого ти соромишся, мій старий воркотуне? — сказала вона йому через півроку після хнього потайного шлюбу та подвійного перелюбства. — Чи в тебе якісь претензії є? Чи збираєшся зрадити мене? Для мене ти ще кращий будеш, коли перестанеш фарбуватися. Пожертвуй за-для мене своєю робленою красою. Чи ти думаєш, що я люблю в тобі лаковані чоботи, кавчуковий пояс, корсет або накладне волосся? Крім того, чим старіший ти будеш, тим менше я боятимусь, що якась суперниця відніме в мене мого Гюло!

Отож, повіривши в божественну дружбу, як і в любов пані Марнеф, з якою сподівався дожити віку, державний радник послухався цієї інтимної ради й перестав фарбувати бурці та волосся. Діставши від Валерії цю зворушливу заяву, великий і прекрасний Гектор з'явився одного ранку геть сивий. Пані Марнеф легко довелалюбому Гекторові, що вже сто разів бачила в нього білу лінію при корені волосся.

— Сиве волосся чудово пристає вам до лица, — сказала вона, побачивши його, — сивина зм'якшує його, тепер ви куди кращий, ви чарівний.

І барон, на цей шлях уже ступивши, скинув

свого шкіряного жилета, свого корсета, звільнився від усіх своїх пут. Живіт одвис, виявилась гладкість. Дуб обернувся в башту, і обважнілість його рухів була тим жахливіша, що барон надзвичайно швидко старівся, граючи ролю Луї XII. Тільки брови чорніли, невиразно нагадуючи красуна-Гюло, як десь на феодальних мурах маленька деталь скульптури, з давен лишившись, нагадає про колишню велич замку. Від цієї невідповідності погляд, жвавий і молодий ще, тим більше вражав на його буроплямуватім обличчі, бо там, де так довго цвіли кольори рубенсівського тіла, виявлялись у синцях та в глибоких зморшках зусилля пристрасти, що змагалась з природою. Гюло був уже тією прекрасною людською руїною, де мужність проступає якимись кущами з ушей, з носа, на пальцях, справляючи вражіння мхів, що вирости на майже вічних пам'ятниках римської Імперії.

Як могла Валерія держати коло себе разом і Кревеля, й Гюло, коли мстивому батальйонному командирові хотілося бучно справити над Гюло перемогу? Не відповідаючи зразу на це питання, що розв'яжеться в ході драми, можна тільки зауважити, що Лісбета з Валерією вигадала вдвох чудесну машину, якої могутня гра сприяла цьому наслідкові. Марнеф, коли дружина його розцвіла в середовищі, де вона тронувала, як сонце в зоряній системі, здавалось знову до неї запалав і безтямно в неї закохався. Ці ревності робили з Марнефа певну перешкоду й підносили ціну ласк його дружини. Проте до свого директора Марнеф ставився з довірою, що переходила в комічну добродушність. Єдиною особою, яку він полохав, був саме Кревель.

Марнеф, спустошений розпустою великих столиць, яку змалювали римські поети й для якої сучасна наша чеснота не має назви, став гидкий, як віщана анатомічна фігура. Але ця ходяча хвороба, прибрана в гарне сукно, ще ворушилась на тонких ногах у елегантних панталонах. Ці всохлі груди пахнули свіжою білизною, і мускус забивав

у них сморід людського розкладу. Ця втілена бридота зачохлого пороку в добірній одежі—бо-ж Валерія опорядила Марнефа відповідно до свого багатства,—лякала Кревеля, що від сили міг терпіти погляд білих очей урядовця. Марнеф був кошмаром мера. Дізнавшись про свою незвичайну владу над ним, про яку повідомили його Лісбета з дружиною, негідник почав нею розважатись, почав грати на неї, як на струмент, а що картярство в салоні було останнім пристановищем його душі, також зіпсутої, як і тіло, то він оббирав Кревеля, що почував себе зобов'язаним бути тихоліхо з шановним урядовцем, якого він дурив!

Бачивши, що Кревель таким хлопчиськом тримається перед тією гидкою й негідною мумією, що про розпусту її мер нічого ніколи не знав, а зокрема бачивши, як зневажає його Валерія, що сміялася з Кревеля, як із блазня, барон, правдоподібно, в такій безпеці від всякого суперництва себе уявляв, що постійно запрошував його обідати.

Під заступництвом цих двох пристрастів, що мов на варті коло неї стояли, та ще ревнивого чоловіка, Валерія приваблювала у всіх погляди, збуджувала у всіх бажання в тому колі, де панувала. Отак, не втрачаючи на пристойності, їй пощастило за три роки приблизно здійснити найважчі умови для успіху, якого прагнуть куртизанки і якого доходять так рідко за допомогою скандалу, сміливості та блиску свого розкішного життя. Мов той вишліхуваний діамант, руками Шанора чарівно оправлений, краса Валерії, ще недавно похована в копальні на вулиці Дуаєне, зростала в своїй цінності й чинила вже лихо!.. Валерію потай кохав Клод Віньйон.

Це ретроспективне пояснення, дуже доречне в тому разі, коли здибуєшся з людьми через три роки, є ніби баланс Валерії. А ось баланс її спільниці Лісбети.

Розділ XVI.

БАЛАНС ТОВАРИСТВА БЕТИ Й ВАЛЕРІЇ: РАХУНОК ФІШЕР.

Кузина Бета була в домі Марнефів на становищі родички, що виконувала разом з тим обов'язки дами-компаньйонки та жінки для доручень; але їй невідоме було подвійне приниження, що гнітить, здебільшого, тих, кого лихо примушує на це становище згоджуватись. Лісбета з Валерією являли зворушливе видовисько такої палкої і так мало можливої між жінками дружби, що парижани, завжди надто пронозливі, зразу-ж почали їх обмовляти. Контраст мужньої, сухої натури лотаринжки та гарної креольської натури Валерії сприяв пліткам. Сама пані Марнеф зовсім несвідомо додала сили цим поговорам своїми турботами про подругу, розпочатими в матримоніальних інтересах, що мусіли, як побачимо далі, довершити Лісбетину помсту. В кузині Беті відбулася величезна революція; Валерія, що хотіла припорядити її, скористувалась з цього яко-мога. Ця незвичайна дівчина, підкорившись тепер корсетові, стала струнка, вживала ароматичної води для гладенької зачіски, одягала сукні такими, як швачка приносила, носила добірні черевички та сірі шовкові панчохи, що їх постачальники ставили, проте, в рахунки Валерії, які оплачували ті, кому це належало. Отак підправлену, завжди в жовтому кашемірі, Бету й не пізнати було тому, хто три роки її не бачив. Оцей другий, чорний діамант, найрідкосніший із діамантів,

вишліхуваний вправною рукою і вставлений у відповідну оправу, оцінувало в усій його вартості кілька честолюбних службовців. Хто бачив Бету в-перше, той мимоволі тремтів від дикої поезії, яку спритна Валерія зуміла виявити, прикрасивши одягом цю криваву черницю, майстерно обрямивши стрічками її сухе, оливкове обличчя, де блищали чорні, як і волосся, очі, виставивши на показ її негнучий стан. Бета, як божа матір Кранаха та Ван-Дейка, як візантійська божа матір, зведені з своїх рям, зберігла тугість та правильність цих таємничих постатів, близьких родичок Ізід та жіночих божеств, що клали в футляри єгипетські скульптори. Це був рухливий граніт, базальт, порфір. Здихавшись до віку матеріального клопоту, Бета була в чудовому настрої і приносила веселощі скрізь, де ходила обідати. До того-ж барон оплачував її маленьке помешкання, умебльоване, як ми знаємо, рештками будуару та кімнати її приятельки Валерії. „Життя почала я, казала вона, справді голодною козою, а кінчаю левицею“. Вона й досі виконувала найскладніші брузументні роботи для пана Ріве, та це тільки, казала вона, аби не марнувати часу. Проте, в житті її, як побачимо, повно було клопіт, але в людей, що вийшли з села, така вже голова, що заробітків вони ніколи не покидають, нагадуючи цим євреїв.

Що-ранку кузина Бета ходила вдосвіта з куховаркою на базар. За Бетиним планом видаткова книжка, що руйнувала барона Гюло, повинна була збагатити її любу Валерію, і таки дійсно її збагачувала.

Яка з хатніх господинь не дізнала на собі після 1838 року згубних наслідків від антисоціальних доктрин, що їх поширюють серед нижчих клас письменники-палії? По всіх господарствах тепер служницька рана є найболючіша з усіх фінансових ран. За дуже малими винятками, годними монтіонської премії, кухар та куховарка—це хатні злодії, найняті, зухвалі злодії, яких ласкаво покриває

уряд, розвиваючи отак нахил до крадіжок, майже взаконених у куховарок давнім жартом про ручку в кошика. Там, де жінки ці шукали колись сорок су на лотерейний квиток, вони беруть тепер півсотні франків для ощадної каси. А холодні пуритани, що розважаються у Франції філантропічними спробами, гадають, ніби вони піднесли моральний рівень народу! По дорозі з базару до хазяйського стола люди запровадили потайне харчове мито, і паризький міський уряд не так вправно стягає базарне, як вони оте мито справляють з кожної речі. Крім п'ятдесяти відсотків, що на харчі накладають, вони вимагають ще й великих подарунків від постачальників. Перед цією таємничою силою тремтять навіть великі купці; всі вони мовчки з нею розплачуються—каретники, ювеліри, кравці та ин. Коли спробувати над ними наглядати, вони відповідають грубощами або вдаваною необережністю, яка дорого коштує; тепер вони збирають відомості про господарів так само, як колись господарі про них збирали. Зло, яке справді дійшло до краю і з яким починають боротися,—але марно,—суди, можна знищити тільки законом, що примусить прислугу завестися книжками, як у робітників. Зло тоді як рукою зняло-б. Кожен слуга повинен був-би показувати свою книжку, а господарі—записувати в ній причини відмови, і деморалізація натрапила-б на міцну вузду. Люди, що клопочуться високою політикою, навіть не уявляють, до чого сягає розбещеність нижчих клас у Парижі—вона дорівнюється заздрости, що їх пече. Статистика не згадує про жахливе число шлюбів між двадцятилітніми робітниками та сорокалітніми й п'ятдесятлітніми куховарками, що забагатіли з крадіжок. Страх візьме, коли подумаєш про наслідки таких союзів з потрійного погляду—кримінальності, виродження раси та нещасливих шлюбів. Та й саме фінансове зло від хатніх крадіжок величезне з політичного погляду. Життя, що від цього вдвічі дорожшає, не дозволяє по

багатьох родин жадного надміру. Надмір!.. це-ж половина державної торгівлі, це так само елегантність життя. Книжки та квитки багатьом потрібні, як хліб.

Лісбета, знаючи цю гидку рану паризьких домів, надумала керувати господарством Валерії, коли обіцяла їй підтримку підчас жахливої сцени, де вони заприсяглись бути одна з одною, як сестри. То-ж вона виписала з глибини Вогезів свою родичку по матері, колишню куховарку нансійського єпископа, стару дівчину, побожну й надзвичайно чесну. Боючись, проте, за її недосвідченість у Парижі, а найбільше за лихі поради, що псують часто-густо здатливу чесність, Лісбета ходила з Матуріною на базар й вчила її вміння купувати. Знати справжню ціну на харч, щоб здобутись на пошану в продавця, їсти несезонні страви, як от рибу, коли вона не дорога, бути в курсі цін на їстівне й завбачати подорогшання його, щоб купити ще дешево — цей господарський хист у Парижі є основа хатньої ощадности. Матуріна одержувала добру платню й, крім того, щедрі дарунки, отже хазяїв вона любила й заощаджувати на базарі було їй приємно. Тому через якийсь час вона почала вже мірятися з Лісбетою, і та, побачивши її вправність та певність, стала ходити з нею на базар тільки тими днями, коли у Валерії бували гості, а це, між иншим, траплялось частенько. Ось чому. На початку барон додержував дуже суворої добропристойности, але пристрасть його до пані Марнеф незабаром стала така палка та жадібна, що йому хотілось як-найбільше в її товаристві бувати. Раніш він обідав у Валерії чотири рази на тиждень, потім уподобав обідати щодня. Через півроку після доччинного весілля він давав уже на харчі дві тисячі франків місячно. Пані Марнеф запрошувала осіб, яких її любому баронові хотілось почастувати. А втім, обід завжди готовано на шість персон, барон міг привести з собою трьох несподівано. Своєю ощадністю Лісбета розв'язала

надзвичайну проблему—стіл упоряджала пишно за тисячу франків, а другу тисячу віддавала що-місяця пані Марнеф. Убрання Валерії Кревель та барон оплачували щедро, і приятельки ще одну тисячу франків здобували на цих видатках. Таким побитом у цієї чистої та скромної жінки на той час зібралось коло сто п'ятдесяти тисяч франків заощаджень. Свої ренту та що-місячні доходи вона збільшувала відсотками та величезними прибутками, якими зобов'язана була Кревелеві, що великодушно прилучив капітал своєї герцогиньки до вигод своїх фінансових операцій. Кревель присвятив Валерію до таємниць біржового арго та біржових спекуляцій, і вона, як і всі парижанки, хутко свого вчителя випередила. Лісбета, що не витрачала й ліяра з своїх тисяча двохсот франків, що мала оплачене помешкання та одяжу, що й су не випускала з кешені, теж збила капіталець п'ять-шість тисяч франків, що Кревель по-батьківськи пустив ув обіг.

Проте, любов барона та Кревеля була для Валерії гнітючим тягарем. Того дня, як оповідання це поновлюється, Валерія, під впливом якоїсь із тих подій, що в житті гучать дзвоном церковним, який юрби народу збирає,—пішла нагору до Лісбети, щоб віддатися приємним, довгомовним наріканням, подібним на цигарку, без затяжки скурену, якими жінки розраджують дрібні прикrostі свого життя.

— Лісбето, кохання моє, сьогодні маю вранці дві години Кревеля, яка нудьга! Ох, як-би хотілось мені тебе послати замість себе!

— На жаль, це неможливо,—сказала Лісбета, посміхаючись.—Я помру дівчиною.

— Наложати отим двом дідам! Часом мені самій за себе соромно! Ах, як-би бідна мама мене побачила!

— Ти мене за Кревеля маєш,—відповіла Лісбета.

— Скажи, люба Беточко, ти мене не зневажаєш?..

— Ах, коли-б я гарна була, то теж мала-б... пригоди!—скрикнула Лісбета. — От тобі й виправдання.

— Але ти дослухалася-б тільки серця,—мовила пані Марнеф, зідхаючи.

— Чи-ба! — відповіла Лісбета,— Марнеф — це мрець, якого поховати забули, барон—це ніби чоловік твій, а Кревель—прихильник; у тебе, як у всіх жінок—усе на місці.

— Ні, не в цьому лихо, моя ясочко, ти не хочеш мене зрозуміти...

— Як раз!..—скрикнула лотаринка,—те, що ти думаєш—це частина моєї помсти. Що-ж тобі треба?.. Я дбаю за це.

— Любити Венцеслава до безтями й не мати змоги побачити його!—сказала Валерія, потягаючись.—Гюло запрошує його на обід, а митець мій відмовляється! Він не знає, що його божествлять, страхіття! Що в нього за дружина? Гарний шматок м'яса! Так, вона вродлива, але я себе знаю—я спритніша!

— Заспокойтесь, моя дівонько, він прийде,—сказала Лісбета таким тоном, як нянька до нетерплячої дитини.—Я сама цього хочу...

— Та коли-ж?

— Може й на цім тижні.

— Дай поцілую тебе.

Як бачимо, ці дві жінки були єдиною істотою; всі вчинки Валерії, навіть найлегковажніші, втіхи її та прикrostі докладно між ними обговорювано й вирішувано.

Лісбета, що її це куртизанське життя якось чудно хвилювало, в усьому Валерію радила і своєї помсти пильнувала з невблаганою логікою. А втім, вона божествила Валерію, зробила її своєю дочкою, приятелькою, любов'ю, знайшла в ній покору креолки і м'якість славної жінки; балакати з нею що-ранку було їй приємніше, ніж з Венцеславом, вони могли вдвох сміятися з свого лукавства, чоловічої дурости та лічити вкупі де-далі більші

прибутки з своїх обопільних капіталів. До того-ж Лісбета в нових своїх заходах та новій дружбі мала далеко більшу поживу для діяльності, ніж у безтямному коханні до Венцеслава. Насолода від задоволеної ненависти для серця над усе палкіша та гостріша. Любов—це щось ніби золото, а ненависть—залізо з тієї копальні почуттів, що в нас захована. Нарешті, Валерія, в усій своїй славі, була для Лісбети втіленням краси, що вона божеством, як божеством усе, чого не маєш, краси багато піддатливішої, ніж краса Венцеслава, що завжди був до неї холодний та нечулий.

Через три майже роки Лісбета почала бачити наслідки підкопу, що на нього витратила своє життя й поклала свій розум. Лісбета думала, пані Марнеф діяла. Пані Марнеф була сокирою, Лісбета—рукою, що нею орудує, і рука ця швидкими ударами нищила ту родину, що з дня на день ставала їй ненависніша, бо ненависть зростає день-у-день, як і любов, коли любиш. Любов і ненависть—це почуття, що живляться з самих себе, але з них обох ненависть триваліша. Сили любови обмежені, могутність свою вона черпає з життя та з буяння; ненависть нагадує смерть, скупість, вона—щось ніби діяльна абстракція, від істот та речей незалежна. Лісбета, розпочавши властиве для себе життя, розгортала в ньому всі свої здібності; вона панувала на зразок єзуїтів, як потайна влада. Тому істота її цілком переродилась. Обличчя її сяяло. Лісбета мріяла стати пані маршалкою Гюло.

Сцена ця, де приятельки одверто висловлювали свої найдрібніші думки, не турбуючись про вирази, відбулася як-раз після того, як Лісбета вернулася з базару, де ходила закупити все потрібне до виборного обіду. Марнеф, який заздрився на посаду пана Коке, приймав його вкупі з чеснотливою панією Коке, і Валерія сподівалась цього вечора обговорити з Гюло відставку начальника канцелярії. Лісбета одягалась, збираючись до баронеси, де того дня обідала.

— Ти-ж прийдеш нам чай розливати, моя Бето?—спитала Валерія.

— Сподіваюсь...

— Як це сподіваєшся? Хіба ти ночувати в Адєліні лишишся та сльози її питимеш, коли вона спатиме?

— Якби-ж то можна було!—відповіла Лісбета, сміючись.—Я-б не відмовилась. Вона спокутає своє щастя; я радію, я свого дитинства не забуваю. Кожному своя черга. Вона буде в болоті, а я! я буду графинею Форцгеймською!

Розділ XVII.

БАЛАНС ЗАКОННОЇ ДРУЖИНИ.

Лісбета вирушила на вулиці Плюме, де з певного часу почала ходити, як на виставу ходять—щоб підживитись вражіннями.

Помешкання, що Гюло знайшов для дружини, складалося з великої й широкої передвітальні, вітальні, спальні та вдягальні. Вбік од вітальні була їдальня. Дві кімнати про слуг та кухня, розташовані на третьому поверху, доповнювали це помешкання, гідне ще державного радника й директора департаменту. Сам готель, подвір'я та сходи були величаві. Баронеса, що примушена була опорядити вітальню, свою кімнату та їдальню рештками своїх розкошів, забрала все найкраще з уламків обстави на Університетській вулиці. А втім, бідна жінка любила цих німих свідків свого щастя, що були для неї красномовні й розрадливі. У своїх спогадах вона бачила квітки так само, як на килимах—розетки, для інших уже мало примітні.

Серце гнітилось, коли зайти в широку передвітальню, що нагадувала жахливі передвітальні міністерств своїми стільцями, барометром, великою грубою та довгими завісами з білого перкалю з червоною крайкою; почувалась самотність, що в ній ця жінка жила. Горе, як і радість, створює свою питому атмосферу. Варт тільки глянути по обставі, щоб дізнатись, що панує тут—любов чи розпач. Аделіну звичайно можна було застати у

величезній спальні, опорядженій чудовими меблями роботи Жакоба Демальтера, з червоного крапчастого дерева, прикрашеного бронзовими орнаментами часів Імперії, що якимсь дивним способом виглядали ще холодніше, ніж мідні оздоби часів Луї XVI! Кожен здригнувся-б, побачивши цю жінку в римському кріслі перед сфінксами робочого столику; обличчя її стало безбарвне, але вона вдавала веселу, зберігала свій владний вигляд, як зуміла зберегти й синю оксамитову сукню, що вдома носила. Її горда душа підтримувала тіло й живила красу. Через рік після свого вигнання на це помешкання, баронеса дізнала всю гіркоту нещастя. „Навіть заславши мене сюди, Гектор улаштував моє життя далеко краще, ніж варта проста селянка, думала вона. Він так хоче—хай буде воля його! Я баронеса Гюло, невістка маршала Франції, за мною немає жадного гріха, діти мої влаштовані; я можу чекати смерти під непорочним покровом своєї шлюбної чесноти, в жалобі свого згаслого щастя“.

Портрет Гюло, роботи Роберта Лефевра 1810 року, в уніформі комісара - розпорядника імператорської гвардії, висів над робочим столиком, де Аделіна, коли оповіщали якого гостя, ховала „Наслідування Ісуса Христа“, повсякденну свою читанку. Ця бездоганна Магдаліна теж слухала в пустині голос святого духа.

— Марієто, голубко, — сказала Лісбета куховарці, що відчинила їй двері,—як ся має моя люба Аделіна?..

— О, на вигляд добре, панно; та, між нами, якщо вона й далі таке робитиме, то зведе себе,— сказала Марієта Лісбеті на вухо.—Справді, ви-б там умовили її, щоб жила краще. Вчора пані сказала давати їй уранці на два су молока та хлібину за су; готувати на обід оселедця або трохи холодної телятини, так щоб на тиждень фунта вистачало—це, звісно, як вона сама вдома обідає... Їй хочеться, щоб на їжу тільки десять су на день

сходило. Де-ж тут розум? Коли я скажу про оці лепські наміри панові маршалу, так він з бароном посвариться й спадщини його позбавить; а ви от зумієте зарадити справі, бо ви добра й хитра...

— А чого-ж ви до кузена не звернетесь?—сказала Лісбета.

— Ах, панно моя люба, та він уже день з двадцять п'ять, як приходив—ото ще як ви були в нас, та й досі! Та й сама пані заборонила мені просити грошей у барона, а то, каже, звільнить. А що вже перемучилась вона, так це певно! Уперше-ж пан її так надовго забув... Кожен раз, як дзвоник, так вона до вікна бігла... та це вже п'ять день, як і з крісла не встає. Читає! Що-разу, як до графині йде, то каже мені: „Марієто, каже, якщо пан прийде, скажіть, що я вдома, а за мною дверника пошліть; я добре заплачу йому за біганину“.

— Бідна кузина!—мовила Бета,—серце моє за неї крається. Я що-дня кажу про неї кузенові. Та що з того? Він каже: „Твоя правда, Бето, я негідник; дружина в мене янгол, а я страхіття—завтра піду“... І сидить у пані Марнеф; вона руйнує його, а він її божествить; без неї йому й не життя. Я роблю, що тільки можу! Коли-б не я там, а зі мною не Матуріна, барон удвічі витрачав-би; а що в нього вже майже нічого немає, то й кулю вже собі пустив-би. Ну, а смерть чоловікова вб'є Аделіну, я цього певна. Я хоч силкуюся кінці з кінцями зводити та не допускати, щоб кузен мій над міру грошей не проїдав...

— Ах, оце й бідна пані каже; вона добре тямить свої обов'язки перед вами,—відповіла Марієта.—Казала, що довго до вас погано ставилась...

— Ах!—скрикнула Лісбета.—А ще чого-небудь не казала?

— Ні, панно. Якщо хочете її потішити, то поговоріть з нею про пана; вона так вам заздрить, що ви його що-дня бачите.

— Вона сама?

— Вибачте, у неї маршал. О, він що-дня приходить, і вона каже йому раз-у-раз, що бачила пана вранці, що вночі він вертається дуже пізно...

— А обід сьогодні гарний?..—спитала Бета.

Марієта не зважувалась відповісти, зніяковіла від погляду лотаринжки, аж ось двері з вітальні розчинились, і маршал Гюло вийшов так хутко, що привітався з Бетою, не дивлячись, і впустив якийсь папір. Бета цей папір підняла й побігла на сходи, бо-ж марно було на глухого гукати; та вона вдала, що маршала не наздогнала, вернулась і похапцем прочитала написане олівцем:

„Любий брате, чоловік дав мені грошей на видатки за три місяці, але дочці моїй Гортензії вони такі були потрібні, що я їх позичила їй цілком, а цього ледве стало, щоб виплутатись із скрути. Може ви позичете мені кілька сот франків, бо я не хочу вдруге просити грошей у Гектора; докір від нього для мене був-би аж надто тяжкий“.

— А,—подумала Лісбета,—в якій-же вона скруті, коли мусіла так приборкати свої гордощі!

Лісбета ввійшла, застала Аделіну в сльозах і кинулась їй на шию.

— Аделіно, дитино моя люба, я все знаю!—сказала кузина Бета.—Ось маршал цього папірця впустив, так-бо хвилювався, побіг, як той хорт... Так негідний Гектор з того часу тобі грошей не давав?..

— Він дає мені їх дуже акуратно,—відповіла баронеса,—але Гортензії треба було і...

— І тобі не було за що влаштувати нам обід,—сказала Бета, уриваючи кузину.—Тепер я розумію, чого Марієта зніяковіла, коли я про суп її спитала. Ти, як дитина, Аделіно! Слухай, дозволяю я віддам тобі свої заощадження.

— Дякую, моя добра Бето,—відповіла Аделіна, втираючи сльози.—Це невеличка, тимчасова скрута, а за майбутнє я подбала. Надалі я витрачатиму дві тисячі чотиреста франків річно разом з помешканням, і я їх матиму. Особливо-ж, Бето, ні слова Гекторові. Як він ся має?

— О, як Новий Міст! Веселий, як зяблик, тільки й думає, що про чарівницю Валерію.

Пані Гюло дивилась на велику сріблясту сосну, що видніла у вікні, і Лісбета не могла прочитати виразу очей своєї кузини.

— Чи казала ти йому, що сьогодні той день, коли ми всі вкупі тут обідаємо?

— Еге-ж, та ба! Пані Марнеф дає сьогодні великий обід, вона сподівається добитись відставки пана Коке! А це-ж передусім! Чуєш, Аделіно, послухай мене: ти знаєш, яка я люта, коли справа торкається незалежності. Чоловік твій, моя люба, безперечно зруйнує тебе. Я гадала, що всім вам буду корисна, живучи в тієї жінки, але це до-краю зіпсує створіння, вона з твоїм чоловіком таке зробить, що він усіх вас ославить.

Аделіна так ворухнулася, немов її кинджалом у серце вдарено.

— Що-ж, моя люба Аделіно, я певна цього. Я мусіла тобі це сказати. Ну, так подумаймо про майбутнє! Маршал старий, але він далеко піде, у нього чудова платня. Вдова його, коли він помре, матиме шість тисяч франків пенсії. З такими грошми я беруся всіх вас прогодувати! Використай свій вплив на старого, пожени нас. Не за тим, щоб панією маршалкою стати—ці дурниці обходять мене не більше, як і сумління пані Марнеф; але у всіх вас був-би шмат хліба. Бачу, що й у Гортензії його бракує, коли ти їй свій віддаєш.

Увійшов маршал; старий салдат так швидко біг був, аж витирав хусткою чоло.

— Я віддав дві тисячі франків Марієті,—шепнув він невістці на вухо.

Аделіна почервоніла до кореню волосся. Дві сльози набігли на її довгі ще рісничі, і вона мовчки потиснула руку старому, якого обличчя сяяло радістю щасливого коханця.

— Я хотів, Аделіно, зробити вам на ці гроші подарунок,—казав він далі. — Замість віддавати

мені їх, ви сами виберете собі те, що вам найкраще сподобається.

Він потиснув Лісбеті руку й поцілував її, такий-бо неуважний був від радощів.

— Це де-що обіцяє,—сказала Аделіна Лісбеті, через силу посміхаючись.

На цю хвилю з'явився молодий Гюло з дружиною.

— А брат з нами обідає?—уривчасто спитав маршал.

Аделіна взяла олівця й написала на папірці:

„Я чекаю його, він пообіцяв мені обідати сьогодні тут, та коли він не прийде, значить маршал затримав його, бо справ у нього сила“.

І подала папірець. Вона добрала такого способу розмови з маршалом, і на робочому столі в неї разом з олівцем лежав запас нарізаного паперу.

— Знаю,—відповів маршал,—з Алжиром у нього сила роботи.

В цю мить зайшли Гортензія та Венцеслав, і графиня, побачивши коло себе свою родину, скинула на маршала поглядом, якого значення зрозуміла тільки Лісбета.

Щастя дуже прикрасило митця, якого боже-ствила дружина й пестив світ. Обличчя його поповнішало, елегантний стан виявляв красу, властиву родовим дворянам. Передчасна слава, важливість свого становища, облудні похвали, що світ кидає митцям так легко, як добридень кажуть та про погоду розмовляють — надавали йому свідомости своєї вартости, що обертається в пиху, коли одцвітає хист. Орден Почесного Легіону довершував у його власних очах велику людину, якою він себе уявляв.

Після трьох років заміжжя Гортензія була до чоловіка така, як собака до господаря; на всі його рухи вона відповідала поглядом, що нагадував запитання, ніколи не зводила з нього очей, мов той скнара з скарбів, зворушувала своїм захопленим

самозреченням. В ній знати було материн дух та поради. Її краса, що лишилась незмінна, була вкрита тоді, до того-ж поетично, ніжною тінню прихованого смутку.

Побачивши свою кузину, Лісбета подумала, що скарга, так довго стримувана, прорве, кінець-кінцем, слабку оболонку пристойности. Лісбеті з перших-же днів їхнього медового місяця ясно стало, що прибутки молодого подружжя надто малі проти їхньої пристрасти.

Гортензія, цілуючи матір, шепнула їй нишком на вухо кілька слів, що про зміст їхній Бета догадалась по тому, як вони головами похитали.

„Аделіна буде, як і я, працювати для заробітку“, подумала кузина Бета. „Я вивідаю від неї, що вона гадає робити... Її гарні пальці теж, нарешті, зазнають, що таке примусова праця“.

О шостій години родина перейшла до їдальні. Накриття для Гектора було на столі.

— Залишіть його, — сказала баронеса Марієті. — Пан часом пізно приходить.

— О, батько прийде, — обізвався Гюло-син до матери. — Він пообіцяв мені в Палаті, коли виходив.

Лісбета, мов той павук посеред павутиння, спостерігала за всіма обличчями. Гортензію та Вікторена вона знала ще змалечку, і обличчя їхні були для неї, мов дзеркала, що крізь них вона читала в їхніх молодих душах. З де-яких поглядів, що Вікторен потай кинув на матір, вона зрозуміла, що на Аделіну якимсь тяжке лихо кладеться, тільки Вікторен про нього сказати не зважується. В душі молодий та славетний адвокат був сумний. Його глибока пошана до матери ясніла в тій тузі, з якою він на неї поглядав. Гортензія була видимо заклопотана своїми власними печалями; Лісбета знала, що вже два тижні вона переживає перші турботи, що охоплюють на безгрішні людей чесних та молодих жінок, яким життя завжди посміхалось і які з своїми страхами криються. Так само кузина Бета відразу догадалась, що мати дочці

нічого не давала. Отже, делікатна Аделіна мусіла братись на брехню, до якої всі позичальники з потреби вдаються. Через заклопотаність Гортензії та її брата, через глибокий смуток баронесин обід був сумний, зокрема коли уявити той холод, яким віяло від глухоти старого маршала. Тільки трое його оживляли—Лісбета, Селестіна та Венцеслав. Кохання Гортензії пробудило в митця польську жвавність, оту спритність гасконську, оту любов буйність, характерну для північних французів. Кого настрій та обличчя свідчили, що він себе певний і що бідна Гортензія, додержуючи материних порад, крилася від нього з хатніми неприємностями.

— Ти, певно, дуже щаслива,—сказала Лісбета двоюрідній кузині, встаючи (з-за столу,—мати порятувала тебе, віддавши тобі свої гроші.

— Мама!—здивовано відповіла Гортензія. —Ох! бідна мама, я сама-б хотіла їй грошей позичити, Ти не знаєш, Лісбето, ну от, мені здається, що вона нишком працює.

В цей час переходили велику, темну вітальню, а попереду Марієта лампу несла з їдальні до Аделіниної спальні. Аж ось Вікторен торкнув Лісбету та Гортензію за руки; обидві зрозуміли цей рух і спинились купкою коло вікна, а Венцеслав, Селестіна, маршал і баронеса пішли собі до спальні.

— Що сталося, Вікторене?—спитала Лісбета.— Закладаюсь, що якесь нещастя через твого батька.

— Ох, правда, — відповів Вікторен.— В одного лихваря, Вовіне, є на шістдесят тисяч франків батькових векселів, і він хоче їх протестувати! Я хотів побалакати про цю сумну справу з батьком, та він наче й не зрозумів мене, він од мене мало не тікав. Чи варто маму попереджати?

— Ні, ні,—сказала Лісбета,—у неї й свого лиха досить, ти на смерть уразиш її. Треба пожаліти її. Ви не знаєте, до чого вона дійшла; коли-б не дядько, то й обіда сьогодні не було-б.

— Ах, боже мій, Вікторене, які-ж ми негідні,—сказала Гортензія братові,—Лісбета розказує нам

те, про що ми сами мусіли-б догадатися. Цей обід душить мене!

Гортензія не докінчила й затулила хусточкою рот, щоб стримати ридання; вона плакала.

— Я сказав тому Вовіне, щоб завтра прийшов до мене,—вів далі Вікторен. — Та чи задовольниться-ж він гарантійною заставою? Не вірю я. Ці люди хочуть готівки, щоб далі її на лихварство пустити.

— Продаймо нашу ренту, — сказала Лісбета Гортензії.

— Що-ж вона дасть? П'ятнадцять-шіснадцять тисяч франків,—відповів Вікторен,—а треба шістдесят.

— Люба кузино!—скрикнула Гортензія, цілуючи Лісбету в пориві чистого серця.

— Ні, Лісбето, бережіть свій маленький статок,—сказав Вікторен, потиснувши лотарингці руку.— Завтра я побачу, що в того лихваря на думці. Якщо дружина моя погодиться, я зумію не допустити, затримати протест, бо-ж батькове осудовисько... Це жахлива річ! Що сказав-би військовий міністр? Платню батькову вже три роки, як заставлено, вона звільниться тільки в грудні, отже її в гарантію запропонувати не можна. Вовіне одинадцять разів переписував векселі—подумайте, скільки заплатив батько відсотків! Треба цю прірву закрити.

— Якби пані Марнеф його покинула, — гірко промовила Гортензія.

— Ах, боронь боже!—сказав Вікторен.—Батько тоді може десь-инде перейти, а тут уже найдорогші витрати зроблено.

Як змінилися ці діти, колись такі шанобливі, яких мати так довго тримала в цілковитій повазі до батька! Вони вже його судили.

— Без мене,—мовила Лісбета,—батько ваш ще більше зруйнувався-б.

— Ходімо, — сказала Гортензія.— Мама хитра, вона щось подумає. Краще сховаймо все, як каже добра Лісбета, і будьмо веселі!

— Вікторене, ви не знаєте, до чого доведе вас батько своєю пристрасстю до жінок,—сказала Лісбета.—Подумайте про те, щоб забезпечити свої прибутки, одруживши мене з маршалом; ви мусите побалакати з ним про це сьогодні ввечері, я навмисно раніш піду.

Вікторен пішов до спальні.

— Ну, бідна дівчинко,—тихенько сказала кузині Лісбета,—а що ти думаєш робити?

— Приходь завтра до нас обідати, побалакаємо,—відповіла Гортензія.—Я не тямлю, за що вхопитись, а ти скруту життєву знаєш, ти й порадиш мене.

Поки вся родина, зібравшись, пробувала умовити маршала женитись, а Лісбета верталась на вулицю Ваню, сталася одна така подія, яка кидає жінок типу Марнеф ще глибше в порок, примушуючи їх розгортати всі сили своєї зіпсутости. Визнаймо, що-найменше, один незаперечний факт: життя в Парижі таке заклопотане, що порочні люди не з інстинкту роблять зло — вони тільки обороняються за допомогою пороку від нападів, та й уже.

Розділ XVIII.

ВОСКРЕСЛИЙ БАГАЧ.

В салоні пані Марнеф було повно вірних, сама господиня допіру організувала партії вісту, коли це лакей, колишній салдат, якого барон на цю посаду завербував, проголосив: „Пан барон Монте-де-Монтеянос!“ Валерію вразило в самісіньке серце, та вона жваво побігла до дверей, скрикнувши: „Мій кузен!..“ І шепнула бразилійцеві на вухо: „Ти мій родич, інакше між нами всьому кінець“.

— Ну,—почала вона в-голос, одвівши бразилійця до каміна,—ти, значить, Анрі, не згинув під час катастрофи, як мені казали, я тебе три роки оплакувала...

— Добридень, друже, — сказав пан Марнеф, подаючи руку бразилійцеві, що був одягнутий, як справжній бразилійський мільйонер.

Пан барон Монте-де-Монтеянос, якого екваторіальний клімат обдарував тим виглядом та кольором, що ми звикли бачити в театральному Отело, нагонив страх своєю похмурістю, але вражіння це було суто зовнішнє, бо вдача його, лагідна та ніжна, призначала йому бути об'єктом на вправи, що кволі жінки пророблюють над дужими чоловіками. Зневага, написана на його обличчі, можуть м'язистість, яку знати було по міцному стані,— всі його сили скеровувались тільки на чоловіків, тоб-то були лестощами для жінок, до того-ж такими п'янючими, що люди, які своїх коханок під руку беруть, завжди виглядають надзвичайно

втішними хвальками. Синій фрак з масивними золотими гудзиками, чорні панталони, добірні лакові чоботи й відповідні рукавиці чудово окреслювали баронову постать, і бразилійського було в нього тільки важкий діамант ціною тисяч із сотню франків, що зіркою мінівся в пишній краватці з синього шовку, обрямленій білим жилетом, де у викоті видніла полотняна, казково тонка сорочка. Стиснуте, як у сатира, чоло, знак упертости в коханні, було оповите чорнющою шевелюрою, як незайманий ліс густою, а під нею іскрилися ясні, такі жовті очі, немов мати баронова якогось ягуара злякалася, коли була ним вагітна.

Цей чудовий представник португальської раси в Бразилії прихилився спиною до каміна в позі, що виявляла паризькі звички; тримаючи між пальцями капелюха, рукою впершись на оксамитову поличку, він нахилився до пані Марнеф і почав з нею тиху розмову, вельми мало турбуючись про гидких буржуа, що, на його думку, зовсім недоречно тут зібралися.

Вихід на сцену, поза й вигляд бразилійця викликало два здивовані трохи й боязькі рухи, достоту подібні в Кревеля та в барона. В обох їх був той самий вираз і те саме передчуття. Цей рух, підказаний обом їм справжньою пристрасстю, був такий комічний своєю тотожністю, що розумніші з присутніх посміхнулися, зробивши певне викриття. Кревель, що лишився буржуа й невинним крамарем, хоч і був паризьким мером, на лихо зостався в тій позі довше, ніж його супрацівник, і барон вмить спіймав мимовільне самовиявлення Кревеля. Це був ще один карб на душу старому коханцеві, і він вирішив конче порозумітися з Валерією.

— Сьогодні ввечері,—подумав і собі Кревель, розбираючи свої карти,—з цим треба покінчити...

— У вас дзвінка!..—крикнув йому пан Марнеф,—а ви пасуєте.

— Ох, вибачте,—відповів Кревель, беручи назад карту. — Цей барон здається мені зайвим,—казав він сам собі далі.—Хай Валерія живе з моїм власним бароном, в цьому моя помста, і я знаю, як його здихатись... Але кузен!.. Це зовсім зайвий барон. Я не хочу бути дурнем, я хочу знати, який він їй родич!

Цього вечора, завдяки щасливому випадкові, що трапляється тільки гарним жінкам, Валерія була вдягнена чарівно. Її білі груди блищали, оповиті гіпюром, якого рудуваті тони підкреслювали отласну матовість прекрасних плечей парижанки, що вміє (невідомо як!) бути в тілі й лишитися стрункою. На ній була чорна оксамитова сукня, що ось-ось, здавалось, упаде з її пліч, а зачіска була прибрана мереживом та гронами квіток. Руки, zarazом тонкі й пухкі, виринали з-під мереживних чохол. Вона нагадувала прекрасні овочі, кокетно розкладені на чудовій тарільці, які поривають до себе сталь ножа.

— Валеріє,—казав бразилець на вухо молодій жінці, — я вернувся до тебе вірним; дядько мій помер, я тепер удвічі багатший, ніж був перед від'їздом. Я хочу жити й померти в Парижі коло тебе й для тебе.

— Тихше, Анрі, ради бога!

— А, що там! Хоч-би мені довелося викинути всіх цих гостей у вікно — я мушу з тобою цього вечора поговорити, особливо після того, як два дні тебе прошував. Я лишуся останній, правда-ж?

Валерія посміхнулася своєму гаданому кузенові й мовила:

— Не забувайте, що ви син моєї тітки по матері, яка підчас походу Жюно в Португалію вийшла заміж за вашого батька.

— Мені, Монтесові де-Монтеянос, правнукові одного із завойовників Бразилії, брехати!

— Тихше, а то ми розлучимось навіки.

— Чому це?

— Марнеф, як і всі мручі, що за останнє бажання чіпляються, закохався в мені...

— Цей лакей?..— сказав бразилієць, що свого Марнефа знав.— Я заплачу йому...

— Яка жорстокість...

— О, звідки в тебе така розкіш?..— спитав бразилієць, помітивши кінець-кінцем пишну обставу у вітальні.

Вона засміялась.

— Який кепський тон, Анрі! — сказала вона.

Вона відчула допіру два палющі від ревности погляди, які так її вразили, аж вона озирнулася на двох страдників-друзів. Кревель, що грав проти барона та пана Коке, мав за партнера Марнефа. Партія була рівна, бо й Кревель, і барон робили помилку за помилкою. Ці два закохані діди в одну мить виявили пристрасть, яку Валерії пощастило три роки стримувати в них від людського ока, але й вона не зуміла погасити радості в своїх очах, побачивши чоловіка, що перший сколихнув її серце, мету свого першого кохання. Права цих щасливців живуть стільки, як і жінки, над якими вони ці права здобули.

Серед цих трьох пристрастів — одній на марнотратство опертій, другій — на права володіння, третій — на молодість, силу, багатство й першість — пані Марнеф лишилась спокійною і розважливою, як той генерал Бонопарт, коли, підчас облоги Манту, мав відповісти двом арміям, бажаючи й далі фортецю в облозі тримати. Ревнощі, що грали на обличчі Гюло, зробили його таким страшним, як небіжчик маршал Монкорне був, рушаючи в кавалерійську атаку на російське каре. Красун бувши, державний радник ревнощів не знав так само, як Мюрат — почуття страху. Він завжди був певен своєї перемоги. Поразку з Жозефою, першу за своє життя, він приписував жадобі на гроші; він казав, що мільйон його переміг, а не виродок, як називав він герцога д'Ерувіля. Гіркота й полум'я цього божевільного почуття в одну мить потоками

линули в його серце. Він одвертався від грального столу до каміна рухами Мірабо, і коли покидав карти, проймаючи визивним поглядом бразилійця й Валерію, завсідники салону почували той страх, а разом і цікавість, що навіює стримувана лють, яка ось-ось має вибухнути. Вдаваний кузен дивився на державного радника так, як дивляться на грубезну хінську вазу. Становище не могло так тривати, інакше вибух стався-б неминуче. Марнеф боявся барона Гюло не менше, як Кревель Марнефа, бо він зовсім не збирався помирати в чині помішника начальника. Мручий вірить у життя, як каторжник у волю. Марнеф хотів бути начальником канцелярії за всяку ціну. Не на жарт злякавшись пантоміми Кревеля та державного радника, він підвівся, шелнув щось на вухо дружині, і, на превелике для всіх здивування, Валерія разом з бразилійцем та чоловіком своїм пішла до спальні.

— Чи казала вам коли пані Марнеф про цього кузена? — спитав Кревель у барона Гюло.

— Ніколи, — відповів барон. — Досить на сьогодні, — додав він, — я програв два луї, маєте.

Він кинув на стіл два золотих і сів на канапу з таким виглядом, який усі гості зрозуміли, як натяк на кінець вечірки. Подружжя Коке, перекинувшись парою слів, покинуло вітальню, і Клод Віньйон розпачливо вийшов слідком. Після цього розійшлися й усі розумні люди, почувуючи себе зайвими. Барон та Кревель мовчки лишилися на самоті. Гюло, що перестав, кінець-кінцем, примічати Кревеля, підійшов навшпиньки до дверей спальні, щоб підслухати, але опукою відскочив назад, бо пан Марнеф відчинив двері, спокійно вийшов і, здавалось, здивувався, побачивши у вітальні тільки двох осіб.

— А чай! — сказав він.

— Де-ж Валерія? — люто відповів барон.

— Та вона до кухні вашої пішла, — відказав Марнеф, — зараз повернеться.

— Навіщо-ж вона покинула нас за-для тієї дурної кози?..

— Панна Лісбета, чи бачите,—сказав Марнеф,—вернулася від пані баронеси, дружини вашої з чимсь ніби нестравлення шлунку, і Матуріна попросила чаю у Валерії, а вона пішла подивитись, що там з вашою кузиною сталося.

— А кузен?

— Він поїхав!

— Ви так гадаєте? — сказав барон.

— Сам його в карету посадовив! — відповів Марнеф, огидно посміхаючись.

На вулиці заторохкотіла карета. Барон, для якого Марнеф був ноєм, вийшов і подався до Лісбети. В голові йому сяйнула одна з тих думка, що повстають із серця, охопленого ревностями. Ницість Марнефа була йому така відома, що він припускав ганебну змову між чоловіком і дружиною.

— А де-ж усі добродії та панії? — спитав Марнеф, опинившись на самоті з Кревелем.

— Коли сонце заходить, кури спати мостяться, — відповів Кревель. — Пані Марнеф зникла, і прихильники її розійшлися. Пропоную вам партію в пікет, — додав він, бажаючи залишитись.

Він теж гадав, що бразилієць десь у домі. Пан Марнеф погодився. Мер був не дурніший за барона; він міг до безкраю сидіти в помешканні, граючи в карти з чоловіком, який, після скасування прилюдних гралень, задовольнявся дрібною, скупюю світською грою.

Барон Гюло швидко збіг нагору до кухні Бети; але двері до її кімнати були замкнені, і попередні перемовини забрали стільки часу, що вправні й хитрі жінки встигли влаштувати видовисько нестравлення з питтям чаю. Лісбета так страждала, що пані Марнеф не на жарт хвилювалася; тому вона майже уваги не звернула на гнівну баронову появу. Хвороба належить до тих ширм, якими жінки найчастіше відгороджуються від небезпечної сварки. Гюло нишком повсюди глянув, і не знайшов у спальні кухні Бети жадного місця, де б бразилієць міг сховатися.

— Твоє нестравлення, Бето, робить честь обідові моєї дружини,— сказав він, вдивляючись у стару дівчину, що почувала себе чудово, але силкувалася хрипіти, п'ючи чай, від вдаваних шлункових спазм.

— Бачите, яке щастя, що наша люба Бета оселилася в моєму домі! Без мене бідна дівчина й померла-б...— сказала пані Марнеф.

— Ви, здається, думаєте, що я жартую,— обізувалася Бета до барона,— це було-б нечесно...

— Як це?— спитав барон.— Так ви знаєте, значить, причину мого приходу?

І нишком зиркнув на двері до вбиральні, з яких ключ був вийнятий.

— Та про що це ви?..— спитала пані Марнеф з разючим виразом кохання та зневаженої вірності.

— Та це-ж через вас, мій любий кузене, так— з вашої провини зі мною отаке сталося,— енергійно сказала Лісбета.

Цей вигук одвернув увагу баронову, і він здивовано глянув на стару дівчину.

— Ви знаєте, як вас люблю,— вела Лісбета.— Досить того, що я живу тут. Я докладаю останніх сил свого життя, щоб пильнувати ваших інтересів, пильнуючи інтересів любої Валерії. Її дім коштує їй вдесятеро дешевше, ніж який інший дім, коли-б його так, як наш, утримувати. Без мене, кузене, замість двох тисяч франків на місяць, ви мусіли-б давати три й чотири тисячі.

— Все це я знаю,— нетерпляче відповів барон,— ви багато чим допомагаєте нам,— додав він, підходячи до пані Марнеф та обіймаючи її за шию,— правда-ж, моя люба красунько?

— Слово честі,— сказала Валерія,— ви, мабуть, збожеволіли!..

— Ну, так ви моєї прихильності певні,— вела Лісбета.— Але так само люблю я й кузину Аделіну, а застала я її в сльозах. Вона вже місяць вас не бачила. Ні, це неприпустима річ! Ви покидаєте

бідну Аделіну без грошей. Дочка ваша, Гортензія, трохи не вмерла, коли довідалась, що пообідали ми тільки завдяки вашому братові! У вашому домі сьогодні й шматка хліба не було. Аделіна героїчно вирішила сама на себе заробляти. Сказала мені: „Я робитиму так, як ти“. Від цих слів у мене так серце згнітилось після обіду, коли я подумала, яка була моя кузина 1811 року і яка стала 1841 року, через тридцять років! Травлення в мене спинилось... Я хотіла перебороти біль, але, вернувшись додому, думала, що вже смерть моя...

— Бачите, Валеріє,— мовив барон,— до чого доводить мене любов до вас!.. до родинних злочинів...

— Ох, не помилилася-ж я, лишившись дівчиною! — скрикнула Лісбета з дикою радістю.— Ви — добра й чудова людина, Аделіна янгол, а от вам і подяка за сліпу відданість.

— Старий янгол! — тихо промовила пані Марнеф, кинувши півніжним півглузливим поглядом на свого Гектора, що дивився на неї, мов слідчий на волоцюгу.

— Бідна жінка! — сказав барон.— Ось уже дев'ять місяців, як я їй грошей не давав, а для вас, Валеріє, я їх знаходжу, та ще й якою ціною! Вас ніхто так не любитиме, а скільки муки я від вас за це маю!

— Муки? — перепитала вона.— Що-ж тоді, по-вашому, щастя?

— Я не знаю ще, які стосунки були у вас з тим названим кузенком, про якого ви ніколи мені не згадували,— провадив барон, не зважаючи на останні слова Валерії.— Але, коли він увійшов, мене мов ножем у серце вразило. Хоч який я засліплений, але не сліпий. Я прочитав у ваших і його очах. Словом, з-під рісниць цієї мавпи вихоплювались іскри, що обсипали вас, а погляд ваш... О, ви ніколи так на мене не дивилися, ніколи! Таємниця ця, Валеріє, викриється... Ви — єдина жінка, через яку я ревнощів зазнав, то-ж не дивуйте на мої

слова... Але ще одна таємниця вирнула на очі, таємниця, на мою думку, ганебна...

— Ну, далі! далі! — сказала Валерія.

— А саме, що Кревель, ця купа м'яса та дурости, любить вас і що ви так прихильно приймаєте його лицяння, що йолоп цей аж зрадив свою пристрасність перед усіма...

— А в-третіх? Ви ще когось не примітили? — спитала пані Марнеф.

— Хіба ще хтось є? — сказав барон.

— Що пан Кревель мене любить, то це його чоловіче право; що я прихильна до його пристрасности, то це вчинок або кокетки, або жінки, якій ви лишаєте багато-чого бажати... Ну, так любіть мене з усіма моїми хибами, або покиньте мене. Якщо ви дасте мені волю, то ні ви, ні пан Кревель сюди вже не вернетесь; я візьму свого кузена, щоб не відмовлялись від чарівних звичок, які ви мені закидаєте. Прощайте, пане барон Гюло.

І вона підвелася, але державний радник схопив її за руку й знову посадив її. Старий не міг уже замінити кимсь Валерію, вона стала для нього необхідністю, могутнішою за всі життєві потреби, і він волів краще бути в непевності, ніж дістати хоч-би маленький доказ її невірности.

— Люба моя Валеріє, — мовив він, — хіба ти не бачиш, як я мучуся? Я розпитую тебе тільки за тим, щоб виправдати... Дай мені добрих доказів...

— Гаразд, почекайте мене внизу, бо-ж вам нецікаво, гадаю, бути при різних церемоніях, потрібних для вашої кузини в такому стані.

Гюло поволі вийшов.

— Старий розпусник! — крикнула кузина Бета. — Ви навіть про дітей своїх не хочете мене розпитати?.. Що ви гадаєте для Аделіни зробити? Я, перш за все, понесу їй завтра свої заощадження.

— Пшеничним хлібом, у всякому разі, дружину треба забезпечити, — сказала, посміхаючись, пані Марнеф.

Барон, не ображаючись на тон Лісбети, що гримнула на нього не гірш за Жозефу, пішов собі задоволений, як людина, що викрутилась із неприємної справи.

Коли двері замкнено, бразилієць покинув убиральню, де був чекав, і вийшов із слізьми на очах, в жалюгідному стані. Монтес, певно, все чув.

Розділ ХІХ.

СЦЕНИ ДОБІРНОГО ЖІНОЧОГО ЛУКАВСТВА.

— Ти мене вже розлюбив, Анрі! Я бачу,— сказала пані Марнеф, затуляючи обличчя хусточкою й розливаючись слізьми.

Це був крик справжньої любови. В розпачливому вигукові жінки бренть стільки переконання, що він вириває прощення, завжди приховане в глибу серця в закоханого, коли жінка молода, вродлива й декольтована до такої міри, що ось-ось, здається, вийде з своєї сукні в костюмі Єви.

— Та чому-ж ви не покинете все це для мене, коли любите мене? — спитав бразилієць.

Цей природжений американець, як і всі люди, що серед природи вирости, зразу-ж розпочав розмову з того місця, де вона урвалася, і знову обійняв Валерію за стан.

— Чому?..— сказала вона, підвівши голову та дивлячись на Анрі закоханим поглядом, що присмирив його.— Бо я замужем, котику. Бо ми в Парижі, а не в саванах, а не в пампасах чи американських пустинях. Любий мій Анрі, моє перше і єдине кохання, вислухай-же мене. Чоловік мій, простий помішник начальника у військовому міністерстві, хоче бути начальником канцелярії і кавалером Почесного Легіону. Чи-ж можу я заборонити йому бути честолюбним? Отже, як колись Марнеф нам обом цілковиту волю давав (років з чотири тому, пригадуєш, злюка!) через те саме й тепер він мені пана Гюло підсунув. Я не можу

спекатися цього жахливого адміністратора, що сопе, як тюлень, в носі в нього цілі кущі, має шістдесят три роки і за три роки на десять постарів, бо молодіти захотів; він гидкий мені, і другого-ж дня, як Марнеф стане начальником канцелярії та кавалером Почесного Легіону...

— Що він з цього матиме, чоловік твій?

— Тисячу екую.

— Я даватиму йому їх, поки житиме,— відказав барон Монтес,— покиньмо Париж і їдьмо...

— Де?— сказала Валерія, скрививши таку гримасу, якою жінки дражнять чоловіків, коли певні їх,— Париж — це єдине місце, де ми змогли-б жити щасливо. Я надто дорожу твоїм коханням і не хочу, щоб воно засохло, живучи десь у пустині; слухай, Анрі, ти єдиний у світі, кого я люблю, запиши це на своєму тигрячому чолі.

Жінки завжди переконують чоловіків, яких баранами поробили, що вони — леви й мають залізну вдачу.

— Слухай-же тепер добре: Марнефу лишилось хіба п'ять років жити, він прогнів аж до шпіку, сім місяців з дванадцяти на рік він п'є різні ліки та вивари, а з компресів і не вилазить, словом, каже лікар, що-хвилини йому може бути кінець; якась недуга, для здорового зовсім безпечна, буде для нього смертю, бо кров у нього гнила, життя похитнута в самій основі. За останні п'ять років я й разу не дозволила йому поцілувати себе, бо це-ж чума, а не людина! Одного дня — і день цей уже недалекий, — я стану вдовою, і от, хоч мені вже робив пропозицію чоловік з шістдесятьма тисячами ренти, хоч він належить мені, як оця грудка цукру, — заявляю тобі, що хай-би ти був бідний, як Гюло, гнилий, як Марнеф, хай-би ти мене бив — тільки тебе я хочу за дружину, тільки тебе люблю, тільки твоє хотіла-б мати ім'я. І ладна дати тобі всі докази свого кохання, яких ти тільки захочеш...

— Так сьогодні ввечері...

— Але-ж, дитино Ріо, мій прекрасний ягуаре, що вийшов ради мене з незайманих лісів Бразилії,— мовила вона, беручи його за руку та цілуючи й гладячи її,— шануй-же хоч трохи ту, кого хочеш узяти за дружину... я буду твоєю дружиною, Анрі?...

— Так,— сказав бразилієць, переможений шаленою балаканиною пристрасти.

І став навколішки.

— Слухай, Анрі,— сказала Валерія, взявши його за руки та пильно вдивляючись йому в-вічі,— чи присягаєшся ти мені тут, при Лісбеті, моїй найкращій і єдиній приятельці, при моїй сестрі, що женишся зі мною через рік після мого овдовіння?

— Присягаюсь.

— Цього не досить. Присягнися останками й вічним спасінням своєї матери, присягнися божою матір'ю й католицькою вірою!

Валерія знала, що бразилієць додержить своєї присяги, хоч-би вона впала на саме дно, в болото суспільства. Бразилієць склав цю врочисту присягу з замороженими очима, мало не торкаючись носом до білих грудей Валерії; він сп'янів, як тільки можна сп'яніти, побачивши кохану жінку після сто двадцятиденної подорожи!

— Гарзд, а тепер заспокойся. Шануй-же в панії Марнеф майбутню баронесу де-Монтеянос. Не витрачай на мене й ліяра, забороняю тобі це. Лишайся тут у першій кімнаті, ляж ось на канапку, я сама скажу, коли тобі можна буде покинути свій пост... Завтра вранці поснідаємо вкупі, а потім поїдеш собі о першій, так ніби ти з візитою приходив до мене о дванадцятій. Не бійся нічого, швайцари віддані мені, як батьки... Я зараз піду розливати чай.

Вона кивнула Лісбеті, і та вийшла за нею на сходи. Там Валерія шелнула старій дівчині:

— Цей чорнявчик на рік поспішився! Я помру, якщо не помщуся за тебе над Гортензією!..

— Заспокойся, моє любе чортинятко,— мовила стара дівчина, цілуючи її в чоло,— кохання та

помста, коли вкупі полюють, ніколи без здобичи не лишаються. Гортензія чекає мене ввечера, у неї скрута. Венцеслав за тисячу франків поцілує тебе тисячу разів.

Від Валерії Гюло пішов униз аж до швейцарської і зненацька з'явився до пані Олів'є.

— Пані Олів'є?..

Почувши це владне запитання та побачивши рух, що барон до нього додав, пані Олів'є вийшла з швейцарської і пішла за бароном аж на подвір'я.

— Ви знаєте, що, коли треба буде полегшити долю вашого сина, то зробити це можу тільки я; тільки завдяки мені він має вже посаду третього клерка в нотаря й кінчає правничий факультет.

— Атож, пане барон; і ви, пане барон, цілком будьте певні нашої вдячності. Нема того дня, щоб я не молилася за ваше, пане барон, щастя...

— Менше слів, добродійко,— сказав Гюло,— потрібні докази...

— Що треба зробити?— спитала пані Олів'є.

— Ввечері сюди приїхав чоловік у екіпажі—ви його знаєте?

Пані Олів'є дуже добре пізнала Монтеса,— як-же було їй забути його? На вулиці Дуаєне Монтес бгав їй у руку сто су що-разу, коли трохи зарано виходив уранці з дому. Коли-б барон вдався до пана Олів'є, то може всього й дізнався-б. Але Олів'є спав. В нижчих класах жінка не тільки вища за чоловіка, а й майже завжди ним орудує. Пані Олів'є давно вже визначила свою позицію на той випадок, якщо трапиться сутичка між її добродіями, і пані Марнеф, на її думку, була з цих двох сил міцніша.

— Якби-то я його знала!..— відповіла вона.— Ні. Їй богу, ні, ніколи й не бачила його!..

— Як! Хіба кузен пані Марнеф ніколи не навідувався до неї, коли вона жила на вулиці Дуаєне?

— Ах, це її кузен!..— скрикнула пані Олів'є.— Може це він і прийшов, тільки я не впізнала його.

Як тільки ще побачу його, то вже, пане, придивлюся...

— Він зараз вийде,— жваво мовив Гюло, уриваючи пані Олів'є на слові.

— Та він-же поїхав уже,— відказала пані Олів'є, що все зрозуміла.— І карети вже немає...

— Ви бачили, як він поїхав?

— Як вас оце бачу. Ще лакеєві своєму сказав: „До посольства!“.

Почувши цей тон, цю певність, барон аж зідхнув від радощів; він узяв пані Олів'є за руку й потиснув її.

— Спасибі, люба пані Олів'є, але це не все! А пан Кревель?..

— Пан Кревель? Що ви хочете сказати? Не доберу,— сказала пані Олів'є.

— Так слухайте-ж мене! Він любить пані Марнеф...

— Не може бути! Пане барон, не може бути!— сказала вона, складаючи руки.

— Він любить пані Марнеф!— владно проказав ще раз барон.— Як вони це роблять? Я не знаю, але хочу знати, і ви повинні довідатись. Якщо ви допоможете мені вистежити цю інтригу, син ваш буде нотарем.

— Не хвилюйтесь так, пане барон,— відказала пані Олів'є.— Пані вас любить, і любить тільки вас, її покоївка добре це знає, і ми між себе отак кажемо, що щасливішого за вас і на світі немає, бо ви ціну нашій пані знаєте... Що вже за краса!.. Встає вона що-дня о десятій, потім снідає, гаразд. Ну, годину там прибирається, і отак до другої години; потім іде погуляти в Тюільрі— усі-ж її там бачать, а вертається о четвертій, як-раз коли ви маєте прийти... О, це вже правильно, як на годиннику! Від покоївки в неї секретів немає, а в Рени від мене немає, он-що! Де вже Рені їх мати, коли вона до сина мого прихильна... Бачите тепер, що, коли-б там у пані з паном Кревелем щось було, так ми-б це знали.

Барон зійшов нагору до пані Марнеф, сяючи від задоволення, цілком упевнений, що тільки його любить ця жахлива куртизанка — облудна, але вродлива та граційна, як та сирена.

Кревель з Марнефом починали другу партію в пікет. Кревель програвав, як і кожен, кому не до гри. Марнеф, що знав причину неухважности мера, безсовісно її використовував — заглядав у прикуп і відповідно до цього скидав карти; потім, знаючи гру противника, грав напевно. Очко коштувало двадцять су, і він встиг уже вкрати в мера тридцять франків, коли це вернувся барон.

— Що це,— мовив державний радник, дивуючись, що нікого немає,— ви самі! А де-ж усі?

— Ваш чудовий настрій усіх розігнав!— відповів Кревель.

— Ні, це через приїзд дружининоного кузена,— відказав Марнеф.— Панство подумало, що Валерії треба поговорити з Анрі після трьохрічної розлуки, і вони з пристойности розійшлися... Коли-б я тут був, то затримав-би їх, та й погано, до речі, зробив-би, бо недуга Лісбети, яка завжди чай нам розливає об десятій з половиною, усе догори ногами поставила...

— Так Лісбета справді занедужала?— люто спитав Кревель.

— Так мені сказали,— відповів Марнеф з безсоромною байдужістю чоловіка, що для нього жінки вже не існують.

Мер глянув на годинника — той показував, що барон пробув у Лісбети сорок хвилин. Радісний вигляд Гюло клав велику підозру на Гектора, Валерію та Лісбету.

— Зараз бачив її — бідна дівчина страшенно мучиться,— сказав барон.

— Іншим мука, а вам радість,— ідко промовив Кревель,— бо коли ви вернулись до нас, у вас на обличчі цілий бенкет! Що, може Лісбета вмирати збирається? Ваша дочка, кажуть, спадкоємниця в неї. Ви на себе не схожі, пішли з фізіономією

венетійського мурина, а прийшли от, як багатир... Хотілось-би мені ще на обличчя пані Марнеф подивитись!

— Що ви хочете цим сказати?..—спитав у Кревеля пан Марнеф, збираючи карти та кладучи їх перед собою.

Погаслі очі цього чоловіка, що в сорок сім років спорохнів, зайнялися, бліда фарба залила його брезклі, холодні щоки, він розтулив беззубого рота з чорними губами, що на них виступила якась сировида, як крейда біла, піна. Гнів цього безсилька, що за життя вже ледве тримався й на дуелі, отже, нічим не ризикував, тимчасом як Кревель міг на ній усе втратити — налякав мера.

— Кажу,— відповів Кревель,— що мені хотілося-б побачити обличчя пані Марнеф, і це бажання моє тим природніше, що ваше обличчя зараз дуже неприємне. Слово чести, ви страшенно бридкий, любий Марнеф...

— Чи розумієте, що ви неввічливий?

— Людина, що виграє тридцять франків за сорок п'ять хвилин, ніколи не здавалась мені гарною.

— Ах, коли-б ви бачили мене сімнадцять років тому!— мовив Марнеф.

— Ви були гарний?— відказав Кревель.

— Це мене й погубило; коли-б я був такий, як ви, то був-би вже пером і мером.

— Атож,— сказав, посміхаючись Кревель,— ви забагато воювали і з двох металів, які можна заробити, вклоняючись богові торгівлі, ви вибрали найгірший — ліки! ¹⁾

І Кревель зареготав. Хоч Марнеф і гнівався за свою zagrożену честь, проте до цих вульгарних і гидких жартів ставився завжди прихильно; вони були ніби дрібною монетою в його розмовах із Кревелем.

---

¹⁾ Гра словами: *drogue* — ліки, *drogue* — погань.

— Єва дороженько мені обійшлася, це правда; але, їй-богу,— коротко та гарно, оце моє гасло.

— Про мене краще довго й щасливо,— відказав Кревель.

Ввійшла пані Марнеф, побачила, що у вітальні тільки троє—чоловік її в карти з Кревелем грає та ще барон,—зрозуміла по самому виразу обличчя муніципальної величності всі думки, що його хвилюють, і зразу-ж зробила для себе висновки.

— Марнеф, котику мій,— мовила вона, спираючись своєму чоловікові на плече та гладячи його по миршаво-сірому волоссю, що не покривало вже голови, як його не зачісує,— уже дуже пізно для тебе; ти спати йти мусиш. Ти-ж знаєш, що вранці треба проносного зажити, Рена тобі о сьомій годині дасть вивару... Якщо хочеш жити, то покинь свій пікет...

— Зіграймо ще п'ять королів?— спитав Марнеф у Кревеля.

— Добре... два в мене вже є,— відповів Кревель.

— Скільки це часу забере?— спитала Валерія.

— Десять хвилин,— відказав Марнеф.

— Уже одинадцята година,— мовила Валерія — справді, пане Кревель, можна подумати, що ви мого чоловіка з світу хочете звести. Хоч швидше вже!

Цей двозначний вислів примусив посміхнутись Кревеля, Гюло й самого Марнефа. Валерія почала балачку з Гектором.

— Іди, мій любенький, сказала вона йому на вухо,— погуляй на вулиці, а тоді прийдеш, коли побачиш, що Кревель пішов.

— Краще я вийду з помешкання і зайду до твоєї кімнати через убиральню; скажеш Рені, щоб відчинила мені.

— Рена нагорі, Лісбету доглядає.

— А що коли я до Лісбети піду?

Для Валерії скрізь була небезпека; вона передбачала, що з Кревелем має бути порозуміння, і не

хотіла пускати Гюло до своєї кімнати, звідки він усе почув-би. А в Лісбети її чекав бразилієць.

— Справді, ви, чоловіки, ладні будинок підпалити, щоб зайти в нього, коли вам западе вже щось у голову,— сказала Валерія.— Лісбета в такому стані, що прийняти вас не може... Бережіться, щоб нежити на вулиці не схопили!.. Ідіть... або до побачення!..

— Прощайте, панове,— сказав барон у-голос.

Вражений у своєму старечому самолюбстві, Гюло хотів показати, що може бути ще юнаком та чекати на вулиці хоч до світу, і вийшов.

Марнеф сказав дружині надобраніч і взяв її за руки, виявляючи зовні свої ніжні почуття. Валерія багатозначно стиснула чоловікові руку, мов сказала: „звільни-ж мене від Кревеля“!

— Доброї ночі, Кревелю,— сказав тоді Марнеф,— сподіваюсь, що ви недовго затримаєтесь із Валерією. Ах, я ревнивий... трохи пізенько це для мене, зате міцно... так я навідаюсь, чи пішли ви.

— Нам треба про справи побалакати, я довго не затримаюсь,— сказав Кревель.

— Говоріть тихо! Що ви хочете від мене,— сказала Валерія, міняючи голос для кожного з цих речень та дивлячись на Кревеля гордо й zarazом зневажливо.

Під цим величним поглядом Кревель, що зробив Валерії безліч послуг і хотів цим попишатися, знову став смирним та покірним.

— Той бразилієць...

Кревель спинився, наляканий пильним і зневажливим поглядом Валерії.

— Що далі?.. — сказала вона.

— Той кузен...

— Він не кузен мені,— відказала вона. — Він кузен мені тільки про людей та про пана Марнефа. Хоч-би він був і моїм коханцем, то ви нічого не можете сказати. Крамар, що купує жінку ради помсти, стоїть у моїх очах нижче за того, хто купує ради любови. Ви не були закохані в мене,

ви добачали в мені тільки коханку пана Гюло й купили мене так, як купують пістоля, щоб убити противника. Я була голодна й погодилась!

— Ви не додержали умов,— відповів Кревель, знову стаючи комерсантом.

— Ах, ви хочете, щоб барон Гюло знав, що ви відбираєте в нього коханку, щоб віддячити йому за втрату Жозефи... Оце найкраще показує мені вашу нищість. Ви кажете, що любите жінку, герцогинею її називаєте і хочете її ославити? А втім, мій любий, ваша рація: жінка ця Жозефи не варта. Та панна відважна в своїй ганьбі, а я — лицемірка, яку треба на громадському майдані батожити. Леле! Жозефу захищає її хист та багатство. А в мене єдиний захист — це моя чесність; я ще гідна й чесна буржуазка, та коли ви бучу зіб'єте, що зі мною буде? Коли-б я багата була, тоді хай! Але в мене-ж зараз від сили п'ятнадцять тисяч ренти, правда?

— Багато більше,— сказав Кревель, — за два останні місяці я подвоїв ваші заощадження у орлеанській справі.

— Ну, а пошана в Парижі починається з п'ятдесяти тисяч франків ренти, отже ви не оплачуєте мені становище, яке я можу втратити. Що я хочу? Щоб Марнефа призначили на начальника канцелярії; одержуватиме він тоді шість тисяч франків платні; прослужив він двадцять сім років, через три роки я матиму право на тисячу п'ятьсот франків пенсії, якщо він помре. А ви, ущедрений моїми ласками, обдарований щастям, не вмієте почекати! І це зветься любов'ю! — скрикнула вона.

— Якщо я й почав з розрахунку,— мовив Кревель,— то потім став вашим цуциком. Ви серце моє ногами топчете, ви душите мене, гнобите, а я вас люблю, як не любив ніколи. Валеріє, я люблю вас так, як Селестіну! Для вас я на все здатний... Слухайте, ви приходили на вулицю Дофен двічі на тиждень, приходьте тепер тричі!

— Тільки це! Ви молодієте, мій любий...

— Дозвольте мені вигнати Гюло, принизити його, звільнити вас від нього,— вів Кревель, не відповідаючи на її зухвалість,— не пускайте до себе того бразилійця, будьте тільки моєю; і ви в цьому не каятиметесь. Передусім, я перепишу на вас вісім тисяч франків ренти, але до життя; а у власність віддам її вам тільки через п'ять років, коли ви покажете свою вірність.

— Завжди торг! Буржуа ніколи не вивчиться дарувати! Ви хочете все життя тішитися любов'ю за допомогою ренти?.. Ах, крамарю, помаднику, ти до всього ліпиш налички! Гектор казав мені, що герцог д'Ерувіль приніс Жозефі тридцять тисяч ліврів ренти в пакункові з цукерками! А я в-шестеро дорогша за Жозефу! Ах, бути любленою!— сказала вона, розвиваючи кучері та підходячи до дзеркала. — Анрі любить мене, він повбиває вас, як мух, тільки я оком кивну! Гюло любить мене, він родину свою на соломі поклав. А ви лишайте собі добрим батьком родини, мій любий. О, у вас є на всякі пустощі триста тисяч франків крім вашого багатства, словом цілі скарби, а ви тільки про те й думаєте, що збільшувати їх...

— Для тебе, Валеріє, бо я пропоную тобі половину! — сказав він, падаючи навколішки.

— Еге, та ви ще тут! — скрикнув огидний Марнеф, виходячи в халаті. — Що це ви робите?

— Він перепрошує мене, друже, за образливу пропозицію, яку зробив мені. Не змігши нічого добитись від мене, він задумав купити мене...

Кревель волів крізь землю провалитися в ляду, як це буває в театрі.

— Підведіться, мій любий Кревель,— сказав, посміхаючись, Марнеф,— ви смішний. По вигляду Валерії бачу, що небезпеки для мене немає.

— Іди й спи спокійно,— сказала пані Марнеф.

— Яка-ж вона розумна! — думав Кревель. — Яка вона чарівна! Врятувала мене!

Коли Марнеф вийшов, мер узяв Валерію за руки й поцілував їх, лишивши на них сліди сліз.

— Все ради тебе! — сказав він.

— Оце любов! — шепнула вона йому на вухо. — Гаразд, любов за любов. Гюло зараз внизу, на вулиці. Бідолаха-старий чекає, коли я поставлю свічку на вікні в своїй кімнаті, щоб прийти сюди; я дозволяю вам сказати, що люблю я тільки вас, він ні за що вам не повірить, то поведіть його на вулицю Дофен, покажіть йому докази, помучте його, дозволяю вам це, наказую. Тюлень цей обрид мені, огиднув. Держіть його там на вулиці Дофен цілу ніч, печіть його на малому вогні, помститься за втрату Жозефи. Може Гюло після цього й помре, зате ми врятуємо його дружину та дітей від страшної руїни. Пані Гюло вже на хліб сама собі заробляє!..

— Ох, бідолашна! Йй-богу, це жорстоко! — скрикнув Кревель, що до нього знову вернулись природженні добрі почуття.

— Якщо ти любиш мене, Селестене, — шепнула вона Кревелеві, торкаючись його вуха губами, — то затримай його, інакше я пропала. Марнеф має підозру, а в Гектора є ключ від брами, він гадає вернутись!

Кревель стиснув пані Марнеф ув обіймах і вийшов, нестямлячись від щастя; Валерія ніжно провела його на сходи; потім, мов геть зачарована, зійшла з ним на перший поверх аж до площадки.

— Валеріє моя! Іди назад, не компромітуй себе перед швайцарами... Іди, моє життя й моє багатство, для тебе все... Іди, моя герцогине!

— Пані Олів'є! — тихо гукнула Валерія, коли двері зачинились.

— Що це, пані, ви тут? — спантеличено мовила пані Олів'є.

— Замкніть парадні двері на всі засуви й нікому не відчиняйте.

— Гаразд, пані.

Замкнувши двері, пані Олів'є розповідала про те, як високий урядовець пробував спокусити її.

— Ви поводитись, як янгол, моя люба Олів'є, але побалакаємо про це завтра.

Валерія стрілою збігла на третій поверх, тричі постукала тихенько в Лісбетині двері, вернулась до себе й дала відповідні розпорядження панні Рені; бо-ж жадна жінка не випустить з рук такої нагоди, як Монтес, що приїхав з Бразилії.

Розділ ХХ.

ДВА БРАТИ З ВЕЛИКОГО БРАТСТВА БРАТІВ.

— Ні, сто чортів, тільки світські жінки вміють так любити! — думав Кревель. — Як вона проводила мене на сходах, освітлюючи їх своїми поглядами — це я її так захопив! Де там Жозефі!... Жозефа шлюха! — скрикнув колишній комі-вояжер. — Що я сказав? Шлюха... Боже мій, я можу отаке й у Тюільрі бовкнути... Ні, якщо Валерія не візьметься до мого виховання, то нічого з мене не буде... А мені-ж так хочеться виглядати аристократом... Ох, що за жінка, аж за живіт мене бере, коли гляне суворо... Яка грація, який розум! Жозефа ніколи так мене не хвилювала. А яка незнана виборність! А, он і добродій мій.

В темряві Вавилонської вулиці він постеріг високу, трохи згорблену постать Гюло, що тинявся коло рештовання недокінченого будинку, і пішов просто до нього.

— Добридень, бароне, бо вже за дванадцятку звернуло, мій любий! Що ви тут у біса робите?... Ви гуляєте під гарненьким дрібним дощиком. В наші літа це зле. Хочете, дам вам добру пораду? Ходімо кожен додому, бо, між нами, світла у вікні ви не побачите...

Коли сказав він останню фразу, барон відчув, що йому шістдесят три роки й що плащ на ньому мокрий.

— Хто це вам сказав?.. — спитав він.

— Валерія, чорт бери! Наша Валерія, що хоче бути тільки моєю Валерією. Ми партнери, бароне,

можемо розграти красуню, коли вам буде завгодно. Нема чого вам гніватись, ви-ж знаєте, що право на реванш я завжди собі виговорював; ви за три місяці вкрали в мене Жозефу, а я відібрав у вас Валерію за... Та не варт про це говорити,— мовив він.— Тепер я хочу, щоб вона належала тільки мені. Але це не пошкодить нам лишитись добрими друзями.

— Кревелю, не жартуй,— відповів барон стиснутим від гніву голосом,— це справа життя або смерти.

— Стривайте, що це ви так хвилюєтесь?... Бароне, чи ви забули вже, що казали мені в день весілля Гортензії: „Хіба таким дідуганам, як ми, личить сваритися через спідницю? Це по-крамарському, це дріб'язковість...“ Ми, розуміється, люди часів Регенства, синіх каптанів, Помпадур, вісімнадцятого століття, всього, що було за маршала Рішельє, Рокайля й, смію сказати, „Небезпечних Зв'язків“!..

Кревель міг-би довго нагромаджувати свої літературні слова — барон слухав його так, як глухі слухають на початку своєї глухоти. Побачивши при газовому світлі, що обличчя його ворога сплотніло, переможець спинився. Все це було для барона громом серед ясного дня після заяв пані Олів'є та останнього погляду Валерії.

— Боже мій, хіба-ж мало є в Парижі інших жінок!.. — скрикнув він нарешті.

— Оце саме й я тобі казав, коли ти відібрав у мене Жозефу,— відказав Кревель.

— Слухайте, Кревелю, це неможливо... Дай мені доказів!.. у вас теж є ключ від вхідних дверей?

І барон, приступивши до будинку, засунув ключа в замок, але двері не подалися, і він даремно пробував зрушити їх.

— Не знімай вночі галасу,— спокійно мовив Кревель. — Слухайте, бароне, мої ключі багато кращі за ваші.

— Доказів! Доказів! — приказував барон, трохи не божеволіючи від горя.

— Ходімо, я покажу вам докази,—відповів Кревель.

І повів барона, як і казала Валерія, до набережжя вулицею Ілерен-Бертен. Бідолашний державний радник ішов ходою комерсанта, що мусить завтра заявити про банкрутство; він плутався в здогадах про причини зрадництва, захованого в глибу серця Валерії, і здавався сам собі жертвою якоїсь містифікації. Коли йшов через Королівський міст; власне життя видалось йому таким порожнім, таким кінченим, таким заплутаним фінансово, що він ладен був піддатися на лиху думку—Кревеля в річку кинути й самому слідком плигнути.

На вулиці Дофен, що тоді ще не була поширена, Кревель спинився коло хвіртки. Вона виходила в довгий коридор, викладений білими та чорними тахлями, що правив за сіни, а в кінці його були сходи та швайцарська, освітлені з внутрішнього дворику, яких у Парижу багацько. Цей дворик, спільний із сусіднім будинком, вражав надзвичайною нерівністю свого розподілу. Маленький domeк Кревеля—бо то була його власність—мав прибудову із скляним дахом, поставлену на сусідській землі з умовою—не поширювати цю споруду, цілком непомітну для ока за швайцарською та виступом сходів.

Це помешкання, яке в Парижі не диво побачити, довго правило за комору, кімнату та кухню одній з двох крамниць, розташованих на вулиці. Кревель відділив від помешкання три кімнати першого поверху, і Грендо перетворив їх у маленький, економний domeк. Пройти в нього можна було двома способами—передусім через мебельну крамницю одного купця, якому Кревель наймав її задешево, але помісячно, щоб мати змогу покарати його в разі нескромности; а, крім того, через двері, так вправно зроблені в мурові з коридору, що були вони майже непримітні. Знайти це маленьке помешкання, що складалось з їдальні, вітальні та

спальні, освітлене згори й належне почасти сусідів, почасти Кревелеві, було, отже, майже неможливо. За винятком продавця випадкових меблів, ніхто з пожилців про існування цього маленького раю не знав. Швайцарка, якій Кревель платив за спільництво, була чудовою куховаркою. Пан мер міг, отже, заходити до свого економного домка й виходити з нього коли хоч уночі, не боючись жадного шпигунства. Вдень жінка, прибравшись, мов по покупки йдучи, та мавши ключа, цілком безпечно могла приходити до Кревеля; вона оглядала випадковий крам, торгувалась, заходила до крамниці й виходила з неї, не збуджуючи в зустрічних найменшої підозри.

Коли Кревель засвітив у будуарі канделябри, барона здивувала вишукана й кокетна розкіш обстанови. Колишній парфюмер цілком здався на волю Грендо, і старий архітект визначився створінням у стилі Помпадур, що коштувало до того-ж шістдесят тисяч франків. „Я хочу, сказав тоді Кревель до Грендо, щоб одна герцогиня, коли прийде сюди, здивувалась“... Він жадав найпрекраснішого Едему, щоб володіти в ньому своєю Євою, своєю світською жінкою, своєю Валерією, своєю герцогинею.

— Тут два ліжка,—сказав Кревель до Гюло, показуючи канапу, звідки висувалося ліжко, як шухляда з комоду.—Оце одне, а друге в тій кімнаті. Отже, ми можемо вдвох перебути тут ніч.

— Докази!—сказав барон.

Кревель узяв свічника й повів свого друга до спальні, і Гюло побачив там на канапці розкішний капот Валерії, в якому вона пишалася на вулиці Вано перед тим, як почала вживати його в Кревелевому домку. Мер одімкнув замок у маленькому столику з дерев'яної мозаїки, видобув одного листа й подав баронові:

— А прочитай.

Державний радник прочитав писану олівцем записку:

„Я даремно чекала тебе, старий щуре! Такій жінці, як я, не личить чекати колишнього парфюмера. Ні обіду не було, ні цигарок. Ти мені за це заплатиш“.

— Це-ж її рука?

— Боже мій! — сказав Гюло, пригноблено сідаючи.—Пізнаю всі її речі, ось чепці її та пантофлі. Ох, та відколи-ж...

Кревель кивнув йому, що розуміє, і взяв із столика пук рахунків.

— Глянь, старий! Я платив підрядчикам у грудні 1838 року. В жовтні, два місяці перед тим, ми справили тут входи.

Державний радник похилив голову.

— Як це ви в чорта робите? Я-ж знаю розподіл її часу година в годину.

— А прогулянка в Тюільрі?..—сказав Кревель, притираючи руки від радощів.

— Так що-ж?..—спантеличено запитав Гюло.

— Твоя, так-би мовити, коханка рушає в Тюільрі— вважається, що вона гуляє там від першої до четвертої, а вона пурх! та й сюди. Ти знаєш Мольєра? Так от, бароне, нічого неймовірного в твоїй історії немає.

Гюло, не здоліючи нічого заперечити, зловісно мовчав. Катастрофи схиляють усіх сильних та розумних людей до філософії. Морально барон почував себе, як людина, що шукає вночі дороги серед лісу. Його похмура мовчанка, та зміна, що сталася на його знеможенім обличчі, геть налякала Кревеля, бо він не бажав смерти свого сподвижника.

— Я вже казав тобі, старий, що ми партнери; розграймо красуню... Хочеш розграти красуню, га? По щирості!

— Чому—сказав Гюло сам до себе,—з десяти гарних жінок що-найменше семеро буває розпущених?

Барон був занадто розстроєний, щоб цю проблему розв'язати. Краса—це найбільша людська сила. Всяка сила без противаги, без перешкод, без

стриму веде до надміру, до безумства. Сваюля—це шаленство сили. У жінок сваволя—це фантазія.

— Тобі нема що скаржитись, любий брате, у тебе чудова, ще й чесна дружина.

— Так мені й треба,—сказав сам собі Гюло.— Я зневажав дружину, мучив її, а вона—янгол! О, бідна моя Аделіно, та відомщена! Вона мучиться мовчки, на самоті, вона гідна захоплення, варта моєї любови, от я мушу... бо вона ще чарівна, біла, вона знову, як дівчина, стала... Та чи є жінка підліша, безчесніша, злочинніша за цю Валерію?

— Це шахрайка,—сказав Кревель,—негідниця, яку слід було-б на площі Шателе відбатожити; але, мій любий Канільяку, коли ми й належимо до часів синіх каптанів, маршала Рішельє, Трюмо, Помпадур, Дюбарі, гультяїв і самісінького вісімнадцятого століття, то лейтенантів поліції вже немає.

— Що робити, щоб любили?..—спитав сам себе Гюло, не слухаючи Кревеля.

— Дурне оце бажання, щоб нас любили, мій любий,—сказав Кревель,—нас можуть тільки терпіти, бо пані Марнеф сто разів розпутніша за Жозефу...

— І жадобніша! Вона коштує мені сто дев'яносто дві тисячі франків!..—скрикнув Гюло.

— І скільки сантимів?—спитав Кревель з багатійською зухвалістю, почувши таку мізерну суму.

— Зразу видно, що ти її не любиш,—сумовито мовив барон.

— Досить уже з мене,—відказав Кревель,—бо вона забрала в мене більше, як триста тисяч франків.

— Де-ж вони? Де все це дівається?—сказав барон, схиливши голову.

— Коли-б ми були змовились, як ті юнаки, що в складок утримують якусь дешевеньку лоретку, то вона-б нам коштувала дешевше.

— Це ідея—мовив барон;—та вона однаково-б нас дурила. От, що ти думаєш, старий товстуне, про того бразилійця?

— Ах, старий зайче, твоя правда, нас ошукали, як... акціонерів!.. сказав Кревель.—Такі жінки—це товариства на вірі!

— Так це вона,—спитав барон,—сказала тобі про світло у вікні?..

— Дідусю мій, — обізвався Кревель, стаючи в позицію, — нас у дурні пошито! Валерія — це... Вона-ж сказала, щоб я затримав тебе тут... Тепер я розумію... У неї бразилієць... Ах, я відмовляюся від неї, бо ти її за руки держи, а вона тебе й ногами обдурить. Це-ж паскуда, це мерзота!

— Вона за повію гірша,—сказав барон.—Жозефа, Женні Кадін мали право нас дурити, бо вони-ж своїми розкошами торгують!

— Але вона! Строїть-же з себе святу та божу,—сказав Кревель.—Слухай, Гюло, вертайся-но до своєї дружини, бо з справами в тебе не гаразд, чутки вже йдуть про якісь векселі, видані одному дрібному лихвареві Вовіне, що спеціально лореткам позичає гроші. А я вже видужав від пристойних жінок. До того-ж, навіщо нам у наші літа ці розпутниці, що, скажу щиро, не можуть не дурити нас? У тебе, бароне, сиве волосся й штучні зуби. Я виглядаю, як Сілен. Буду гроші збирати. Вони ніколи не обдурять. Коли їх і треба показувати що-півроку до загального відому, то вони-ж хоч відсотки дають, а жінка ця відбирає їх... З тобою, любий брате Губето, старий мій спільнику, я міг-би погодитися на таке образливе, ні—філософське становище; але з якимсь бразилійцем, що, може, привіз з батьківщини непевні колоніяльні продукти...

— Жінка—це нез'ясована істота,—сказав Гюло.

— Я її з'ясовую,—сказав Кревель,—ми старі, а бразилієць молодий і гарний...

— Це правда,—сказав Гюло,—сам знаю, що ми старіємо. Але, друже мій, чи можна відмовитись від цих чудових створінь і не бачити, як роздягаються вони, зачісують волосся, як дивляться на нас крізь пальці з хитрою посмішкою, накладаючи папільйотки, строять усякі свої гримаси,

розводять свою брехню, нарікають, що мало їх любимо, коли ми справами виснажені, і розважають нас, не зважаючи ні на що?

— Еге-ж, їй-богу, це єдина приємна річ у житті!—скрикнув Кревель.—Ах, коли отаке личко до тебе посміхається й каже: „серце - коханий, який-же ти любий! Я, мабуть, инакша, ніж інші жінки, що захоплюються юнаками з цапиними бородами, пройдисвітами, що курять і грубі, як ті лакеї! Бо через молодість свою вони нахаби!.. Словом, прийде, привітається та й іде собі. Хоч я, по-твоєму, й кокетка, а про мене люди у п'ятдесят років кращі за хлопчаків; це надовго, тут і пошана, вони знають, що жінку важко знайти, і вони нас цінять... Через те й я люблю тебе, злодію ти!“... І при цьому ще й жартує, ще й пустує, ще й... Ах, все це брехливе, як програми міської думи...

— Брехня часом миліша за правду, — мовив Гюло, пригадуючи кілка чудових сцен, бо Кревель своїми рухами передражнявав Валерію.— Брехню треба підтримувати, нашивати лелітки на театральну одягу...

— А потім брати цих брехух,—грубо сказав Кревель.

— Валерія—фея!—скрикнув барон,— вонатебе з старого юнаком робить...

— Атож,—обіззався Кревель, — це вугор, що між руками в тебе в'ється, та ще й вугор який!.. Білий і солодкий, як цукор!.. Втішний, як Арналь, а вигадливість! Ох!

— О, вона спритна!—скрикнув барон, забувши вже про свою дружину.

Брати лягли спати найкращими друзями в світі, пригадуючи одне по одному чари Валерії, тон її голосу, її маніжництво, жести, жарти, бризки розуму й серця, бо в цієї артистки кохання були чудові піднесення, як у тенорів, що співають иноді ту саму арію краще, ніж звичайно. І обидва заснули, заколисані цими спокусливими, диявольськими спогадами, освітленими пекельним вогнем.

Вранці о дев'ятій годині Гюло заявив, що йде до міністерства, а в Кревеля були справи за містом. Вони вкупі вийшли, і Кревель сказав, подаючи руку баронові:

— Значить геть ворожнечу? Бо-ж пані Марнеф і ти, і я з голови викинули.

— О, цьому вже кінець! — відповів Гюло з якимсь жахом.

О десятій з половиною Кревель через дві приступки скакав по сходах до пані Марнеф. Він застав негідницю, чудову чарівницю в найкокетнішому дезабільє за добірним сніданком у товаристві барона Монтеса де-Монтеянос та Лісбети. Не зважаючи на удар, що завдала йому присутність бразилійця, Кревель попросив у пані Марнеф на дві хвилини авдієнцію. Валерія пішла з ним до вітальні.

— Валеріє, янголе мій,—сказав закоханий Кревель,—панові Марнефу недовго лишилось жити; якщо ти будеш вірна мені, то ми поженимося після його смерті. Подумай про це. Я звільнив тебе від Гюло... Так розважай, чи варт цей бразилієць проти паризького мера, людини, яка за-для тебе досягла-б найвищих шаноб і крім того має вже вісімдесят з гаком тисяч ліврів ренти.

— Це треба обміркувати, — сказала вона.—О другій годині я буду на вулиці Дофен, поговоримо; але майте розум! І не забувайте подарунку, ви вчора пообіцяли!

Вона вернулась до їдальні, а за нею й Кревель, який втішався на думку, що добрав способу володіти Валерією неподільно; але в їдальні він побачив барона Гюло, який підчас цих коротких перемовин теж з'явився з таким самим наміром. Державний радник, як і Кревель, попросив на хвилинку авдієнції. Пані Марнеф знову пішла до вітальні, посміхаючись бразилійцеві, мов казала: „Божевільні! Що-ж вони тебе не бачать?“

— Валеріє,—сказав державний радник,—дитино моя, цей кузен нагадує американського дядька...

— О, годі! — скрикнула Валерія, уриваючи барона.—Марнеф ніколи не був і не буде, не може вже бути моїм чоловіком. Перший, єдиний, кого я люблю, несподівано вернувся... Це не моя причина! Але гляньте на Анрі, гляньте й на себе. Потім подумайте, чи може вагатись тут жінка, надто коли вона любить. Любий мій, я не утриманка. Віднині я не хочу бути між двома старими, як та Сюзанна. Якщо я вам дорога, то ви будете, ви й Кревель, нашими друзями, але всьому кінець, бо мені двадцять шість років, я хочу надалі бути святою, чудовою, гідною дружиною, як ваша.

— Оце так?—сказав Гюло.—Ах, ось як ви мене зустрічаєте, коли я прийшов до вас, як папа, з повними руками індульгенцій!.. Ну, так чоловік ваш не буде ніколи ні начальником канцелярії, ні кавалером Почесного Легіону.

— А це ми ще побачимо!—сказала пані Марнеф, певним способом глянувши на Гюло.

— Не треба гніватись,—розпачливо промовив Гюло, — сьогодні ввечері я прийду, і ми порозуміємося.

— У Лісбети, я згодна!..

— Гарзд, у Лісбети!.. — сказав закоханий дідуган.

Гюло з Кревелем вийшли разом і на сходах весь час мовчали; а на вулиці зирнулися і сумно засміялись.

— Старі безумці ми з тобою!..—сказав Кревель.

— Я їх спровадила,—сказала пані Марнеф Лісбеті, сідаючи знову до столу.—Я ніколи не любила, не люблю й не любитиму нікого, крім мого ягуара,—додала вона, посміхаючись до Анрі Монтеса.—Лісбето, дівонько моя, чи ти знаєш?.. Анрі простив мені всю ту бридоту, до якої призвели мене злидні.

— Це моя вина, — мовив бразилієць,—я повинен був прислати тобі сотню тисяч франків.

— Бідолашний!—скрикнула Валерія.—Я повинна була заробляти на життя, але пальці мої до цього не створені... спитай у Лісбети.

Бразилієць пішов найщасливішою в Парижі людиною.

Коло полудня, Валерія з Лісбетою балакали в розкішній спальні, де ця небезпечна парижанка надавала остаточного блиску своєму вбранню, бо жінки роблять це конче самотійно. Замкнувши двері й спустивши порт'єри, Валерія до найдрібніших подробиць розповіла про всі вечірні, вночішні й вранішні події.

— Чи вдоволена ти, моє золотко? — сказала вона Лісбеті, закінчивши.— Чим маю бути: панією Кревель чи панією Монтес? Як на твою думку?

— З Кревеля такий розпусник, що він проживе не більше, як років десять, — відповіла Лісбета, — а Монтес ще молодий. Кревель лишить тобі приблизно тисяч із тридцять франків ренти. Хай Монтес почекає, він радий буде, коли й Веніяміном у тебе лишиться. Отож у тридцять три роки ти зможеш, дитино моя, якщо гарною збережешся, вийти й за бразилійця та відогравати велику роль, маючи шістдесят тисяч франків власної ренти, особливо під протекцією маршалки.

— Так, але Монтес—бразилієць, з його ніколи нічого не вийде, — зауважила Валерія.

— Ми живемо, — сказала Лісбета, — в добу залізниць, коли чужинці починають доходити у Франції високих становищ.

— Побачимо, — відказала Валерія, — коли помре Марнеф, а мучитись уже недовго.

— Його невідступні хвороби, — сказала Лісбета, — це ніби фізична гризота. Ну, я йду до Гортензії.

— Іди, мій янголе, — відповіла Валерія, — та приведи мені мого митця! За три роки не здобути й п'яди землі! Венцеслав і Анрі—оце дві мої єдині пристрасті. Один—любов, другий—фантазія.

— Яка-ж ти гарна сьогодні! — сказала Лісбета, обіймаючи Валерію за стан та цілуючи її в чоло.— Я радію твоїми радощами, твоїм багатством,

убранням... Я й жити почала тільки того дня, як ми сестрами стали...

— Стривай, тигрице моя!— сказала, сміючись, Валерія,— шаль на тобі косо... Ти ще й досі за три роки не навчилась шали носити, не зважаючи на мої лекції, а ще хочеш бути пані маршалкою Гюло...

Розділ ХХІ.

ЩО ТВОРИТЬ ВЕЛИКИХ МИТЦІВ.

В прюнелевих чобітках, у сірих шовкових панчохах, у розкішній леватиновій сукні, гладенько зачісана, в гарненькому капелюхові з чорного оксамиту на жовтій отласній підбивці, ішла Лісбета на вулицю Сен-Домінік через бульвар Інвалідів та й міркувала, чи пощастить їй заволодіти сильною душею Гортензії, зважаючи на її розгубленість, та чи сарматська непостійність Венцеслава — ще й у тих обставинах, коли такі характери на все здібні,— дозволить їй похитнути його любов?

Гортензія з Венцеславом займали перший поверх будинку на розі вулиці Сен-Домінік та Площі Інвалідів. Помешкання це, що колись гармонувало з медовим місяцем, тепер мало наполовину свіжий, наполовину збитий вигляд, який треба назвати осінню обстави. З молодих нечупари, вони псують усе навколо несвідомо й ненавмисно, так само як надуживають і коханням. Захоплені сами собою, вони мало турбуються майбутнім, яке пізніше завдає матері родини великого клопоту.

Лісбета застала Гортензію, коли та власноручно одягала маленького Венцеслава, якого зразу-ж вирядили до саду.

— Добридень, Бето, — сказала Гортензія, що сама відчинила кузині двері.

Куховарка пішла на базар, а покоївка, що була й за няньку, прала.

— Добридень, дитино моя,—відповіла Лісбета, цілуючи Гортензію.—А Венцеслав у своєму ательє?—спитала тихо.

— Ні, вдома; він розмовляє у вітальні із Стідманом та Шанором.

— Ми можемо побути сами?—спитала Бета.

— Ходімо до мене в кімнату.

Кімната ця була оббита ситцем у рожеві квітки з зеленим листом на білому полі, що злиняв від сонця, як і килим. Завіси давно вже не прано. В повітрі чути було дим цигарки Венцеслава, що, ставши вельможністю в мистецтві й природжений дворянин бувши, трусив тютюновий гопіл на ручки крісла, на найкращі речі, як коханець, якому все прощається, як багач, що не визнає буржуазного клопоту.

— Ну, поговорімо про твої справи, — мовила Лісбета, бо кузина її мовчала, вмостившись у кріслі.—Та що тобі? Ти щось блідненька, моя люба.

— З'явилося дві нові статті, до мого бідного Венцеслава загудили; я читала їх, але від нього ховаю, бо він геть занепаде духом. Пам'ятника маршалові Монкорне вважають за зовсім поганий. Про барельєфи висловлюються прихильно,—це щоб з жорстоким лицемірством похвалити орнаментистський хист Венцеслава та ще дужче підкреслити думку, що справжнє мистецтво не про нього! Я благала Стідмана сказати мені правду, і він зовсім пригнітив мене, признавшись, що його думка збігається з думкою митців, критики та публіки. „Якщо Венцеслав, сказав він мені отам у саді перед сніданком, не виставить наступного року шедевру, то йому доведеться покинути велику скульптуру й держатися ідилій, фігурок, коштівних виробів та ювелірного діла!“ Цей вирок був для мене дуже болючий, Венцеслав ніколи на це не згодиться, він почуває свою силу, в нього стільки прекрасних ідей...

— Та не ідеями-ж платити постачальникам,—зауважила Лісбета,—весь час я йому це товкла...

Грошей треба. А гроші здобудеш тільки за готові речі, які ще мусять подобатись буржуа, щоб їх купували. Коли прожити треба, то хай краще в скульптора на варстаті буде модель свічника, по-пільнички, стола, ніж група чи статуя, бо оте всім потрібне, а аматора на групу та його грошей місяцями чекати треба...

— Твоя рація, добра моя Лісбето, скажи-ж йому це, бо я не зважусь... Крім того,—він і Стідману це сказав, якщо він візьметься до орнаментів, до дрібної скульптури, то муситиме відмовитись від Інституту й великих творів, і тоді ми втратимо триста тисяч франків за роботи, обіцяні нам у Версалі, у паризькому самоврядуванні та від військового міністерства. От що відбирають у нас ті жахливі статті, писані під впливом конкурентів, що хочуть перехопити наші замовлення.

— А все це не те, про що ти мріяла, бідна киценько!—сказала Бета, цілуючи Гортензію в чоло, —тобі хотілося дворянина, що-б вів перед у мистецтві, що-б стояв на чолі скульпторів... Але це—поезія, чи бачиш... Для цієї мрії треба п'ятдесят тисяч ренти, а ви маєте тільки дві тисячі чотиреста, поки я жива, три тисячі після моєї смерті.

Гортензії до очей підступили сльози, і Бета злизала їх поглядом, як та кішка молоко.

Ось коротка історія їхнього медового місяця, яка може взагалі буде корисна для митців.

Моральна праця, полювання в горішніх ділянках розуму належить до найбільших поривів людини. В мистецтві—а під цим словом треба розуміти всі витвори думки, — слави найбільше варта сміливість, про яку загаль і не догадується і яку отут може вперше з'ясовується. Під страшним тиском злиднів Венцеслав, якого Бета тримала в становищі тих коней, що їм наочники одягають, щоб не дивились вбік од дороги, якого підхльоскувала ця сувора дівчина—втілення Необхідности й покори перед Долею, — перейшов, хоч від природи був поет і мрійник, від задуму до

виконання, сам для себе непомітно перескочивши через безодні, що відділяють ці півкулі Мистецтва. Міркувати, мріяти про прекрасні твори, задумувати їх—це чудово. Це однаково, що курити чарівні цигари чи жити куртизанкою, що знає тільки свої фантазії. Твір з'являється тоді в дитячій граційності, в радісному безумстві народження, з пахучими кольорами квіток та швидкоплинним соком наперед смакованого свочу. Оце Задум та його радощі. Той, хто вміє висловити свій план, уже вважається за людину надзвичайну. Цю здібність мають усі митці та письменники. Але зробити! але породити! але пильно виховати дитину, вкладати її нагодовану вдосталь що-вечора спати, цілувати її що-ранку з невичерпною матерньою любов'ю, змивати з неї бруд, прибирати її сто разів у найкращій одежі, що вона бере раз-у-раз, і не боятись конвульсій цього божевільного життя та творити з нього одухотворений шедевр, що промовляє для всякого погляду в скульптурі, для всякого розуму в літературі, для всякого спогаду в малярстві, для всякого серця в музиці, — оце Виконання та його муки. Рука мусить працювати весь час і весь час коритися думці. Але думка не завжди має до послуг творчі засоби, як не буває постійна й любов.

Цю звичку до творчості, цю невтомну материнську любов, яка творить матір (цей природній шедевр, що його так глибоко зрозумів Рафаель!), словом, цю здібність до мізкового материнства, яку так важко здобути, втратити надзвичайно легко. Надхнення — це Випадковість Генія. Воно не стежкою вузькою біжить, а в повітрі шугає й знімається недовірливо, як той ворон, у нього немає стрічки, що за неї поет міг-би його схопити, волосся його полум'яне, воно тікає, як білі й рожеві фламінго, розпач усіх мисливців. Отже, праця — це виснажлива боротьба, якої бояться і в якій кохаються прекрасні й могутні натури, що часто в ній і гинуть. Один великий сучасний поет казав про свою жахливу працю: „Беруся до неї з

розпачем, кидаю її з тугою“. Хай-же загал це тямить! Коли митець не кидається бездумно в свій твір, як Куртій у прірву, як салдат на фортецю, коли не працює він у цьому кратері, як шахтер під завалою, коли він, нарешті, споглядає на труднощі, замість перемагати їх одну по одній, як казкові коханці, що за-для своїх принцес поборюють облудні чари,— то твір лишається недокінчений, він гине в глибу ательє, де творити вже неможливо, і митець на власні очі бачить конання свого хисту. Росіні, цей рідний Рафаелеві геній, буде цьому за разючий приклад, коли порівняти його вбогу юність із достатками дозрілих літ. Тому й здобувають однакову винагороду, однакову славу й ті самі лаври великі поети та великі воеводи.

Венцеслав, натура мрійлива, стільки енергії поклав на творчість, науку та працю під деспотичним проводом Лісбети, що любов та щастя спричинились у ньому до реакції. Справжня вдача його знову виявилась. Лінощі та недбальство, сарматська млявість знову посіли в його душі звиклі місця, звідки вигнала була їх вчительська різка. Перші місяці митець був захоплений коханням до дружини. Гортензія з Венцеславом віддалися чарівним пустощам законної, щасливої, безтямної пристрасти. Гортензія тоді сама відвертала Венцеслава від усякої праці, пишаючись перемогою над суперницею своєю — Скульптурою. Взагалі жіночі пестощі заглушають Музу й знесилюють дику, брутальну міць працівника. Минуло з півроку, і пальці скульпторові розучились тримати різьця. А коли потреба працювати відчулась, коли принц Вісембурзький, голова комітету для підписки, зажадав побачити статую, Венцеслав промовив славетні ледарські слова: „Зараз почну!“ І заколисав свою любу Гортензію облудними словами, пишними планами митця-курія. Гортензія подвоїла любов до свого поета, вона вже уявляла величну статую маршала Монкорне. Монкорне мусів бути ідеалом відваги, типом кіннотчика, втіленням хоробрости

в душі Мюрата. Та глянувши на цю статую, кожен зрозуміє всі перемоги Імператора! А яке виконання! Оливець був послужливий, він не відставав від слів.

Замість статуї з'явився маленький чарівний Венцеслав.

Тільки-но справа доходила до того, щоб іти до ательє в Гро-Калью, ліпити глину та робити макет, тоді то годинник, що для принца робився, вимагав присутності Венцеслава в ательє Флорана та Шанора, де різьблено фігури; то день був сірий і похмурий; сьогодні ділові візити, завтра родинний обід, не згадуючи вже про кепський настрій і нездужання та тих, нарешті, днів, коли треба з коханою жінкою попустувати. Маршал принц Вісембурзький мусів розгніватись, щоб одержати модель, і заявити, що відмовиться від свого рішення. Тільки після безлічи докорів та сили гострих слів комітет підписників добився побачити модель. З роботи Стейнбок раз-у-раз приходив видимо стомлений, скаржився на цю мулярську працю та фізичну свою кволість. Цей перший рік подружжя жило в певнім достатку. Графиня Стейнбок, що нестямилась від свого чоловіка й радощів задоволеної любови, проклинала військового міністра; вона пішла до нього й заявила, що великі твори не можна виробляти так, як гармати, й що держава, за прикладом Луї XIV, Франсуа I та Леона X, мусить служити генію. Бідна Гортензія гадала, що тримає в своїх обіймах справжнього Фідія, і ставилася до свого Венцеслава з материнською вибачливістю жінки, що любов свою доводить до обожнення. „Не поспішай, казала вона чоловікові, все майбутнє наше в цій статуї, не хапайся з нею, зроби шедевр“. Вона приходила до ательє. Закоханий Стейнбок гаяв з дружиною п'ять годин із семи, описуючи їй статую, замість роботи її. Півтора роки поклав він на цей, капітальний для нього твір.

Коли гіпс відлито і модель з'явилась на світ, бідолашна Гортензія, що була свідком величезних

зусиль свого чоловіка, знеможеного притомою, що знесилює тіло, руки й пальці скульпторові,— Гортензія визнала твір чудовим. Батько її, що на скульптурі не знався, і баронеса, ще більше нетямуща, повірили, що це справді шедевр; військовий міністр, якого вони сами привели, теж був задоволений під їхнім впливом з того гіпса, що стояв окремо, у відповідному освітленні, на ефектному тлі зеленого полотна. Леле! На виставці 1841 року цього ідола, так швидко зведеного на п'єдестал, зустрінуто одностайною огудою, навіть обуреним шиканням та глузуванням. Стідман хотів з'ясувати свідому другові справжнє становище — його обвинуватили в задрощах. Так само криками задрощів були для Гортензії і газетні статті. Тоді Стідман, хлопець достойний, добився статтів, де критиків заперечено, де зауважено, що скульптори так змінюють свої твори, обробляючи їх з гіпса на мрамур, що виставляють звичайно тільки мрамур. „Переходячи від проєкту в гіпсі до статуї, виконаної в мрамурі, писав Клод Віньйон, можна споганити шедевр або зробити з поганого велике. Гіпс — це рукопис, а мрамур — книга“.

За два з половиною роки Стейнбок зробив статую і дитину. Дитина була гарна на диво, а статуя гидка.

Годинник, зроблений для принца, та статуя оплатили борги молодого подружжя. На той час у Стейнбока вже звичкою стало з'являться у світі, на виставках, у італійців; він чудово говорив про мистецтво й підтримував перед світськими славу великого митця своєю мовою, своїми критичними поясненнями. У Парижі є геніяльні люди, що все життя своє тільки висловлюють ся й задовольняються отакою салонною славою. Стейнбок, наслідуючи цих чарівних євнухів, з дня на день більшу відразу почував до праці. Починаючи якусь роботу, він думав про всі труднощі її, через те духом занепадав і воля його слабнула. Надхнення, оте розумове з походження шаленство, тікало щосили, побачивши цього хворого коханця.

Скульптура, як і драматичне мистецтво, є разом найважче і найлегше з усіх мистецтв. Скопіюйте модель, і твір виконано; але вдихнути в нього душу, дати тип, відтворюючи чоловіка чи жінку — це подвиг Прометея. Такі досягнення під ліком у аналах скульптури, як під ліком і поети в історії людськості. Мікель-Анджело, Мішель Колонб, Жан Гужман, Фідій, Праксітель, Поліклет, Плюже, Канова, Альберт Дюрер — це брати Мілтону, Віргілія, Данте, Шекспіра, Тассо, Гомера та Мольєра. Подвиг цей такий грандіозний, що однієї статуї досить для безсмертя людини, як досить було Фігаро, Ловеласа, Манон Леско, щоб увічнити Бомарше, Річардсона та абата Прево. Поверховні люди (а серед митців їх аж надто багато) кажуть, що скульптура існувала тільки голизою, що вона вмерла разом з Грецією, що з сучасним одягом вона неможлива. Передусім, давні створили чудові статуї, цілком загорнуті в покривала, як от Полімінія, Юлія, то-що, а ми не знайшли й десятої частини їхньої вмілості. Потім, хай справжні прихильники мистецтва подивляться у Флоренції на „Мислителя“ Мікель-Анджело та в Майнському соборі на „Божу матір“ Альберта Дюрера, що створив із чорного дерева живу жінку під потрійними убранням і таке пишне, таке м'яке волосся, яке чи й доводилось зачісувати колись покоївці; хай підуть туди нетямущі, і всі хай визнають, що геній здібен проїняти думкою одягу, зброю, сукню й оживити під ними тіло так само, як людина позначає свою зовнішність своєю вдачею та життєвими звичками. Скульптура є невпинне здійснення того, що один і єдиний раз названо в малярстві ім'ям Рафаеля! Розв'язання цієї жахливої проблеми полягає тільки в невпинній, постійній праці, бо матеріальні труднощі мусять бути так переможені, рука має бути така вправна, звична й слух'яна, щоб скульптор міг боротися віч-на-віч з тією духовною натурою, яку треба відтворити в матеріалі. Якби Паганіні, що в нього душа промовляла

струнами скрипки, перестав на три дні вправлятися, він втратив-би, як сам висловлювався, регістр свого струменту; цим він означував єдність дерева, смика, струн та себе самого; коли-б ця єдність розбилася, він зразу став-би звичайним скрипалем. Невпинна праця є закон мистецтва так само, як і життя, бо мистецтво — це ідеальна творчість. Тому великі митці й справжні поети не чекають ні замовлень, ні покупців, вони творять сьогодні, завтра, завжди. З цього повстає та звичка до праці, та постійна обізнаність із труднощами, що підтримує їхнє співжиття з Музою, з її творчими силами. Канова жив у своєму ательє, як і Вольтер у своєму кабінеті. Гомер та Фідій теж, певно, так жили.

Венцеслав Стейнбок теж був на тернистому шляху, яким ті великі люди пройшли і який веде на Альпи Слави, коли Лісбета прикувала його до мансарди. Щастя в особі Гортензії привело поета до лінощів, нормального стану всіх митців, бо лінощі їхні мають роботу. Це радощі баші в гаремі: вони пестять ідеї, упиваються п'яними джерелами розуму. Великих митців на зразок Стейнбока справедливо називають „Мрійниками“. Ці курці опіуму завжди потрапляють у скруту, хоч під впливом невблаганних обставин вони стали-б великими. Проте, ці напівмитці з себе чарівні, їх люблять, їх ущедряють похвалами, ставлять вище за справжніх митців, яким закидають індивідуалізм, дикість і непокору світським законам. Ось чому. Великі люди належать своїм творам. Їхня окремішність, їхня відданість праці здається дурням егоїзмом, бо їх теж хотіли-б бачити в костюмах фертиків і в тому становищі, якого вимагають так звані світські обов'язки. Хотіли-б, щоб африканські леви були розчісані та напахчені, як болонка в маркізи. Ці люди, в яких рівних мало і які з ними рідко здибаються, бувають надзвичайно самотні; вони стають незрозумілі для більшості, що складається, як відомо, з дурнів, заздрісників, неуків та посередностей. Чи зрозуміла тепер роля жінки

коло цих грандіозних винятків? Та жінка мусить бути такою, як Лісбета була п'ять років, і давати, крім того, любов лагідну, обережну, завжди готову, завжди радісну.

Гортензія, просвітлена своїм материнським стражданням, здушена жахливими нестатками, надто пізно примітила помилки, що вона мимоволі вчинила через свою надмірну любов; та вона була гідною дочкою своєї матери, і серце її гнітилось на думку, що вона мучитиме Венцеслава; вона занадто любила, щоб бути катом свого любого поета, але бачила вже той недалекий час, коли злидні опадуть її, сина її і чоловіка.

— А, що там, моя малá,— сказала Бета, бачивши сльози, що підступили до прекрасних очей її двоюрідної кузини,— не варто побиватися. За цілу шклянку сліз не дадуть і тарілку супу! Скільки вам треба?

— Та тисяч п'ять-шість франків.

— У мене є од сили три тисячі,— сказала Лісбета.— Що зараз робить Венцеслав?

— Йому пропонують зробити вкупі з Стідманом десертний посуд для герцога д'Ерувіля за шість тисяч франків. Тоді Шанор береться сплатити чотири тисячі франків, що ми винні Леонові Лора та Брідо, це борг честі.

— Як, ви одержали гроші за статую і за барельєфи на пам'ятнику маршалові Монкорне, а боргу цього не сплатили?

— Але-ж,— сказала Гортензія,— ми вже три роки витрачаємо по дванадцять тисяч франків, а прибуток у мене сто луї. Пам'ятник маршалові, коли відкинути видатки, дав нам не більше, як шіснадцять тисяч франків. Справді, якщо Венцеслав не працюватиме, я не знаю, що з нами буде. Ах, коли-б я могла вивчитись робити статуї, як-би я глину ліпила!— сказала вона, витягуючи свої прекрасні руки.

Як бачимо, Гортензія в заміжжі виправдала те, що можна було сподіватися від неї, як була дівчиною. Очі її іскрились; у жилах її текла палка,

залізіста кров, їй тяжко було, що вся енергія її іде на дитину.

— Ах, люба моя кізонько, розумній дівчині слід віддаватися за митця тільки тоді, коли він багатство вже здобув, а не тоді, коли ще тільки має здобути.

В цю хвилину почулися кроки та гомін Стідмана й Венцеслава, що проводили Шанора; незабаром Венцеслав з'явився із Стідманом до кімнати. Стідман, яким цілком заволоділо товариство журналістів, видатних артисток та знаменитих лореток, був елегантний молодик, якого Валерії хотілось у себе бачити і з яким Клод Віньйон уже її познайомив. У Стідмана як-раз кінчився зв'язок із славетною панією Шонц, що одружилася тому кілька місяців і виїхала в провінцію. Валерія з Лісбетою, знаючи про цей розрив від Клода Віньйона, визнали за потрібне притягти друга Венцеслава на вулицю Ваню. Стідман з пристойности рідко бував у Стейнбоків, а при знайомстві його з Валерією Лісбети не були, то-ж побачила вона його зараз уперше. Пильно оглядаючи славетного митця, вона постерегла, що він кинув на Гортензію кілька поглядів, з яких догадалася, що його можна буде дати в розраду Гортензії, якщо Венцеслав її зрадить. Стідман справді гадав, що не будь Венцеслав йому приятель, з Гортензії, молоді і розкішної графині, була-б чудова коханка; через це бажання, противне його чесності, він і уникав цього дому. Лісбета примітила ту багатозначну ніяковість, що гнітить чоловіків при жінці, з якою їм не вільно кокетувати.

— А молодик цей з себе дуже гарний,—шепнула вона на вухо Гортензії.

— Ах, ти гадаєш?—відповіла вона.— Я ніколи цього не помічала...

— Стідмане, мій славний,—мовив Венцеслав на вухо товаришеві,—ми одне одного не соромимось,—ну, так нам треба побалакати про справи з цією старою дівчиною.

Стідман уклонився кузинам і вийшов.

— Умовились, — сказав Венцеслав, провівши Стідмана, — але на цю роботу треба півроку, а тим часом треба прожити.

— У мене діаманти є! — скрикнула молода графиня Стейнбок у величному пориві люблячої жінки.

Сльози підступили Венцеславу до очей.

— О, я працюватиму, — відповів він, сівши коло дружини та взявши її до себе на коліна. — Робитиму різне начиння, весільні кошики, бронзові групи...

— Але-ж, любі дітки, — сказала Лісбета, — ви знаєте, що ви — мої спадкоємці, і я лишу вам, повірте, добрі гроші, особливо як ви допоможете мені одружитися з маршалом; коли нам швидко з цим пощастить, я візьму вас до себе на утримання, вас і Аделіну. Ах, як-би ми щасливо вкупі жили! Тимчасом послухайтесь мого довгого досвіду. Не вдавайтеся до ломбарду, це загибель для позичальників. Завжди, скільки я знаю, їм підчас перестави грошей бракує на відсотки і все гине. Я можу дістати вам у позику грошей по п'ять відсотків під звичайну розписку.

— Ах, це нас урятувало-б! — сказала Гортензія.

— Ну, мала моя, хай тоді Венцеслав сходить до особи, що зробить йому цю послугу на моє прохання. Це пані Марнеф; якщо полестити їй — бо вона пишувата, як і всі вискочні — то вона залюбки визволить вас із скрути. Сходи до неї, люба Гортензіє.

Гортензія глянула на Венцеслава таким поглядом, як засуджені на страту, мабуть, дивляться, сходячи на ешафот.

— Клод Віньйон уже познайомив з нею Стідмана, — відповів Венцеслав. — Це дуже приємний дім.

Гортензія похилила голову. Те, що вона почувала, можна пояснити одним словом, — це був не біль, а хвороба.

— Але, люба моя Гортензіє, треба-ж учитися жити! — скрикнула Лісбета, розуміючи красномовний рух Гортензії. — А то ти теж, як і мати твоя, опинишся в порожній кімнаті, де плакатимеш, як Каліпсо після розлуки з Улісом, та ще й у таких

літах, коли Телемака вже не буває!.. — додала вона, повторюючи дотеп пані Марнеф. — На людей треба дивитись, як на струмент, що ним користуєшся, береш його й кидаєш по потребі. Використайте-ж, дітки, пані Марнеф, потім викиньте її. Чи ти боїшся, що Венцеслав, який божествить тебе, захопиться тією жінкою, років на п'ять проти нього старшою, зів'ялою, як в'язка люцерни, і...

— Я краще свої діаманти заставлю,— сказала Гортензія. — О, не йди туди нізащо, Венцеславе!.. Це пекло...

— Її правда!—сказав Венцеслав, цілуючи дружину.

— Спасибі, друже,— відповіла молода жінка, нестямлячись від щастя. — Бачиш, Лісбето, дружина мій — янгол; він не грає, ходимо ми скрізь укупі, і коли-б він ще працювати почав — ні, це вже завелике для мене щастя. Чого-б це нам іти до коханки нашого батька, до жінки, що руйнує його і смертельної муки завдає нашій героїчній мамі?..

— Дитино моя, не там твій батько зруйнувався; зруйнувала його співачка, а потім твоє весілля! — відповіла кузина Бета. — Боже мій, пані Марнеф для нього дуже корисна, що там!.. Але я мушу про все мовчати...

— Ти всіх обороняєш, люба Бето...

Гортензія побігла до дитини, що почала кричати в саді, і Лісбета лишилась на самоті з Венцеславом.

— У вас янгол, а не дружина, Венцеславе! — сказала кузина Бета. — Любіть-же її добре, не смутіть її ніколи.

— Атож, я так її люблю, що навіть таюся від неї з нашим становищем,— відповів Венцеслав. — Але з вами, Лісбето, я можу про це говорити... Ну, так коли навіть діаманти дружинині в ломбарді заставити, то й цим лихові не зарадиш.

— Ну, так позичте в пані Марнеф...— сказала Лісбета. — Умовте Гортензію, Венцеславе, щоб пустила вас туди, або, їй-богу, сходіть так, щоб вона й не знала!

— Про це я й сам подумав,— відповів Венцеслав, — коли відмовлявся йти, щоб не смутити Гортензію.

— Слухайте, Венцеславе, я дуже вас обох люблю й мушу попередити вас про небезпеку. Якщо підете туди, держіть серце обома руками, бо жінка та—демон, всі закохуються в неї з першого погляду; вона така порочна, така зваблива!.. Вона зачаровує, як мистецький шедевр. Позичайте в неї гроші, але не давайте їй своєї душі в заставу! Не знати вже мені спокою, якщо кузина моя буде зраджена. Ось і вона! — скрикнула Лісбета. — Нічого їй не кажімо, я влаштую вашу справу.

— Поцілуй Лісбету, янголе мій,— сказав Венцеслав дружині,— вона визволить нас із скрути, позичить нам свої заощадження.

Він кивнув Лісбеті, і Лісбета це зрозуміла.

— Тепер, сподіваюсь, ти вже працюватимеш, херувиме мій? — сказала Гортензія.

— Ах, — відповів митець, — завтра-ж почну!

— Оце „завтра“ нас і руйнує, — сказала йому Гортензія, посміхаючись.

— Ах, любенька моя, скажи-ж сама, що кожен день у мене якісь перешкоди, несподіванки, справи!

— Та це правда, любов моя.

— Ось де в мене ідеї!.. — вів Стейнбок, ударивши себе в чоло. — О, та я всіх ворогів хочу здивувати! Хочу зробити столовий сервіз у німецькому стилі шістнадцятого століття, в чарівному стилі! Вирізьблю лист із комахами, покладу на нього дітей, поставлю нових химер, справжніх химер, втілення наших снів!.. Вони вже в мене готові! Все це буде витончене, легке й zarazом пишне. Шанор пішов від мене, геть зачарований... Мені треба тільки, щоб підбадьорили мене, бо остання стаття про пам'ятник Монкорне дуже мене пригнітила.

Цього-ж дня, знову лишившись хвилинку на самоті, митець умовився з старою дівчиною, що завтра прийде до пані Марнеф, чи дозволить йому це дружина, чи він і нишком це зробить.

Розділ XXII.

ЩО-Ж МОЖНА ЧЕКАТИ ВІД МИТЦЯ, КОЛИ ВІН МОЛОДИЙ І ПОЛЯК.

Валерія, дізнавшись того-ж вечора про цю перемогу, зажадала від барона Гюло, щоб він запросив обідати Стідмана, Клода Віньона й Стейнбока, бо вона вже починала його тиранити так, як уміють ці жінки тиранити старих, що мусять бігати по місту, припрошувати тих, хто вгодний буде цікавості чи честолюбству цих жорстоких коханок.

Другого дня Валерія узброїлась, прибравшись у таке вбрання, яке вигадують парижанки, коли хочуть появили всі свої чари. Вона вивчала себе в цьому витворі, як фехтувальник перед дуеллю свої способи. Ніде ні бганки, ні зморшки. Валерія сяяла своєю надзвичайною білістю, млосністю, витонченістю. Нарешті, мушки її непоборно вбирали очі. Гадають, що мушки вісімнадцятого століття забуто або скасовано, це помилка. Теперешні жінки вправніше за колишніх уміють привабити лорнета сміливими стратегемами. Та перша винайшла кокарду з стрічок з діамантом посередині й цілий вечір вбирає погляди; инша відновлює головну сітку й устромлює у волосся кинджала, щоб усі думали про її підв'язки; та руки коло кисти чорним оксамитом перев'язує, та з'являється у чепці з стрічками. Ці величні зусилля, ці Австерліци Кокетства та Кохання, стають тоді модою для нижчих сфер, а щасливі творці тимчасом шукають уже нового. Для цього вечора, де Валерія хотіла мати

успіх, вона наклала три мушки. Вона зробила зачіску за допомогою води, що на кілька день змінила її біляве волосся в попелясте. Пані Стейнбок була палка білявка, і Валерія не хотіла нагадувати її ні в чому. Новий колір волосся надавав їй чогось пікантного та чудного, і це стурбувало її вірних до такої міри, аж Монтес їй сказав: „Що це вам сьогодні?..“ Потім пов'язала шию широченькою стрічкою з чорного оксамиту, що підкреслювала білість її грудей. Третя мушка варта була в бивчих прикрас наших бабусь. Валерія приколола вгорі посеред корсажу в найчарівнішій заглибині гарнесенький трояндовий бутончик. Це щоб приваблювати погляди чоловіків, яким немає ще тридцяти років.

— Я чудова! — подумала вона, оглядаючи ще раз у дзеркалі свої пози, точнісінько як танцівниця свої пліє.

Лісбета ходила на базар, і обід мусів бути сьогодні такий витончений, як Матуріна готувала колись своєму єпископові, коли той частував у себе прелата з сусідської округи.

Стідман, Клод Віньйон та граф Стейнбок прийшли майже одночасно коло шостої години. Вульгарна або, коли хочете, природня жінка зразу вибігла-б, почувши ім'я так палко жаданої істоти, але Валерія, що вже з п'ятої години чекала в своїй кімнаті, залишила трьох гостей на самоті, певна буди, що вони про неї розмовляють або нішком думають. Сама керуючи впорядженням свого салону, вона виставила на видноту те чарівне безділля, що його виробляє Париж і жадне инше місто виробляти не зможе,— воно виявляє жінку і знайомить, мовляв, із нею: сувеніри, оправлені в емаль і перлами оздоблені, чаші з чудовими каблучками, севрські та саксонські шедеври, добірно впоряджені фірмою Флорана й Шанора, статуетки та альбоми, всі оті забавки, що коштують божевільних грошей і що замовляються в першому шаленстві пристрасти або в останньому заспокоєнні її.

До того-ж Валерія була п'яна від успіху, вона пообіцяла Кревелеві бути його дружиною, коли помре Марнеф. І закоханий Кревель переписав на ім'я Валерії Фортен десять тисяч франків ренти,— свої трьохрічні заробітки в залізничних справах, всі прибутки з капіталу сто тисяч екю, який він пропонував колись баронесі Гюло. Отож, Валерія мала вже тридцять дві тисячі франків ренти. Допіру Кревель прохопився ще однією обіцянкою, багато важливішою за грошовий дарунок. В пароксизмі пристрасти, до якого довела його герцогиня за час від другої до четвертої години (він наділяв цим прізвиськом панію Марнеф, щоб доповнити свої ілюзії) — бо Валерія сама себе перевершила на вулиці Дофен, — він визнав за потрібне зміцнити обіцяну вірність, запропонувавши в перспективі невеличкий гарненький готель, що його якийсь необережний підприємець збудував на вулиці Барбе, а тепер пустив у продаж. Валерія вже бачила себе в тому чарівному будинкові між подвір'ям та садом, з власною каретою!

— Хіба-ж чесним життям здобудеш оце все так швидко і так легко? — казала вона Лісбеті, докінчуючи свій туалет.

Того дня Лісбета обідала у Валерії, щоб мати змогу сказати про неї Стейнбокові те, чого ніхто не може сказати сам про себе. Пані Марнеф, сяючи на обличчі щастям, вступила до вітальні з скромною грацією, а за нею йшла Бета, що в своєму чорно-жовтому одягові правила їй за тло, як кажуть по ательє.

— Добридень, Клоде, — мовила вона, подаючи руку колишньому славетному критикові.

Клод Він'йон, як і багато-хто, став тепер політиком — нове слово, що означає честолюбців на першому етапі їхнього шляху. Політик 1840 року це ніби абат вісімнадцятого століття. Жаден салон без політика не має викінчености.

— Люба моя, ось мій двоюрідний кузен, граф де-Стейнбок, — сказала Лісбета, знайомлячи Венцеслава, якого Валерія, здавалосьь, не помітила.

— Пізнаю пана графа, — відповіла Валерія, граційно кивнувши головою митцеві. — Я вас часто бачила на вулиці Дуаєне і мала честь бути на вашому весіллі. Люба моя, — сказала вона Лісбеті, — важко забути твого вихованця, коли хоч раз його побачиш. — Пане Стідман, — вела вона, вітаючись із скульптором, — я дуже рада, що ви прийняли моє запрошення в такий короткий термін; але потреба не знає закону! Я знаю, що ви приятель цих двох добродіїв. Нема що непривітнішого, нуднішого за обід, коли гості між себе незнайомі, і я запросила вас ради товариства, але другий раз ви вже прийдете ради мене, правда?... Скажіть: так!...

І вона якийсь час похожала із Стідманом, так ніби тільки ним була зацікавлена. Одне по одному оповістили Кревеля, барона Гюло та депутата на прізвище Бовізаж. Цей депутат, провінціяльний Кревель, один з тих, що становлять у світі юрбу, голосував під прапором державного радника Жіро та Вікторена Гюло. Ці два політики хотіли створити осередок Поступовців у великій фаланзі Консерваторів. Жіро іноді приходив увечері до пані Марнеф, якій приємно було б побачити в себе також і Вікторена Гюло, але пуританин-адвокат добирав досі різних приводів і відмовлявся від запрошень свого батька та тестя. Бувати в жінки, що завдає розпачу його матері, здавалося йому злочинним. Вікторен Гюло був у політичних пуританів тим, чим буває побожна жінка в святенниць. Бовізаж, колишній шапкар із Асі, хотів набути паризького стилю. Він був одною з підпор Палати й формувався в чарівної, захватної пані Марнеф, що до неї привів його Кревель, і вона порекомендувала йому Кревеля за взірець і за вчителя; він у всьому з ним радився, просив у нього адресу його кравця, наслідував його, силкувався ставати в таку саму позицію, — словом Кревель був його великою людиною. Валерія в товаристві цих осіб та трьох митців і в незмінному

супроводі Лісбети видалася Венцеславові тим більше величною, що Клод Він'йон розхвалив йому пані Марнеф з захватом закоханого.

— Це — пані Ментнон у спідниці Нінон!— казав колишній критик.— Сподобатися їй — це справа одного вечора, якщо ви в настрої, але добитися її любови — це перемога, що може задовольнити чоловікові гордощі й виповнити його життя.

Валерія, що зовні була холодна й недбайлива до свого колишнього сусіди, вщербила його гордощі, хоч про це й не догадувалась, бо не знала польської вдачі. У слов'янина є щось дитяче, як і в усіх народів дикунського походження, що певніш вдерлись у цивілізовані нації, ніж насправді цивілізувались. Ця раса розлилась, як повідь, і вкрила широченну поверхню земної кулі. Живе вона там на безмежних просторах і відчуває себе там вигідно; там немає штовханини, як у Європі, але цивілізація можлива тільки в постійному стиканні розумів та інтересів. Україна, Росія, дунайські рівнини, словом слов'янський народ — це ланка між Європою та Азією, між культурою і варварством. Тому й поляки, найбагатша частка слов'янського народу, мають у вдачі дитячість і непостійність, властиву недозрілим націям. Вони хоробрі, розумні й сильні, але через нестійкість у їхньому розумі й силі немає ні методи, ні витриманости, бо поляк мінливий, як вітер, що панує над тією безмежною рівниною, порізаною болотами; він поривний, як снігові бурі, що трощать і зривають будинки, але гине, як і ці жахливі повітрові лавини, в першому-кращому ставку, у воді розчинившись. Людина завжди має на собі певний відбиток свого життєвого середовища. В невпинній боротьбі з турками поляки набули смаку до східних розкошів; вони часто жертвують необхідним за-для блиску, вони прикрашаються, як жінки, а клімат, проте, обдарував їх міцною арабською статурою. То-ж поляки, величні в своєму лихові,

потомили своїх гнобителів своїм пручанням, відновивши таким чином у дев'ятнадцятому столітті історію перших християн. Додайте десять відсотків англійської потайливості до польської вдачі, такої щирої та одвертої,— і відважний білий орел сьогодні-ж запанує скрізь, де пробивається орел двуголовий. Певна частка макіявелізму перешкодила Польщі врятувати Австрію, що її виснажила, та поділитися самій підчас першого розділу. На хрестинах Польщі фея Карабос, яку забули покликати генії, що дарували цю чарівну націю, прийшла, мабуть, і сказала: „Май усі щедроти від моїх сестер, але ти ніколи не знатимеш, чого ти хочеш!“ Якби поляки перемогли в героїчному двобої з Росією, то билися-б тепер про-між' себе, як колись у своїх соймах, щоб не допустити одне одному вийти в королі. Тільки тоді врятується ця нація, складена суспіль із сангвінічних сміяків, коли їй стане розуму знайти в своїх глибинах Луї ІХ та підкоритися його владі й династії. Що Польща була в політиці, тим поляки здебільшого бувають в особистому житті; зокрема, коли спіткає їх лихо. Тому Венцеслава Стейнбока, який три роки божествив свою дружину й знав, що для неї він — бог, так уразила неухважність пані Марнеф, що він поставив сам собі завданням чести на якусь увагу здобути. Порівнявши Валерію до своєї дружини, він віддав перевагу першій. Гортензія була прекрасним м'ясом, як казала Валерія Лісбеті, а в пані Марнеф форма була оживлена духом і збудністю пороку. Відданість Гортензії була почуттям, що чоловікові, здається, належала; свідомість незмірної цінності абсолютної любови хутко втрачається так само, як і боржник через якийсь час починає собі уявляти, що позичені гроші становлять уже його власність. Ця висока вірність обертається в щось ніби щоденний хліб, і невірність тоді вабить, як ласощі. Жінка зневажлива, зокрема жінка небезпечна, роз'ятрює цікавість так само, як солодощі присмачують страву. Зневага, що Валерія

так добре вдавала, була, крім того, новиною для Венцеслава після трьох років легкої насолоди. Гортензія була дружиною, а Валерія—коханкою. Багатьом чоловікам хочеться мати ці два видання того самого твору, хоч невміння зробити з дружини коханку є для чоловіка безперечний доказ його невисокої моральної якості. Зрадливість такого роду є ознака безсилости. Постійність завжди буде генієм кохання, ознакою тієї безмежної сили, що творить поетів! Треба поєднувати всіх жінок у дружині так само, як масні поети сімнадцятого століття робили з своїх Манон Ірід та Хлой.

— Ну,— сказала Лісбета двоюрідному кузенові, побачивши, що він уже заворожений,— як Валерія по-вашему?

— Занадто чарівна!— відповів Венцеслав.

— Не хотіли ви мене слухати,— провадила Бета.— Ах, Венцеславку мій, ви були-б коханцем цієї сирени, одружилися-б із нею, коли вона овдовіє, і мали-б її сорок тисяч франків ренти!

— Справді!..

— Авже-ж,— відповіла Лісбета.— Ну, бережіть-ся-ж, я вас попереджала про небезпеку, не спаліть на вогні своїх крильців! Дайте мені руку, вже накрито.

Ніяка мова не могла-б вплинути деморальніше, ніж оця, бо покажіть ви полякові прірву, так він у неї зразу-ж і плигне. Народ цей відрізняється найбільше своїм кавалерійським духом, він вірить, що може всі перешкоди подолати й вийти переможником. Цей удар острогами, яким Лісбета підбурювала пиху свого кузена, був поглиблений видовиськом ідальні, де блищало чудове срібло, де Стейнбок побачив усю витонченість та вишуканість паризьких розкошів.

— Краще я зробив-би,— подумав він сам собі,— коли-б одружився з Селіменою.

За обідом Гюло був чудовий — йому приємно було бачити тут свого зятя, а ще приємніше почувати певність свого замирення з Валерією, якої

вірність він сподівався здобути обіцянкою про відставку Коке. Стідман відповів на привітність баронову цілим роєм паризьких жартів та своїм митецьким красномовством. Стейнбок, не бажаючи лишатися в затінку поруч товариша, виявляв свій розум, був дотепний, справив вражіння й був із себе вдоволений; пані Марнеф кілька разів йому посміхнулась на знак того, що розуміє його. Смачна страва, хмільне вино в-край затопили Венцеслава в той стан, який треба назвати тванню втіхи. Пожвавивши від міцного вина він по обіді вмовився на дивані, охоплений разом фізичним і духовним щастям, яке пані Марнеф довершила, сівши коло нього — легка, напахчена, прекрасна до нестями. Вона схилилась до Венцеслава, вона його вуха майже торкнулась, щоб тихенько з ним поговорити.

— Сьогодні ввечері ми не зможемо побалакати про справи, хіба що тільки ви схочете останнім лишитися. Між нами, ми з Лісбетою полагодимо все сами як-найкраще для вас...

— Ах, ви янгол, пані! — сказав Венцеслав, так само тихо їй відповідаючи. — Я вчинив страшенну дурницю, коли не послухався Лісбети.

— А що вона вам казала?..

— Вона, ще на вулиці Дуаене, казала, що ви любили мене!..

Пані Марнеф глянула на Венцеслава, зніяковіла ніби й раптом підвелася. Коли жінка, гарна й молода, натякає чоловікові про його безпосередній успіх, то натяк той даремно не згине. Цей рух чеснотливої жінки, що стримує збережену в глибу серця пристрасть, був куди красномовніший, ніж найпалкіше признання.

Тим-то бажання роз'ятрилось у Венцеслава, і він збільшив увагу до Валерії. Жінка, яку всі бачать і бажають! В цьому й полягає страшна могутність актрис. Пані Марнеф знала, що її пильнують, і поводитись, як улюблениця-актриса. Була чарівна й добилася цілковитого успіху.

— Безумства мого тестя вже не дивують мене,— сказав Венцеслав Лісбеті.

— Якщо ви таке кажете, Венцеславе,— відповіла кузина,— то я все життя своє каятимусь, що намовила вас позичити ті десять тисяч франків. Так ви теж, як і всі вони,— показала вона на гостей,— збираєтесь від неї збожеволіти? Подумайте-ж, що будете суперником свого тестя. Подумайте, зрештою, якого жалю завдасте ви Гортензії.

— Це правда,— сказав Венцеслав,— Гортензія — янгол, а я був-би потворою.

— Досить і однієї потвори в родині,— відказала Лісбета.

— Митцям ніколи не слід женитися!— скрикнув Стейнбок.

— Ах, оце саме я й казала вам на вулиці Дуаене! Вашими дітьми мусять бути ваші групи, статуї, шедеври.

— Про що це ви?— спитала Валерія, підходячи до Лісбеті.— Накривай чай, кузино.

Стейнбокові, через його польську хвастовитість, схотілося показати себе свійським із цією феєю салону. Зухвало глянувши на Стідмана, Клода Віньйона та Кревеля, він узяв Валерію за руку й силоміць посадовив поруч себе на диван.

— Ви поводитесь надто по-великопанськи, графе Стейнбок,— сказала вона, мляво опираючись.

Засміявшись, вона сіла коло нього, не впустивши нагоди показати йому трояндовий бутончик, що прикрашав її корсаж.

— Ох, коли-б я був великим паном, то не прийшов-би сюди позичатися,— сказав він.

— Бідолашний! Пригадую, як ви працювали ночами на вулиці Дуаене. Ви були таки трохи дурненький. Ви одружилися так, як голодний на хліб кидається. Парижа ви зовсім не знали! І от до чого ви дійшли! Але ви були глухий і до піклування Бетиного, і до кохання парижанки, що знає свій Париж, як п'ять пальців.

— Не кажіть мені більше нічого,— скрикнув Стейнбок,— тепер я вже запряжений.

— Десять тисяч франків ви матимете, мій любий Венцеславе, але з однією умовою,— сказала вона, граючи своїми чудовими кучерями.

— З якою?..

— Відсотків я не хочу...

— Пані!..

— О, не гнівайтесь! Ви замініте їх бронзовою групою. Ви почали історію Самсона, кінчайте-ж її... Зробіть Далілу, що обрізує волосся єврейському Геркулесові!.. Сподіваючись, що ви зрозумієте сюжет, бо з вас, коли моя думка вам цікава, буде великий митець. Тут треба виявити могутність жінки. Самсон там — ніщо. Це труп сили. А Даліла — пристрасть, що руйнує все. Наскільки варіант... так, здається, воно зветься?.. — хитро додала вона, побачивши, що до них підходять Клод Віньйон та Стідман, почувши розмову про скульптуру.— Наскільки варіант про Геркулеса коло ніг Омфали прекрасніший за грецький міт! Чи це Греція наслідувала Іудею, чи Іудея запозичила в Греції цей символ?

— А, ви знімаєте, пані, важливе питання! Питання про епохи, коли склалися різні біблійні книги. Великий і безсмертний Спіноза, якого так безглуздо залічують до атеїстів і який математично довів існування боже, гадав, що Буття й політична, мовляв, частина Біблії належить до Мойсеевих часів, і пізніші вставки виявляв філологічними доказами. Тим-то він і спобіг трьох ударів ножем на дверях синагоги.

— От і не знала, що я така вчена,— мовила Валерія, незадоволена з того, що їхню самоту порушили.

— Жінки всього доходять інстинктом,— зауважив Клод Віньйон.

— Ну, обіцяєте?— сказала вона Стейнбокові, беручи його за руку обережно, як закохана дівчина.

— Та вам щастить, мій любий!— скрикнув Стідман,— коли пані у вас щось просить!

— Що саме?— спитав Клод Віньйон.

— Брондзову групку,— відповів Стейнбок.— Далілу, що обрізує волосся Самсонові.

— Дуже важко,— зауважив Клод Віньйон,— бо там-же ліжка...

— Навпаки, надзвичайно легко,— відказала, посміхаючись, Валерія.

— А, то зліпять нам що-небудь!..— сказав Стідман.

— Пані саму треба ліпити!— мовив Клод Віньйон, багатозначно глянувши на Валерію.

— Ну, так ось як я розумію композицію— вела вона.— Самсон прокинувся без волосся, як багатохто з тих денді, що носять парики. Герой сидить край ліжка,— отже вам треба відтворити тільки основу ліжка, оповиту білизною, драпуванням. Сидить, як Марій на руїнах Картагену, руки схрестив, голова голена,— Наполеон на острові Святої Гелени та й годі! Даліла стоїть навколішках, на взір „Магдаліни“ Канови. Дівчина, зруйнувавши свого коханця, починає божествити його. По моему, єврейка боялася Самсона-страшного, могутнього,— але мусіла покохати його, коли він став безсилий. Отож Даліла оплакує свій вчинок, їй хотілося-б повернути коханцеві волосся, вона не зважується на нього глянути, але дивиться на нього, посміхаючись, бо вбачає собі прощення в Самсоновій безсилості. В цій групі та ще в групі про сувору Юдіту вдача жіноча була-б з'ясована. Чеснота відтинає голову, а порок урізує вам тільки волосся. Бережіться за свої перуки, панове!

І вона покинула обох зніжковілих митців, що разом з критикою висловили одностайну хвальбу на її честь.

— Не можна уявити собі чарівнішої жінки!— скрикнув Стейнбок.

— О, це найрозумніша і найспокусливіша жінка, яку мені доводилось бачити,— сказав Клод Віньйон.— Поеднання розуму й краси — це такі рідкощі!

— Якщо ви, мавши честь інтимно знати Камілу Мопен, висловлюєте таку думку,— відповів Стідман,— то що вже нам думати?

— Коли ви зробите з Даліли, любий мій графе, портрет Валерії,— сказав Кревель, що покинув на хвилинку гру й усе чув,— так я за один примірник цієї групи заплачу тисячу екю. Атож, сто чортів, тисячу екю, хай я лусну!

— Лусну? Що це таке?— спитав Бовізаж у Клода Віньйона.

— Треба, щоб пані згодилась позувати...— сказав Стейнбок, кивнувши Кревелеві на Валерію.— Спитайте її.

В цю мить Валерія сама принесла Стейнбокові чашку чаю. Це було щось більше за відзнаку, це була ласка. В тій манері, як жінки виконують цей обов'язок, є ціла мова; але жінки це добре знають, тому можна було-б написати цікавого нариса про їхні рухи, жести, погляди, про тон і притиски їхнього голосу, коли вони виконують цей, на взір такий простий, акт ввічливости. Від холодно сформульованого питання: „Вип'єте чаю?— Хочете чаю?— Чашку чаю?“ та наказу, щоб принесла його німфа, яка урну тримає,— до величезної поеми Одаліски, що йде від чайного столу з чашкою в руці до баші свого серця, подає йому ту чашку покірливо, припрошує його ласкаво із сласними обіцянками в погляді— в цій дії фізіолог може спостерігти всі жіночі почуття, починаючи з відрази, байдужости аж до признань Федри Іполітові. Жінки можуть тут поводитися по своїй уподобі то зневажливо до образи, то покірливо до східнього рабства. Валерія була щось більше від жінки, це був змії у жіночій подобі, і вона довершила своє диявольське діло, підійшовши до Стейнбока з чашкою чаю в руках.

— Я вип'ю,— шепнув митець Валерії, підводячись і торкаючись її пальців своїми,— стільки чашок чаю, скільки вам буде завгодно, аби тільки ви отак їх підносили!..

— Що це ви казали про позування?—спитала вона, ніби її серце й не кинулось від цього, так палко жаданого пориву.

— Дядько Кревель дає мені за примірника вашої групи тисячу екю.

— Він, тисячу екю, за групу?

— Так, якщо ви згодитесь позувати за Далілу,— сказав Стейнбок.

— Сподіваюсь, що він відмовиться,—відповіла вона:—ця група коштуватиме більше, ніж усе його багатство, бо Даліла має бути трохи декольтована.

Як у Кревеля позиція, так і в усіх жінок є своя преможна, вивчена поза, якою вони досягають непоборної чарівності. По салонах завжди можна побачити, як вони весь час роздивляються на мереживо своєї маніжки та плечики на сукні осмикують або грають блиском своїх очей, споглядаючи на карнізи. Але пані Марнеф не хотіла перемагати безпосередньо, як інші. Вона раптом повернулася й пішла до Лісбети, що сиділа за чайним столом. Цей рух танцівниці, що сукнею своєю колише, яким вона перемогла Гюло, зачарував і Стейнбока.

— Помста твоя довершена,—шепнула Валерія Лісбеті.—Гортензія виплаче всі свої сльози й проклене день, коли відняла в тебе Венцеслава.

— Поки не буду маршалкою, я нічого не зможу зробити,—відповіла лотарингка,—але всі в они вже починають цього хотіти... Сьогодні вранці я була у Вікторена. Забула розказати тобі. Молоді Гюло викупили у Вовіне баронові векселі й підпишуть завтра трьохрічне зобов'язання сплатити сімдесят дві тисячі франків по п'ять відсотків під заставу їхнього будинку. Отже, молоді Гюло залізли на три роки в скруту, а знайти грошей на викуп майна вони тепер не зможуть. Вікторен страшенно сумує, він зрозумів свого батька. Зрештою, Кревель може так за цей вчинок розгніватись, що й зовсім своїх дітей відмовиться.

— Барон тепер, певно, вже зовсім без грошей?— спитала тихо Валерія у Лісбети, посміхаючись тим часом до Гюло.

— Нічого, по-моєму, в нього немає, але з вересня він почне одержувати свою платню.

— І в нього є ще страховий поліс, він поновив його! Ну, час уже йому зробити Марнефа начальником канцелярії, жити не дам йому сьогодні ввечері.

— Кузене мій,— сказала Лісбета Венцеславу, підійшовши до нього,— ідіть уже додому, прошу вас. Ви смішний, ви так дивитесь на Валерію, що можете скомпромітувати її, а чоловік у неї ревнивий до безтями. Не робіть так, як тесть ваш, рушайте додому, я певна, що Гортензія чекає вас...

— Пані Марнеф сказала мені лишитись останнім, щоб полагодити нашу справу між нами трьома,— відповів Венцеслав.

— Ні,— сказала Лісбета,— я сама передам вам десять тисяч франків, бо чоловік її за вами нагледає, необережно ви зробите, коли зостанетесь. Завтра о дев'ятій годині принесете векселя; зранку отой хінець Марнеф у канцелярії сидить, Валерія буде спокійна... Так ви просили позувати її для групи?.. Зайдіть-же спочатку до мене. А, я добре знала, що з вас буде зальотник,— сказала Лісбета, спіймавши погляд, яким Стейнбок попрощався з Валерією.— Валерія прекрасна, але пильнуйте, щоб Гортензії жалю не завдати!

Ніщо так не дратує жонатих, як згадка про дружину, що стоїть між ними та їхнім, хоч-би й хвилиним, бажанням.

Розділ XXIII.

ПЕРША ПОДРУЖНА СВАРКА.

Венцеслав вернувся додому коло першої години вночі. Гортензія чекала його приблизно з половини на десяту. Півгодини вона дослухалась до стукоту карет, роздумуючи, що Венцеслав, коли обідав без неї у Шанора та Флорана, ніколи не вертався так пізно. Вона шила біля синові колиски, бо почала вже заощаджувати на швачці, сама де-що підлатуючи. О десятій з половиною неймовіра почала огортати її, вона думала: „Та чи пішов-же він обідати до Шанора й Флорана, як мені казав? Одягаючись, він зажадав найкращу краватку, найкращу пришпильку. На вдягання поклав стільки часу, як жінка, що хоче здаватись ще кращою, ніж вона є. Божевільна я! Він-же любить мене. Та ось і він“. Але карета, що її молода жінка почула, проїхала, не спинившись. З одинадцятої до півночі Гортензію мучив несвітський жах через відлюдність їхнього кварталу. „Якщо він пішки йшов, думала вона, з ним могло трапитися якесь нещастя!.. Край пішоходу або десь у канаві, не роздивившись, і вбитися можна. Митці такі-ж неуважні!.. А може злодії на нього напали!.. Це-ж уперше він кидає мене саму на шість з половиною годин. Нащо так мучити мене? Він-же любить тільки мене“. Чоловіки мусять бути вірними жінкам, які їх люблять, хоч-би вже за ті постійні дива, що їх творить справжня любов у вищому, так званому духовному світі. Любляча жінка що-до коханого

чоловіка пробуває в становищі сновиди, якій магнетизер дає сумну спроможність — не бути вже дзеркалом світу й усвідомити, як жінці, те, що вона вчувала, як сновиди. Пристрасть доводить нервові сили жінки до надпориву, коли могутність передчуття дорівнюється видив прозірливців. Жінка почуває зраду, але не слухає сама себе, сумнівається—так-бо любить! І не вірить крикові своєї чарівної здібності. Цей пароксизм любови вартий цілого культу. Для благородних душ захоплення цим божественним явищем завжди буде бар'єром, що відділятиме їх від зради. Як не божествити чудове, розумне створіння, що його душа здібна до таких піднесень?.. О першій годині вночі Гортензія була вже в такому страхі, аж кинулась до дверей, пізнавши Венцеслава по дзвінку, і стиснула його в обіймах, як мати.

— Нарешті й ти!..—сказала вона, коли до неї вернулась мова.—Друже, тепер я скрізь ходитиму з тобою, бо не хочу вдруге переживати мук такого чекання... Мені здавалось, що ти впав десь, голову розбив, що злодії тебе вбили! Ні, вдруге, я вже збожеволю... Так тобі весело гулялося... без мене? Поганий!

— Що-ж дивного, моє добре ягнятко, там був Біксіу, що показував нам нові карикатури, Леон де-Лора, який на дотепи ще вигадливий, Клод Він'йон, якому я зобов'язаний єдиною прихильною статтею про пам'ятник маршалові Монкорне. Були ще...

— Жінок не було?..—цікаво запитала Гортензія.

— Шановна пані Флоран...

— Ти казав, що це буде в Роше де-Канкаль, це значить у них було?

— Так, у них, я помилився...

— Ти не каретою приїхав?

— Ні!

— Пішки йшов аж із вулиці Турнель?

— Стідман з Біксіу за розмовою провели мене бульварами до церкви Магдалини.

— Мабуть, дуже сухо на бульварах, на площі Згоди та на Бургонській вулиці, бо ти не забруднився,—сказала Гортензія, оглядаючи його лаковані чоботи.

Вдень був дощ, але Венцеслав не заболотив чобіт, пройшовши з вулиці Вано до вулиці Сен-Домінік.

— А ось п'ять тисяч франків, що мені великодушно позичив Шанор,—сказав Венцеслав, щоб зразу спинити розпитування, що нагадувало справжній допит.

Він розділив десять тисячфранкових білетів на дві пачки—одну для Гортензії, другу—для себе, бо в нього було на п'ять тисяч франків боргів, невідомих Гортензії. Він був винен своєму майстрові та робітникам.

— Кінець твоїм турботам, моя люба,—сказав він, цілуючи дружину.—Завтра вже я до праці беруся! О, завтра зберуся о восьмій з половиною й просто в ательє. Отож, хочу зараз спати лягти, щоб раненько встати, ти дозволиш, киценько?

Підозра, що в серці Гортензії заворушилася, зникла; від правди вона була за тридев'ять земель, Пані Марнеф їй і на думку не спадала! Вона боялася, щоб Венцеслав не потрапив у товариство лореток. Імена Біксіу та Леона де-Лора, двох митців, відомих своїм безпутнім життям, були стурбували її.

Другого дня, коли побачила, що Венцеслав пішов о дев'ятій годині, вона цілком заспокоїлась. „От він і працює вже, думала вона, одягаючи дитину. О, знаю його, він у настрої! Ну, коли ми не здобули славу Мікель-Анжело, то матимемо славу Бенвенуто Челіні!“ Заколисана своїми власними сподіванками, Гортензія проймалася вірою в щасливу прийдешність, і бавила свого півторарічного сина звуконаслідовною мовою, що смішить дітей, коли це об одинадцятій годині куховерка, не примітивши, що Венцеслав пішов, впустила Стідмана.

— Вибачте пані,— сказав митець.— Як, Венцеслав уже пішов?

— Він у ательє.

— Я прийшов умовитись з ним про нашу роботу.

— Зараз пошлю по нього,— сказала Гортензія, запрошуючи Стідмана сідати.

Молода жінка, радіючи сама собі з цієї нагоди, хотіла затримати Стідмана, щоб довідатись докладніше про вчорашню вечірку. Стідман уклонився графині за таку ласку. Пані Стейнбок подзвонила й сказала куховарці сходити по пана до ательє.

— Добре вам учора гулялося?— сказала Гортензія.— Венцеслав вернувся вже після першої вночі.

— Гулялось?.. Не так уже й дуже,— відповів митець, що вчора хотів сам підчепити пані Марнеф.— Весело в товаристві тільки тоді, коли якийсь інтерес є. Панійка Марнеф надзвичайно розумна, тільки-ж вона кокетка...

— А Венцеславу як вона сподобалася?..— спитала бідна Гортензія, силкуючись бути спокійною.— Він мені нічого про неї не казав.

— Скажу вам тільки одне,— відповів Стідман,— дуже небезпечна вона, по-моєму.

Гортензія зблідла, як породільниця.

— Так виходить... у пані Марнеф... а не... в Шанора ви вчора обідали...— сказала вона,— вчора... з Венцеславом, а він...

На знаючи, що саме лихого він зробив, Стідман догадався, що зробив таки щось. Графиня не докінчила речення, вона зовсім знепритомніла. Митець подзвонив, увійшла покоївка. Коли Луїза хотіла перенести графиню Стейнбок до її кімнати, з нею стався дуже серйозний нервовий напад, що об'явився жахливими конвульсіями. Стідман, як усякий, що мимовільною необережністю руйнує брехню, яку чоловік плете в своїй родині, не міг повірити, що слова його мали таке значення; він подумав, що графиня Стейнбок пробуває в тому хворобливому стані, коли найменший перекир обертається

в небезпеку. Прийшла куховарка й заявила — як на те в-голос, — що пана в ательє немає. Графиня почула це навіть серед нападу й знову забилася в конвульсіях.

— Біжіть по матір панііну! — сказала Луїза куховарці.

— Якби я знав, де Венцеслав, я-б попередив його, — розпачливо сказав Стідман.

— Він у тієї жінки! — крикнула бідна Гортензія. — Він і прибрався зовсім инакше, ніж до ательє іти.

Стідман побіг до пані Марнеф, відчувши правдивість цього завбачення, що виникло з внутрішнього зору любови. Тимчасом Валерія позувала за Далілу. Надто хитрий бувши, щоб питати пані Марнеф, Стідман пройшов просто повз швайцарську й притьмом збіг на другий поверх, отак міркуючи: „Якщо спитаю пані Марнеф, її вдома не буде. Якщо спитаю, мов дурень той, Стейнбока, мені у-вічі засміються... Шибки поб'ю!“ На дзвінок вийшла Рена.

— Скажіть графові Стейнбоку, щоб додому йшов, дружина його помирає!..

Рена, що була не дурніша за Стідмана, подивилася на нього досить безглуздо.

— Але, пане, не знаю... що це ви...

— Кажу-ж вам, що мій приятель Стейнбок тут, а дружина його помирає — ради цього варто потурбувати вашу господиню.

І Стідман пішов: „О, він там“, подумав він. Справді, постоявши хвилинку на вулиці Вано, Стідман побачив, як вийшов Венцеслав, і махнув йому щоб поспішав. Розповівши трагедію, що сталася на вулиці Сен-Домінік, Стідман покартав Стейнбока, чому той не попередив його, що треба тримати в секреті вчорашній обід.

— Я пропав, — відповів йому Венцеслав, — але ти не винен. Я зовсім забув про наше сьогоднішнє побачення і зробив помилку, не сказавши тобі, що обідали ми ніби в Флорана. Що-ж поробиш! Валерія приворожила мене; за неї, мій любий, варт

віддати і славу, і щастя... Ах, це... Боже мій, у якій я скруті! Порадь мене. Що сказати? Як виправитись?

— Порадити тебе? Нічого я не знаю,—відповів Стідман.—Але-ж дружина тебе любить, правда? Ну, так вона всьому повірить. Скажи, наприклад, що був у мене, поки я до тебе ходив; отак і врятуєш своє становище на цей ранок. Прощай!

На розі вулиці Ілерен-Бертен його нагнала Лісбета, що довідалась про все від Рени й побігла слідком за Стейнбоком, боючись за його польську наївність. Не бажаючи бути скомпромітованою, вона сказала кілька слів Венцеславу, і той від радощів поцілував її просто серед вулиці. Мабуть вона дошку йому підсунула, щоб перейти це провалля подружнього життя.

Побачивши матір, що прибігла чим-швидше, Гортензія геть залилася слізьми. Отже нервовий підступ у неї дуже щасливо перемінився.

— Зрада, мамусю,—сказала вона їй.—Венцеслав дав мені слово, що не піде до пані Марнеф, а вчора обідав у неї й вернувся вночі о першій годині з чвертю!.. Знаєш, учора між нами була не сварка, а просто порозуміння. Я йому такого зворушливого казала: „Я ревнива, невірність уб'є мене; я вразлива, він мусить шанувати мої хибкості, бо причина тому—моя любов до нього, у жилах моїх стільки батькової крові, як і твоєї, під першим впливом зради я здібна безумств накоїти, помститися, ославити всіх — його сина й себе; нарешті, його можу вбити, а потім і сама з собою покінчити, то-що.“ І він пішов туди, він і зараз там! Ця жінка завзялася всіх нас знедолити! Вчора брат і Селестіна мусіли майно заставити, щоб викупити на сімдесят дві тисячі франків векселів, підписаних ради тієї негідниці... Атож, мамо, батька до права потягли-б і завдали-б до в'язниці. Тому страхіттю мало хіба батька та твоїх сліз! Нащо-ж Венцеслава в мене віднімати!.. Я піду до неї, уб'ю її!

Пані Гюло, в самісіньке серце вражена страшним признанням, що несвідомо зробила Гортензія в своєму розпачу, здушила свій біль тим героїчним зусиллям, що на нього здібні великі матері, пригорнула дочку до своїх грудей і почала цілувати її в голову.

— Почекай Венцеслава, дитино моя, і все з'ясується. Мабуть, лихо не таке вже велике, як тобі здається. Мене теж зраджувано, люба моя Гортензіє! По-твоєму, я вродлива, я чесна, а проте вже двадцять три роки, як мене покинуто за-для всяких Жені Кадін, Жозеф, Марнеф!.. Ти знаєш це?..

— Ти, мамо! Ти... мучишся вже двадцять...

Вона спинилася перед власними думками.

— Роби, так як я,—вела мати.—Будь добра й лагідна, буде в тебе совість спокійна. Вмираючи, чоловік подумає: „Дружина ніколи не вчинила мені болю!..“ І бог, який чує оці останні зідханя, залічить їх нам. Що-б зі мною було, якби і я в шаленство вдалася, як оце ти?.. Батько твій розлютився-б, може й покинув-би мене, не боявся-б тоді покривдити мене; наша руїна, що тепер оце завершилася, сталася-б уже десять років тому, з батьком ми тепер порізнилися-б, а це жахливий, гнітущий скандал, бо це смерть родини. Ні брат твій, ні ти не змогли-б улаштуватися. Я віддала себе в жертву, і то так відважно, що, коли-б не оцей останній звязок твого батька, світ ще й досі вважав-би мене за щасливу. Моя послужлива й хоробра брехня аж досі покривала Гектора; його ще шанують, от тільки ця стареча пристрасть захоплює його занадто, я бачу це. Боюсь, що безумство його прорве ширму, що я між світом та нами поставила... Але я двадцять три роки тримала оту завісу, що позад неї плакала без матери, без вірниці, без ніякого пристановища, крім релігії, і двадцять три роки я зберігала родинну честь.

Гортензія слухала матір, втупивши очі. Спокійний її голос і покора її незмірного болю заспокоювали щеміння першої рани в душі молодої жінки;

сльози здушили її і знову рясно полилися. В пориві дочірнього кохання, пригнічена величчю своєї матери, вона стала перед нею навколішки й поцілувала поділ її сукні, так як цілують побожні католики святі мощі мученика.

— Підведись, моя Гортензіє, — мовила баронеса, — така пошана від дочки стирає багацько лихих спогадів! Пригорнись до мого серця, що болить зараз тільки твоїм стражданням. Розпач моєї донечки, якої радощі були моїми єдиними радощами, розбив гробову печатку, яку ніщо не повинно було здіймати з моїх уст. Так, я хотіла понести свої болі в домовину — хай-би був це для мене ще один саван. Щоб утишити твоє шаленство, я зламала мовчанку... Бог мені простить! О, коли-б я знала, що твоє життя теж таке буде, чого-б я тільки не зробила!.. Чоловіки, світ, випадок, природа, бог, здається мені, дають нам любов тільки ціною страшної муки. За десять щасливих років я заплатила двадцять чотирма роками розпачу, безупинної туги, гіркоти...

— Ти мала десять років, мамусю, а я тільки три!.. — сказала закохана егоїстка.

— Ще нічого не втрачено, дітонько, почекай Венцеслава.

— Мамо, — сказала вона, — він збрехав! Він обдував мене... Сказав мені: „Не піду“, а сам пішов. І це біля колиски його дитини!..

— За-для своєї втіхи, янголе мій, чоловіки роблять найгірші підлоти, негідності, злочини, така вже, здається, в них натура. Ми, жінки, призначені в жертви. Я гадала, що нещастям моїм уже кінець, а вони от знову починаються, бо не сподівалась я мучитися ще й муками своєї доньки. Май силу й мовчи!.. Гортензіє, заприсягнись переді мною, що тільки мені звірятимеш свої болі, а перед іншими ховатимеш їх... О, будь горда, як і мати твоя!

В цю мить Гортензія затремтіла, вона почула чоловікову ходу.

— Здається, — сказав Венцеслав, увіходячи, — Стідман був тут, поки я до нього ходив.

— Справді!.. — скрикнула Гортензія з дикою іронією ображеної жінки, що словами орудує, як кинджалом.

— Атож, ми оце зустрілися, — відповів Венцеслав, удаючи здивованого.

— Але вчора!.. — вела Гортензія.

— Ну, я обманив тебе, моє кохання, і хай мати твоя нас розсудить.

Ця щирість полегшила серце Гортензії. Всі правдиво благородні жінки воліють краще правди, ніж брехні. Вони не хочуть, щоб божок їхній занепадав, і раді знову стати під його владу.

Таке почуття мають і росіяни до свого царя.

— Слухайте, матусю... — сказав Венцеслав, — я так люблю свою добру й ніжну Гортензію, що навіть таївся від неї з правдою про нашу скруту. Що-ж поробиш!.. вона ще годувала, і неприємності зашкодили-б їй. Ви-ж знаєте, чим важить тоді жінка. Краса її, свіжість, здоров'я — все в небезпеці. Хіба це гріх?.. Вона думає, що ми винні тільки п'ять тисяч франків, але в мене є ще п'ять тисяч боргу... Позавчора ми зовсім стерялися!.. Ніхто не хоче позичати митцям. Нашому хисту не довіряють, як і нашим фантазіям. Марно стукався я у всі двері. Лісбета запропонувала нам свої заощадження.

— Бідна дівчина! — сказала Гортензія.

— Бідна дівчина! — сказала баронеса.

— Але що таке дві тисячі франків Лісбетиних? Для неї — все, для нас — ніщо. Тоді кузина сказала нам — ти це знаєш, Гортензіє, — про пані Марнеф, яка з самолюбства, завинивши стільки баронові, не взяла-б ніяких відсотків... Гортензія хотіла заставити свої діаманти в ломбарді. Ми мали-б кілька тисяч франків, а нам треба було їх десять. Ці десять тисяч франків можна було здобути там, без відсотків, на рік!.. Я подумав: „Гортензія нічого не знатиме, піду й візьму їх“. Жінка та запросила

мене через тестя вчора на обід, даючи мені на розум, що Лісбета з нею говорила й що гроші я матиму. Я не міг вибирати між розпачем Гортензії та цим обідом. От і все. Як могла Гортензія — молода, свіжа, чиста, чесна, в якій усе моє щастя й моя слава, яку я не покидав і на мить, відколи ми побралися — як могла вона уявити, що я проміняю її на що?.. на жінку грубу, підтоптану, мерзенну, — сказав він, вживаючи гострого виразу, щоб переконати в своїй зневазі прибільшенням, яке подобається жінкам.

— Ах, якби й батько твій отак сказав! — скрикнула баронеса.

Гортензія поривчасто й граційно обняла свого дружину.

— Атож, отак і я зробила-б, — сказала Аделіна. — Венцеславе, друже мій, дружина ваша трохи не вмерла, — поважно вела вона. — Бачите, як вона вас любить. Ох, вона ваша цілком! — І вона глибоко зідхнула. — Він може зробити її мученицею або щасливою жінкою, — подумала вона звичайну річ для матерів, що віддали дочку заміж. — Здається, сама я так мучуся, що діти мої мусять бути щасливі, — додала вона в-голос.

— Заспокойтеся, мамусю, — сказав Венцеслав, геть зрадівши, що пригода ця щасливо закінчилася. — Гроші тій жахливій жінці я віддам через два місяці. Що-ж поробиш? — провадив він, вимовляючи з польською приємністю це суто польське слово, — буває, що й у чорта позичив-би. Та й зрештою, це родинні гроші. Коли мене запрошено, то чи мав-би я ці гроші, які так дорого нам коштують, коли-б відповів грубостями на ввічливість?

— Ох, мамо, якого лиха нам батько завдає! — скрикнула Гортензія.

Баронеса піднесла пальця до уст, і Гортензія вже каялась за цю скаргу, за цей перший докір, що вирвався в неї проти батька, так героїчно охоронюваного величним мовчанням.

— Прощайте, діти,—сказала баронеса Гюло,—от і розгодинилось. Тільки не сваріться вже.

Коли Венцеслав з дружиною, провівши баронесу, вернулися до своєї кімнати, Гортензія сказала дружині: „Розкажи-ж про твою вечірку“. І пильнувала обличчя Венцеслава підчас цього оповідання, уриваючи його запитаними, що в таких випадках сипляться з жіночих уст. Це оповідання вислухавши, Гортензія замислилась; вона розуміла диявольські розваги, що їх митці знаходять у тому порочному товаристві.

— Будь щирий, Венцеславе!.. Там був Стідман, Клод Віньйон, Вернісе, ще хто?.. Словом, тобі весело було!..

— Мені?.. Та я думав тільки про десять тисяч франків і казав сам-собі: „Тепер у моєї Гортензії не буде вже турбот!..“

Цей допит страшенно стомлював лівонця, і він, влучивши веселу хвилину, сказав Гортензії:

— А що ти, янголе мій, зробила-б, коли-б твій митець справді завинив?

— Я,—сказала вона рішуче,—взяла-б собі Стідмана, але без любови, розуміється!

— Гортензіє!—скрикнув Стейнбок, театралью схопившись з місця, — не встигла-б ти, я-б тебе вбив!

Гортензія кинулась до дружини, міцно поцілувала його, приголубила й сказала:

— Ах, ти любиш мене, Венцеславе! Так не бійся-ж нічого! Але годі вже цієї Марнеф. Не лізь ти більше в те болото.

— Присягаюсь тобі, люба Гортензіє, що піду до неї тільки тоді, як треба буде векселя викупати...

Гортензія надулась, але так, як дуються люблячі жінки ради своєї-ж вигоди. Венцеслав, стомлений від ранкових пригод, покинув дружину дутися до схочу, а сам рушив до ательє робити макет на групу Самсона й Даліли, якої нарис мав у кешені. Гортензія, стурбувавшись за своє незадоволення й гадаючи, що Венцеслав розгнівався,

прийшла й собі до ательє як-раз тоді, коли чоловік її кінчав ліпити свою глину з тим захватом, що підносить митців до могутніх джерел фантазії. Побачивши дружину, він мерщій накинув на модель мокре покривало, обійняв Гортензію і сказав:

— А, ми вже не гніваємось, моя ясочко?

Гортензія побачила групу під покривалом і нічого не сказала. Але перед тим, як вийти з ательє, обернулася, підняла запону, глянула на ескіз і спитала:

— Що це таке?

— Група, яку я задумав.

— Чому-ж ти сховав її?

— Хотів показати тобі її закінченою.

— Жінка дуже вродлива!—сказала Гортензія.

І безліч підозр зросло в її душі, як ті індійські рослини, що в один день виростають високі й листаті.

Розділ XXIV.

П'ЯТЬ ОТЦІВ МАРНЕФСЬКОЇ ЦЕРКВИ.

Тижнів через три пані Марнеф була вже страшенно обурена на Гортензію. У жінок цієї породи є своє самолюбство, вони хочуть, щоб усі схилялися перед диявольською силою, вони ніколи не прощають чесноті, яка не боїться їхньої могутності й бореться з ними. А Венцеслав не зробив жадної візити на вулицю Ваню, навіть з ввічливості не провідав жінку, що позувала йому для Даліли. Скільки не ходила Лісбета до Стейнбоків, а вдома нікого не заставала. Пан та пані жили в ательє. Лісбета, що знайшла голубків навіть у їхньому гнізді в Гро-Калью, побачила, що Венцеслав запально працює, і від куховарки довідалась, що пані від пана ніколи не відходить. Венцеслав підпав під деспотизм любови. Отже Валерія теж пройнялася Лісбетиною ненавистю до Гортензії. Жінки так само дорожать коханцями, що за них доводиться змагатись, як чоловіки дорожать жінками, що на них заздриться кілька фертиків. Тому зауваження, висловлені про пані Марнеф, можна чудово застосувати й до зальотників-чоловіків, що належать до породи куртизанок чоловічого роду. Забаганка Валерії була сущим шаленством, найбільше хотілося їй мати свою групу, і вона вже збиралася якось уранці сходити до Венцеслава в ательє, коли це трапилась одна з тих поважних подій, що можуть зватися для цього гатунку жінок *fructus belli*. Ось як повідомила Валерія про

цю, цілком особисту новину. Вона снідала з Лісбетою та паном Марнеф.

— Скажи, Марнеф, чи сподіваєшся ти, що вдруге будеш батьком?

— Справді, ти вагітна?.. Ох, дай-же я поцілую тебе...

Він підвівся, обійшов круг столу, і дружина підставила йому чоло таким способом, щоб поцілунок трапив у волосся.

— Тепер,—провадив він,—я вже буду начальником канцелярії та кавалером Почесного Легіону! Але, любенька моя, я не хочу Станислава руйнувати! Бідолашний!

— Бідолашний?..—скрикнула Лісбета. — Та ви вже сім місяців і не бачили його; в пансіоні мене всі за матір мають, бо тільки я одна з усього дому турбуюся про нього!..

— Дитина, яка коштує нам сто екю що-три місяці!..—сказала Валерія.—А втім, то твоя дитина, Марнеф! Ти мусиш утримувати її на свою платню... А нова не тільки не призведе нас до витрат, а ще й від злиднів нас порятує...

— Валеріє,—відповів Марнеф, наслідуючи Кревелеву позицію,—сподіваюсь, що пан барон Гюло подбає за свого сина й не скине цей обов'язок на бідного урядовця; в цій справі я поведуся з ним тугенько. Та й ви, пані, забезпечите себе! Спробуйте дістати від нього листи, де він писатиме вам про своє щастя, бо щось він трохи крутить із моїм призначенням...

І Марнеф пішов до міністерства, де дорогоцінна приязнь директорова дозволяла йому з'являтися до канцелярії на одинадцятую годину; та й роботи він там мало робив через свою наявну непридатність та відразу до праці.

Лишившись на самоті, Лісбета з Валерією зирнули на мить, як віщуни, й разом нестримно зареготали.

— Слухай, Валеріє, чи це правда,—сказала Лісбета,—чи тільки комедія?

— Це фізична правда! — відповіла Валерія.— Гортензія бісить мене. І сьогодні вночі я надумала кинути цю дитину, як бомбу, в родину Венцеслава.

Валерія повела Лісбету до своєї кімнати й показала їй уже готового листа:

„Венцеславе, друже мій, я ще вірю в твою любов, хоч не бачила тебе вже три тижні. Може це зневага? Даліла не зважується так подумати. Може це, певніше, наслідок тиранії жінки, якої ти, як казав мені, не можеш уже любити? Венцеславе, з тебе надто великий митець, щоб допускатись такої над собою влади. Подружжя—це труна для слави... Подумай, чи подібний ти на Венцеслава з вулиці Дуаене? Тобі не пощастило з пам'ятником мого батька; але в тобі коханець багато переважає митця, з дочкою маршала тобі повелося щасливіше: ти батько, мій коханий Венцеславе. Якщо ти не прийдеш до мене, коли я в такому стані, то між своїми друзями матимеш недобру славу; але—почуваю це—я так шалено люблю тебе, що мені не стане сили тебе проклинати. Хай-же я на завжди лишуся

Твоєю Валерією“.

— Що ти скажеш на мій проект—послати цього листа в ательє, коли наша люба Гортензія буде там сама?—спитала Валерія в Лісбети.—Вчора ввечері я дізналася від Стідмана, що Венцеслав об одинадцятій годині має йти разом з ним у справі до Шанора; отже та задрипанка Гортензія буде сама.

— Після такої речі,—відповіла Лісбета,—я не зможу одверто лишитися твоїм другом, мушу розлучитися з тобою, вдавати, що не бачуся з тобою й не розмовляю.

— Звичайно,—сказала Валерія,—але...

— О, не турбуйся,—відповіла Лісбета.— Ми знову побачимося, коли я буду панією маршалкою; вони тепер усі цього хочуть, тільки барон про цей план не знає, але ти його умовиш.

— Але-ж можливо, що з бароном я незабаром посварюся,—сказала Валерія.

— Тільки пані Олів'є може зробити так, щоб Гортензія перехопила листа, — мовила Лісбета;— спочатку її треба послати на вулицю Сен-Домінік, а потім уже до ательє.

— О, наша красунька буде вдома,—відповіла пані Марнеф і подзвонила Рену, щоб та покликала пані Олів'є.

Через десять хвилин, як послано цього фатального листа, наспів і барон Гюло. Пані Марнеф кошачим рухом кинулася на шию старому.

— Гекторе, ти батько!—шепнула вона йому на вухо.—От що значить посваритись і потім помиритись...

Постерігши певне здивування, що його барон не так швидко опанував, Валерія прибрала холодного вигляду, який нагнав розпачу на державного радника. Одне по одному вона дозволила випитати в себе як-найрішучіші докази. А коли переконання, що його Пиха любенько за руку веде, ввійшло в мозок старого, тоді вона розповіла йому про гнів пана Марнефа.

— Мій старий буркуне,—сказала вона йому,— тепер тобі важко не призначити свого відповідального редактора, свого видавця, коли хочеш, на начальника канцелярії та кавалера Почесного Леґіону, бо ти його в-край зруйнував; він обожнює свого Станислава, маленького виродка, який належить йому і якого я терпіти не можу. Якщо не хочеш, звичайно, дати Станиславу тисячу двісті франків ренти—тільки у власність, розуміється, але з відсотками на моє ім'я.

— Та коли я й дам ренту, то краще вже на ім'я свого сина, а не виродка!—сказав барон.

Ця необережна фраза, де слово мій син прокотилось, як бурхлива ріка, через годину розмови перетворилося в формальну обіцянку дати тисячу двісті франків ренти майбутній дитині. Потім ця обіцянка стала на язика й на обличчі Валерії мов-би барабаном у руках малюка, і вона біла в нього двадцять день.

В той час, коли барон Гюло, радіючи, як молодий, що після року одруження жадає спадкоємця, виходив з вулиці Ваню, пані Олів'є дозволила Гортензії перехопити листа, який вона мусіла віддати панові графу у власні руки. Молода жінка заплатила за цього листа двадцять франків. Самогубець платить за опіум, за пістоля, за отруту. Гортензія прочитала листа й перечитала його ще раз; вона бачила тільки цей білий папірець, помережений чорними рядками, тільки він для неї і існував, а навкруги була темрява. Відблиски пожежі, що нищила споруду її щастя, освітлювали папір, бо навкруг неї стояла глупа ніч. Крики малого Венцеслава, що грався, доходили до неї, мов із далекої долини, а сама вона ніби стояла десь на верхів'ї. Така образа в двадцять чотири роки, для жінки в розцвіті краси, для чистої і відданої любови, була не вдаром кинджала, а смертю. Перший підступ був суто нервовий, тіло скорчилось, здушене ревностями; але душу опанувала певність, і тіло завмерло. Хвилин з десять Гортензія була приголомшена. Але материн привид з'явився їй і враз змінив її, вона стала спокійна й холодна, розум знову до неї вернувся. Вона подзвонила.

— Хай Луїза допоможе вам, моя любя,— сказала вона куховарці.— Ви мусите як-найшвидше спакувати все, що тут є мого, і все, що належить до мого сина. Даю вам на це годину. Коли все наготовите, сходите на площу по візника й попередите мене. Без розмов! Я покидаю дім і забираю з собою Луїзу. А ви лишитесь з паном, доглядайте його гаразд.

Вона пішла до себе в кімнату, сіла до столу й написала такого листа:

„Пане граф,

„Лист, що я прикладаю до свого листа, пояснить Вам причину мого рішення.

„Коли Ви читатимете цього листа, я покину вже Ваш дім і переїду до матери з нашою дитиною.

„Не думайте, що я зміню коли-небудь своє рішення. Не шукайте причини в моїй молодості, у властивій їй нерозважності, в запальності молодої, ображеної любові—це буде величезна помилка.

„Оці два тижні я дуже багато міркувала про життя, про любов, про наш союз та наші обов'язки. Я дізналась про всю глибину відданості своєї матери, вона розповіла мені свої страждання! Двадцять три роки вона щодня творить подвиги, але я не почуваюсь на силу наслідувати їй—не тому, що люблю вас менше, ніж вона батька, а через особливості самої моєї вдачі. Наше життя стане пеклом, я можу так стерятись, що ослаблю вас, ослаблю себе, ослаблю нашу дитину. Я не хочу бути панією Марнеф, а жінка моєї вдачі на цьому шляху може й не спиниться. Собі на лихо, я пішла в Гюло, а не Фішерів.

„На самоті, в далечині від Ваших бешкетів, я відповідаю за себе,—мене підтримають турботи за нашу дитину й присутність моєї сильної, великої матери, що втишуватиме життям своїм бурхливі пориви мого серця. Там я можу бути доброю матір'ю, добре виховати нашого сина й жити. А коли у Вас лишуся, Жінка вб'є Матір, і безнастанні сварки схитнуть мою вдачу.

„Я ладна померти відразу, але не хочу хворіти двадцять п'ять років, як моя мати. Якщо Ви зрадили мене після трьох років безмежної, безперервної любові ради коханки Вашого тестя, то яких-же суперниць не матиму я від Вас пізніше? Ах, пане, ви раніше, ніж батько мій, стаєте на шлях розпусти та марнотратства, ганебний для батька родини шлях, де губиться пошана дітей, а в кінці чекає сором і розпач.

„Я не буду невблаганна. Незламні почуття не личать кволим істотам, що живуть під божим оком. Якщо Ви здобудете славу й багатство упертою працею, якщо відмовитесь куртизанок і непевних та заболочених стежок, тоді знову знайдете гідну вас дружину.

„Сподіваюсь, що Ви—джентельмен і не вдаватиметься до права. Ви вшануєте мою волю, пане графе, коли лишите мене в матери; а найголовніше — не з'являйтесь до мене ніколи. Залишаю Вам усі гроші, що позичила Вам та огидна жінка. Прощайте!

„Гортензія Гюло“.

Через силу написаний був цей лист—Гортензію змагали сльози, зойки підтятого кохання. Вона кидала й знову брала перо, щоб простіше висловити те, що любов, звичайно, пишно промовляє в прощальних листах. Серце займалось вигуками, скаргами, плачем, але панував розум.

Довідавшись від Луїзи, що все готсьве, молода жінка поволі обійшла садок, кімнату, вітальню, все в-останнє там оглянула. Потім як-найпильніше наказала куховарці дбати за добробут пана, обіцяючи нагородити її, якщо вона буде чесна. Нарешті сіла в карету й поїхала до матери з розбитим серцем, завдаючи жалю покоївці своїми слізьми та цілуючи малого Венцеслава з шаленою радістю, де знати було ще велику любов до батька.

Баронеса знала вже від Лісбети, що чоловік її дуже причетний до гріха свого зятя, вона не здивувалась, побачивши дочку, ухвалила її вчинок і згодилась прийняти її до себе. Аделіна, переконавшись, що лагідність та відданість ніколи не спиняли її Гектора, до якого вона вже почала втрачати пошану, визнала, що дочка її має рацію, стаючи на инший шлях. За три тижні бідна мати дістала дві рани, що болем своїм перевищували всі її колишні муки. Барон довів Вікторена з дружиною до скрути; крім того, він був, як казала Лісбета, причиною розпустити Венцеслава, він розбестив зятя. Велич цього батька родини, так довго підтримувана не світськими жертвами, тепер занепадала. Молоді Гюло за грішми не шкодували, але почували вже недовіру й неспокій що-до барона. Це досить одверте почуття глибоко смутило Аделіну, вона передчувала розклад родини. Баронеса оселила дочку в їдальні, що завдяки маршаловим

грошам хутко перетворилася в спальню, а передпокій, як і по багатьох домах, став за їдальню.

Коли Венцеслав прийшов додому, коли прочитав обидва листи, він відчув якусь радість і разом смуток. Дружина, мовляв, з очей його не спускала, і в душі він обурювався на цей новий полон на зразок Лісбетиного. Переситившись за три роки любов'ю, він теж ці два тижні міркував і прийшов до висновку, що родина—важкий тягар. Допіру Стідман вітав його з тією пристрасстю, яку він збудив у Валерії, бо Стідман, маючи досить зрозумілу задню думку, вважав за доречне розбуркувати пиху в чоловіка Гортензії, надіючись потім розрадити жертву. Отже, Венцеслав був щасливий, що може знову вернутися до пані Марнеф. Але він пригадав безмежне й чисте щастя, яким був тішився, красу Гортензії, її розум, її безневинну й наївну любов, і гаряче за нею пожалів. Він хотів бігти до тещі й добитися там прощення, але зробив так, як робили Гюло та Кревель—пішов до пані Марнеф і поніс їй дружининого листа, щоб показати їй лихо, до якого вона спричинилась, і використати, мовляв, це нещастя, вимагаючи натомість втіхи від коханки. У Валерії він застав Кревеля. Мер, надувшись від гордощів, ходив сюди й туди по вітальні, мов людина, схвильована бурхливими почуттями. Він ставав у позицію, немов хотів щось сказати й не зважувався. Фізіономія його сяяла, він підбігав до вікна й стукотів пальцями об шибку. На Валерію він поглядав зворушено й ніжно. На щастя для Кревеля ввійшла Лісбета.

— Кузино,—шепнув він їй,—чи ви знаєте новину? Я батько! Мені здається, що я вже менше люблю мою бідну Селестіну. От що воно значить—мати дитину від жінки, яку божество! Бути батьком серцем і кров'ю! О, слухайте, перекажіть Валерії, що я працюватиму для дитини, я здобуду їй багатство! Вона казала мені, що з певних знаків гадає, ніби це хлопець буде! Якщо

хлопець, то я хочу, щоб він Кревелем звався—я пораджуся з своїм нотарем.

— Я знаю, як вона вас любить,—сказала Лісбета,—але в ім'я вашого і її майбутнього — стримайте себе, не притирайте раз-у-раз руки.

Поки Лісбета шепотілася собі з Кревелем, Валерія забрала у Венцеслава свого листа й нишком повела з ним мову, яка розвіяла його смуток.

— Тепер ти вільний, мій друже, — сказала вона.—Хіба великим митцям треба женитися? Ви живете тільки фантазією та волею! Побачиш, я так тебе любитиму, що ти ніколи не шкодуватимеш за своєю дружиною. А втім, коли ти, як це водиться, хочеш зберегти декорум, то я беруся зробити так що Гортензія незабаром повернеться в твій дім...

— О, чи можливо-ж це?

— Я цього певна, — ображено сказала Валерія.—Твій бідний тесть людина кінчена під усяким поглядом, але з самолюбства йому хочеться, щоб люди думали, ніби його люблять, ніби в нього є коханка, і через оцю його бундючність я керую ним як завгодно. Баронеса ще дуже любить свого старого Гектора (мені завжди здається, що мова йде про „Іліяду“), отже старі доб'ються від Гортензії, щоб вона з тобою помирилася. Тільки, якщо не хочеш мати вдома бурі, то не можна три тижні не з'являтися до своєї коханки. Я помру. Любенький, джентельмен мусить шанувати жінку, яку скомпромітовано так, як мене, надто коли жінка ця повинна дуже дбати за свою репутацію... Зоставайся на обід, янголе мій... І не забувай, що я мушу бути з тобою тим більше холодна, бо ти-ж причина цього аж надто видимого гріха.

Оповістили барона Монтеса, Валерія схопилася, побігла йому назустріч, пошепотілася з ним трохи й зробила йому ті самі зауваження про поведінку, що й Венцеславу, і бразилієць прибрав дипломатичної стриманости, відповідно до великої новини, що сповнила його радіщами, бо він теж був свого батьківства певен!..

Завдяки цій стратегії, опертій на самолюбство чоловіків, що пробувають на становищі коханців, коло столу у Валерії сиділо четверо веселих, збуджених, зачарованих чоловіків, певних своєї любови, і Марнеф жартома назвав їх Лісбеті п'ятьма отцями церкви, зараховуючи до них і себе.

Тільки в барона Гюло спочатку було заклопотане обличчя. Ось через що: перед тим, як іти з міністерства, він одвідав начальника особистого складу, генерала, з яким приятелював уже тридцять років, і почав з ним розмову про призначення Марнефа на посаду Коке, який погодився податись у відставку.

— Любий друже,— сказав він йому,— я не хотів просити цієї ласки в маршала, не порозумівшись із вами й не діставши вашої згоди.

— Любий друже,— відповів начальник,— дозвольте зауважити вам, що, ради вашої-ж користи, вам не варто обстоювати це призначення. Свою думку про це я вже вам казав. Це викличе скандал у міністерстві, де й так занадто вже цікавляться вами й панією Марнеф. Це, звичайно, між нами. Я не хочу ні ображати ваші чуття, ні робити вам якоїсь прикрости, і зараз вам це доведу. Якщо ви конче за це стоїте, якщо хочете просити посаду пана Коке — а це буде правдива втрата для військового міністерства, він працює в нас з 1809 року,— тоді я поїду на два тижні на село, щоб лишити вам вільне поле коло маршала, який любить вас, як сина. Отже, я не буду ні за, ні проти й не зроблю нічого наперекір своїй адміністративній совісті.

— Дякую,— відповів барон,— я подумаю про те, що ви мені зараз сказали.

— Якщо я дозволив собі зробити це зауваження, любий друже, то тільки тому, що справа тут багато більше торкається ваших особистих інтересів, ніж моєї служби та самолюбства. Передусім, голова всьому — маршал. Потім, мій любий, нам так багато закидають, що одним більше чи

менше! Критика має чим дошкуляти нам. За Реставрації людей призначали, щоб дати їм платню, а про роботу не турбувалися... Ми давні товариші...

— Так,—відповів барон,— саме тому, щоб не порушити нашої давньої і дорогоцінної приязни, я й...

— Гаразд, я виїду, старий...— сказав начальник, постерігши ніяковість на обличчі Гюло.— Але бережіться! Ви маєте ворогів, тоб-то людей, що задрять на вашу чудову платню, а тримаєтесь ви тільки на одному якорі. Ах, коли-б ви були депутатом, як от я, тоді-б не було чого боятися! Отже, держіться добре...

Ці дружні слова справили на державного радника велике вражіння.

— Слухайте, Рожере, в чому річ? Не розмовляйте зі мною загадками.

Той, кого Гюло назвав Рожерем, глянув на Гюло й потиснув йому руку.

— Ми — занадто давні товариші, то-ж і годиться мені порадити вас. Якщо хочете вдержатись, то мусите сами про це подбати. Отже, у вашому становищі, замість просити в маршала посаду пана Коке для Марнефа, я попросив-би його скористуватись своїм впливом і залишити мене в державній раді на звичайній посаді; а департамент свій віддав-би, як той бобер, мисливцям.

— Як, хіба маршал забуде...

— Старий мій, маршал так завзято боронив вас на засіданні ради міністрів, що ніхто вже й не думає вас усувати, але питання про це стояло!.. Тому не давайте приводу... Я не хочу вам більше нічого казати. Тепер ви ще можете влаштуватись, бути державним радником і пером Франції. Та коли довго чекатимете, коли накличете на себе догану, тоді я ні за що не ручуся... Чи виїздити мені?

— Почекайте, я побачуся з маршалом,— відповів Гюло,— і пошлю брата розвідати територію в нашого хазяїна.

Можна зрозуміти, в якому настрої вернувся барон до пані Марнеф; він майже забув про своє батьківство, бо Рожер допіру вчинив справді по-товариськи, висвітливши йому його становище. Проте, такий уже був вплив Валерії, що серед обіду барон настроївся в лад з усіма й став веселий відповідно до розміру тих турбот, що хотів у собі заглушити; але нещасний і не догадувався, що цього вечора він опиниться між своїм щастям та небезпекою, про яку подав йому знак начальник особистого складу, тоб-то муситиме вибирати між панією Марнеф та своїм становищем.

Розділ XXV.

ПІДСУМКИ ІСТОРІЇ ФАВОРИТОК.

Коло одинадцятої години, коли вечірка доходила апогею своєї жвавості, бо у вітальні було повно гостей, Валерія одвела за руку Гектора в куток до свого дивану.

— Старенький мій,— шепнула вона йому,—твоя дочка так обурилась на те, що Венцеслав у мене буває, аж покинула його. Занозиста-ж Гортензія! Хай Венцеслав покаже тобі листа, що ця дурка написала йому. Ця розлука двох закоханих, до якої я ніби-то спричинилася, може страшенно пошкодити мені. От яким способом борються чесні жінки! Це-ж скандал—строїти з себе жертву, щоб ославити жінку, в якої тільки їй гріха, що дім у неї приємний. Якщо ти любиш мене, то допоможеш мені виправдатись, помириш цих голубків. До того-ж мені зовсім нецікаво приймати твого зятя, ти сам його до мене привів, то й назад його забирай. Коли ти маєш авторитет у родині, то, здається мені, можеш вимагати від дружини, щоб вона це замирення влаштувала. Скажи їй від мене, цій добрій старій, що, коли мені несправедливо закидатимуть, ніби я посварила молоде подружжя, порушила родинну спілку та забрала разом і батька, і зятя, то я це обвинувачення виправдаю і по-своєму їм допечу! Хіба ось Лісбета не збирається мене покинути?.. Родина їй дорогша за мене, я не хочу її за це ганити. Вона сказала мені, що лишиться тут тільки тоді, якщо молоді

помиряться. Добре-ж нам буде, видатки втричі збільшаться!..

— О, я це впорядкую! — сказав барон, довідавшись про доччину витівку.

— Ну, тепер про інше, — вела Валерія. — А посада Коке?..

— Це багато важче, щоб не сказати неможливо, — відповів Гектор, потупившись.

— Неможливо, мій любий Гекторе, — сказала пані Марнеф баронові на вухо, — але ти не знаєш, до якої крайности може дійти Марнеф, я-ж у його владі; в своїх справах він про мораль не дбає, як і більшість чоловіків, але він страшенно мстивий, як усі дрібні, безсилі люди. В тому становищі, до якого ти мене призвів, я залежу від нього цілком. Мушу прийняти його до себе на день кілька, а він може так і лишитись у моїй кімнаті.

Гюло аж підкинувся.

— Він давав мені спокій з умовою, що буде начальником канцелярії. Це підло, але логічно.

— Валеріє, ти мене любиш?

— Таке питання, зважаючи на моє становище, мій любий, є лакейська несправедливість...

— Ну, так коли я спробую, тільки спробую попросити в маршала посаду для Марнефа, то і я все втрачу, і Марнефа звільнять.

— Я гадала, що ви з князем близькі друзі.

— Звичайно, він довів мені це; але, дитино моя, і над маршалом є де-хто, ціла рада міністрів, наприклад... За якийсь час, обережненько, ми свого дійдемо. Щоб не схибити, треба почекати моменту, коли в мене попросять якоїсь послуги. Тоді я скажу: я вам, ви мені...

— Якщо я скажу це Марнефу, мій бідний Гекторе, то він підстроїть нам щось недобре. Слухай, скажи йому сам, що треба почекати, я за це не беруся. О, знаю я свою долю, він розуміє, як покарати мене, він не покине моєї кімнати... Не забудь-же про тисячу двісті франків ренти для малого.

Гюло одвів Марнефа в бік, почувуючи загрозу для своєї втіхи, і вперше покинув зверхній тон, якого досі додержував,— так-бо налякала його перспектива, що цей труп осядеться в кімнаті його красуні.

— Марнеф, друже мій,— сказав він,— сьогодні про вас була мова! Але відразу ви начальником канцелярії не будете... На це треба часу.

— Буду, пане барон,— відповів Марнеф.

— Але-ж, любий мій...

— Буду, пане барон,— холодно проказав Марнеф, поглядаючи то на барона, то на Валерію.— Ви довели мою дружину до того, що вона мусить помиритися зі мною, і я залишаю її собі, бо, друже мій, вона чарівна,— додав він з жахливою іронією.— Я тут хазяїн, та ще й більший, ніж ви в міністерстві.

Барон почув у середині ту муку, що нагадує зубний біль у серці, і ледве стримав сльози. Під час цієї короткої сцени Валерія переказувала пошепки Анрі Монтесові гадану волю Марнефа й отак збувалася його на якийсь час.

З усіх чотирьох вірних тільки Кревель, власник економного домка, unikнув цього заходу; тим-то його обличчя сяяло справді зухвалим щастям, дарма що Валерія посилала йому догану, нахмурюючи брови та багатозначно скривлюючись — батьківські радощі мінилися в усіх його рисах. На слово докору, що шепнула йому Валерія, він схопив її за руку й відповів:

— Завтра, герцогине моя, ти матимеш готельчик!.. Назавтра призначено остаточний продаж.

— А обстава? — відповіла вона, посміхаючись.

— Маю тисячу версальських лівобережних акцій, куплених по сто двадцять п'ять франків, а вони підуть по триста, бо обидві залізниці будуть з'єднані — про це я знав заздалегоду. Обстава в тебе буде, як у королеви!.. Але-ж ти будеш тільки моєю, правда?..

— Так, гладкий мере,— сказала, посміхаючись, ця буржуазна пані де-Мертейль; — але більше витриманости! Шануй майбутню пані Кревель.

— Мій любий кузене,— казала Лісбета баронові,— завтра рано я буду в Аделіни, бо-ж ви розумієте, що лишатись тут мені непристойно. Буду доглядати господарство брата вашого, маршала.

— Сьогодні ввечері я йду додому,— сказав барон.

— Гаразд, завтра прийду снідати,— відповіла, посміхаючись, Лісбета.

Вона зрозуміла, яка потрібна їй присутність під час родинної сцени, що мала завтра відбутися. Тому вранці вона пішла до Вікторена й розповіла йому про розлуку Гортензії з Венцеславом.

Коли барон о десятій з половиною ввечері вернувся додому, Марієта й Луїза, що вдень чимало попрацювали, замикали як-раз вхідні двері, і Гюло не треба було дзвонити. Дуже роздратований тим, що мусить вдавати чеснотливого, він пішов просто в кімнату до дружини, і крізь непричинені двері побачив, що вона лежить перед розп'яттям, поринувши в молитву, в одній з тих поз, які вкрили славою малярів та скульпторів, що мали щастя відтворювати їх, коли знаходили. Аделіна в захваті казала голосно: „Боже мій, зглянься над ним і просвіти його!..“ Так молилася баронеса за свого Гектора. Перед цим видовиськом, таким відмінним від того, що він покинув, почувши цю фразу, навіяну сьогоднішньою подією, барон зворушено зідхнув. Аделіна обернулась, геть заплакана. Їй так певно здалося, що моління її здійснилось, аж вона схопилася й стиснула свого Гектора в пориві щасливої пристрасти. В Аделіні зникло вже всяке жіноче чуття, горе погасило навіть спогади. В ній було тільки почуття материнства, родинної чести та найчистіша приязнь дружини-християнки до безпутнього чоловіка, отже святе кохання, що переживає все в жіночому серці. Та це й знати було.

— Гекторе!— мовила вона нарешті.— Це ти вернувся до нас? Бог, значить, зглянувся над нашою родиною?

— Люба Аделіно! — відказав барон, заходячи та садовлячи дружину поруч себе на крісло.— Ти найсвятіше створіння, яке я знаю, і я давно вже став негідним тебе.

— Тобі мало-що треба зробити, друже мій,— сказала вона, тримаючи Гектора за руку та тремтячи так дуже, немов нервовий тик у неї був,— мало-що зробити, щоб відновити лад...

Вона не зважилась далі казати, вона почувала, що кожне слово її буде докором, а їй не хотілося турбувати щастя, що потоком лилось в її душу від цього побачення.

— Я прийшов сюди через Гортензію,— вів Гюло.— Це дівчисько своїм нерозважним вчинком може нам більше пошкодити, ніж моя безглузда пристрасть до Валерії. Але побалакаємо про це вранці. Марієта сказала мені, що Гортензія спить, даймо їй спокій.

— Добре,— сказала пані Гюло, і зненацька глибока туга її опанувала.

Вона зрозуміла, що барон прийшов додому не так з бажання побачити родину, як через сторонню справу.

Другого ранку о дев'ятій годині барон, чекаючи дочку, якій сказав прийти, ходив по величезній, немешкальній вітальні, добираючи потрібних доводів, щоб перемогти найзавзятішу упертість — упертість молодої жінки, ображеної і невблаганної, як сама бездоганна юність, що не відає ганебних світських умовностей, бо не знає й світських пристрастей та інтересів.

— Ось я, тато! — сказала тремтячим голосом Гортензія, що від муки вже зблідла.

Гюло сів, взяв дочку за стан і примусив її сісти до себе на коліна.

— Ну, дитино моя,— мовив він, цілуючи її в чоло,— так у родині сварка сталася, і ми нерозумність учинили?.. Не личить це вихованій дівчині. Моїй Гортензії не варт було-б самій зважуватись на таку річ, як кидати дім, кидати дружину не

порадившись з батьком. Коли-б моя люба Гортензія звернулася до своєї доброї, чудової матери, то не довелося-б мені терпіти через неї такого пекучого жалю!.. Ти не знаєш світу, він дуже злий. Можуть сказати, що це чоловік твій відіслав тебе до батьків. Діти, виховані під крильцем у матери, так як ви, довше лишаються дітьми, ніж інші, вони не знають життя! Наївна й молода любов, як от твоя до Венцеслава, ні на що, на жаль, не зважає, її пориви безоглядні. Наше сердечко бунтує, а голова його слухає. Хоч-би й Париж спалити, аби помститись, а про кару й думки нема! Коли старий батько тобі каже, що ти не додержала пристойности, то ти можеш йому повірити; не згадую вже я, якого глибокого болю ти мені завдала, біль цей дуже гіркий, бо ти кидаєш пляму на жінку, якої серця ти не знаєш і яка в гніві своєму може бути страшна... Ох, ти така лагідна, безневинна, чиста, ти ні на що не зважаєш — а тебе можуть зганьбити, ославити. До того-ж, моє янголятко, ти взяла за серйозне якийсь жарт, і я особисто можу поручитися тобі за безневинність твого дружини. Пані Марнеф...

Досі барон, як вправний дипломат, чудово провадив свою намову. Як бачимо, він досконало уникав цього імени, але, почувши його, Гортензія стонулась, мов її вразило.

— Послухай мене, я маю досвід і все обміркував, — вів батько, не даючи дочці говорити. — Дама ця ставиться до твого дружини дуже холодно. Так, ти була жертвою містифікації, зараз доведу тобі це. Слухай, вчора Венцеслав був на обіді...

— Він там обідав?.. — спитала молода жінка, схопившись на ноги та з жахом дивлячись на барона. — Вчора! Прочитавши мого листа?.. Ох, боже мій!.. Чому я в монастир не пішла замість дружитися! Моє життя вже не належить мені, в мене дитина! — додала вона, ридаючи.

Ці сльози вразили пані Гюло в саме серце; вона вийшла з своєї кімнати, підбігла до дочки,

обняла її і почала розпитувати, від горя плутаючи слова.

— От тобі й сльози!..— думав барон.— А як добре все йшло! Що-ж тепер робити з жінками, які плачуть?..

— Дитино моя,— сказала баронеса Гортензії,— послухай батька, він любить нас, атож...

— Ну, Гортензіє, донечко моя люба, не плач, тобі не гарно,— сказав барон.— Ну, будь-же розумненька! Вертайся любенько додому, і я обіцяю тобі, що Венцеслав і ногою не буде в тому домі. Я прошу в тебе цієї жертви, якщо це жертва — простити дрібний огріх коханому чоловікові! Прошу тебе в ім'я свого сивого волосся, в ім'я любови твоєї до матери... Хіба ти хочеш сповнити гіркотою та смутком мої старечі дні?..

Гортензія, мов божевільна, кинулася навколішки перед батьком так безтямно, аж волосся в неї розпустилося, і простягла до нього руки, виявляючи цим жестом увесь свій розпач.

— Батьку, ви вимагаєте від мене життя!— сказала вона.— Візьміть його, коли хочете, але візьміть-же хоч чистим та незаплямовним, я залюбки його вам віддам. Не вимагайте, щоб я вмерла безчесною, злочинною! Я не така, як мати моя, я образ не терпітиму! Якщо я вернуся під подружній дах, то можу задушити Венцеслава в підступі ревнощів, або ще й гірше зроблю. Не вимагайте від мене того, що вище над мої сили. Не ховайте мене живою! бо найменше, що зі мною станеться — це я збожеволю... До божевілля мені рукою подати! Вчора! вчора він обідав у тієї жінки, прочитавши мого листа!.. Інші чоловіки теж так зробили-б?.. Я даю вам своє життя, але хай смерть моя не буде ганебна!.. Його огріх?.. Дрібний!.. Мати дитину від тієї жінки!

— Дитину?— сказав Гюло, ступивши вперед два кроки.— Ну, це вже, безперечно, жарт!

В цю мить увійшов Вікторен із Бетою й спинилися здива перед цим видовиськом. Дочка

лежала в ногах батька. Баронеса мовчала, вагаючись між материнським та подружнім чуттям, обличчя було в неї перекошене, геть у сльозах.

— Лісбето,— сказав барон, схопивши стару дівчину за руку та показуючи їй на Гортензію,— ти можеш допомогти мені. У Гортензії голова закрутилася, вона гадає, що пані Марнеф любить її Венцеслава, а вона просто хотіла мати від нього групу.

— Даліла!— скрикнула молода жінка.— Єдине, що він зробив, відколи ми побралися. Цей добродій не міг працювати для мене, для свого сина, а для тієї негідниці він палко працював... Ох, добивайте мене, батьку, бо кожне ваше слово — удар кинджалом.

Звертаючись до баронеси та Вікторена, Лісбета з жалем знизала плечима й показала їм на барона, якому не було її видно.

— Слухайте, кузене,— сказала Лісбета,— я не знала, що таке пані Марнеф, коли ви попросили мене перебратися до неї і провадити її господарство; та за три роки багато про що дізнаєшся. Це повія, та ще й така розпусна, що в цьому її можна порівняти хіба до її підлого й гидкого чоловіка. Ви дурень, іграшка цих людей, вони вас заведуть туди, де вам і не снилось! Треба вам одверто це сказати, бо ви стоїте край безодні.

Почувши таку мову від Лісбети, баронеса з дочкою глянули на неї так, як дивляться побожні на мадонну, дякуючи їй за порятунок життя.

— Ця жахлива жінка хотіла зруйнувати подружжя вашого зятя — навіщо? Не знаю, бо розум мій надто кволий, щоб розібратися в цих інтригах, таких безпутних, безчесних, підлих. Ваша пані Марнеф вашого зятя не любить, але з помсти хоче, щоб він перед нею плазував. Зараз я повелася з цією негідницею так, як вона цього варта. Це безсовісна куртизанка, я заявила їй, що покидаю її дім, що хочу врятувати свою честь з цього болота. Я довідалась, що моя кузина покинула Венцеслава і прийшла сюди. Ваша Валерія, яку ви маєте за

святу,— причина цієї жорстокої розлуки, як-же могла я лишитися в такій жінки? Наша любенька Гортензія,— сказала вона, багатозначно торкнувши барона за руку,— стала, мабуть, жертвою якогось бажання оцих жінок, що за-ради коштовности якої ладні зруйнувати цілу родину. Не думаю, щоб Венцеслав був винний, але знаю, що він кволий, і не можу ручитися, що він не піддасться такому витонченому кокетству. Рішення моє непохитне. Жінка ця вас погубить, ви на соломі в неї спатимете. Я не хочу навіть з вигляду брати участь в руйнуванні своєї родини—я, що вже три роки силкуюся не допустити до цього. Вас обдурено, кузене. Скажіть твердо, що ви не втручатиметесь у призначення того підлого Марнефа, побачите, що тоді буде! Там добра петля для вас готова про цей випадок.

Лісбета підвела свою кузину й палко її поцілувала.

— Не журись, моя люба Гортензіє,— шепнула вона їй.

Баронеса поцілувала свою кузину Бету з ентузіазмом жінки, що почуває себе відомщеною. Вся родина мовчки стояла круг батька, який чудово розумів, що ця мовчанка означає. Чоло й обличчя його засмикалося від грізного гніву, всі жили налилися, очі почервоніли, лице вкрилося плямами. Аделіна впала перед ним навколішки, схопила його за руки: „Друже, друже мій, зглянься!“

— Я вам гидкий!— сказав барон, не стримавши крику свого сумління.

Всі ми знаємо свої хиби. Ми майже завжди закидаємо своїм жертвам ненависні почуття, які мусить викликати в них помста, і не зважаючи на все лицемірство, наші слова й обличчя це виявляють підчас несподіваної муки, так як признавався колись злочинець на тортурах.

— Наші діти стають, врешті, нашими ворогами,— сказав він, щоб заличкувати своє признання.

— Батьку...— почав Віктореня.

— Все уриваєте свого батька!...—гримким голосом крикнув барон, дивлячись на сина.

— Батьку, вислухайте мене,— сказав Вікторен твердо і ясно, голосом депутата-пуританина.— Я надто добре знаю, як повинен вас шанувати, пощани цієї я не зраджу ніколи, і ви, певна річ, завжди матимете в моїй особі найпокірнішого і найслух'янішого сина.

Кожен, хто буває на засіданнях Палати, пізнає способи парламентської боротьби в цих тягучих фразах, якими заспокоюють обурення й виграють час.

— Ми зовсім не вороги вам — казав Вікторен,— я посварився з своїм тестем, паном Кревелем, через те, що викупив у Вовіне на шістдесят тисяч франків векселів, і гроші ці, мабуть, потрапили до рук пані Марнеф. О, я не ганю вас, батьку,— додав він, відповідаючи на баронів жест,— але хочу тільки приєднати й свій голос до голосу кузини Лісбети і зауважити вам, що, коли відданість моя до вас сліпа, батьку мій, і безмежна, любий батьку, то кошти наші, на жаль, обмежені.

— Гроші!— сказав, падаючи на стільця, пристрасний дід, приголомшений цим міркуванням.— І це мій син! Свої гроші, пане, ви одержите,— мовив він, підводячись.

І пішов до дверей.

— Гекторе!

На цей крик барон обернувся, і дружина раптом побачила його залляте слізьми обличчя; вона оповила його руками з силою розпуки.

— Не йди від нас так... не покидай нас у гніві. Я-ж нічого тобі не сказала!..

Почувши цей величний крик, діти кинулися навколішки перед батьком.

— Ми всі вас любимо,— сказала Гортензія.

Нерухома, як статуя, Лісбета споглядала на цю групу з чудовою посмішкою на устах. В цю мить у передпокій зайшов маршал Гюло, почувся його голос. Родина зрозуміла, як важливо зберегти все

в секреті, і сцена раптом перемінилася. Діти підвелися, кожне силкувалось захвати своє хвилювання.

На дверях Марієта сперечалася з якимсь салдатом, який так напосівся, що куховарка ввійшла до вітальні.

— Пане, полковий фур'єр з Алжира конче хоче з вами поговорити.

— Хай почекає.

— Пане,— шепнула Марієта господареві,— він просив переказати вам тихенько, що справа торкається вашого дядька.

Барон здригнувся, гадаючи, що це гроші йому прислано, яких він уже два місяці просив, щоб сплатити свої векселі; він покинув родину й побіг у передпокій. Побачив там ельзаське обличчя.

— Пан парон Гілот?

— Так...

— Він самий?

— Він самий.

Фур'єр, що підчас розмови цієї нишпорив у підбивці свого кепі, видобув звідти листа, що його барон мерщій розліпив і прочитав таке:

„Небоже мій, прислати сто тисяч франків, що ви просите, я аж ніяк не можу, становище моє неможливе, якщо ви не вживете енергійних заходів, щоб мене врятувати. На шиї в нас сидить королівський прокурор, що розводиться про мораль і белькоче всякі дурниці про адміністрацію. Цього штатського ніяк не вцитькаєш. Якщо військове міністерство буде годуватися з рук чорних фраків, я загинув. Посланця я певен, спробуйте влаштувати його, він був нам у послузі. Не покидайте мене крукам!“

Лист цей був громовим ударом, барон відчув у ньому ті внутрішні чвари, що й досі точаться в алжирському уряді між військовими та цивільними, і мусів негайно-ж заспокоїти рану, що оце об'явилася. Він сказав салдатові прийти завтра, і відпустивши його не без принадних службових обіцянок, вернувся до вітальні.

— Добридень і до побачення, брате!— сказав він маршалові.— Прощайте, діти, прощай, моя люба Аделіно. А ти що гадаєш робити, Лісбето?— спитав він.

— Гадаю в маршала господарювати, бо до кінця життя свого хочу бути вам у послузі, тому або тому.

— Не кидай Валерії, поки я з тобою не побачусь,— шепнув Гюло кузині.— Прощай, Гортензіє, неслух'яночко, будь розважлива, у мене важливі справи наспіли, про твоє замирення пізніше поговоримо. Думай про це, моя добра киценько,— сказав він, цілуючи її.

Він покинув дружину й дітей такий схвилюваний, аж вони злякались.

— Лісбето,— сказала баронеса,— треба довідатись, що це Гекторові трапилось, я ніколи не бачила його в такому стані; лишайся ще дня два-три в тієї жінки; їй він усе каже, і ми таким чином дізнаємось, чого це він раптом переминівся. Не турбуйся, шлюб твій з маршалом ми влаштуємо, бо шлюб цей конче потрібний.

— Ніколи не забуду, яка відважна була ти цього ранку,— сказала Гортензія, цілуючи Лісбету.

— Ти помстилася за нашу матір,— сказав Вікторен.

Маршал цікаво спостерігав вияви приязни, якими ущедряли Лісбету, а вона, вернувшись, розповіла про цю сцену Валерії.

Цей ескіз допоможе безневинним душам зрозуміти те різноманітне спустошення, що чинять панії Марнеф у родинах, та ті способи, якими вони разять бідних чесних жінок, хоч, здається, й не мають з ними жадних стосунків. Але коли перенести в думці цей розбрат до вищих шарів суспільства, до трону, й зважити, чого коштують коханки королів, то можна зрозуміти глибіню вдячності народньої до державців, що подають приклад добрих звичаїв та родинного життя.

Розділ XXVI.

ПОЗОВ БЕЗ ВИДАТКІВ І БЕЗ УТРАТ.

Кожне паризьке міністерство — це містечко, звідки вигнано жінок; але поговорів і наклепів у них стільки, ніби жіноча людність там присутня. За три роки становище пана Марнефа було, мовляв, висвітлене, з'ясоване, і в канцеляріях запитували одне в одного: „Буде чи не буде пан Марнеф наступником пана Коке?“ — точнісінько як у палаті недавно запитували: „Пройде чи не пройде дотація?“ Пильнували найменшого руху в Управі особистого складу, вивідували все в департаменті барона Гюло. Хитрий державний радник привернув на свій бік жертву Марнефогового підвищення, здібного робітника, сказавши йому, що, коли він згодиться робити за Марнефа, то неодмінно буде його наступником, а жити, мовляв, тому недовго. Службовець цей тяг за Марнефа.

Проходячи через свою почекальню, де повно було відвідувачів, Гюло побачив у кутку бліде обличчя Марнефа, і Марнефа викликав першим.

— Що ви хочете в мене просити, мій любий? — сказав барон, ховаючи стурбованість.

— Пане директор, все міністерство з мене глузує, бо вже відомо, що начальник особистого складу поїхав сьогодні вранці у відпустку через стан здоров'я, і не буде його з місяць. Знаємо, що це значить — місяць чекати. Ви з мене посміховисько для ворогів робите, а досить і того, що з

одного боку мене тарабаняють; коли з двох разом, пане директор, то й шкіра лусне.

— Любий Марнефе, треба бути дуже терплячим, щоб дійти мети. Ви не можете бути начальником канцелярії—якщо взагалі ним будете—раніше, як через два місяці. Не можу я в ту мить, коли сам мушу своє становище зміцнити, добиватись скандального підвищення.

— Якщо вас скинуть, то я начальником ніколи не буду,—холодно мовив пан Марнеф.—Призначіть мене, від цього не буде ні гірше, ні краще.

— Так я мушу для вас пожертвувати собою?—спитав барон.

— Якщо буде инакше, то в мене зникне багато ілюзій про вас.

— Занадто вже ви Марнеф, пане Марнеф!..—сказав барон, підводячись та показуючи йому на двері.

— Маю честь кланятись, пане барон,—покійно відповів Марнеф.

— Що за негідник!—подумав барон.—Це нагадує негайний позов про сплату під загрозою відчуження майна.

Через дві години, коли барон кінчав напучувати Клода Віньйона, якого хотів послати до міністерства юстиції розвідати про судову владу, що в районі її пробуває Йоган Фішер, до кабінету пана директора ввійшла Рена й подала йому листа, прохаючи відповіді.

— Посилати Рену! — подумав барон.—Валерія збожеволіла, вона всіх компромітує, разом і призначення того гидкого Марнефа.

Він відпустив особистого секретаря міністра й прочитав таке:

„Ах, друже мій, що я зараз пережила! Якщо три роки я була з тобою щаслива, то дорого за це заплатила! Він прийшов з канцелярії у страшенному гніві. Я знала його бридким, а сьогодні побачила страхітним. Його чотири справжні зуби тремтіли, він загрожував мені своєю гидкою

близістю, якщо я далі тебе прийматиму. Ох, бідний котику, наші двері для тебе тепер замкнені. Бачиш мої сльози, вони падають на папір, лист мій змокрів, чи зможеш ти прочитати його, любий мій Гекторе? Ах, не бачити тебе більше, відмовитись від тебе, коли ти вже став часткою мого життя, коли серце твоє—вірю!—належить мені—це смерть для мене! Подумай про нашого малого Гектора! Не покидай мене, але не ганьби себе для Марнефа, не зважай на його загрози! Ах, я люблю тебе так, як ніколи ще не любила! Пригадую всі жертви, що ти зробив для своєї Валерії—вона не була й не буде ніколи невдячною... ти був і будеш моїм єдиним дружиною. Забудь про тисячу двісті франків ренти, що я просила для любенького малого Гектора, який з'явиться через кілька місяців... я не хочу чогось тобі коштувати. А втім, моє багатство завжди належатиме тобі.

„Ах, коли-б ти любив мене так, як я тебе люблю, мій Гекторе, ти подався-б у відставку, ми покинули-б свої родини, свої неприємності, своє середовище, де стільки ненависти, та оселилися-б з Лісбетою десь у гарному краї—в Бретанії або де ти схочеш. Там ми нікого не бачили-б, і були-б щасливі в далечині від усіх. Твоєї пенсії та мого невеличкого власного капіталу з нас буде досить. Ти стаєш ревнивий—ну то побачиш, що твоя Валерія житиме тільки своїм Гектором, і тобі не доведеться вже гніватись, як бувало. У мене буде тільки одна дитина—наша, будь певен, мій старий, коханий буркуне. Ні, ти й уявити не можеш мого обурення, треба знати, як він зі мною поведився, якою лайкою обкладав він твою Валерію! Слова ці забруднили-б папір, а така жінка, як я, дочка Монкорне, ніколи в житті не повинна була-б чути й одного з них. Ох, як хотілося мені, щоб ти був тоді, щоб він помучився, побачивши моє безтямне кохання до тебе. Батько мій зарубав-би цього негідника, а я можу зробити тільки те, що може жінка—шалено тебе кохати! В такому розпачі,

любов моя, я не можу відмовитись від побачень з тобою. Так, хочу бачитися з тобою потай, що-дня! Такі вже ми, жінки — я хочу помститися разом з тобою. Ради бога, якщо любиш мене, не призначай його на начальника, хай здихає помішником! В цю мить я ще не стямилась, я ще чую його образи. Бета хотіла покинути мене, але зглянулась і лишається ще кілька день.

„Любий мій, я ще не знаю, що робити. Єдина рада, по-моєму, — тікати. Я завжди любила село, Бретань, Ленгедок, все, що ти хочеш, аби тільки можна було вільно тебе любити. Бідний котику, як мені шкода тебе! Ти мусиш вернутись до своєї старої Аделіни, до цього слізного мішка, бо він, певно, сказав тобі, страхіття це, що стерегтиме мене і вдень, і вночі; згадував і про поліцейського комісара! Не приходь! Я розумію, що він здатен до всього в ту хвилину, коли робить зі мною найганебнішу спекуляцію. Тому й хотілося-б мені віддячити тобі за все, чим я твоєї великодушності зобов'язана. Ах, добрий мій Гекторе, я могла кокетувати, здаватись тобі легковажною, але ти не знав своєї Валерії, вона любила тебе мучити, але над усіх тебе вподобала. Ніхто не може забронити тобі приходити до кухні, і я вже влаштую з нею так, щоб ми могли поговорити. Мій добрий котику, напиши мені, ради бога, хоч слово, щоб заспокоїти мене замість твоєї дорогої присутності... (ох, руку дала-б відтяти, аби тільки пригорнутись до тебе на нашому дивані). Лист вплине на мене, як талісман; напиши мені щось, де-б відбилася вся твоя прекрасна душа; листа я тобі поверну, треба бути обережними, я не знаю, де його сховати — він скрізь нишпорить. Словом, заспокой свою Валерію, свою дружину, матір твоєї дитини. Пишати тобі, коли я бачила тебе що-дня! То-ж я кажу Лісбеті: не знала я свого щастя. Голублю мого котика. Люби дуже

„Твою Валерію“.

— А сльози!.. — подумав Гектор, кінчивши листа, — від сліз і підпису не видно.— Як вона почувала себе?—спитав він Рену.

— Пані в ліжкові, у неї судорги,— відповіла Рена.— Нервовий напад скрутив її, як мотузку, сталося це після того, як вона написала. Ох, через сльози це!.. Голос панів аж на вулиці чути було.

Барон, хвилюючись, написав на офіційному папері з друкованим штампом такого листа:

„Заспокойся, мій янголе, він здохне помішником! Думка твоя чудова, ми виїдемо десь далеко з Парижу, ми будемо щасливі з нашим маленьким Гектором; я подамся у відставку, знайду гарну посаду десь на залізниці. Ах, мій друже коханий, я відчуваю, що помолодів від твого листа! О, я знову почну життя і забезпечу, побачиш, долю нашого малого. Коли читав твого листа, без міри палкішого за листи „Нової Елоїзи“, сталося диво— я не думав, що любов моя до тебе може ще збільшитись. Ти побачиш сьогодні ввечері у Лісбети
„Твого до смерти Гектора“.

Рена віднесла цю відповідь, першого листа, що написав барон своєму коханому другові! Такі хвилювання були до пари тим небезпекам, що скупчувались на обрії,—але барон ту хвилину був певен, що йому пощастить відбити вдари, замірені над дядьком його, Йоганом Фішером, і турбувався він тільки про дефіцит.

Одну з особливостей бонопартівської вдачі становить віра в могутність зброї, певність переваги військового над цивільним. Гюло сміявся з королівського прокурора в Алжирі, де панує військове міністерство. Людина лишається тим, чим вона була. Хіба могли забути офіцери королівської гвардії, як виходили зустрічати цю гвардію мери славних імперських міст, імператорські префекти, ці дрібненькі імператори, та вітали її на межі департаментів, якими вона проходила, і віддавали їй царську пошану?

О четвертій з половиною барон простував до пані Марнеф; серце в нього билось, коли йшов сходами, як у юнака, бо він запитував сам себе в думці: „побачу я її, чи не побачу“. Чи міг-же він пригадати вранішню сцену, коли родина його лежала в сльозах коло його ніг? Хіба лист Валерії, назавжди схований у маленькому папіровнику на грудях, не доводив йому, що його люблять більше, ніж найвродливішого юнака? Подзвонивши, нещасний барон почув човгання черевиків та гидке кахикання хворого Марнефа. Марнеф відчинив двері, але-ж зразу став у позицію і показав Гюло на сходи—точнісінько як Гюло був показав йому на двері свого кабінету.

— Ви занадто Гюло, пане Гюло!..—сказав він.

Барон хотів пройти, та Марнеф видобув пістоля й набив його.

— Пане державний радник, такий подляк, як я,—бо ви-ж мене за дуже підлого маєте, правда?—був-би останнім каторжником, коли-б не використав цілком своєї проданої честі. Ви хочете війни, вона буде завзята й немилосердна. Не навертайтеся сюди і не пробуйте пройти: я попередив поліцейського комісара про наші відносини.

І користуючись приголомшенням Гюло, він пхнув його й замкнув двері.

— Що за несвітський негідник!—подумав Гюло, ідучи вгору до Лісбети.—О, тепер я розумію листа! Ми з Валерією покинемо Париж. Валерія моя до кінця моїх днів; вона сплющить мої очі.

Лісбети не було вдома. Пані Олів'є повідомила Гюло, що вона пішла до пані баронеси, сподіваючись застати там пана барона.

— Бідна дівчина! Я й не думав, що вона може так хитрувати, як сьогодні вранці,—думав барон, пригадуючи поведінку Лісбетину по дорозі з вулиці Вано на вулицю Плюме. На розі вулиць Вано та Вавілонської він глянув на Едем, звідки Гіме-ней вигонив його з мечем закону в руках. Валерія стежила за Гюло з вікна; коли той підвів голову,

вона замахала йому хусточкою; але підлий Марнеф збив з дружини чепця й грубо відволік її від вікна. Сльози виступили на очах у державного радника.—Як вона любить мене! як тяжко бачити, що ображають жінку, коли тобі вже близько сімдесяти років!—подумав він.

Лісбета принесла родині добру новину. Аделіна й Гортензія знали вже, що барон, не бажаючи ославити себе перед цілим міністерством, Марнефа на начальника не призначить, і що чоловік цей, ставши Гюлофобом, вижене його. Тому щаслива Аделіна замовила такий обід, щоб він видався її Гекторові кращим, як у Валерії, і віддана Бета допомогла Марієті добитись цього тяжкого результату. Кузина Бета була тут, мов той божок; мати з дочкою їй руки цілували й повідомили її зворушливо й радісно, що маршал згодився взяти її за господиню.

— А від цього, моя люба, вже недалеко й до дружини,—сказала Аделіна.

— Та він і не сказав „ні“, коли Вікторен з ним про це говорив,—додала графиня Стейнбок.

Родина прийняла барона так приязно, так зворушливо й любовно, що він мусів заховати своє горе. На обід прийшов маршал. Гюло лишився й по обіді. Прийшов Вікторен з дружиною. Почали гуляти у віст.

— Давно вже, Гекторе,—поважно сказав маршал,—ти не дарував нас таким вечером.

Ці слова, що сказав старий салдат, який, звичайно, пестив брата, а зараз ніби докоряв йому, справили величезне вражіння. В них почувався глибокий і давній біль серця, що відгукувалось на всі нещастя, про які маршал догадувався. О восьмій годині барон визвався провести Лісбету, пообіцявши вернутись.

— Слухай, Лісбето, він ображає її! — сказав він на вулиці.—Ах, ніколи ще я так її не любив!

— Ах, я й не думала, що Валерія так вас любить! — відповіла Лісбета.— Вона легковажна,

кокетлива, вона любить, щоб до неї лицялися, щоб грали їй комедію любови, як вона каже; але прихильна вона тільки до вас.

— Що вона переказувала тобі для мене?

— Ось що,—вела Лісбета.—Вона, як ви знаєте, була добра з Кревелем, не можна за це гніватись на неї, бо це забезпечило її від злиднів до кінця її життя; але вона ненавидить його, і справа ця вже майже кінчена. Так от, вона зберегла ключа від одного помешкання.

— На вулиці Дофен!—радісно скрикнув Гюло!— За одне це я прощаю їй Кревеля... Я був там, знаю...

— Ось цей ключ,—сказала Лісбета,—замовте такий самий завтра вдень, а коли можете, то й два.

— А потім?..—пожадливо спитав Гюло.

— Завтра я знову прийду до вас обідати, ви й віддасте мені ключа Валерії (бо дядько Кревель може зажадати свого ключа), а після-завтра ви побачитесь і там поладнаєте свої справи. Вам буде цілком безпечно, бо є два виходи. Коли Кревель, у якого, безперечно, звичаї часів Регенства, як він каже, випадково зайде з коридора, ви вийдете через крамницю, і навпаки. Ну, старий злодію, цим ви зобов'язані мені! А ви що для мене зробите?..

— Все, що ти схочеш!

— Ну, так не перешкоджайте моєму шлюбові з вашим братом!

— Ти—маршалка Гюло! Ти—графиня Форцгеймська!—здивовано скрикнув Гектор.

— Аделіна-ж баронеса?..—уїдливо й грізно відказала Бета.—Слухайте, старий розпуснику, ви-ж знаєте, в якому стані ваші справи! Ваша родина може опинитися без хліба, в болоті...

— Це жах мій!—вражено сказав Гюло.

— Якщо брат ваш помре, хто тоді підтримуватиме вашу дружину, вашу дочку? Вдова маршала Франції одержуватиме найменше шість тисяч

франків пенсії, правда-ж? От я й виходжу заміж тільки за тим, щоб прогодувати вашу дружину й дочку, старий безумче!

— Цього я не передбачав!—сказав барон.— Я умовлю брата, бо ми певні тебе... Скажи моєму янголові, що моє життя належить їй!..

І барон, провівши Лісбету на вулицю Ваню, вернувся грати у віст і залишився вдома. Баронеса була на вершкуні щастя,—чоловік її, здавалось, повернувся до родинного життя, бо вранці о дев'ятій ішов до міністерства, о шостій приходив обідати й вечір гаяв серед родини. Двічі водив Адєліну з Гортензією до театру. Мати з дочкою відправили, кінець-кінцем, три подячні молебні й благали в бога зоставити їм чоловіка, батька, якого він їм вернув.

Розділ XXVII.

ДЕ-ДАЛІ, ТО ГІРШЕ.

Якось увечері Вікторен Гюло, коли батько його спати пішов, сказав матері:

— Ну, от і добре, батько вернувся до нас; то ми з дружиною і не шкодуємо своїх грошей, коли й далі воно так буде...

— Вашому батькові незабаром сімдесят років,— відповіла баронеса,— він ще думає про пані Марнеф,— я це примітила,— та незабаром перестане думати—пристрасть до жінок, це не те, що гра, спекуляція або скупість—цьому є кінець.

Прекрасна Аделіна—бо жінка ця й досі була прекрасна, не зважаючи на свої п'ятдесят років та на своє лихо,—помилялася в цьому. Розпусники, ті люди, що їх природа обдарувала дорогоцінною здібністю—любити по-за межами, які вона визначає для любови,—майже завжди бувають молодші від своїх літ. За цей чеснотний час барон тричі був на вулиці Дофен, і там йому ніколи не було сімдесяти років. Понівлене кохання відмоложувало його, і він віддавав Валерії свою честь, свою родину, все, без ніякого жалю. Але Валерія цілком змінилася, вона ніколи не згадувала ні про гроші, ні про тисячу двісті франків ренти їхньому синові; навпаки, пропонувала йому золото, любила Гюло так, як жінка в тридцять шість років любить вродливого студента-правника, дуже бідного, дуже поетичного, дуже закоханого. А бідна Аделіна гадала, що знову здобула свого Гектора! Четверте

побачення коханців було призначене наприкінці третього, точнісінько як колись у Італійській комедії після вистави оповіщалося про завтрашній спектакль. Призначено було на дев'яту годину вранці. Того дня, коли мало статися це щастя, що через нього жагучий старий і погодився жити в родині, коло восьмої години барона викликала Рена. Гюло, боючись катастрофи, вийшов до Рени, що не хотіла йти в помешкання. Вірна покоївка передала баронові такого листа:

„Мій старий буркуне, не йди на вулицю Дофен, наш кошмар хворий, я мушу доглядати його; але будь там о дев'ятій годині ввечері. Кревель у Корбейлі, в пана Леба: я певна, що він не приведе ніякої принцеси в свій домок. Я так тут улаштувалась, що ніч буде моя, і я зможу вернутись раніше, ніж прокинеться Марнеф. Дай мені на це відповідь, бо може твоя печальниця-дружина не дає вже тобі такої волі, як колись. Кажуть, вона така ще гарна, що ти можеш мене зрадити, бо з тебе-ж страшенний розпусник! Спали мого листа, я всього боюся“.

Гюло написав коротеньку відповідь:

„Любов моя, моя дружина, як я тобі й казав, за двадцять п'ять років ніколи не заважала моїм втіхам. Я пожертвував-би для тебе сотнею Аделін! Ввечері о дев'ятій годині я буду в храмі Кревеля й чекатиму своє божество. Хоч-би швидше вже здихав помішник! Тоді ніщо нам не заважало-б—це найпалкіше бажання *„Твоєю Гектора“*“.

Ввечері барон сказав дружині, що їде з міністром працювати в Сен-Клу, що вернеться о четвертій-п'ятій годині вранці, й пішов на вулицю Дефон. Було тоді наприкінці червня.

Мало-хто з людей насправді зазнав у своєму житті жахливе передчуття смерти— до них належать, звичайно, ті, кому пощастило вернутися з ешафоту; але де-хто яскраво переживає цю агонію вві сні, почуває все до кінця, навіть дотик ножа до шиї в ту мить, коли настає разом із днем

пробудження, щоб їх звільнити... Але почуття, що мучило державного радника о п'ятій годині ранку в елегантному й кокетному ліжкові Кревеля, куди перевищувало почуття людини, коли її голову беруть між фатальні дошки перед десятком тисяч глядачів, що пронизують її двадцятьма тисячами вогненних променів. Валерія спала в чарівній позі. Вона була прекрасна, як тільки можуть бути жінки, такі прекрасні, що прекрасними лишаються й сплячи. Тут мистецтво поєднується з природою,—словом, це живий малюнок. В поземому положенні барон пробуваючи, очі його були на три фути від підлоги і, блукаючи ними навмання,—як це й буває в людини, коли вона прокинеться й збирається з думками,—спинились на дверях, розмальованих у квіти рукою Яна, митця, що за славою не гнався. Барон не побачив, як засуджений на страту, двадцять тисяч зорових променів, він побачив тільки один погляд, який буває справді гостріший за десяток тисяч поглядів громадської площі. За це почуття серед цілковитої втіхи, почуття багато рідкосніше, ніж засудженого на страту, багацько сплінетичних англійців заплатило-б, безперечно, дуже дорого. Барон завмер у тому-ж таки поземому положенні, геть чисто обіллявшись холодним потом. Він віри не поймав, але те вбійче око щось бубоніло! За дверима шепотілись.

— Чи не Кревель це задумав зі мною пожартувати!—подумав барон, не мігши вже далі сумніватись, що в храмі хтось є.

Двері розчинились. Величний французький закон, що на об'явах стоїть поруч королівських титулів, з'явився в особі куценького поліцейського комісара та високого мирового судді, яких обох увів добродій Марнеф. Поліцейський комісар, узутий в черевики, пов'язані стрічкою з закаляними бантами, кінчався вгорі жовтим, убогим на волосся черепом, що виявляв веселого й жартівливого хитруна, для якого в паризькому житті немає жадних таємниць.

Очі його світилися крізь скло окулярів спритно й глузливо. Мировий суддя, колишній адвокат, старий прихильник прекрасної статі, заздрив підсудному.

— Вибачте, будь ласка, суворість нашої юстиції, пане барон!—мовив комісар.—Ми прийшли на підставі скарги. Пан мировий суддя був присутній, коли відмикали мешкання. Я знаю, хто ви такий і хто така злочинниця.

Валерія здивовано розплющила очі, верескнула тим криком, що вигадали актриси для тетральних переживань, скорчилась на ліжкові, як середньовічна відьма в сірчаній сорочці на огнищі.

— Смерть!.. мій любий Гекторе, але виправна поліція? О, ніколи!—Вона схопилась, проплила, мов біла хмарка, між трьома глядачами й припала до столу, затуливши обличчя руками.—Пропала я! Смерть!..—крикнула вона.

— Пане,—сказав Марнеф до Гюло,—якщо пані Марнеф збожеволіє, то ви будете не тільки розпусником, а й убійником.

Що може зробити, що може сказати чоловік, спійманий на ліжкові, яке йому не належить навіть по найму, з жінкою, яка належить йому ще менше? Ось що.

— Пане мировий суддя, пане поліцейський комісар,—згорда мовив барон,—подбайте, будь ласка, за нещасну жінку, що її розумові, здається мені, загрожує небезпека... а протокола складете потім. Всі двері, певно, замкнено, вам нема чого боятися втечі ні з її, ні з мого боку, зважаючи на наше становище...

Урядовці скорилися наказові державного радника.

— Ходімо поговоримо, підлий лакею!..—шепнув Гюло Марнефові, беручи його за руку та підводячи до себе.—Не я буду вбійником, а ти! Ти хочеш бути начальником канцелярії і кавалером Почесного Легіону?

— Аж надто, пане директор,—відповів Марнеф, уклоняючись.

— Гаразд, заспокої дружину і виряди цих добродіїв.

— Е, ні!—хитро відказав Марнеф.—Ці добродії повинні скласти протокола про злочин, бо що-ж буде з моєю скаргою без цієї штучки? У вищому уряді з шахрайством і не розминешся. Ви вкрали в мене дружину, а начальником канцелярії мене не зробили. Пане барон, даю вам на це два дні терміну. Ось листи...

— Листи!..— скрикнув барон, уриваючи Марнефа.

— Так, листи, які доводять, що дружина моя вагітна тепер від вас... Розумієте? Ви мусите записати моєму синові ренту, рівну тій, яку байстрюк цей у нього віднімає. Та я буду скромний, це мене аж ніяк не турбує, батьківством я не захоплююсь! Сто луї ренти буде досить. Завтра вранці я буду призначений на посаду пана Коке й заведений у спис кандидатів на орден Почесного Легіону в звязку з липневими святами, або... подам протокола із скаргою до суду. Я ще й милосердний, правда?

— Боже мій! Гарненька жінка!—казав мировий суддя поліцейському комісарові.— Яка втрата для всіх, коли вона збожеволіє!

— Вона аж-ніяк не збожеволіє,—повчально відповів поліцейський комісар.

Поліція завжди буває втіленням сумніву.

— Пан барон Гюло трапив у пастку,— додав поліцейський комісар так голосно, щоб могла почути й Валерія.

Валерія пронизала комісара поглядом, який убив-би його, коли-б погляди могли разити своїм скаженством. Комісар посміхнувся, він теж настав пастку, і жінка в неї спіймалася. Марнеф сказав дружині вернутись до спальні й пристойно одягтися, бо він уже в усіх пунктах дійшов згоди з бароном, який надів халата й вийшов у першу кімнату.

— Панове,— сказав він урядовцям,— нема що просити мені, щоб справа ця лишилась таємною.

Урядовці вклонилися. Поліцейський комісар постукав двічі в двері, увійшов його секретар, сів до столика й почав писати з слів комісара, що тихенько йому диктував. Валерія все гірко плакала. Коли вона прибралась, Гюло пішов у спальню й одягнувся. Тимчасом складено протокола. Марнеф хотів забрати дружину, але Гюло, гадаючи, що бачиться з нею в-останнє, жестом попросив ласки з нею побалакати.

— Пане, пані мені так дорого коштувала, що ви, сподіваюсь, дозволите мені з нею попрощатися, при всіх, розуміється.

Валерія підійшла, і Гюло шепнув їй на вухо: „Нам лишається тільки тікати, але як змовитись? Нас зраджено...“

— Це Рена!—відповіла вона.—Але, друже мій милий, після такої пригоди нам не можна вже бачитись. Мене ославлено. Крім того, тобі казатимуть про мене всяку гидоту, і ти віритимеш...— Барон заперечив жестом.—Ти віритимеш, і я дякуватиму за це богові, бо ти, може, й не шкодуватимеш за мною.

— Він не здохне помішником!—шепнув Марнеф державному радникові, забираючи свою дружину, якій грубо сказав:—Годі пані, я не іграшка вам, не хочу бути дурнем перед іншими.

Валерія, виходячи з Кревелевого домка, так шахрайськи глянула в-останнє на барона, що той подумав, ніби його справді обожнюють. Мировий суддя чемно запропонував руку пані Марнеф і провів її до карети. Барон, що мусів підписати протокола, лишився, геть спантеличений, на самоті з поліцейським комісаром. Коли державний радник підписався, поліцейський комісар хитро на нього глянув поверх окулярів.

— Ви дуже любите цю дамочку, пане барон?..

— Собі на лихо, як ви бачите...

— А коли вона вас не любить?—вів комісар.— Коли вона вас дурить?..

— Про це я довідався отут саме... Ми говорили про це з паном Кревелем...

— А, так ви знаєте, що це домок пана мера.

— Звичайно.

Комісар злегка підійняв капелюха й уклонився старому.

— Ви дуже закоханий, я мовчу,— сказав він.— Я шаную застарілі пристрасті не менше, як лікар— застарілі хвороби... Знаю, що й у пана Нусінгена, банкіра, теж така пристрасть була...

— Це мій друг,— обізвався барон.— Часто й вечеряти доводилось з прекрасною Естер, вона варта тих двох мільйонів, що йому коштувала.

— Ба більше,— сказав комісар.— Ця забаганка старого фінансиста чотирьом душам коштувала життя. О, ці пристрасті, вони як холера...

— Що ви хотіли цим сказати?— спитав державний радник, якому цей натяк не сподобався.

— Навіщо відбирати у вас ілюзії?— відказав поліцейський комісар.— Так рідко буває, щоб вони збереглися у ваші літа.

— Звільніть мене від них!— скрикнув державний радник.

— Потім лікаря проклинають,— відповів комісар, посміхаючись.

— Ради бога, пане комісар!..

— Ну, жінка ця змовилась із своїм чоловіком!..

— О!

— Так буває, пане, два рази з десяти. О, ми на цьому знаємось!

— Чи ви можете довести це спільництво?

— О, передусім чоловік!..— спокійно сказав хитрий комісар, як той хірург, що звик патрати рани.— На його пласкій, жахливій фізіономії так і написана спекуляція. Але чи немає у вас дорогого для вас листа від цієї жінки, де мова йдеться про дитину...

— Він такий для мене дорогий, що я завжди ношу його з собою,— відповів барон Гюло комісарові, риючись у боковій кешені, щоб витягти папіровника, з яким ніколи не розлучався.

— Облиште папіровника на місці,— сказав комісар, грізний, як акт обвинувачення,— лист ось де.

Тепер я знаю все, що хотів знати. Пані Марнеф, мабуть, відомо було, що є в цьому папіровнику.

— Тільки їй самій.

— Так я і думав... От тепер вам і доказ про спільництво цієї дамочки.

— Побачимо! — сказав барон, не ймучи ще віри.

— Коли ми прийшли, пане барон, — вів комісар, — негідник-Марнеф зайшов перший і взяв цього листа із столика, де його поклала, мабуть, дружина. Певно, що про це місце вони між себе умовились, якщо їм пощастить викрасти листа підчас вашого сну; бо лист, що ця дама вам написала, разом з тими, що послали їй ви, на суді грагумуть рішучу роль.

Комісар показав Гюло листа, що його барон одержав через Рену в своєму кабінеті в міністерстві.

— Він належить до справи, — сказав комісар, — віддайте мені його, пане.

— Ну, пане, — сказав Гюло, змінившись на обличчі, — ця жінка — це розрахована розпуста, тепер я певен, що в неї троє коханців.

— Це й видно, — сказав поліцейський комісар. — Ах, не всі вони бігають по вулиці. Коли діло це провадиться, пане барон, у екіпажах, по салонах чи в своїй хаті, то тут ідеться не про франки й не про сантими. Панна Естер, про яку ви згадували і яка отруїлася, пожерла мільйони. Повірте мені, пане барон, і покиньте цю справу. Дорого вона вам коштуватиме. За тим шахраєм закон... Коли-б не я, то жіночка ця знову-б вас закрутила.

— Дякую, пане, — сказав державний радник, силкуючись зберегти свою поважність.

— Зараз замкнемо помешкання, фарс зіграно, а ключа ви віддасте панові меру.

Гюло вернувся додому геть пригнічений, аж майже непритомний, опанований найчорнішими думками. Він розбудив свою благородну, свою святу й чисту дружину й кинув їй у серце свою

трьохрічну історію, ридаючи, мов дитина, в якій відняли цяцьку. Ця сповідь старого з молодим серцем, ця жахлива й разюча епопея зворушила душу Аделіни й разом викликала в неї палку радість; вона подякувала небу за цей останній удар, бо бачила, що чоловік її назавжди лишиться в родинному лоні.

— Мала рацію Лісбета! — сказала пані Гюло тихо й без недоречних докорів, — вона наперед нам це казала.

— Так! Ах, коли-б я послухався її замість гніватися того дня, коли хотів намовити Гортензію вернутися додому, щоб не компромітувати репутації цієї... Ох, люба Аделіно, треба Венцеслава рятувати! Він угруз у це болото по шию!

— Мій бідний друже, з міщанкою тобі не краще повелося, як і з актрисами, — сказала Аделіна.

Баронеса була налякана переміною, що сталася з її Гектором; коли вона бачила його нещасним, змученим, пригніченим від стражданнів, то вся оберталась у ласку, в жалощі, в любов і ладна була-б кров свою віддати, аби Гектор був щасливий.

— Лишайся з нами, любий Гекторе. Скажи мені, що вони роблять, жінки оті, щоб так тебе причарувати; я спробую... чому-ж ти не зробив мене такою, як тобі подобається? Хіба мені розуму бракує? Кажуть, я ще така гарна, що до мене можна й лицятись.

Багато-хто з заміжніх жінок, прихильних до своїх обов'язків та своїх чоловіків, може тут подумати, чому ці люди, такі міцні та добрі, такі жалісливі до різних паній Марнеф, не беруть своїх жінок, надто коли вони подібні до баронеси Аделіни Гюло, за мету своїх фантазій та своєї жаги. Це належить до найглибших таємниць людської організації. Любов, ця безмежна духовна жага, ця мужня й сувора насолода великих душ, і втіха, цей вульгарний вуличний крам — це два різні обличчя того самого факту. Жінка, що задовольняє ці два

широченні потяги різного роду, також рідкосна в статі, як великий генерал, великий письменник, великий митець, великий винахідник у цілій нації. І велична, і ница людина, і Гюло, і Кревель, однаково почувають потребу ідеалу й потребу втіхи, всі пускаються шукати цю таємничу двуликість, цю рідкість, що буває здебільшого твором на два томи. Оце шукання є розпуста, породжена самим суспільством. Безперечно, шлюб треба розуміти як подвиг, він є життя з усіма трудами й суворими обопільними жертвами. На розпусниках, цих шукачах скарбів, лежить не менша вина, ніж на інших злочинцях, яких карають суворіше. Міркування це моральної мети не має, воно тільки пояснює багачко незрозумілих нещасть. Але в сцені тій є багато повчального, ще й багатьма сторонами.

Барон подався мерщій до маршала, принца Вісембурзького, якого висока протекція була йому єдиним порятунком. Тридцять п'ять років старий вояка допомагав йому, то-ж він знав у нього всі ходи й виходи й міг пройти до нього вранці.

— А, добридень, любий Гекторе! — мовив цей великий і добрий воєвода. — Що це вам? Ви ніби стурбовані. Сесія-ж уже кінчилась. На одну менше! Я говорю тепер про це, як колись про наші бої. Слово чести, здається газети теж звуть оці сесії парламентськими боями.

— Справді, мали ми клопоту, маршале; але таке вже лихо нашого часу! — сказав Гюло. — Що-ж поробиш! Так уже на світі ведеться. Кожна доба має свої невігоди. Найбільше лихо 1841 року те, що ні королівська влада, ні міністри не вільні в своїх діях, як був колись імператор.

Маршал скинув на Гюло тим орлиним поглядом, якого гордощі, ясність і проникливість свідчили, що, не зважаючи на літа, ця велика душа й досі лишилась міцною та мужньою.

— Ти щось хочеш від мене? — весело спитав він.

— Мушу просити у вас, як особистої ласки, — підвищити одного з моїх урядовців до посади

начальника канцелярії і призначити його кавалером Легіону...

— Як його прізвище? — сказав маршал, кинувши на барона блискавичний погляд.

— Марнеф!

— У нього гарна дружина, я бачив її на весіллі твоєї дочки... Якби Рожер... та Рожера тут немає. Гекторе, сину мій, справа торкається твоєї втіхи. Як, ти ще й досі гуляєш? А, ти робиш честь імператорській гвардії! От що значить служити в інтендантстві — ти маєш запаси!.. Покинь цю справу, мій хлопчику, вона занадто любовна, щоб плутати в неї міністерство.

— Ні, маршале, це погана справа, бо може кінчитися судом; чи ви хочете під судом мене побачити?

— Ах ти чорт! — скрикнув маршал стурбовано. — Розкажуй.

— Та я зараз у становищі лиса, пійманого в пастку... Ви завжди були такий добрий до мене, що й тепер ласкаво визволите мене з цього ганебного становища.

Гюло як-найдотепніше і як-найвеселіше переповів свою нещасну пригоду.

— Чи захочете ви, принце, — сказав він наприкінці, — що брат мій, якого ви так любите, помер від горя, щоб ославлено одного з ваших директорів, державного радника? Мій Марнеф — негідник, через два-три роки ми дамо йому відставку.

— Як ти легко говориш про два-три роки, мій любий!.. — сказав маршал.

— Але-ж принце, імператорська гвардія безсмертна.

— Тепер я лишився єдиним маршалом від першого призначення, — сказав міністр. — Слухай, Гекторе. Ти не знаєш, який я прихильний до тебе, зараз побачиш це! Того дня, як я покину міністерство, ми покинемо його вкупі. Ах, ти не депутат, мій друже! Багацько-хто заздрить на твою посаду, і коли-б не я, не мав-би ти її. Так, багацько

списів я зломив, обороняючи тебе... Гарзд, я уволю твої прохання, бо було-б занадто жорстоко допустити тебе до лави підсудних у твої літа й з твоїм становищем. Але ти занадто нехтуєш своєю репутацією. Якщо це призначення наробить шелесту, то це на нас окошиться. Мені байдуже, а для тебе це буде ще один шпичок у ногу. На майбутній сесії ти злетиш. Твою посаду виставлено ніби приманою для п'яťох або й шістьох впливових осіб, і ти не втратив її досі тільки завдяки моїй вправній підтримці. Отже, того дня, коли ти візьмеш відставку й посада твоя буде заміщена, у нас буде п'яťеро незадоволених і один щасливий, а якщо дамо тобі змогу продержатись так-сяк ще два-три роки, то матимемо проти себе і всі шестеро голосів. На раді сміятися почали й визнали, що стариган, як вони кажуть, добре таки опанував парламентську техніку. Кажу ц е тобі одверто. А втім, ти сивієш... Щасливий-же ти, що й досі можеш плутатись у таких справах! Де той час, коли в підпоручника Котена були коханки!—Маршал подзвонив.—Треба знищити того протокола!—додав він.

— Ви поводитесь, ваша високість, як батько, я не зважувався казати вам про свою турботу.

— Мені все хочеться, щоб Рожер тут був,— скрикнув маршал, коли ввійшов його пристав, Мітуфле,—я хотів по нього послати. Ідїть собі, Мітуфле. І ти йди, старий мій товаришу, іди наготуй те призначення, я його підпишу. Але цей підлий інтриган не довго тішитиметься плодами своїх злочинів, він буде під доглядом і за найменшу помилку йому скрутять голову. Тепер, коли ти вже врятувався, любий Гекторе, бережись і за себе. Не обридай своїм друзям, призначення тобі пришлють сьогодні вранці, і хлопець твій буде кавалером!.. Скільки тобі років?

— Через три місяці буде сімдесят.

— Ну й молодець-же ти! — сказав, посміхаючись, маршал.— Ти сам ще варт підвищення, але-ж, бий його гармата! — це тобі не за Луї XV!

Такий був наслідок товаришування, що об'єднує славні рештки наполеонівської фаланги — вони й досі почувають себе ніби в таборі, почувають себе зобов'язаними захищати одне одного від і проти всіх.

— Ще одна така ласка, — подумав Гюло, йдучи двором, — і я пропав.

Нещасний урядовець пішов до барона Нусінгена, якому був винен уже незначну суму, і спромігся позичити в нього сорок тисяч франків, ще на два роки заставивши свою платню; але барон поставив умову, що, в разі відставки Гюло, законна частина пенсії буде повернута на сплату цієї суми, аж поки не покриті будуть відсотки й капітал. Цю нову угоду зроблено, як і першу, на ім'я Вовіне, якому барон підписав на дванадцять тисяч векселів. Другого дня фатальний протокол, скаргу Марнефа — все знищено. Скандальне підвищення добродія Марнефа, мало й помічене у хвилюванні липневих свят, не викликало в газетах жадної статті.

Розділ XXVIII.

ВЕЛИЧНА КУРТИЗАНКА.

Лісбета, посварившись про око людське з панією Марнеф, оселилася в маршала Гюло. Через десять день після цієї події відбувся перший оклик про шлюб старої дівчини з славетним дідом, якому Аделіна, щоб добитися згоди, розповіла про фінансову катастрофу, що Гекторові трапилась, попросивши ніколи не говорити про це баронові, бо він, казала вона, був похмурий, дуже пригнічений і дуже змучений... „Ох, старий уже він!“— додала вона. Отже, Лісбета святкувала перемогу! Вона осягала свою мету, її план мав здійснитися, її ненависть задовольнялась. Вона загодя тішилась щастям панувати в родині, яка так довго зневажала її. Вона обіцяла собі бути захистницею своїх захистників, янголом-охоронцем, що врятує зруйновану родину, вона називала себе „панією графинею“ та „панією маршалкою“, уклоняючись сама собі перед дзеркалом. Аделіна з Гортензією кінчатимуть своє життя в скруті, в боротьбі з злиднями, а кузина Бета буде прийнята в Тюільрі й тронуватиме в світі.

Але жахлива подія скинула стару дівчину з суспільних верховин, де вона так гордо мостилась.

Того самого дня, як цей перший оклик відбувся, до барона з'явився з Африки ще один посланець. З'явився другий ельзасець, віддав листа, допевнившись, що дає його баронові Гюло, і лишивши свою адресу, покинув високого уря-

довця, що був приголомшений від перших-же рядків цього листа.

„Небоже, цього листа ви одержите, за моїм обрахунком, сьомого серпня. Коли покласти три дні на те, щоб ви могли вислати нам допомогу, якої ми просимо, та ще два тижні, щоб вона до нас дійшла, то матимемо перше вересня.

„Якщо це зробиться в термін, то ви врятуєте честь і життя вашого відданого Йогана Фішера.

„Ось чого вимагає урядовець, якого ви дали мені в спільники — бо сам я, здається, можу потрапити під суд або до військового трибуналу. Ви розумієте, що Йогана Фішера ніколи до жадного суду не потягнуть, він сам краще піде до суду божого.

„Урядовець ваш здається мені дуже непевним, здатним нам скомпромітувати; але він розумний, як шахрай. На його думку, ви мусите кричати голосніше за всіх і прислати до нас інспектора, спеціального комісара з дорученням знайти злочинців, викрити зловживання й суворо за них покарати; але передусім він повинен заступити нас від трибуналу й викликати конфлікт.

„Якщо комісар ваш наспіє до першого вересня з відповідним від вас наказом і якщо ви пришлете нам двісті тисяч франків, щоб поповнити в коморах все те, що, як ми кажемо, лежить по далеких сховищах, тоді ми вийдемо чистими й бездоганними рахівниками.

„Ви можете довірити салдатові, що віддасть вам цього листа, переказ моєму наказові на алжирський банк. Це людина певна, родич мій, він не буде дошукуватись, що саме він везе. Прошу вжити заходів, щоб вирядити цього хлопця назад. Коли ви нічого не зможете зробити, то я охоче помру за того, кому ми зобов'язані щастям нашої Аделіни“.

Прикrostі й втіхи кохання, та катастрофа, якою кінчилась любовна його кар'єра, заважали були баронові Гюло подумати про бідного Йогана

Фішера, хоч перший його лист уже певно віщував про небезпеку, яка стала тепер такою пильною. Барон у страшному хвилюванні вийшов із їдальні у вітальні впав знеможений на канапу. Він був приголомшений, безпам'ятний, мов після важкого падіння. Вступив очі в розетку на килимі, забувши, що тримає в руці фатального Йоганового листа.

Аделіна почула з своєї кімнати, що дружина її повалився на канапу, як бездушна маса. Цей шепелест був такий надзвичайний, що вона подумала про апоплексичний удар. Вона глянула крізь двері в дзеркало, охоплена тим жахом, що забиває подих та припинає до місця, і побачила, що її Гектор завмер у безтямній поставі. Баронеса вийшла навшпиньки, Гектор не почув нічого, вона підійшла до нього, побачила листа, взяла його, прочитала й затремтіла всім тілом. Вона пережила тут жорстоке нервово збурення, якого слід лишається в тілі назавжди. Через кілька днів вона почала страждати на постійний нервовий дріж, але зараз, коли минулось перше вражіння, потреба діяти надала їй сили, що повстала з найглибших джерел її життєвого єства.

— Гекторе! Ходімо до мене в кімнату,— сказала вона ледве чутно.—Щоб дочка тебе не побачила в такому стані! Ходімо, друже, ходімо.

— Де знайти двісті тисяч франків? Я можу добитися, щоб за комісара послали Клода Віньона. З нього розумний і спритний хлопець... Це справа двох днів... Але двісті тисяч франків— у сина їх немає, його будинок заставлений за триста тисяч франків. У брата хіба-що набереться тридцять тисяч заощаджень. Нусінген тільки посміється з мене!.. Вовіне?.. Він не дуже ласкаво позичив мені десять тисяч франків, щоб доповнити суму, яку треба було дати синові того негідника-Марнефа. Ні, нічого не вдієш, треба мені йти до маршала, признатися йому до всього, вислухати від нього, що я шахрай, прийняти вся його лайку й потім пристойно покинути справи.

— Але-ж, Гекторе, це вже не тільки руїна, це ганьба!— сказала Аделіна.— Мій бідний дядько покінчить із собою. Убивай нас, ти маєш на це право, але не будь душогубом! Прибадьорись, рада знайдеться.

— Жадної!— сказав барон.— Ні в кого в уряді не знайдеться двісті тисяч франків, хоч-би треба було ціле міністерство рятувати! О, Наполеоне, де ти?

— Дядько мій! Бідолаха! Гекторе, не можна допустити, щоб він згинув у ганьбі!

— Хіба-що одна рада є,— сказав він,— але... дуже непевна... Так, Кревель з дочкою на ножах... Ах, у нього грошей багато, тільки він міг-би...

— Стривай, Гекторе, хай уже краще дружина твоя загине, ніж гинути нашому дядькові, твоєму братові й родинній честі!— сказала баронеса, яку мов осяяло.— Так, я можу врятувати вас усіх... Ох, боже мій, яка ганебна думка, як могла вона спасти мені в голову?

Вона склала руки, впала навколішки й проказала молитву. Підвівшись, вона побачила на обличчі в чоловіка таку божевільну радість, що диявольська думка знову до неї вернулася, і тоді її опанувала безтямна туга.

— Ну, друже мій, до міністерства,— скрикнула вона, прокинувшись із цього сцепеніння,— спробуй послати комісара, це потрібно. Обведи маршала! А коли вернешся о п'ятій годині, то може знайдеш... так, знайдеш двісті тисяч франків! Твоя родина, твоя гідність, як людини й як державного радника та адміністратора, твоя честь, твій син — усе буде врятоване, але твоя Аделіна загине і ти ніколи її вже не побачиш. Гекторе, друже мій,— сказала вона, стаючи навколішки, стискуючи йому руку та цілуючи,— благослови мене, попрощайся зі мною!

Сцена ця була така тяжка, що Гюло, підводячи дружину й цілуючи її, сказав:

— Я не розумію тебе.

— Коли-б ти розумів,— відповіла вона,— я померла-б від сорому й мені не стало-б сили збити цю останню жертву.

— Накрито, пані,— сказала, ввійшовши, Марієта.

Гортензія прийшла привітатись із батьками. Треба було йти снідати й заличкувати свій настрій.

— Ідіть снідати без мене, я зараз!— сказала баронеса.

Вона сіла до столу й написала такого листа:

„Любий пане Кревель, маю до вас прохання, чекаю вас сьогодні вранці й покладаюсь на вашу, відому мені, чемність, що ви не примусите довго себе чекати.

„До послуг готова

„Аделіна Гюло“.

— Луїзо,— сказала вона доччиній покоївці, що подавала до столу,— сходіть до швайцара, хай негайно віднесе цього листа на адресу й спитає відповіді.

Барон, що читав газети, подав дружині одну республіканську газету, показуючи їй на статтю, і сказав:

— Чи встигнемо? Ось стаття, одна з тих жахливих заміток, якими газети натякають на свої політичні наміри.

„Один з наших кореспондентів повідомляє нам з Алжира, що в інтенданстві Оранської провінції викрито такі надужиття, що довелося справу передати до суду. Хабарництво очевидне, винуватці відомі. Якщо кара не буде сувора, то ми й далі втрачатимо більше людей через надужиття, що позначається на їхньому харчуванні, ніж гине їх від арабської зброї та давучого клімату. Чекаємо нових відомостей, щоб висвітлити далі цей сумний факт.

„Тепер нас не дивує страх, що його викликає запровадження в Алжирі преси, як розуміє її Хартія 1830 року“.

— Зараз одягаюсь і йду до міністерства,— сказав барон, устаючи з-за столу;— час надто

дорогий, від кожної хвилини належить життя людини.

— Ох, мамо, немає вже надії!—сказала Гортензія.

І, не здолаючи стримати сліз, вона подала матері „Мистецький Журнал“. Пані Гюло побачила гравюру з групи графа Стейнбока „Даліла“ з підписом унизу: „Належить пані Марнеф“. З перших же рядків у статті, підписаній літерою „В“, знати було хист та ласкавість Клода Віньойна.

— Бідна дівчино...—сказала баронеса.

Налякана майже байдужим голосом матері, Гортензія глянула на неї, побачила на обличчі в неї вираз такого горя, перед яким їй власне лихо мусіло збліднути, й поцілувала матір, сказавши:

— Що тобі, мамо? Що сталося? Невже можна бути ще нещаснішим, ніж ми зараз?

— Дитино моя, мені здається, що проти теперішньої моєї муки всі колишні жахливі страждання нічого не варті. Коли-ж буде кінець моїм мукам?

— На небі, мати моя!—поважно сказала Гортензія.

— Ходімо, янголе мій, допоможеш мені одягнутися... та ні. Не хочу, щоб ти клопоталась цим туалетом. Пошли мені Луїзу.

В своїй кімнаті Аделіна почала роздивлятися на себе в свічадо. Вона сумно й цікаво на себе споглядала, питаючи сама себе: „Чи я гарна ще?.. Чи можна ще мене бажати?.. А зморшок немає“?..

Вона підняла своє чудове біляве волосся й відкрила скроні. Тут усе було свіже, як у дівчини. Аделіна й далі пішла, вона відкрила плечі й лишилася вдоволена, аж з-горда поворухнулась. Краса чудових пліч найдовше лишається в жінки, надто коли життя її було чисте. Аделіна пильно добрала всі частини свого одягу, але побожна й чеснотлива жінка і в одежі лишилась чеснотливою, не зважаючи на дрібні кокетні хитрощі. До чого ті новісінькі, сірі шовкові панхочи, ті отласні відкриті й стрічками пов'язані черевики, коли вона аж ніяк

не зналася на мистецтві виставити в рішучу мить гарну ніжку, трохи піднявши при цьому сукню, щоб відкрити обрії для бажання! Вона наділа свою найкращу серпанкову сукню в квітки, декольтовану й з короткими рукавами; але злякавшись своєї голизни, прикрила чудові руки світлими газовими чохлами, а груди й плечі запнула вишиваною хусткою. Англійська зачіска видалася їй надто визивною, і вона погасила цю запальність дуже гарненьким чепцем; але чи зуміла-б вона — в чепці чи без нього, — грати золотавими кучерями, щоб відтінити свої тонкі руки, щоб захопити ними?.. Ось яка була в неї косметика: від свідомости своєї злочинности, від приготовин до обмисленого наперед гріха цю святу жінку охопила жорстока пропасниця, що на мить вернула їй юнацький блиск. Очі її блищали, обличчя палало. Замість бути спокусливою, вона виглядала ніби безсоромною, і сама цього вжахнулась. Аделіна була впросила Лісбету розповісти про обставини зради Венцеслава й довідалась, собі на велике диво, що пані Марнеф за один вечір, за одну мить стала коханкою замороженого митця.

— Як-же роблять це ті жінки? — спитала тоді баронеса в Лісбети.

Цікавість чесних жінок у цій справі незрівняна, їм хотілося-б володіти принадами Пороку й лишитися чесними.

— Таке вже їхнє діло — спокушати, — відповіла кузина Бета. — Чи бачиш, моя люба, Валерія той вечір була така, що й янгол піддався-б.

— Розкажи-ж мені, як вона це зробила?

— В цьому ділі теорії немає, сама практика, — глузливо сказала Лісбета.

Баронеса, пригадуючи цю розмову, хотіла порадитися з кузиною Бетою, але часу бракувало. Бідна Аделіна, не вмючи вигадати якоїсь мушки, не вмючи приколотися трояндового бутона посеред корсажу та добрати для одягу свого хитрощів, що збуджують у чоловіків приборкані бажання,

була одягнена тільки дбайливо. Щоб бути куртизанкою, самого бажання замало! Жінка — це чоловіків суп, жартома сказав Мольєр устами розважливого Гро-Рене. Це порівняння припускає якусь кулінарну вмільсть у коханні. Чеснотлива й гідна жінка буде, в такому разі, гомеричною стравою, засмаженим на огнищі м'ясом. А куртизанка буде твором Карема ¹⁾ з усіма його присмаками, прянощами та витонченістю. Баронеса не могла, не вмїла подати свої білі груди на розкішному гіпюровому тарелі, як робила це пані Марнеф. Їй невідома була таємниця певних поз, вражіння від певних поглядів. Нарешті, вона не знала й секрету власного чару. Благородна жінка може собі до сходу крутитися, а ні чим не вразить знавецьке око розпусника. Бути для всіх чесною і неприступною, а для дружини робитись куртизанкою — це значить бути геніальною жінкою, а таких мало. В цьому полягає таємниця довгих прихильностей, нез'ясовних для жінок, що позбавлені цих подвійних і чудових здібностей. Уявіть пані Марнеф чеснотливою!.. це буде маркіза де-Пекер! Таких великих і славетних жінок, таких прекрасних чеснотливих Діян із Пуатьє — під ліком.

Отже, сцена, котрою був почався цей поважний і страшний нарис паризьких звичаїв, знову повновлювалась з тією глибокою відміною, що через злидні, напроороковані тоді від капітана буржуазної міліції, ролі в ній перемінились. Пані Гюло чекала Кревеля з тими самими намірами, які, тому три роки, були примусили його приїхати, посміхаючись парижанам з височини свого „мілорда“. Нарешті — дивна річ! — баронеса була вірна собі, своїй любові, дарма що зважилась на саму найгрубішу, як на де-яких суддів, невірність, а саме, на невірність, невиправдану поривом жаги.

— Що робити, щоб бути панією Марнеф! — думала вона, почувши дзвінок. — Вона здушила

---

¹⁾ Славетний кухар.

сльози, пропасниця запалила їй обличчя, вона пообіцяла сама-собі поводитись справді по-куртизанськи, бідне й благородне створіння!

— Якого чорта треба від мене героїській баронесі Гюло? — думав Кревель, ідучи великими сходами.— Ага, це вона хоче побалакати зі мною про мою сварку з Селестіною та Віктореном, але я не здамся!..

Ввійшовши до вітальні, де провела його Луїза, він подумав, глянувши на убозство житла (стиль Кревеля): „Бідна жінка!.. От вона й нагадує ті прекрасні картини, що їх нетямуща в малярстві людина на горище викинула“. Бачивши Кревель, що міністр торгівлі, граф Попіно, купує картини та статуї, він теж хотів уславитись по-між паризькими меценатами, яких любов до митців полягає в тому, щоб купувати твори за безцінь.

Аделіна граційно посміхнулась Кревелеві й показала йому на стільця коло себе.

— От я й до ваших послуг, прекрасна дамо, — сказав Кревель. Пан мер, зробившись політиком, почав ходити в чорному. Його обличчя ясніло над цією одежою, як повний місяць над завісою темних хмар. Сорочка, прикрашена трьома великими перлинами по п'ятьсот франків кожна, промовляла про високий розвиток його... огруддя, і він казав: „В мені знати майбутнього атлета трибуни!“ На широких мужицьких руках у нього ще зранку були рукавиці. Його лаковані чоботи свідчили про однокінне брунате купе, яким він приїхав. За три роки Кревель з честолюбства змінив свою позу. Як і великі художники, він дійшов тепер свого другого способу. У великосвітському товаристві— у принца Вісембурзького, у префектурі, в графа Попіно і т. ин.— він незмушено тримав капелюха в руці, як навчила його Валерія, а великого пальця другої руки кокетливо застромляв у виріз жилета, ще й головою та очима манірівся. Цією другою позицією він був зобов'язаний Валерії, яка, ніби-то бажаючи відмолодити свого мера, наділила його ще однією смішністю.

— Я просила вас прийти, добрий і любий пане Кревель,— схвильовано сказала баронеса,— в одній надзвичайно важливій справі...

— Догадуюсь, пані,— хитро відповів Кревель,— але ви просите неможливого... О, я не з варварів-батьків, не з тих людей, що задубіли з голови до п'ят у своїй скупості, як казав Наполеон. Вислухайте мене, прекрасна дамо. Якби діти мої руйнувалися для себе, я-б подав їм допомогу, але забезпечувати вашого чоловіка, пані?— це те саме, що наповнювати бочку Данаїд! Заставити будинок за триста тисяч франків за-для не-виправного батька! У них, бідолах, нічого немає, а вони-ж і не погуляли! Тепер вони житимуть з того, що заробить Вікторен у суді. Хай-же по-бреше ваш синок!.. Ах, він мусів бути міністром, цей докторець, наша спільна надія! Добрий буксир, що по-дурному на мілизну сідає, бо, коли-б він позичався, щоб висунутись, коли-б він заборгувався, щоб депутатів почастувати, щоб здобути голосів та збільшити свій вплив, то я-б йому сказав: „Ось мій гаман, тягни, мій друже!“ Але платити за таткові безумства, за безумства, які я вам пророкував! Ох, через батька йому ходу до влади немає... От я так буду міністром...

— Ох, любий Кревелю, справа не про дітей наших, щиросердних бідолах!.. Якщо серце ваше закриється для Вікторена з Селестіною, то я їх так любитиму, що, може, й пощастить мені зм'якшити гіркоту вашого гніву в їхніх прекрасних душах. Ви караєте своїх дітей за добре діло.

— Так, за добре діло, тільки погано зроблене! Це на півзлочин!— мовив Кревель, дуже вдоволений з цього слова.

— Робити добро, мій любий Кревелю,— вела баронеса,— це не значить брати гроші з повного гаманця! Це значить терпіти нестатки через свою щирість, це значить страждати від свого добродійства! Це значить сподіватись невдячності! Небо не визнає милосердя, яке нічого не коштує...

— Святі, пані, можуть собі йти до шпиталю, вони знають, що для них це двері до раю. А я чоловік світський, бога боюся, але ще більше боюся пекла злиднів. Бути без су—це останній ступінь нещастя за нашого теперішнього громадського ладу. Я чоловік свого часу, шаную гроші...

— З світського погляду ви маєте рацію,—мовила Аделіна.

Вона була за тридев'ять земель від потрібної їй теми й почувала себе, як святий Лоренцій на розпеченому вугіллі, згадуючи за свого дядька, бо їй уявлялось, що він стріляє в себе з пістоля! Вона потупила очі, потім підвела їх на Кревеля повними янгольської лагідности, а не визивної сласности, такої вправної у Валерії. Три роки тому вона зачарувала-б Кревеля цим чудовим поглядом.

— Я знала вас щедрішим...— сказала вона.—Ви казали колись про триста тисяч франків, так як кажуть вельможі...

Кревель глянув на пані Гюло, що була як лілея наприкінці свого квітування, і в голові йому промайнули непевні думки; але він так шанував цю святу істоту, що пригнітив ці підозри в розпутницькій частині свого серця.

— Пані, з того часу я не змінився, але колишній негоціант був і мусить бути вельможею методичним, ощадливим, мусить у все запроваджувати лад. Можна відкрити рахунок розвагам, можна їх кредитувати, жертвувати на цю статтю певні прибутки, але порушувати капітал!.. це вже безумство. Діти мої матимуть усе своє добро, майно материне й моє, але-ж вони, певно, не хочуть, щоб батько їхній нудився, перекинувся на ченця та на мумію!.. Жити мені радісно! Я весело пливу за водою. Виконую всі обов'язки, що накладає на мене закон, серце та родина, а також і свої фінансові справи пильно проваджу. Хай діти мої теж отак живуть, я буду вдоволений; за теперішні мої безумства — бо вони таки є — платять тільки

гави¹⁾ (вибачте, ви не знаєте цього біржового виразу), так що дітям нема чим мене попрікати, після смерти моєї вони ще добрі гроші візьмуть. Ваші діти не можуть похвалитися цим про свого батька, який гульнею і свого сина, і мою дочку руйнує...

Чим далі, то все більше відходила баронеса від своєї мети...

— Ви дуже гніваєтесь на мого чоловіка, мій любий Кревелю, а проте були-б найкращим його другом, коли-б дружина його перед вами схибила...

Вона палко глянула на Кревеля. Але зробила це так, як колись Дюбуа, що занадто вже регента стусанами почастував — вона надто прикидалась, і розпусні думки так жваво заворушилися у колишнього парфюмера, аж він подумав: „Чи не хоче вона, бува, помститись над Гюло?.. Чи може я краще для неї виглядаю мером, аніж національним гвардійцем?.. Химерні-ж оті жінки!“ І він став у свою другу позицію, дивлячись на баронесу з виразом часів Регенства.

— Можна подумати, — провадила вона, — що ви мститесь над ним за чесноту, яка вам не піддалася, за жінку, яку ви любили так... що... ладні були її купити, — додала вона тихенько.

— За божественну жінку, — відповів Кревель, багатозначно посміхаючись баронесі, що в неї очі потупились і вії звогчилися, — бо зазнали-ж ви лиха!.. за три роки... га, красуне моя?

— Не згадуймо за мої муки, любий Кревелю, вони перевищують людську силу. Ах, коли-б ви ще любили мене, то вирятували-б мене з безодні! Так, я в пеклі! Царевбійники, яких залізом пекли, яких кіньми шматували, були щасливцями проти мене, бо їм тільки тіло втинали, а в мене серце кіньми шматують...

Рука Кревеля покинула розріз у жилеті, капелюха він поклав на столика, вийшов із позиції

---

¹⁾ Gogo — довірливі капіталісти, яких легко обдурити.

посміхався! Посмішка ця була така безглузда, аж омилила баронесу, що добачила в ній якогось доброго виразу.

— Ви бачите жінку вже не в розпачу, а в агонії чести, жінку, що на все зважилась, друже мій, аби не допустити злочинів...

Боючись, щоб не ввійшла, бува, Гортензія, вона замкнула двері й так само поривчасто впала перед Кревелем навколішки, взяла його за руку й поцілувала її.

— Будьте моїм рятівником!— сказала вона. Вона гадала, що в серці негоціанта є великодушні струни, її охопила зненацька надія здобути двісті тисяч франків, не втрачаючи своєї чести.— Купіть мою душу, ви-ж хотіли купити чесноту!..— вела вона, божевільно на нього глянувши.— Довіртесь моїй чесноті, моїй честі, якої міць вам відома! Будьте мені другом! Врятуйте цілу родину від руїни, від сорому, від розпачу, не дайте їй упасти в багно, де болото перемішане з кров'ю! Ох, не вимагайте від мене пояснень!..— сказала вона, коли Кревель хотів заговорити.— Надто-ж не кажіть мені: „я це вам наперед казав“, як ті щасливі друзі нещасного. Ну, послухайтеся-ж тієї, що ви любили, послухайтеся жінки, яка, до ваших ніг упавши, виявляє цим, може, найвище благородство; не вимагайте від неї нічого, чекайте всього від її вдячності!.. Ні, не давайте нічого, але позичте мені, позичте тій, кого ви називали Аделіною!..

Тут сльози полилися так рясно, Аделіна так заридала, аж рукавиці Кревелеві змокрили. Слова: „мені треба двісті тисяч франків!“ насилу можна було розібрати в потоковій плачу, так як неможна помітити хоч-би й найбільшого каміння в повіні альпійських водоспадів, коли тане сніг.

Отака недосвідчена Чеснота! Порок нічого не просить, як бачили ми на прикладі пані Марнеф, йому все само пропонується. Такі жінки стають вимогливі тільки тоді, коли вони зробилися вже

необхідні або коли треба експлоатувати чоловіка, так як експлоатують кар'єр, де гіпсу вже обмаль, руйновище, як кажуть каменярі. Почувши „двісті тисяч франків“, Кревель зрозумів усе. Він гречно підвів баронесу, приказуючи зухвалу фразу: „Ну, заспокоймося, мамусю“, якої Аделіна в нестямі не почула. Сцена зміняла вигляд, Кревель робився, за його виразом, паном становища.

Розділ ХХІХ.

ЗАКІНЧЕННЯ ПРО ЖИТТЯ ТА ПОГЛЯДИ СЕЛЕСТЕНА КРЕВЕЛЯ.

Розмір суми так дуже вплинув на Кревеля, що його палке хвилювання, коли він бачив біля ніг своїх цю прекрасну жінку, тепер розвіялось. Крім того, хоч яка янгольська та свята буде жінка, а коли вона плаче гіркими слізьми, то краса її зникає. Пані Марнеф, як ми бачили, часом пхінькають, ронять на щоку слезину, але ридма ридати, червонити собі очі та ніс!.. такого злочину вони не роблять ніколи.

— Ну, дитино моя, заспокойтесь, чорт бери!— провадив Кревель, взявши руку прекрасної пані Гюло та поплескуючи її.— Навіщо ви просите в мене двісті тисяч франків? Що ви з ними робитимете? Для кого це?

— Не вимагайте від мене жадного пояснення,— відповіла вона,— дайте мені їх!.. Ви врятуєте життя трьом душам і честь своїх дітей.

— І ви гадаєте,— сказав Кревель,— що знайдете в Парижі чоловіка, який з одного слова майже божевільної жінки метнеться не знати-де до шухляди по двісті тисяч франків, що там любенько собі вилежуються, чекаючи, коли вона зволить їх розтринькати? От як ви знаєте життя, справи, красуне моя!.. У вас хворі є, так хай причащаються, бо ніхто в Парижі, за винятком його божественної величності пана Банка, славетного Нусінгена та безглуздох скупців, закоханих у

золото, так як ми закохуємось у жінку, не спроможен зробити таке чудо! Королівський Бюджет, хоч який він королівський, а й сам Королівський Бюджет попросить вас прийти завтра. Всі хочуть на грошах заробити й спекулюють ними, як тільки можна. Ви помиляєтесь, любий янголе, коли думаєте, що керує в нас король Луї Філіп, а він на цьому не помиляється. Він знає, як і всі ми, що над Хартією є свята, шановна, поважна, ласкава, чарівна, прекрасна, благородна, молода, всемогутня монета сто су! От, мій прекрасний янголе, гроші вимагають відсотків, вони тільки за відсотки й дбають! Єврейський боже, ти забрав їх з собою!— сказав великий Расін. Словом, вічна притча про золотого тельця!.. За Мойсея ажіотаж бував у пустині! Ми вернулись до біблійних часів! Золотий телець — це перша з відомих бухгалтерських книг,— провадив він.— Ви за вулицею Плюме світу не бачите, моя Аделіно! Єгиптяни були винні євреям величезні гроші, їм не народ божий був потрібний, а капітал.— Він глянув на баронесу, мов казав:— „А дотепний-же я!“— Ви не знаєте, як люблять усі громадяни свої Святі Скарби?— мовив він після цієї павзи.— Вибачте. Вислухайте мене гаразд. Зрозумійте мою думку. Вам треба двісті тисяч франків!.. Ніхто не може їх дати, не порушивши зроблених вкладок. Полічіть!.. Щоб мати двісті тисяч живих грошей, треба продати коло сьомі тисяч трьохвідсоткової ренти. Ну, так гроші ви змогли-б мати тільки через два дні. Оце найкращий шлях. Щоб умовити когось випустити з рук багатство,— бо-ж багато для кого двісті тисяч франків становить усе багатство,— треба ще сказати йому, де все це піде, з якої причини...

— Справа, мій добрий і любий Кревелю, йде про життя двох людей, що з них один від туги помре, а другий себе стратить! Нарешті й про мене справа йде, бо я збожеволю. Хіба я вже трохи не божевільна?

— Не така вже божевільна! — сказав він, узявши пані Гюло за коліна, — дядько Кревель ще має ціну, якщо ти зволила подумати про нього, мій янголе.

— Здається, треба дозволити взяти себе за коліна, — подумала свята й благородна жінка, затуляючи обличчя руками. — Колись ви пропонували мені ціле багатство, — сказала вона, червоніючи.

— Ох, мамусю, три роки вже минуло! — обізвався Кревель. — О, ви прекрасніша, ніж я вас бачив коли!.. — скрикнув він, схопивши баронесину руку та притискуючи її до серця. — А у вас пам'ять, дитинко, чорт бери!.. Ну, подумайте-ж, як ви помилились тоді, вдаючи неприступну, бо триста тисяч франків, від яких ви благородно відмовились, уже в гаманці в іншої. Я любив вас та й досі люблю; але вернімось три роки назад. Коли я казав вам: „Ви будете моя!“ — який був у мене намір? Я хотів помститись над тим негідником Гюло. І от, красо моя, ваш чоловік взяв собі в коханки цяцьку, не жінку, перлину, лялечку, якій було тоді двадцять три роки, бо тепер їй двадцять шість. Мені видалось, що буде дотепніше, цілковитіше, більше в дусі Луї XV, більше в дусі кардинала Рішельє, смачніше, коли я переманю в нього цю чарівну істоту, яка, до того-ж, ніколи не любила Гюло, а від вашого слуги божеволіє вже три роки...

Оце кажучи, Кревель, що в нього з рук баронеса вирвала свої руки, знову став у позицію. Він тримався за виріз і плескав по тулубі обома руками, немов крилами, гадаючи, що отак він виглядає спокусливо й чарівно. Так ніби казав: „От кого ви з хати прогнали!“

— Як бачите, моя люба, я відомщений, чоловік ваш це знав! Я йому категорично довів, що його в дурні пошито, що йому хвоста врізано, як ми кажемо... Пані Марнеф — моя коханка, а коли добродій Марнеф подохне, вона моєю дружиною буде...

Пані Гюло дивилась на Кревеля пильно й майже безтямно.

— Гектор це знав! — сказала вона.

— І знову до неї вернувся! — відповів Кревель. — І я його терпів, бо Валерії хотілось бути дружиною начальника канцелярії; але вона заприсяглась мені так улаштувати справу й баронові нашому так підкрутити, щоб він уже не з'являвся. І моя герцогинька (бо жінка ця з роду герцогиня, слово честі!) слово своє додержала. Вона вернула вам, пані, вашого Гектора в довічній чесноті, як вона дотепно висловились!.. Добре його провчили, що й казати, скрутню баронові прийшлося! Не утримуватиме він уже ні танцівниць, ні порядних жінок; він радикально вилікуваний, бо його виполоскали, як пивну шклянку. Коли-б ви були послухалися Кревеля, замість принижувати його та з хати виганяти, то чотириста тисяч франків мали-б, бо помста моя як-раз стільки мені коштує. Та грошики свої, сподіваюсь, я верну після смерти Марнефа... Я зробив укладку на свою наречену. В цьому секрет мого марнотратства. Я розв'язав проблему — як бути вельможею за малі гроші.

— Отаку мачуху дасте ви своїй дочці?.. — скрикнула пані Гюло.

— Ви не знаєте Валерії, пані, — поважно відказав Кревель, ставши в позицію за першим своїм способом. — Це разом з тим жінка доброго роду, жінка порядна, яка користується великою пошаною. Слухайте, вчора в неї обідав парафіяльний вікарій. Вона побожна, і ми подарували церкві розкішну чашу. О, вона вправна, вона розумна, чарівна, освічена, вона до всього здатна. Що-ж до мене, люба Аделіно, то я цій чудовій жінці всім зобов'язаний: вона витончила мій розум, очистила, як ви бачите, мою мову; вона скеровує мої дотепи, подає мені слова та думки. Я вже нічого не кажу непристойного. Я дуже змінився, ви, мабуть, це примітили. Нарешті, вона збудила в мені често-

любство. Я буду депутатом, я вже не схиблю, бо радитимусь із своєю Егерією навіть у дрібницях. Оті великі політики, Нума, наш славетний міністр— у кожного з них була якась Сібіла. У Валерії буває десятків зо два депутатів, вона робиться дуже впливова, а тепер, коли оселиться в чудовому готелі з власною катерою, то буде одною з невінчаних володарок Парижу. Це не жінка, а пишний паротяг! Ох, я дуже дякував вам за вашу суворість!..

— Після цього можна зневіритись і в чесноті божій,— сказала Аделіна, в якої від обурення висохли сльози.— Та ні, божественний суд уже витає над її головою!..

— Ви не знаєте світу, прекрасна дамо,— відказав великий політик Кревель у глибокій образі.— Світ, моя Аделіно, успіх любить! Чуєте? Чи вганятиме він за вашою високою чеснотою, яка коштує двісті тисяч франків?

Від цих слів пані Гюло затремтіла, нервовий дріж знову охопив її. Вона зрозуміла, що колишній парфюмер ганебно мстився над нею, як помстився він і над Гюло; огида збурила їй серце, здушила його так, що й горло їй стиснулося, аж відібрало мову.

— Гроші!.. скрізь гроші!..— мовила вона нарешті.

— Ви мене дуже зворушили,— вів Кревель, якому ці слова нагадали про приниження баронеси,— коли ви плакали отут біля моїх ніг!.. Слухайте, ви може мені не вірите? Ну, так коли-б портфель мій був зі мною, то я віддав-би його вам. Так вам потрібна ця сума?

Почувши цю фразу, багату на двісті тисяч франків, Аделіна забула всі жахливі образи цього вельможі за малі гроші перед принадою успіху, яку так по-макіявельськи викинув Кревель, що хотів тільки довідатись про секрет Аделіни, щоб поглузувати з неї разом з Валерією.

— Ах, я все зроблю!— скрикнула нещасна жінка.— Пане, я продамся, я стану, якщо треба буде, Валерією.

— Важкенько це вам буде,— відповів Кревель.— Валерія велична в своєму роді. Мамусю моя, двадцять п'ять років чесноти—це завжди відражає, мов-би незалікована хвороба. І ваша чеснота дуже тут зацвіла, люба дитино. Але ви зараз побачите, до якої міри я люблю вас. Я допоможу вам здобути двісті тисяч франків.

Аделіна схопила Кревеля за руку, притиснула її до серця, неспроможна й слова вимовити, і радісна сльоза набігла на її вії.

— О, почекайте, матимете ще клопоту! Я хлопець веселий, славний, без забобонів, і вам усе по-простому викладу. Ви хочете робити, як Валерія, добре. Цього не досить, треба ще знайти гаву, акціонера, якогось Гюло. Я знаю одного багатющого крамаря, він навіть шапкар. Це щось важке, товстошкуре, безідейне—я його виховую, але не знаю, коли зможу ним похвалитись. Хлопець мій депутат, дурний і пихуватий, жив десь на провінції у якоїсь деспотки-жінки на поводі й зберігся через це в цілковитій незайманості що-до розкошів та втіх паризького життя; але Бовізаж (його Бовізажем звать)—мільйонер, і він дав-би, як і я, моя ясочко, тому три роки, сто тисяч екю, аби тільки якась порядна жінка його полюбила... Атож,—сказав він, гадаючи, що добре зрозумів Аделінин рух,—він заздрить на мене, чи бачите!.. еге-ж, заздрить на моє щастя з панією Марнеф, а з нього такий молодець, що маєток ладен продати, аби стати власником...

— Досить, пане Кревель!—сказала пані Гюло, не ховаючи вже огиди й виявляючи на обличчі весь свій сором.—Тепер я покарана більше, ніж заробила. Сумління, так жорстоко стримуване залізною рукою необхідности, кричить мені після цієї останньої образи, що такі жертви неможливі. У мене немає вже гордощів, я вже не гніваюсь, як колись, я не скажу вам: „геть!“ після цього смертельного вдару. Я втратила на це право, бо-ж напрохувалась до вас, як та повія... Так,—вела

вона, відповідаючи на заперечний рух, — своє життя, яке досі було чисте, я забруднила підлим наміром, і... виправдання мені немає, я знала це!.. Я варта всіх образ, якими ви мене обкидаєте! Хай буде воля божа! Коли він бажає смерті двох істот, достойних перед ним з'явитися, то хай помруть вони, я їх оплакуватиму, я молитимусь за них! Коли він бажає принизити нашу родину, то схилімося перед местницьким мечем і поцілуймо його в християнській покорі! Я знаю, як спокутати цей хвилиний сором, що впаде мукою на решту моїх днів. Це вже не пані Гюло з вами, пане, розмовляє, а бідна, покірна грішниця, християнка, якої серце знатиме одне тільки почуття — каяття і яка цілком віддасться молитві та милосердю. Мушу бути останньою з жінок і першою з спокутниць — така-бо сила мого гріха. Ви були знаряддям мого повороту до розуму, до голосу божого, що промовляє тепер у мені, спасибі вам!..

Вона тремтіла тим дрожем, що з того часу її вже не покидав. Її лагідний голос контрастував із гарячковою мовою жінки, яка зважилась на безчестя, аби врятувати родину. Кров відлинула від її щік, вона зблідла, очі її були сухі.

— А втім, я свою роль грала дуже кепсько, правда?— мовила вона, дивлячись на Кревеля з тою лагідністю, що вкладали, мабуть, мученики в свої погляди перед проконсулом.— Справжня любов, свята й віддана жіноча любов знає інші втіхи, ніж ті, що купуються на базарі повійства!.. Та до чого ці слова?— сказала вона, уриваючи сама себе й ще на крок посуваючись по шляху довершеності,— вони бринять іронією, а в мене її немає! Простіть мені їх. А втім, пане, може я хотіла ними саму себе вразити...

Пишність чесноти, її небесне світло розвіяло хвилину занепалять цієї жінки, і вона, сяючи властивою їй красою, немов виросла перед Кревелем. В цю мить Аделіна була велична, як ті постаті Віри, що спираються на хрест по картинах старих

венетійців; але вона виявляла всю великість свого нещастя й великість католицької церкви, де шукала тепер захисту, як зранена голубка. Кревель був засліплений, приголомшений.

— Пані, я до ваших послуг без жадних умов!— сказав він у великодушному пориві.— Зараз обміркуємо справу і... що ви думаєте?.. слухайте! неможливе?.. я його зроблю. Я заставлю ренту в банкові, і за дві години ви матимете потрібні гроші.

— Боже мій, яке чудо!— сказала бідна Аделіна, падаючи навколішки.

Вона проказала молитву з чулістю, яка так глибоко зворушила Кревеля, що пані Гюло побачила на очах у нього сльози, коли підвелася, помолившись.

— Будьте мені другом, пане!..— сказала вона йому.— Душа у вас краща, ніж поведінка та мова. Душу вам бог дав, а думки ваші йдуть від світу та ваших пристрастів! Ох, я вас дуже лобитиму!— скрикнула вона з янгольським запалом, що геть контрастував своїм виразом з її лихеньким кокетством.

— Не тремтіть так,— сказав Кревель.

— Хіба я тремчу?— спитала баронеса, що й не постерегла цієї раптової недуги.

— Еге-ж, ось гляньте,— сказав Кревель, узявши Аделіну за руку та показуючи їй, що в неї нервовий дріж.— Ну, пані,— мовив він шанобливо,— заспокойтесь, я іду до банку...

— Вертайтесь швидше! Подумайте, друже мій,— сказала вона, викриваючи свої таємниці,— справа в тому, щоб не допустити до самогубства мого бідного дядька Фішера, якого чоловік мій скомпромітував,— тепер я довіряю вам, я вам усе кажу! Ах, якщо ми не встигнемо вчасно, то й маршал помре за кілька день, я знаю його, душа в нього така делікатна!

— Іду, в такому разі,— сказав Кревель, цілуючи баронесі руку.— Та що-ж накоїв бідолаха Гюло?

— Він обікрав державу!

— Ох, боже мій!.. біжу, пані, я розумію вас, схиляюсь перед вами.

Кревель став навколішки, поцілував сукню пані Гюло й зник, сказавши: „до швидкого побачення“. На лихо, ідучи з вулиці Плюме додому по папери, Кревель проходив вулицею Вано і не міг побороти в собі бажання побачитись із своєю герцогинею. Обличчя в нього було ще схвильоване. Він увійшов у кімнату до Валерії, коли та зачісувалась. Вона глянула на Кревеля в дзеркало і, нічого ще не знаючи, лишилась невдоволена, постерігши в ньому велике хвилювання, якого причиною не вона була.

— Що тобі, друженько? — сказала вона Кревелю.— Хіба годиться приходити таким до своєї герцогиньки? Може й не герцогиня я вже для вас, але твоєю кицею я завжди буду, старе чудисько!

Кревель відповів сумною посмішкою і показав на Рену.

— Рено, дівчино моя, годі на сьогодні, я сама кінчу зачісуватись! Дай мені хінський капот бо пан мій щось дуже по-хінськи виглядає.

Рена, в якій обличчя було дірчасте, як шумівка, і яка створена була, здавалось, спеціально для Валерії, пересміхнулася з господинею і подала їй капот. Валерія скинула пенюар, лишилась у сорочці й залізла в капот, як вуж у густу траву.

— Пані нікого не приймає?

— Що за питання! — сказала Валерія.— Ну, скажи, гладкий котику, лівобережні акції знизились?

— Ні.

— Готель подорогшав?

— Ні.

— Не віриш, що ти батько свого маленького Кревеля?

— Яка дурниця! — відказав чоловік, певний того, що його люблять.

— Їй-богу, нічого не розумію, — сказала пані Марнеф.— Коли з друга треба витягати неприємності,

як корки з шампанського, то не про мене це...
Іди, ти мене...

— Та це дарма,— сказав Кревель.— Мені треба двісті тисяч франків за дві години...

— Ох, чи добудеш ти їх? Стривай, я ще не витратила тих п'ятдесяти тисяч, що від Гюло після протоколу одержала, і ще п'ятдесят тисяч можу попросити в Анрі!

— Анрі! Завжди Анрі!...— скрикнув Кревель.

— Ти думаєш, гладкий Макіявелю недопечений, що я Анрі прожену? Що Франція обезброїть свою флоту?.. Анрі — це ж кинджал, що висить у піхвах на гвіздку. Цей хлопець,— сказала вона,— потрібний мені, щоб дізнавати, чи любиш ти мене. А сьогодні ти не любиш мене.

— Я не люблю тебе, Валеріє!— сказав Кревель.— Та я люблю тебе, як мільйон!

— Цього не досить!..— вела вона, плигнувши до Кревеля на коліна та оповиваючи йому шию руками, мов хотіла на ній повіситись, як на розетці.— Я хочу, щоб мене любили, як десять мільйонів, як усе золото на землі й навіть більше. Анрі ніколи й п'яťох хвилин не посидів-би, не розказавши мені, що в нього на серці. Ну, що там тобі, товстунчику? Розпакуймося трохи... Розкажімо швиденько все нашій киці!— І вона провела волоссям по обличчі Кревеля, шарпаючи йому носа.— Чи можна ж мати отакий ніс,— казала вона,— і таїтися з чимсь від своєї Вава-леле-рірі!..— Вава — ніс пішов праворуч, леле — ліворуч, рірі — вона поставила його на місце.

— Ну, так я зараз бачив...— Кревель спинився, глянув на пані Марнеф.— Валеріє, золотко моє, ти ручишся мені своєю честю... знаєш, нашою честю, що нікому й слова не скажеш про те, що від мене почувеш...

— Знаємо, мере! Треба руку підняти, стривай!.. і ногу!

І вона прибрала позу, що від неї в Кревеля мозок у п'яти пішов, як казав Рабле — така-бо

втішна й чудова була її голизна, що видніла крізь туман батисту.

— Я бачив зараз розпач Чесноти!..

— А в розпачі хіба є чеснота? — сказала вона, хитаючи головою та руки по-наполеонівськи схрестивши.

— Це бідна пані Гюло, їй треба двісті тисяч франків! Инакше маршал з дядьком Фішером кулю собі пустять, а що ти трохи всьому цьому причина, герцогинько моя, то я маю виправити зло. О, це свята жінка, я її знаю, вона поверне мені все.

Почувши слово Гюло й двісті тисяч франків, у Валерії заблищав погляд, як гарматний огонь в диму її довгих вій.

— Чим-же вона розчулила тебе, ота стара! Що вона показала тобі? Свою... свою віру!..

— Не глузуй з неї, моє серце, це дуже свята, дуже благородна й побожна жінка, варта пошани!..

— А я, виходить, пошани не варта! — сказала Валерія, лихо поглядаючи на Кревеля.

— Я цього не казав, — відповів Кревель, розуміючи, як повинна ображати панію Марнеф хвала чесноті.

— Я теж побожна, — сказала Валерія, пересідаючи на крісло, — але не роблю з релігії ремесла, я до церкви нишком ходжу.

Вона замовкла й на Кревеля вже не зважала. Кревель, страшенно стурбований, підійшов до крісла, де сиділа Валерія, і побачив, що вона геть полинула в думках, які він так безглуздо розбуркав.

— Валеріє, янголку мій?..

Глибока мовчанка. Хапливо втерто досить проблематичну сльозу.

— Одне слово, кицюню...

— Пане!

— Про що ти думаєш, любов моя?

— Ах, пане Кревель, я думаю про день свого першого причастя! Яка я гарна була! Яка чиста!

Яка свята... непорочна... ах, коли-б хто сказав тоді моїй матері: „Ваша дочка буде безпутня, вона чоловіка свого зрадить. Поліцейський комісар застане її в чужому домі, вона продасться такому Кревелеві, зраджуючи такого Гюло, і обидва вони—жахливі діди...“ Тху!.. Фе!..— Вона померла-б, не дослухавши, так-бо любила мене, бідненька!

— Заспокойся!

— Ти не знаєш, як міцно треба любити, щоб затамувати гризоту, яка гнітить серце невірної жінки. Шкода, що Рена пішла—вона сказала-б тобі, що застала мене вранці в сльозах, за молитвою. Чи бачите, пане Кревель, з релігії я аж ніяк не глузую. Хіба ви чули коли від мене хоч слово лихе з цього приводу?

Кревель згідливо махнув рукою.

— Я захищаю релігію, коли про це говориться при мені... Я глузую з усього, що хочете—з королів, політики, фінансів, з усього найсвятішого в світі—суддів, шлюбу, кохання, молодих дівчат, старих чоловіків!.. Але церква... але бог!.. О, тут я спиняюсь! Я добре знаю, що роблю негарно, що жертвую для вас своїм майбутнім... А ви й не догадуєтесь, яка велика моя любов!

Кревель склав руки.

— Ах, треба глянути в моє серце, змірити глибину моїх переконань, щоб зрозуміти розміри моєї жертви!.. Я почуваю в собі щось магдалинське. А гляньте ще, як я шаную священників! Полічіть подарунки, що я зробила церкві! Мати виховала мене в католицькій вірі, бога я розумію! Як-раз до нас, зіпсутих, він найгрізніше промовляє.

Валерія втерла сльози, що скотились їй на щоки. Кревеля жах узяв, пані Марнеф підвелася, запалилась.

— Заспокойся, моя кицюню!.. Ти лякаєш мене! Пані Марнеф упала навколішки.

— Господи! Я не погана!—мовила вона, складаючи руки.— Візьми свою заблудлу овечку, врази

її, умертви її, тільки вирви з рук, що ведуть її до ганьби та зради, і вона радісно схилиться до твого плеча. Вона вернеться, щаслива, до кошари!

Вона підвелася, глянула на Кревеля, і Кревель злякався побілілих очей Валерії.

— Крім того, знаєш що, Кревелю? Часом мені страшно... Правосудність божа діє не тільки на тім світі, але й на землі. Чи можу я сподіватися від бога чогось доброго? Його кара разить злочинця всіляко, вона прибирає форми всяких нещастя. Всі нещастя, яких дурні не можуть з'ясувати,—це спокута. Так казала мені мати на смертному ліжку, розповідаючи про свою старість. І якщо я тебе втрачу!..—додала вона, дико пригортаючи до себе Кревеля.— Ох, я цього не переживу!

Пані Марнеф пустила Кревеля, знову стала навколішки перед кріслом, склала руки (і в якій-же чарівній позі!) та з неймовірною чулістю проказала таку молитву: „А ти, свята Валеріє, моя добра захистнице, чому ти частіш не з'являєшся в головах тієї, яку на тебе звірено? О, прийди сьогодні ввечері, як і вранці була приходила, навій мені добрих думок, і я покину лиху путь, я відмовлюсь, як Магдаліна, від облудних радощів, від брехливого світського блиску, навіть від того, кого так кохаю“!

— Кицюню моя! — сказав Кревель.

— Кицюні вже немає, пане! — вона гордо обернулася, як чеснотлива жінка, на очах у неї сльози були, і трималась вона гідно, холодно, байдуже.— Лишть мене,—сказала вона, відпихнувши Кревеля.— Який у мене обов'язок?.. Належати своєму дружині. Він помирає, а я що роблю? Дурю його край домовини. Він думає, що ваш син — це його син... Я розкажу йому всю правду, спочатку в нього випрошу прощення, а тоді вже в бога проситиму. Розлучімося!.. Прощайте, пане Кревель!..— вела вона, подаючи Кревелеві похолоділу руку.— Прощайте, друже мій, ми побачимось хіба - що

в кращому світі... Ви зазнали від мене втіхи, дуже злочинної втіхи, тепер я хочу... так, я здобуду у вас пошану...

Кревель гірко плакав.

— Ах ти тюхтію гладкий! — крикнула вона, заходячись пекельним сміхом. — Так от як побожні видурюють у вас по двісті тисяч франків! Розводишся про маршала Рішельє, цього первообразу Ловеласового, а берешся на такі вульгарні гачки, як каже Стейнбок. От я вже видерла-б у тебе двісті тисяч франків, коли-б схотіла, дурню ти здоровий!.. Так побережи свої гроші! Якщо в тебе зайві є, так вони мені належать! Коли ти даси хоч су тій шановній жінці, яка в побіжність удається, бо п'ятдесят сім років має, — то ми вже не побачимось, і хай вона тобі коханкою буде; прийдеш до мене другого дня, розбитий її незграбними пестощами, пересичений її слізьми, її дешевенькими чепцями та скигненням, що обертатиме, мабуть, її ласки в цілі зливи!..

— Справді, — сказав Кревель, — двісті тисяч франків — це гроші.

— Не поганий у тих побожниць апетит!.. Де-ж пак! Вони краще продають своє кохання, ніж ми найрідкосніше і найпевніше в світі — насолоду... А байки які вигадують! Ні... ах, я їх знаю, я бачила їх у матери! Вони думають, що їм усе можна ради церкви, ради... Слухай, тобі соромно, мабуть, серце моє! Ти не дуже даючий... бо й мені ти двохсот тисяч франків за весь час не дав!

— Де-ж пак, — відказав Кревель, — самий готельчик стільки коштуватиме...

— Так ти маєш, значить, чотириста тисяч франків? — мовила вона замислено.

— Ні.

— Так ви, пане, хотіли позичити тій старій відьмі двісті тисяч франків, призначені на мій готель? Ось де образа для киціоні!..

— Та вислухай-же мене!

— Якби ти віддав ці гроші на якусь дурну філантропічну вигадку, то прославився-б за передову людину,— сказала вона,— і я перша порадила-б тобі зробити це, бо ти занадто наївний, щоб писати грубезні політичні книжки, які надають вам слави; у тебе замало стилю, щоб майструвати брошурки; ти міг-би зробити так, як усі роблять у твоєму становищі — позолотити славою своє ім'я, ставши на чолі якоїсь громадської, моральної, національної чи загальної справи. Добродійством нічого не досягнеш, тепер воно зовсім занепало... Рятувати дрібних злочинців, коли чесні бідаки гинуть — це вже використано. Мені хотілося-б, щоб ти вигдав за двісті тисяч франків щось краще, щось справді корисне. Про тебе говорили-б тоді, як про синього плаща, як про Монтіона, і я пишалася-б тобою! Але кидати двісті тисяч франків у якусь кропильницю, позичати їх святенниці, яку чоловік з якоїсь причини покинув — а причина завжди буває, мене-ж от не покинуто? — це безглуздя, яке в наш вік може зародитися тільки в голові колишнього парфюмера! Це відгонить прилавком. Через два дні тобі самому соромно було-б на себе в дзеркало глянути! Іди, внеси свій викуп до комісії сплачування державних боргів, біжи, бо не прийму тебе, поки ти квитанції не принесеш. Ну, швидше, мерщій!

Вона випхнула Кревеля в плечі з кімнати, побачивши, що на обличчі в нього знову розцвіла скупість. Коли двері в помешканні зачинились, вона сказала: „От Лісбету тепер відомщено над сподівання!.. Шкода, що вона в свого старого маршала, а то попосміялися-б! А, стара хліб у мене з рота хотіла вирвати!.. Ану, хай спробує“!

Розділ ХХХ.

КОРОТЕНЬКЕ ЗМАГАННЯ МІЖ МАРШАЛОМ ГЮЛО, ГРАФОМ ФОРЦГЕЙМСЬКИМ, ТА ВІЙСЬКОВИМ МІНІСТРОМ, ЙОГО ВИСОКІСТЮ МАРШАЛОМ КОТЕНОМ, ПРИНЦОМ ВІСЕМБУРЗЬКИМ, ГЕРЦОГОМ ОРФАНСЬКИМ.

Маршал Гюло, якому, зважаючи на його високий військовий стан, належало мати й відповідне помешкання, жив у розкішному готелі на вулиці Монпарнас, де міститься кілька князівських будинків. Наймав він цілий готель, але займав у ньому тільки другий поверх. Коли Лісбета почала в його домі господарювати, вона зразу-ж захотіла найняти пожиття перший поверх, який, казала вона, оплатить усе помешкання, і граф житиме майже задурно; але старий салдат відмовився. Маршала вже кілька місяців непокоїли сумні думки. Він зрозумів матеріальну скруту своєї невістки, догадувався про нещастя її, не знаючи причини їх. Цей стариган, такий веселий на вдачу, ставав мовчущий, він думав про те, що колись його дім буде притулком баронесі Гюло з дочкою, і беріг для них той перший поверх. Посередність достатків графа Форцгеймського була така відома, що військовий міністр, принц Вісембурзький, умовив його взяти певну допомогу на встаткування. На цю допомогу Гюло умеблював другий поверх, де все було пристойно, бо, як сам маршал казав, не за тим він маршальське жезло має, щоб носити

його пішки. Готель за Імперії належав якомусь сенаторові, залі на другому поверху були влаштовані дуже пишно, все було в них біло-золоте, різьблене, і зберіглися вони добре. Маршал опорядив їх чудовими старовинними меблями, відповідно до своєї обстави. У возовні в нього хоронилась карета, де на дверцях намальовано навхрест два жезла, а коней він наймав, коли треба було їхати *in fiocchi* чи то до міністерства, чи до палацу, на церемонію яку або на свято. Маючи за слугу вже тридцять років колишнього шостидесятилітнього салдата, якого сестра була в нього за куховарку, він міг заощаджувати що-року якийсь десяток тисяч франків, які складав до капіталу, призначеного Гортензії. Що-дня старий ходив пішки бульваром з вулиці Монпарнас на вулицю Плюме; кожен інвалід, побачивши його, неодмінно ставав струнко й вітав його, а маршал дякував старому салдатові посмішкою.

— Хто це такий, що ви перед ним струнко стаєте? — спитав якомсь молодий робітник у старого капітана інвалідів.

— Зараз розкажу тобі, хлопче, — відповів старшина.

Хлопець став у позу людини, що зласкавилась вислухати якогось балакуна.

— 1809 року, — почав інвалід, — ми охороняли фланг Великої Армії, що йшла на Відень під орудою імператора. Підходимо до мосту, а його обороняло три гарматні батареї, нагромаджені, як скеля, — три редути одне над одним, і вони міст обстрелюють. Ми були під командою маршала Масени. Той, кого ти бачив, був полковником гвардійських гренадерів, ми йшли разом... Наші колони стояли по один бік річки, редути — по другий. Тричі атакували моста, і тричі не щастило. „А гукніть-но Гюло! сказав маршал, тільки він та хлопці його й зможуть упорати цю заваду“. Прийшли ми. Останній з генералів, що відступав від мосту, спиняє Гюло під вогнем, хоче розказати

йому, як тут узятися треба, і дорогу йому заступив. „Мені не порада треба, а місця, щоб пройти“, спокійненько сказав генерал, переходячи моста на чолі своєї колони. А потім — рррах! — тридцяттеро гармат на нас як стрельне!

— А, сто чортів! — скрикнув робітник, — мабуть і покришило-ж вас там!

— Коли-б ти чув, як він спокійно оте слово сказав, хлопче, то до землі йому вклонився-б! Про це менше знають, як про Аркольський міст, а воно, мабуть, ще й прекрасніше. От ми й добігли з Гюло до батарей. Слава тим, що полягли там! — мовив старшина, здіймаючи капелюха. — Кайзерлік і в ми так і ошершили. Імператор дав отому старому графського титула, він нас усіх ушанував у нашому начальникові, а потім хтось із розумом і маршалом його зробив.

— Слава маршалові! — крикнув робітник.

— Кричи собі, скільки хочеш, маршал глухий, бо гармат він наслухався.

Цей анекдот може показати, як шанували інваліди маршала Гюло, який, завдяки своїм незмінним республіканським переконанням, тішився симпатією людности в усьому кварталі.

Тяжко було бачити хвилювання, що обняло цю душу, таку спокійну, таку чисту й благородну. Баронесі доводилось брехати й ховати від зятя страшну правду з властивою жіночою спритністю. Цього злигодного ранку маршал, що спав мало, як у старих це буває, добився від Лісбети признання про братове становище, пообіцявши женитися з нею за її одвертість. Кожен зрозуміє, як приємно було старій дівчині робити признання, що їх вона, відколи в маршала оселилась, і сама хотіла висловити своєму нареченому, бо цим зміцняла свій шлюб.

— Брата вашого не виправиш! — кричала Лісбета маршалові в чутніше вухо.

Міцний і дзвінкий голос дозволяв лотарингці розмовляти з старим. Вона надсажувала легені,

так-бо хотілося їй показати своєму нареченому, що з нею він глухий не буде.

— У нього було троє коханок!—казав старий.— Це Аделіну маючи! Бідна Аделіна!..

— Якщо хочете послухатись мене, — кричала Лісбета, — то скористуйтесь своїм впливом у принца Вісембурзького й здобудьте кузині якусь пристойну посаду, для неї це буде потрібно, бо платня баронова заставлена на три роки.

— Зараз їду до міністерства, — відповів він, — побачу маршала, довідаюсь, що він про брата думає, і попрошу, щоб він пильно допоміг моїй сестрі. Знайдіть відповідну посаду для неї...

— Паризькі дами-благодійниці утворили добродійне товариство за згодою архієпископа; їм потрібні інспектриси за чималу винагороду, щоб вишукувати, кому справді треба допомогти. Такі обов'язки пасували-б моїй любій Аделіні, вони до серця їй були-б.

— Пошліть по коні! — сказав маршал. — Зараз я одягнуся. Якщо треба, то я і в Нелї поїду!

— Як він любить її! Скрізь і завжди мушу з нею здибатися, — сказала лотарингка.

Лісбета вже панувала в домі, але потай від маршала. Прислугу вона в страху тримала. Собі покоївку найняла й розгортала свою стародівочьку діяльність, вимагаючи собі у всьому звіту, всього доглядаючи та дбаючи в усьому за добробут свого любого маршала. Поділяючи республіканські погляди свого нареченого, Лісбета дуже подобалась йому своєю демократичністю, крім того, вона вміла надзвичайно спритно йому лестити, і через два тижні маршал, якому краще стало житися, який почував над собою материнський догляд, почав, кінець-кінцем, добачати в Лісбеті здійснення частини своїх мрій.

— Мій любий маршале! — крикнула вона, проводячи його на сходи.— Підніміть шибки, не сидіть на протягу, зробіть це ради мене!..

Маршал, старий парубок, який пестощів ніколи не знав, поїхав, посміхаючись до Лісбети, хоч серце в нього й боліло.

В цю саме хвилину барон Гюло пішов із свого департаменту до кабінету маршала, принца Вісембурзького, що покликав його до себе. Хоч нічого дивного в тім не було, що міністр кличе до себе одного з своїх директорів, але совість у Гюло була така неспокійна, що обличчя Мітуфле вида-лось йому не знати яким лиховісним та холодним.

— Як ся має принц, Мітуфле?—спитав він, замкнувши свій кабінет та наздоганяючи пристава, що пішов попереду.

— Мабуть, він на вас важко дихає, пане барон,— відповів пристав,— бо голос його, погляд та обличчя віщує грозу...

Гюло зблід і замовк, перейшов передпокій, вітальню й приступив з тремтінням у серці до дверей кабінету. Маршал, якому було тоді сімдесят років, геть чисто сивий, з темно-червоним обличчям, як і всі старі в його літа, визначався таким широким чолом, що на ньому уявлялось ціле бойовисько. Під цією сірою, снігом припо-рошеною банею блищали очі, темніючи під гост-рими виступами брівних дуг, блакитні наполео-нівські очі, звичайно сумні, повні гірких думок та жалю. Цей суперник Берандота гадав був померти королем. Але очі ці обертались у грізні блискавки, коли в них відсвічувалось якесь міцне почуття. Голос, майже завжди глухий, ставав тоді пронизли-вий. В гніві принц робився салдатом, говорив мо-вою підпоручника Котена й нікого вже не милу-вав. Гюло д'Ерві застав цього старого лева з роз-кошланим, як грива, волоссям коло каміна, де він стояв, прихилившись до лутки, насуплений, з якоюсь ніби неухажливістю в погляді.

— Ось я й до ваших послуг, принце! — мовив Гюло гречно й незмушено.

Маршал мовчки й пильно дивився на свого директора весь час, поки той від порогу підійшов

до нього на кілька кроків. Цей олив'яний погляд був, мов божий погляд. Гюло не витримав його й потупився. „Він усе знає“, подумав він.

— Ваше сумління нічого вам не каже? — спитав маршал глухо й поважно.

— Воно каже мені, що, мабуть, я помилку зробив, вчинивши без вашого відому наскок на Алжир. В мої літа й з моїми потребами, після сорока п'ятилітньої служби, у мене немає достатку. Принципи чотирьохсот французьких обранців вам відомі. Ці добродії задрять на всі посади, вони врізали платню міністрам — цим усе сказано! — де-ж там у них грошей просити для старого служаки!.. Що сподіватися від людей, які платять не краще за магістратуру? які дають тридцять су на день робітникам на тулонському мості, коли родині там фізично неможна прожити менше, як за сорок су? які не думають про те, яка злиденна платня для паризького службовця оті шістьсот, тисяча й тисяча двісті франків, і які самі зазіхають на наші посади, бо утримання тут сорок тисяч франків?.. Які, нарешті, відмовляються повернути короні добро, що короні належало й було для неї конфісковане 1830 року, та прибуток, зібраний ще за Луї XVI, коли майно це попросили для вбогого принца!.. Якби у вас не багатство, то й вас вони-б любенько лишили, як і брата мого, з вашою куценською платнею, не згадали-б про те, що ви врятували разом зі мною Велику Армію на болотяних польських рівнинах.

— Ви обікрали державу, ви допустились такого становища, що вам суд загрожує, як тому державному скарбникові, — сказав маршал, — і ви, пане, так легко до цього ставитесь?..

— Велика різниця, ваша високість! — скрикнув барон Гюло. — Хіба я займав скарбницю, яку мені довірено?..

— Хто чинить таку гидоту, — сказав маршал, — той, у вашому становищі, двічі винний, коли робить це несправно. Ви скомпромітували нашу

вищу адміністрацію, яка досі була найчистішою в Європі!.. І все це, пане, за-для двохсот тисяч франків та якоїсь повії!..— грізно сказав маршал.— Ви — державний радник, а навіть простого салдата карають на горло, якщо він продасть полкове майно. Ось що розповідав мені колись полковник Пурен, з другого уланського. В Саверні один з його людей полюбив якусь ельзасочку; їй кортіло мати шалю, і негідниця так завзялася, що бідолаха - улан, якого мали призначити на старшого вахмістра, який служив двадцять років і був окрасою полку, продав ескадронне майно. Знаєте, бароне д'Ерві, що зробив потім цей улан? Потовк віконну шибку, з'їв її й за одинадцять годин помер у шпиталі... Спробуйте й ви померти від якоїсь апоплексії, щоб ми могли врятувати честь...

Барон спантеличено глянув на старого вояку, і в маршала, коли побачив він цей вираз, що викривав боягуза, трохи почервоніли щоки, очі його зайнялись.

— Так ви покидаєте мене?.. — пробурмотів Гюло.

В цю хвилину маршал Гюло, довідавшись, що брат його з маршалом самі, дозволив собі зайти і, як звичайно глухі, підійшов просто до принца.

— О, я знаю, чого ти прийшов, старий товаришу! — крикнув герой польської кампанії. — Але даремно...

— Даремно?..— перепитав маршал Гюло, який тільки це слово й дочув.

— Так, ти прийшов за брата поговорити; та чи знаєш ти, хто такий твій брат?..

— Мій брат?.. — спитав глухий.

— Це — поганець, який не годен тебе!..— крикнув маршал.

І від гніву маршалові очі запалали блискучими поглядами, які, мов погляди Наполеона, розбивали волю і розум.

— Брешеш, Котене! — відказав маршал Гюло, збліднувши.— Кинь своє жезло, як я своє кидаю!.. Я до твоїх послуг.

Принц підійшов до старого товариша, пильно глянув на нього й сказав йому на вухо, стискуючи його руку:

— Ти мужній?

— Побачиш...

— Ну, держись! Мова йде про найбільше лихо, яке могло тобі трапитись.

Принц обернувся, взяв на столі справу, дав її маршалові Гюло до рук і крикнув:

— Читай!

Граф Форцгеймський прочитав такого листа, що лежав у справі:

Його Високості Голові Ради.

(Таємно).

Алжир.

„ Любий принце, маємо на руках дуже кепську справу, як побачите з слідства, яке тут надсилаю.

„ Коротко сказати, барон Гюло д'Ерві послав до провінції О... свого дядька спекулювати на збіжжі та фуражі й дав йому в спільники коморного наглядача. Наглядач цей усе виказав, щоб самому виправитись, але, кінець-кінцем, утік. Королівський прокурор суворо повів справу, гадаючи, що заплутані в ній тільки двоє нижчих службовців; але Йоган Фішер, дядько вашого головного директора, коли його потягли до права, заколовся у в'язниці гвіздком.

„ На цьому все й кінчилося-б, якби ця гідна й чесна людина, яку, певно, обдурих і спільник, і небіж, не зважилася писати баронові Гюло. Листа цього перехоплено, і зміст його так здивував королівського прокурора, що він звернувся до мене. Заарештувати й потягти до права державного радника, головного директора, який вчинив стільки гарних і щирих послуг,—бо-ж він усіх нас урятував при Березині, переорганізувавши командування—це був-би жахливий удар, тому я звелів передати справу мені.

„Чи треба цю справу далі провадити? Чи може, коли головний з відомих злочинців помер, погасити процес, засудивши наглядча позаочно?

„Генеральний прокурор погоджується передати справу вам; барон д'Ерві мешкає в Парижі, отже справа підлягає вашому королівському судові. Отакого, досить непевного, способу ми добрали, щоб відразу збутися труднощів“...

Тут папір випав з рук маршала Гюло; він глянув на брата й побачив, що далі перевіряти справу не варто, але знайшов листа від Йогана Фішера й подав йому, побіжно того листа переглянувши.

„О...в'язниця.

„Небоже, коли ви читатимете цього листа, мене вже не буде в живих.

„Не турбуйтеся, проти вас не знайдуть жадного доказу. Я помер, ваш єзуїт Шарден утік — і справа припиниться. Вмирати мені легко, бо я згадую обличчя нашої Аделіни, яка з вами була щаслива. Вам не треба вже висилати двісті тисяч франків. Прощайте.

„Листа цього вам передасть один арештант, на якого, здається мені, можна покладатись.

„Йоган Фішер“.

— Прошу у вас пробачення, — сказав із зворушливою гордістю маршал Гюло принцові Вісембурзькому.

— Ну, називай мене на „ти“, Гюло! — відказав міністр, потискуючи руку старому другові. — Бідний улан стратив тільки себе, — мовив він, пронизуючи поглядом Гюло д'Ерві.

— Скільки ви взяли? — суворо звернувся граф Форцгеймський до брата.

— Двісті тисяч франків.

— Друже, — сказав граф до міністра, — ви матимете двісті тисяч франків через сорок вісім годин. Ніхто ніколи не зможе сказати, що людина з іменем Гюло схибила хоч на су в громадській справі...

— Яка дитинність! — сказав маршал. — Я знаю, де ті двісті тисяч франків і зараз заверну їх. Подавайте прохання про відставку! — додав він, кидаючи подвійний аркуш добірного паперу до столу, де сидів державний радник, у якого ноги підігнулись. — Ваш процес був-би ганьбою для всіх нас, то-ж я здобув від ради міністрів волю чину в цій справі. Коли ви згоджуєтесь на життя без чести, без моєї пошани, на ниче життя, то матимете відставку, яку ви заробили. Тільки подбайте, щоб про вас швидше забули.

Маршал подзвонив.

— Урядовець Марнеф тут?

— Так, ваша високість, — сказав пристав.

— Хай заїде.

— Ви, — крикнув міністр, побачивши Марнефа, — ви та дружина ваша з наміром зруйнували присутнього тут барона д'Ерві!

— Пане міністр, прошу вибачення, ми дуже бідні, живу я тільки з посади, у мене двоє дітей, з них останній у моїй родині з'явиться від пана барона.

— Яке шахрайське обличчя! — сказав принц, показуючи маршалові Гюло на Марнефа. — Досить крутні, — провадив він, — віддасте двісті тисяч франків або в Алжир підете.

— Але-ж, пане міністр, ви не знаєте моєї дружини, вона все проїла. Пан барон що-дня запрошував шість душ обідати... В мене витрачалось п'ятдесят тисяч франків на рік.

— Ідіть геть, — сказав міністр гримким голосом, що колись кликав у атаку в розпалі бою, — через дві години одержите оповістку про здачу посади... ідіть.

— Волю краще у відставку податись, — зухвало сказав Марнеф, — бо це вже занадто — бути в моєму становищі та ще й побитим; це мені не до вподоби.

І вийшов.

— Яка наволоч, — сказав принц.

Маршал Гюло, що підчас цієї сцени стояв нерухомо, блідий, як труп, крадькома поглядаючи на брата, взяв принца за руку й сказав йому ще раз:

— Через сорок вісім годин матеріальну шкоду виправимо, але честь! Прощай, маршале! Це смертельний удар... Так, не переживу я,—шепнув він міністрові.

— Якого біса ти прийшов сьогодні? — зворушено спитав принц.

— Прийшов за дружину його просити,— відказав граф, показуючи на Гектора.— В неї шматка хліба немає! А надто тепер.

— У нього-ж пенсія!

— Вона заставлена!

— Чорт, а не людина,— сказав принц, знизавши плечима.— Чим вас оті жінки поять, щоб розум у вас відібрати? — спитав він у Гюло д'Ерві.— Як могли ви, знаючи, з якою клопітною точністю французьке командування усе записує, усе протоколює, стоси паперу переводить, щоб затвердити прибуток і видаток кількох сантимів, як могли ви, самі скаржившись на те, що сотні підписів треба для дрібниці,—для того, щоб звільнити салдата, щоб скребла купити — після цього надіятись, що вам пощастить надовго затаїти крадіжку? А газети? а заздрі! а люди, які сами хочуть красти! Ті жінки, виходить, з глузду вас зводять? Очі вам запорошують? чи може ви не такий, як усі ми? Треба було покинути міністерство, коли ви стали вже не людиною, а самим темпераментом! Якщо ви стільки дурниць накоїли своїм злочином, то ви кінчите... не хочу тільки казати вам, де саме...

— Обіцяєш мені подбати за неї, Котене?.. — спитав граф Форцгеймський, який нічого не чув і думав тільки про невістку.

— Не турбуйся! — сказав міністр.

— Ну, спасибі й прощай! Ходімо, пане? — сказав він братові.

Принц, стримуючи хвилювання, глянув на двох братів, таких різних поставою, переконанням та

вдачею, сміляка й боягуза, сласного й суворого, чесного й хабарника, і подумав: „Боягуз не зуміє вмерти! А в мого бідного, чесного Гюло вже смерть за плечима“! Він сів у крісло й узявся далі читати повідомлення з Африки таким рухом, де знати було zarazом і спокій воєводи, і глибокий жаль, що його нагонить вигляд бойовиська! Бо насправді нема в світі людяніших за військових, жорстоких на взір, у яких від звички до війни з'являється отой непереможний спокій, такий потрібний на бойовищі.

Другого дня в кількох газетах під різними заголовками вміщено отакі різні замітки:

„Пан барон Гюло д'Ерві подався у відставку. На рішення цього високого урядовця вплинуло безлад у справозданнях алжирської адміністрації, що спричинився до смерти та втечі двох службовців. Коли пан барон Гюло довідався про злочини службовців, яким він, на жаль, довіряв, з ним тут-же в кабінеті міністра стався підступ параліча.

„Пан Гюло д'Ерві, брат маршалів, служив сорок п'ять років. Це, надаремно поборюване, рішення з жалем прийняли всі, хто знав пана Гюло, якого особисті прикмети дорівнюються його адміністративного хисту. Ніхто не забув ні відданости генерального розпорядника імператорської гвардії у Варшаві, ні тієї надзвичайної активності, з якою він зумів зорганізувати різні частини в армії, яку створив року 1815 Наполеон.

„Ще одна зірка імператорської доби сходить із сцени. З 1830 року пан барон Гюло безперервно був конечним світилом у державній раді та у військовому міністерстві.

„Алжир.— Так звана „фуражна“ справа, яку декотрі газети роздули до смішного, кінчилась смертю головного винуватця. Добродій Йоган Віш стратив себе у в'язниці, спільник його втік, але його судитимуть позаочно.

„Віш, колись постачальник армій, був людина чесна, дуже шановна й не зміг помиритися з думкою, що його дурих добродій Шарден, наглядач комори, що втік“.

А в паризькій хроніці писалось:

„Пан маршал, військовий міністр, щоб запобігти надалі всякому безладові, вирішив утворити в Африці харчове бюро. Гадають, що справу цю доручать одному начальникові канцелярії, панові Марнефу“.

„Посада барона Гюло збуджує честолюбні бажання. Директорство, кажуть, пообіцяно графу Марсіяль де ля-Рош-Гюгон, депутатові, зятю графа Растіньяка. Рекетмайстер, пан Масоль, буде призначений на державного радника, а пан Клод Віньйон — на рекетмайстра“.

„З усіх жуків для опозиційних газет найнебезпечніший жук офіційний. Хоч які хитрі газетярі, а частенько доводиться їм, по волі чи по неволі, у дурнях лишатись через спритність тих, хто від преси перейшов, як от Клод Віньйон, до високостів влади. Перемогти газету може тільки газетяр. Тому треба сказати, пародуючи Вольтера: „Паризька хроніка не те, що думають про неї порожні люди“.

Розділ XXXI.

ВІД'ІЗД БЛУДНОГО БАТЬКА.

Маршал Гюло повіз з собою брата, що сів на передку, шанобливо лишивши місце в екіпажі старшому. Брати й словом не перемовились. Гектор був приголомшений. Маршал їхав зосереджений, мов-би скупчував усі свої сили та напружував їх, щоб витримати гнітущу вагу. Приїхавши додому, він мовчки, владними рухами покликав брата до кабінету. Граф одержав від імператора Наполеона чудову пару пістолів версальської роботи; він видобув із столу до письма скриньку з різьбленим написом: „Подаровано від імператора Наполеона генералові Гюло“ і сказав, показуючи її братові:

— Ось твої ліки.

Лісбета, що підглядала в непричинені двері, побігла до екіпажу й сказала їхати мерщій на вулицю Плюме. Хвилини через двадцять вона привезла баронесу, розказавши їй, чим загрожував маршал своєму братові.

Граф, не дивлячись на брата, подзвонив свого економа, старого салдата, що служив у нього тридцять років.

— Бап'є,— сказав він йому,— привези мені мого нотаря, графа Стейнбока, мою небогу Гортензію та біржового фактора. Зараз половина на одинадцять, мені треба, щоб усі були о дванадцятій... Ну, жени що-духу! — мовив він, згадуючи республіканський вираз, якого колись часто вживав.

І скривив грізну гримасу, що від неї поважніли його салдати, коли він 1799 року оглядав бретонські рівнини. (Дивись „Шуани“).

— Слухаю, маршале,— сказав Бап'є, віддаючи честь.

Не звертаючи на брата уваги, старий вернувся до кабінету, взяв ключа, схованого в столі, й розчинив сталеву, малахітом викладену шкатулу, подарунок імператора Александра. З наказу імператора Наполеона він возив російському імператорові важливі папери, захоплені під час дрезденського бою, що за них Наполеон сподівався одержати Вандама. Цар розкішно нагородив генерала Гюло, подарувавши йому оцю шкатулу, і сказав йому, що сподівається при нагоді віддячити так само й французькому імператорові, але Вандама не віддав. На покришці цієї шкатули, геть оздобленої золотом, був золотий російський герб. Маршал полічив банкноти й золото, що в ній лежали; у нього було сто п'ятдесят дві тисячі франків! Він не міг стримати задоволення. В цю хвилину увійшла пані Гюло в такому стані, що міг-би зворушити навіть суддів. Вона кинулась до Гектора, безтямно поглядаючи то на скиньку з пістолями, то на маршала.

— Що ви маєте проти свого брата? Що вам зробив мій чоловік? — крикнула вона так пронизливо, що навіть маршал її почув.

— Він усіх нас ославив! — відповів старий республіканський салдат, і від цього зусилля одна з ран його розкрилась.— Він обікрав державу! Через нього моє ім'я стало ненависне мені; через нього я смерти бажаю, він убив мене... Мені стане сил тільки на те, щоб повернути гроші!.. Мене принижено перед високим представником Республіки, перед людиною, яку я шаную найбільше в світі і якій я несправедливо брехню закидав—перед принцом Вісембурзьким!.. Цього замало, га? Ось як він шанує батьківщину!

Він утер сльозу.

— А родину свою? — казав він. — Він віднімає у вас шматок хліба, що я для вас хоронив, наслідок тридцятилітніх заощаджень, наслідок обмежень старого салдата! Ось що я вам призначав, — сказав він, показуючи на банкноти. — Він погубив дядька Фішера, благородного й гідного сина Ельзасу, що не зміг, як він це може, пережити плями на своєму селянському імені. Нарешті бог у безмежному милосерді своєму дозволив йому вибрати янгола з-поміж жінок! він мав нечуване щастя—взяти в дружини Аделіну! І він зрадив її, мучив її, покинув її ради потіпах, ради гультяйок, ради стрибух, актрис, Кадін, Жозеф, Марнеф... От кого я мав за свою дитину, за свої гордощі... Іди, нещасний, геть з моїх очей, якщо ти погоджуєшся на безчесне життя, яке сам собі створив! Мені бракує сили проклясти брата, якого я так любив; я також хибкий до нього, як і ви, Аделіно; але хай він до мене не з'являється! Забороняю йому бути на моїх похоронах, іти за моєю труною. Хай зазнає ганьбу свого злочину, коли немає в нього каяття.

Маршал, збліднувши, впав на диван, виснажений цими врочистими словами. І може вперше за життя дві сльози впало з його очей і покотилось по щоках.

— Бідний дядько Фішер! — скрикнула Лісбета, затуливши хусткою очі.

— Брате мій, — сказала Аделіна, схиляючись навколішки перед маршалом. — Поживіть ради мене! Допоможіть мені в моїх майбутніх заходах, щоб помирити Гектора з життям, щоб примусити його спокутати свої гріхи!..

— Його! — сказав маршал. — Якщо він житиме, то злочинам його ще не кінець. Хто зневажив Аделіну, хто заглушив у собі почуття справжнього республіканця, оту любов до батьківщини, до родини й до бідного, яку я силкувався в ньому вкорінити, той страхіття, тварюка... Заберіть його, якщо ви його ще любите, бо, чую, кричить у мені

голос — набий пістолі й розчерепи йому голову! Убивши його, я всіх вас урятую і його врятую від нього самого.

Старий маршал підвівся так грізно, що бідна Аделіна скрикнула: „Ходімо, Гекторе“! Вона схопила дружину, вивела його силоміць із будинку, бо барон був такий розбитий, що його довелося в карету посадовити й везти на вулицю Плюме, де він ліг у ліжку. Лежав він, мов руїна яка, кілька днів, мовчки відмовляючись від будь-якої їжі. Аделіна сльозами впрошувала його з'їсти бульйону; вона доглядала його, сівши в його головах, і з усіх почуттів, що сповняли досі її серце, лишилися тільки глибокі жалощі.

О половині на першу Лісбета привела нотаря й графа Стейнбока до кабінету свого любого маршала, від якого вже не відходила, така-бо налякана була зміною, що в ньому сталася.

— Пане граф,— сказав маршал,— прошу вас підписати доручення моїй небозі, а своїй дружині, щоб продати ренту, яку вона має у власність. Панно Фішер, ви погодитесь на цей продаж, пожертвувавши своїм прибутком?

— Так, любий маршале,— сказала, не вагаючись, Лісбета.

— Гаразд, моя любя,— відповів старий салдат.— Життя мого, сподіваюсь, ще стане, щоб віддячити вам. Я був певен вас, з вас справжня республіканка, дочка народу.

Він поцілував старій дівчині руку.

— Пане Ганекен,— сказав він нотареві,— складіть відповідного акта в формі доручення й принесіть його мені на другу годину, щоб ренту продати на біржі сьогодні-ж. Графиня, небога моя, має на це документа, вона прийде й підпише акт, коли ви його принесете, так само й панна. Пан граф піде з вами й підпишеться у вас.

Митець, на знак Лісбетин, шанобливо вклонився маршалові й вийшов.

Другого дня о десятій годині вранці граф Форцгеймський з'явився до принца Вісембурзького й був відразу-ж прийнятий.

— Ну, любий Гюло,— сказав маршал Котен, показуючи старому другові газети,— ми врятували, як бачите, добропристойність... читайте.

Маршал Гюло поклав газети на бюро старого товариша й подав йому двісті тисяч франків.

— Ось те, що брат мій узяв у держави,— сказав він.

— Яке безумство! — скрикнув міністр.— Ми не можемо,— додав він у ріжок, що подав йому маршал,— взяти ці гроші. Тоді треба було-б визнати хабарництво вашого брата, а ми все зробили для того, щоб його заховати...

— Робіть з ними, що знаєте, але я не хочу, щоб у майні родини Гюло було хоч-би су, вкрадене з державних грошей,— сказав граф.

— Я спитаю наказу короля з цього приводу. Не згадуймо вже про це,— відповів міністр, переконуюсь, що перемогти величну впертість старого неможна.

— Прощайте, Котене,— сказав старий, беручи принца Вісембурзького за руку,— почуваю, що душа в мене холоне...— Потім, відійшовши на крок, він обернувся, глянув на принца, постеріг його велике хвилювання, обійняв його міцно, і принц поцілував маршала.— Здається мені, що в твоїй особі,— сказав він,— я прощаюсь з усією Великою Армією.

— Прощай-же, мій добрий, старий товаришу!— сказав міністр.

— Так, прощай, бо я йду туди, де тепер усі наші салдати, яких ми оплакали.

В цю хвилину ввійшов Клод Віньйон. Два старі уламки наполеонівської фаланги поважно вклонилися одне одному, сховавши всяке хвилювання.

— Ви, певно, задоволені з газет, ваша високість?— спитав майбутній рекетмайстер.— Я повів справу так, щоб опозиційним газетам здавалось, ніби вони розголошують наші таємниці...

— На лихо, все це марно,— відповів міністр, проводячи маршала поглядом.— Я сказав допіру останнє „прощай“, дуже болісне для мене. Маршалові Гюло вже й трьох днів не жити; а втім, я й учора це добре бачив. Цей божественно чесний чоловік, цей салдат, якого кулі шанували, зважаючи на його відвагу... ось тут... на цьому кріслі!.. дістав смертельного вдару, та ще з моїх рук, від одного паперу!.. Подзвоніть, щоб карету подали. Я їду в Нельї,— сказав він, ховаючи двісті тисяч франків у свій міністерський портфель.

Не зважаючи на Лісбетин догляд, маршал Гюло через три дні помер. Такі люди становлять честь партії, до якої належать. Для республіканців маршал був ідеалом патріотизму, тому всі вони проводили його труну, що за нею йшла незліченна юрба. Військо, уряд, двір, народ—усі прийшли вшанувати цю високу чесноту, цю непорушну чесність, цю незатьмарену славу. Не в кожного за труною піде народ. Похорони ці відзначились проявами тієї делікатности, доброго смаку та щирости, що коли-не-коли нагадують про заслуги й славу французького дворянства. За труною маршала йшов маркіз де-Монторан, брат того, котрий підчас повстання шуанів 1799 року був супротивником, і нещасливим супротивником Гюло. Маркіз, умираючи під кулями Синіх, звірив інтереси свого молодшого брата республіканському салда-тові. (Дивись „Шуани“). Гюло поставився до усного заповіту шляхтича так дбайливо, що йому пощастило врятувати майно того молодика, який був емігрував. Тим-то й старе французьке дворянство не поминуло пошаною салдата, який тому дев'ять років переміг королеву.

Ця смерть, що сталася за чотири дні перед останнім окликом про її шлюб, була для Лісбети вдаром блискавки, що палить жниво в житниці й саму житницю. Лотарингка, як це часто трапляється, переборщила. Маршал помер від ударів, що їх вона з панією Марнеф завдала родині. Ненависть

старої дівчини, втишена, здавалося, в успіхах, запалала з усією силою її зраджених надій. Лісбета пішла до пані Марнеф і розридалася в неї від гніву; вона лишилася без притулку, бо термін маршалового контракту на помешкання був до життя. Щоб заспокоїти приятельку своєї Валерії, Кревель взяв її заощадження, щиро подвоїв їх і примістив цей капітал по п'ять відсотків, записавши прибуток на її ім'я, а власність—на Селестіну. Завдяки цій операції, Лісбета мала дві тисячі франків дожиттєвої ренти. Переписуючи маршалове майно, знайдено його записку до невістки, небоги Гортензії та небожа Вікторена, де він доручав їм усім трьом платити тисячу двісті франків дожиттєвої ренти тій, хто мала бути йому дружиною,—панні Лісбеті Фішер.

Аделіні пощастило на кілька день сховати від барона звістку про смерть маршалову, бо вона бачила, що його життя теж у небезпеці; але прийшла Лісбета в жалобі, і фатальна правда виявилася через півтора тижні після похорону. Цей жахливий удар повернув хворому енергію, він підвівся і вийшов до вітальні, де застав усю свою родину в чорному. Побачивши його, всі замовкли. За два тижні Гюло схуд, як привид, і з'явився перед родиною, як власна тінь.

— Треба щось починати,—мовив він глухо, сідаючи в крісло й дивлячись на збори, де бракувало Кревеля й Стейнбока.

— Нам неможна тут надалі лишатись,—зауважила Гортензія, коли батько ще тільки ввійшов,—помешкання надто дороге...

— Щодо справи з помешканням,—сказав Вікторен, уриваючи гнітущу мовчанку,—то я пропоную мамі...

Почувши ці слова, якими його немов вилучено з родини, барон підвів голову, яку був похилив до килиму, де роздивлявся на квітки, не бачучи їх, і скорбно глянув на адвоката. Права батькові завжди священні, навіть коли батько ославлений і зганьблений, тому Вікторен спинився.

— Мамі...— мовив барон.— Маєте рацію, сину мій.

— Помешкання під нами, в нашому павільйоні,— докінчила Селестіна за дружину.

— Я вам заважаю, діти мої?..— сказав барон з лагідністю людини, що сама себе засудила.— О, не турбуйтеся за майбутнє, вам не доведеться вже скаржитись на батька, і ви побачите його тільки тоді, коли вже не треба буде за нього червоніти.

Він обійняв Гртензію і поцілував її в чоло. Простягнув руки до сина, що розпачливо кинувся в його обійми, догадуючись про батькові наміри. Барон знаком покликав до себе Лісбету й поцілував її в чоло. Потім пішов до своєї кімнати, а за ним і Аделіна в безтямній турботі.

— Брат мав рацію, Аделіно,— сказав він, беручи її за руку.— Я не годен родинного життя. Я зважився тільки в серці благословити своїх бідних дітей, яким закинути я нічого не можу; бо від людини безчесної, від батька, що робиться вбивником, бичем родини, замість бути її оборонцем та славою, благословення може бути згубним; але я їх що-дня благословлятиму здалеку. А тебе тільки бог всемогутній може нагородити по твоїх заслугах!.. Прости мене,— сказав він, ставши перед дружиною навколішки й зрошуючи слізьми її руки.

— Гекторе, Гекторе! Помилки твої великі, але милосердя боже безмежне, і ти можеш усе виправити, коли лишишся зі мною... Проймися християнськими почуттями, друже мій... Я тобі дружина, а не суддя. Я твоя річ, роби зі мною, що хочеш, веди мене скрізь із собою, я почуваюсь на силу розрадити тебе, скрасити твоє життя любов'ю, дбайливістю та пошаною!..— Наші діти влаштовані, я їм уже непотрібна. Дозволь, я спробую бути твоєю втіхою, твоєю розвагою. Дозволь мені ділити з тобою тягар твого вигнання, твоїх злиднів, щоб полегшити їх. Я завжди буду тобі чимсь корисна, хоч-би тим, що тобі на прислугу не доведеться втрачатись.

— Чи прощаєш ти мене, моя люба й кохана Аделіно?

— Так, але підведися-ж, друже!

— Гаразд, з цим прощенням я зможу жити!— сказав він, підводячись.— Я пішов сюди в кімнату, щоб діти наші не були свідками приниження свого батька. Ох, бачити що-дня коло себе злочинного батька — в цьому є щось жахливе, воно нищить батьківську владу й розкладає родину. Отже, не можу я лишитись серед вас, я покидаю вас, щоб звільнити вас від присутності оганьбленого батька. Не перешкоджай моїй утечі, Аделіно. Инакше ти сама наб'єш пістоля, яким я прострелю собі голову... Нарешті, не йди за мною у вигнання, бо ти відбереш мені єдину силу, що в мене лишається, силу каяття.

Гекторова енергія примусила мовчати знеможену Аделіну. Ця жінка, така велична серед стількох руїн, черпала мужність із внутрішнього звязку з своїм чоловіком, бо почувала його своїм, свідомо була високого завдання — розрадити його, вернути його до родинного життя й помирити його з самим собою.

— Гекторе, значить ти хочеш покинути мене на смерть від розпачу, страху, хвилювання!..— сказала вона, почувуючи, що джерело її сили зникає.

— Я вернусь до тебе, янголе, що зійшов із неба, мабуть, ради мене, я вернуся до вас, якщо не багатим, то хоч у достатках. Слухай, моя добра Аделіно, я не можу тут лишитися з багатьох причин. Передусім, пенсія моя, що даватиме шість тисяч франків, заставлена на чотири роки, отже в мене нічого немає. Це ще не все! Мене можуть через кілька днів заарештувати за векселі, видані Вовіне... Отож, я мушу зникнути, аж поки син мій, якому я дам точні вказівки, не викупить цих паперів. Моє зникнення дуже допоможе цій операції. Коли моя пенсія звільниться, коли Вовіне одержить свої гроші, тоді я до вас вернуся... Тоді

ти викриєш таємницю мого вигнання. Заспокойся, не плач, Аделіно... Справа йде про якийсь місяць...

— Де ти поїдеш? Що робитимеш? Що з тобою буде? Хто догляне тебе, вже немолодого? Дозволь і мені зникнути з тобою, ми поїдемо закордон,— сказала вона.

— Гарзд, побачимо,— відповів він.

Барон подзвонив, сказав Марієті зібрати всі свої речі й спакувати їх нишком і швидко. Потім попросив дружину, поцілувавши її дуже палко, зовсім для неї незвично, щоб вона залишила його на хвилинку самого написати потрібні для Вікторена вказівки, обіцяючи покинути дім тільки вночі й тільки з нею. Тільки-но баронеса вернулася до вітальні, хитрий старий пройшов через убиральню в передпокій і вийшов з дому, передавши Марієті шматок паперу, де написано: „Речі мої вишліть залізницею в Корбейль, до запитання, панові Гектору“. Барон, узявши візника, їхав уже Парижем, коли Марієта показала баронесі записку, сказавши їй, що барон допіру вийшов. Аделіна кинулася до кімнати, тремтячи дужче, ніж будь-коли; злякані діти побігли за нею, почувши пронизливий крик. Баронесу підняли непритомну, мусіли її в ліжку покласти, бо її охопила нервова пропасниця, що цілий місяць тримала її між життям та смертю.

— Де він? — тільки ці слова від неї й чули.

Вікторенові розшуки нічого не дали. От чому. Барон поїхав на площу Пале-Рояль. Там цей хитрик, знову опанувавши весь свій розум, щоб здійснити план, обмислений ще тоді, як він, пригнічений болем і тугою, лежав у ліжкові, перейшов Пале-Рояль і найняв розкішну двірську карету на вулиці Жокеле. З його наказу візничий підїхав з вулиці Віль-л'Евек до готелю Жозефи, де, на крик візничого, перед такою пишною каретою розчинено ворота. Жозефа, з цікавості, вийшла — лакей їй сказав, що поважний старий, який не може зійти з карети, просить її вийти на кілька хвилин.

Жозефо, це я!..

Славетна співачка пізнала свого Гектора тільки по голосу.

— Як це ти, мій бідний старий?.. Слово чести, ти нагадуєш двадцятифранкові монети, що їх німецькі євреї так затягали, аж міняйли відмовляються приймати.

— Ох, правда,— відповів Гектор,— я вирвався з пазурів смерти! А ти от і досі прекрасна! Може ти й добра?

— Як прийдеться, все відносно! — сказала вона.

— Вислухай мене,— вів Гюло.— Чи не можеш ти притулити мене в лакейській, десь на горищі день на кілька? Я зараз без су, без надії, без хліба, без пенсії, без дружини, без дітей, без притулку, без чести, без відваги, без друга, ба ще гірше — під загрозою арешту за векселі...

— Бідний старий, багато-ж у тебе отих „без“! Може ти й без штанів?

— Ти смієшся, пропав я! — скрикнув барон.— А я вважав на тебе, як Гурвіль на Нінон.

— Це, казали мені, світська жінка тебе до такого довела? — спитала Жозефа.— Ті жартунки вміють краще за нас гиндика обскубти!.. Ох, ти тепер, як кістяк, покинутий круками... тіло в тебе світиться!

— Час не терпить, Жозефо!

— Заходь, мій старенький! Я сама, а люди мої тебе не знають. Відішли карету. Ти заплатив?

— Так,— сказав барон і зійшов з карети, спираючись Жозефі на руку.

— Назвешся, якщо хочеш, моїм батьком,— сказала співачка, яку жаль узяв.

Вона посадовила Гюло в тій розкішній вітальні, де він в-останнє її бачив.

— Чи правда, старенький,— спитала вона,— що ти погубив свого брата й дядька, зруйнував родину, перезаставив будинок своїх дітей та проїв з своєю принцесою збіжжя африканського уряду?

Барон сумно кивнув головою.

— Оце мені подобається! — скрикнула Жозефа, що в захопленні підвелася.— Це генеральне руйновище! Це, як у Сарданапала, це велично, широко! Наволоч, але з серцем. Мені більше подобається марнотратець, захоплений, як оце ти, жінками, ніж оті холодні бездушні банкіри, яких чесними називають, а вони тисячі родин руйнують своїми рейками, золотими для них і залізними для дурників! А ти от руйнував тільки своїх, порядкував тільки собою! Та крім того, маєш виправдання — і фізичне, й моральне...

Вона стала в трагічну позу й сказала:

Це сама Венера, що до здобичи своєї припала.

— Он воно як! — додала вона, обкрутившись на одній нозі.

Порок виправдував Гюло, порок посміхався до нього серед своїх божевільних розкошів. Величина злочинів була тут, як і для присяжних, обставиною, що зменшує провину.

— Та хоч гарна-ж твоя світська жінка? — спитала співачка, бажаючи для першої ласки розважити Гюло, якого смуток її гнітив.

— Йй-богу, мало не така, як ти! — хитро відповів барон.

— І... дуже вигадлива? Так мені казали. Що-ж вона тобі робила? Вона втішніша за мене?

— Не будьмо про це говорити, — сказав Гюло.

— Кажуть, що вона обплутала мого Кревеля, маленького Стейнбока й чудового бразильця.

— Дуже можливо.

— Вона живе в готелі, не гіршим за мій, — Кревель їй подарував. Ця шелихвістка в мене за поміщика, вона докінчує тих, що я почала! Тим-то мені й цікаво знати, яка вона з себе, старенький; я бачила її на прогулянці в Лісі, але здалеку... З неї, казала мені Карабіна, викінчена злодійка! Йй хочеться ковтнути Кревеля, та вона тільки посмокче його. Кревель — це щур, лагідненький щур, він собі згоджується на все, а кру-

тять по-своєму. Він пихуватий, він пристрасний, але гроші в нього холодні. В таких молодчиків більш, як три тисячі франків на місяць не вирвеш, перед великим видатком вони спиняються, як осли перед річкою. Не то, що ти, старенький, ти людина пристрастів, ти хоч і батьківщину продав-би! Отож і я ладна для тебе все зробити. Ти мій батько, ти мене в люди пустив! Це священно. Що тобі треба? Хочеш сто тисяч франків? Всього темпераменту свого доклади, щоб заробити їх тобі. Що-ж до їжі та притулку, то це дрібниці. Для тебе тут завжди буде накриття, займеш гарну кімнату на третьому поверху й матимеш сотню еку на місяць кешенькових грошей.

У барона, зворушеного таким прийомом, в-останнє заговорило благородство.

— Ні, моя ясочко, ні, я не за тим прийшов, щоб мене утримували,— сказав він.

— В твої літа, це непогано! — сказала вона.

— Ось що мені хочеться, дитино моя. У твого герцога д'Ерувіля є величезні маєтки в Нормандії, я хотів-би бути його управителем під ім'ям Туля. Я здібний, чесний, бо, коли людина в уряді брала, то це не значить, що вона з каси крастиме...

— Хе, хе! — засміялась Жозефа.— Горбатого могила виправить.

— Словом, мені треба тільки прожити три роки в невідомості...

— О, це справа одної хвилини,— сказала Жозефа,— варт мені тільки поговорити сьогодні після обіду. Герцог одружився-б зі мною, коли-б я схотіла; але багатство його я маю, я хочу більшого!.. його пошани. Це — герцог високого гатунку. Це щось благородне, вишукане, велике, як Луї XIV вкупі з Наполеоном, хоч і мале на зріст. Крім того, я зробила так, як Шонц із Рошфільдом: завдяки моїм порадам він заробив оце два мільйони. Але послухай мене, мій старий пистолю!.. Я тебе знаю, ти любиш жінок і бігатимеш там за нормандочками, а з них гарні дівчата; хлопці або батьки

ребра тобі поламають, і герцог повинен буде тебе звільнити. Хіба-ж не видно по тому, як ти на мене дивишся, що юнак ще не вмер у тобі, як сказав Фенелон? Управительство — це не твоя справа. Чи бачиш, старенький мій, не так легко урвати з Парижем та з нами! Ти занудишся в Єрувілі.

— Що-ж робити? — спитав барон. — Бо в тебе я не хочу лишатись довше, ніж треба для якогось рішення.

— Ну, а хочеш, я тебе по-своєму влаштую? Слухай, старий палію! Тобі потрібні жінки. Це від усього розраджує. Слухай-же мене гаразд. На вулиці Сен-Мор-дю-Тампль, під Куртілем, я знаю бідну родину, що має скарб: молоденьку дівчинку, кращу, ніж я була в шіснадцять років!.. А, в тебе вже очі зайнялися! Вона працює шіснадцять годин на день, вишиваючи коштовні матерії для крамниць, і заробляє на день шіснадцять су, по су в годину, нещасне!.. А їсть воно, як ірландці, картоплю, ще й на щурячому лої смажену, та хліб п'ять разів на тиждень; п'є воно воду з Урка, з міських труб, бо сенська вода надто дорога; а свого діла розпочати не може, бо на це треба шість-сім тисяч франків. Воно сотню страхів учинило-б, щоб ті тисячі здобути. Родина й дружина обридли тобі, правда-ж?.. Крім того, хіба-ж можна почувати себе нікчемою там, де був колись богом? Батько без грошей і без чести — та з такого тільки опудало робити та за склом виставляти...

Барон мимоволі посміхнувся на ці жахливі жарти.

— Ну, так маленька Біжу приносить мені завтра вишиваний капот, розкіш який, півроку над ним працювали, такого ніхто не має! Біжу любить мене, бо я даю їй солодощі й старі сукні. Поза тим, посилаю родині хліба, дров, м'яса, там усі за мене в огонь підуть, аби я схотіла. Я дбаю трохи й за добро! Ах, пам'ятаю, що я перемучилась, як голодна була! Біжу не криється від мене з своїми маленькими бажаннями. В дівчинці є матеріял для

статистики в Амбігію-Комік. Біжу мріє ходити в гарних сукнях, так як я, а надто в кареті їздити. Я скажу їй: „Люба моя, чи хочеш пана...“ Скільки тобі?— спитала вона, уриваючи себе,— сімдесят два...

— У мене немає вже віку!

— „Чи хочеш, скажу їй, пана сімдесят двох років, дуже охайного, тютюну не вживає, здоровий, як очі мої, і за юнака вартий? Поженишся з ним по-хатньому, він любенько у вас житиме, дасть вам сім тисяч франків паю, опорядить твоє помешкання в червоне дерево; а коли ти розумненька будеш, то й до театру тебе разів кілька повезе. Даватиме тобі сто франків для тебе особисто й сто франків на видатки!“ Я знаю Біжу, отака я була в чотирнадцять років! Я з радощів скакала, коли той гидкий Кревель зробив мені оці жахливі пропозиції! От ти й зареєси, старенький, на три роки. Це розумно, чесно, а крім того й ілюзій буде на три-чотири роки, не більше...

Гюло не вагався, він уже вирішив відмовитись; але щоб віддячити добрій і чудовій співачці, що по-своєму чинила добро, удавав, що вагається між пороком та чеснотою.

— Що це! Ти холодний, як брук у грудні!— здивовано вела вона.— Зважай! Ти вщасливиш родину, яка складається з підтоптаного діда, матери, що надсаджується роботою, та двох сестер, з яких одна бридка і які заробляють удвох тридцять два су, псуючи собі очі. Цим ти відшкодуєш лихо, до якого вдома спричинився, і спокутаєш свої гріхи, розважаючись, як лоретка в Мабілі.

Щоб покласти кінець цій спокусі, Гюло зробив рух, ніби гроші лічив.

— Про шляхи й засоби не турбуйся,— сказала Жозефа.— Мій герцог позичить тобі десять тисяч франків; сім тисяч на вишивальню на ім'я Біжу, три тисячі на встаткування, а що-три місяці ти матимеш тут шістьсот франків під розписку. Коли

одержуватимеш пенсію, то віддаси герцогові ці сімнадцять тисяч франків. Тимчасом, житимеш собі, як півень у просі, ще й у таких нетрях, де поліція ніколи тебе не знайде! Ходитимеш у грубому касториновому сурдугі й виглядатимеш на статечного домовласника. Назвешся Тулем, якщо хочеш. А я здам тебе Біжу, як одного з дядьків своїх, що приїхав, збанкрутувавши, з Германії, і коло тебе впадуть, як коло бога. Он як, татку!.. Хто зна? Може ти й не шкодуватимеш? Якщо тобі нудно стане, припаси якусь гарну одежину, прийдеш до мене пообідати й вечір згаяти.

— Я-ж хотів бути чесним, статечним!.. Слухай, добудь мені в позику двадцять тисяч франків, і я поїду багатства шукати в Америку, як мій друг д'Еглемон, коли Нусінген його зруйнував...

— Ти! — скрикнула Жозефа. — Облиш добропристойність крамарям, простим людям, французьким громадянам, у яких, крім чесноти, нічого за душею немає! Ти родився не за тим, щоб тюхтієм бути, ти для чоловіків те, що я для жінок — геній гультяйства!

— Ранок покаже, побалакаємо про це завтра.

— Ти пообідаєш із герцогом. Мій д'Ерувіль прийме тебе ввічливо, немов-би ти батьківщину врятував! І завтра ти щось вирішиш. Ну, веселіше, старий! Життя — це одежа; коли вона брудна, її чистять, коли подерлась — латають, але, поки можна, ходять одягнені!

Від цієї філософії пороку та його захватности пекучі болі Гюло розвіялись.

Другого дня о дванадцятій годині після розкішного сніданку Гюло побачив один з тих живих шедеврів, що їх тільки Париж може творити завдяки постійному співжиттю Пишноти й Злиднів, Пороку й Чесноти, стриманого Бажання й невсипущої Спокуси, які роблять це місто спадкоємцем Ніневії, Вавилону й імператорського Риму. Панна Олімпія Біжу, шіснадцятилітня дівчинка, мала те чарівне обличчя, що Рафаель знаходив для своїх

мадон, безневинні очі, засмучені надмірною працею, чорні, мрійні очі з довгими віями, потьмарнілі від втоми очі, яких вогкість усохла на вогні робочих ночей; зате колір обличчя в неї був порцеляновий, майже хворобливий; зате рот нагадував надрізану гранату, груди були буйні, форми повні, руки гарні, зуби, як виточена емаль, волосся чорне і пишне,—і все це одягнуте в ситчик по сімдесят п'ять сантиметрів за метр, запнуте у вишивану хустину, взуте в шкіряні черевики без гудзиків і прикрашене шаговими рукавицями. Дитина, що не знала собі ціни, прибралася як могла краще, ідучи до пишної пані. Барон, знову охоплений пазуристою рукою Любощів, відчув, що все життя його кудись зникає. Він усе забув коло цього дивного створіння. Він був, як мисливець, що побачив дичину і зразу-ж до рушниці береться, хоч-би тут був сам імператор.

— Чесність і новина гарантовані, — шепнула йому Жозефа. — І без хліба сидить. От Париж! Сама це дізнала!

— Рішено, — відказав старий, підводячись та потираючи руки.

Коли Олімпія Біжу пішла, Жозефа лукаво глянула на барона.

— Якщо не хочеш мати неприємностей, татку, — сказала вона, — будь суворий, як генеральний прокурор на своєму кріслі. Держи дівчинку на поводку, будь Бартоло! Бережись Августів, Іполітів, Несторів, Вікторів і всіх орів!¹⁾ Звичайно! Коли воно вдягнеться, підгодується, коли воно голову підведе, то ти дурником будеш, мов росіянин який... Я хочу тебе влаштувати. Герцог чимало робить: позичає тобі, тоб-то дає тобі десять тисяч франків, а вісім тисяч кладе в свого нотаря, що видаватиме тобі по шістьсот франків що-три місяці, бо я тобі не довіряю. Правда-ж, я любачу?..

---

1) Гра словами: *ор* по-французьки — золото.

— Чудова!

Через півтора тижні по тому, як покинув свою родину, коли вона, плачучи, стояла круг ліжка мручої Аделіни, яка ледве чутно запитувала: „Де він“? — Гектор, під ім'ям Туля, відкрив з Олімпією вишивальню на вулиці Сен-Мор, під захистом громадського беззаконня.

Розділ ХХХІІ.

ДАМОКЛІВ МЕЧ.

У родинних нещастях Вікторен Гюло здобув ту остаточну обробку, що довершує або деморалізує людину. Він став довершений. У великих життєвих бурях люди, мов капітани підчас урагану, полегшують судно від важкого краму. Адвокат утратив свої внутрішні гордощі, зовнішню самопевність, ораторську пиху й політичні претензії. Словом, як чоловік, він став тим, чим мати його була, як жінка. Він вирішив заспокоїтись на Селестіні, яка, певна річ, його мріям не відповідала, і почав розсудливо ставитись до життя, побачивши, що загальний закон примушує в усьому задовольнятися тільки приблизно. Він заприсягнувся сам перед собою виконувати свої обов'язки, так-бо вжахнула його батькова поведінка. Почуття ці зміцніли коло матиного ліжка в той день, коли баронесу врятовано. Це перше щастя не само прийшло. Клод Віньйон, який щодня довідувався для принца Вісембурзького про здоров'я пані Гюло, попросив переобраного депутата піти разом з ним до міністра.

— Його високість, — сказав він, — хоче поговорити з вами про ваші родинні справи.

Вікторен Гюло був знайомий з міністром здавна, тому маршал прийняв його з підкресленою привітністю, що була добрим для нього знаком.

— Друже, — сказав старий вояка, — я заприсягнувся в оцьому кабінеті перед маршалом, дядьком

вашим, що подбаю за вашу матір. Ця свята жінка одужує, як казали мені, настав час перев'язати ваші рани. Я ось маю для вас двісті тисяч франків і хочу доручити їх вам.

Адвокат зробив рух, гідний його дядька маршала.

— Заспокойтесь,— сказав принц, посміхаючись. Це дарунок від третьої особи. Дні мої полічені, жити мені не вічно, візьміть ці гроші й прийміть мене в лоно своєї родини. Ви можете скористуватись ними, щоб викупити з застави свій будинок. Ці двісті тисяч франків належать вашій матері та сестрі. Коли-б я дав ці гроші пані Гюло, то не був-би певен, знаючи її відданість своєму дружині, що вони не підуть марно; а ті, хто ці гроші дарує, хочуть, щоб вони були підтримкою пані Гюло та дочці її, графині Стейнбок. Ви людина розважлива, гідний син своєї благородної матери, правдивий небіж мого друга маршала, вас, любий друже, дуже цінять тут, як і скрізь. Будьте янголом-охоронцем своєї родини, прийміть заповідане від дядька вашого й від мене.

— Ваша високість,— сказав Гюло, стискуючи міністрові руку,— такі люди, як ви, знають, що подяка словами нічого не важить. Вдячність показується на ділі.

— Покажіть-же мені свою вдячність!— сказав старий салдат.

— Що треба зробити?

— Погодитись на мої пропозиції,— сказав міністр.— Вас хочуть призначити на адвоката юридичного відділу військового міністерства, що в інженерній своїй частині обтяжене спірними справами з приводу паризьких фортифікацій; крім того, на консультанта поліційної префектури й на радника королівського бюджету. Ці три посади дадуть вам вісімнадцять тисяч франків платні й не відберуть у вас незалежності. В Палаті ви голосуватимете згідно з своїми політичними поглядами та своїм сумлінням... Чиніть по своїй

волі, що там! Нам дуже скрутно прийшлося-б, коли-б у нас не було національної опозиції! Нарешті, записка вашого дядька, що він написав за кілька годин перед тим, як упокоївся, визначила мою поведінку що-до вашої матери, яку маршал дуже любив!.. Панії Попіно, де-Растіньяк, де-Наварен, д'Еспар, де-Гранлье, де-Каріліяно, де-Ленонкур та де-ля-Баті влаштували для вашої любої матери посаду інспектриси благодійного товариства. Президентки товариства не можуть усе сами робити, їм потрібна чесна дама, яка-б їм активно допомагала, одвідувала-б нещасних, дізнавалася-б, чи не ошукано де милосердя, перевіряла-б, чи передано допомогу тим, хто просив її, ходила-б по тих бідаках, що сами зголоситись соромляться і т. ин. Ваша мати виконуватиме янгольську місію, матиме стосунки тільки з священиками та дамами-благодійницями; їй дадуть шість тисяч франків річно й оплачені проїзди. Ви бачите, юначе, що людина чиста, людина благородна й чеснотлива навіть з домовини опікує свою родину. Такі імена, як ім'я вашого дядька, є і мусять бути обороною проти нещастя в добре зорганізованому суспільстві. Ідїть-же слїдами свого дядька, не відступайте від них, бо ви вже на них стоїте, я знаю.

— Така добрість, принце, не дивує мене в другові мого дядька, — сказав Вікторен. — Я всіх сил докладу, щоб справдити ваші надії.

— Ідїть мерщій і заспокойте свою родину!.. А скажіть мені, — додав принц, потискуючи Вікторенові руку, — батько ваш зник?

— Ох, так.

— Тим краще. Цьому нещасному достало розуму, якого йому взагалі не бракувало.

— Він боявся векселів.

— А, ви одержите, — сказав маршал, — платню з трьох посад за півроку наперед. Ці гроші, мабуть, допоможуть вам вирвати папери з рук лихв'яра. Крім того, я побачуся з Нусінґеном, і мені може пощастить звільнити пенсію вашого батька так,

щоб це не коштувало нічого ні вам, ні моєму міністерству. Пер Франції не вбив у ньому банкіра, Нусінген невситимий і просить якоїсь концесії...

Вернувшись на вулицю Плюме, Вікторен міг тепер здійснити свого плану — забрати до себе матір і сестру.

Молодий і спритний адвокат мав за все багатство один з найкращих будинків у Парижі на бульварі між вулицями Миру та Луї Великого, який куплено 1834 з нагоди його весілля. Якийсь спекулянт поставив на вулицю і на бульвар два будинки, а посередині, між двома садками й подвір'ями, лишився розкішний павільйон, уламок пишноти великого готелю де-Вернейль. Гюлосин, певний посагу панни Кревель, купив за мільйон з авкціону цю чудову маєтність, і виплатив за неї п'ятьсот тисяч франків. Сам він оселився в павільйоні на другому поверху, сподіваючись решту помешкання віддати наймачам і їхніми грошми сплатити борг; але хоч спекуляція на будинках в Парижі — справа цілком певна, та вона повільна й примхлива, бо залежить від непередбачених обставин. Бульвар між вулицями Луї Великого та Миру, як могли зауважити паризькі швенді, запізно почав давати прибуток; він так мляво чистився та прикрашався, що торгівля тільки 1840 року виставила тут напоказ золото міняйл, феєрію мод та божевільну розкіш своїх крамниць. Не зважаючи на двісті тисяч франків, що дав Кревель тоді, коли самолюбство його тішилось від цього шлюбу й коли барон ще не відняв у нього Жозефи; не зважаючи на те, що Вікторен за сім років сплатив ще двісті тисяч франків, — борг, що тяжив над будинком, виносив п'ятьсот тисяч франків через те, що син щиро допомагав батькові. На щастя, в той час обидва будинки дійшли своєї властивої ціни завдяки невпинному підвищенню наймальної плати та красі місцевості. Мета спекуляції здійснювалась через вісім років, і адвокат за цей час геть виснажився, сплачуючи відсотки

та дрібні суми з капіталу, який був винен. Торгівці сами пропонували вигідну плату за помешкання з умовою, що контракт буде складений на вісімнадцять років. Помешкання зростали в ціні завдяки переміщенню ділового центру, що купився тоді між Біржею та церквою св. Магдалини, де з того часу й став осідок політичної та фінансової влади в Парижі. Одержані від міністра гроші, разом із виплаченим за рік наперед утриманням та надвишкою на помешкання, мали звести борг Вікторенів до двохсот тисяч франків. Два прибуткові будинки, найняті згори до низу, мусіли давати сто тисяч франків річно. Ще два роки пожити на платню, подвоєну завдяки одержаним від маршала посадам — і Гюло-син виходив на чудове становище. Це була манна небесна. Вікторен міг віддати матері весь перший поверх, а сестрі другий, де й Лісбеті було-б дві кімнати. Нарешті, під проводом кухні Бети цей потрібний дім мав зміцнити своє становище й стати шановним, як і належить домові славетного адвоката. Судові зірки швидко тьмарніли, і до Гюло-сина, обдарованого розважливим словом та суворою чесністю, дослухались і судді, і лавники; він вивчав свої справи, не казав того, чого не міг довести, не обороняв перших-кращих справ, — словом, був оздобою адвокатства.

Помешкання на вулиці Плюме так баронесі збриднуло, що вона дозволила перевезти себе на вулицю Луї Великого. Отже, завдяки дбайливості синовій, Аделіна зайняла чудове помешкання і користувалась усіма матеріяльними вигодами, бо Лісбета й тут узялася до тих заощадних заходів, що була пророблювала в пані Марнеф, добачаючи в цьому спосіб здійснювати потайну помсту над цими благородними істотами, метою її ненависти, розпаленої від руйнації усіх її надій. Раз на місяць вона ходила до Валерії, де посидала її Гортензія, бажаючи довідатись де-що про Венцеслава, та Селестіна, яку страшенно турбував одвертий і

визнаний звязок батьків із жінкою, що призвела її тещу й невістку до руїни та лиха. Видима річ, Лісбета, користуючись цією цікавістю, ходила до Валерії, скільки їй хотілось.

Минуло коло двадцяти місяців; за цей час здоров'я баронеси зміцніло, проте нервовий дріж її не покидав. Вона почала вже виконувати свої обов'язки, що були благородною розвагою для її болю й поживою для божественних здібностей її душі. Крім того, вона добачала в них спосіб знайти свого чоловіка завдяки випадковостям, що водили її по всіх паризьких кварталах. На той час векселі Вовіне були сплачені, і шоститисячна пенсія, виплачувана баронові Гюло, майже звільнилась. Всі видатки матери й сестри Вікторен оплачував відсотками з капіталу, що передав йому маршал і які становили десять тисяч франків. Отож, шість тисяч франків, що Аделіна одержувала на посаді, разом з шістьма тисячами франків баронової пенсії, мали незабаром давати матери й дочці дванадцять тисяч франків річного прибутку, вільного від жадних зобов'язань. Бідна жінка почувала-б себе майже щасливою, коли-б не постійна турбота про долю баронову, якого їй хотілося-б прилучити до фортуни, що родині починала посміхатись, та коли-б не горе покинутої дочки й не жахливі вдари, що безневинно завдавала їй Лісбета, якої пекельна вдача виявлялась на всю глибіню.

А втім, одна сцена, що відбулася на початку березня місяця 1843 року, пояснить оті наслідки невсипущої та потайної ненависти Лісбети, якій пані Марнеф не переставала допомагати. У пані Марнеф сталися дві великі події. Передусім, вона появила на світ нежиттєздатну дитину, якої труна коштувала їй двох тисяч франків ренти. Потім, що-до добродія Марнефа, то ось яку новину принесла майже рік тому Лісбета, вернувшись після розвідок у готелі Марнефів.

— Сьогодні вранці та огидна Валерія,— сказала вона,— запросила доктора Біаншона, щоб

довідатись, чи не помилилися лікарі, що напередодні засудили її чоловіка на смерть. Доктор сказав, що тієї-ж ночі цей поганець потрапить у пекло, яке його чекає. Дядько Кревель з панією Марнеф провели лікаря, якому батько ваш, любезна Селестіно, дав п'ять золотих за добру новину. Вернувшись до вітальні, дядько Кревель пустився у викрутаси, мов танцівник; він поцілував ту жінку й крикнув: „Нарешті ти вже будеш панією Кревель!..“ А мені ваш шановний батько сказав, коли вона знову посіла місце коло мручого чоловіка й покинула нас на самоті: „Маючи Валерію за дружину, я зроблюся пером Франції! Я куплю землю, яку вже накинув оком, землю в Преслі, що її хоче продати пані де-Серезі. Я буду Кревель де-Пресль, зроблюся членом генеральної ради в департаменті Сени та Уази й депутатом. Матиму сина! Буду тим, чим мені схочеться“.—„Ну, а дочка-ж ваша?“ сказала я йому. „Так то-ж дочка, відповів він, і вона надто в рід Гюло перекинулася, а Валерія їх ненавидить... Зять мій і разу не схотів сюди прийти — чого це він строїть із себе ментора, спартіята, пуританина, філантропа? До того-ж, з дочкою я порахувався, вона одержала всю материзну ще й двісті тисяч франків! Тому можу жити по своїй уподобі. Подивлюсь я на зятя з дочкою, коли женитимусь,— як вони робитимуть, так і я. Якщо добрі будуть до своєї мачухи, тоді побачимо! Я теж людина!“ Словом, всі свої дурниці виклав! І так хизувався, як Наполеон на пам'ятнику!

Десять місяців законного вдовування, передбачені кодексом Наполеона, минули тому кілька день. Маєток Пресль куплено. Вікторен із Селестіною того-ж ранку послали Лісбету до пані Марнеф розвідати про весілля цієї чарівної вдови з паризьким мером, що зробився вже членом генеральної ради в департаменті Сени та Уази.

Селестіна й Гортензія, яких приятель зміцніла від життя під спільним дахом, майже ніколи не розлучались. Баронеса, прибільшуючи з властивою

їй чесністю свої службові обов'язки, цілком присвятила себе благодійним справам, що в них була за посередника, і вдома майже що-дня її не було з одинадцятої до п'ятої години. Невістки, що їх поєднував клопіт за дітьми, яких вони спільно доглядали, лишалися вдома й працювали вкупі. Вони дійшли до того, що навіть думали вголос, являючи зворушливу спілку двох сестер — щасливої та меланхолійної. Вродлива, живорадісна, жвава, смішлива й дотепна нещасна сестра, здавалось, заперечувала своїм виглядом своє справжнє становище; так само й меланхолійна сестра, лагідна й тиха, врівноважена, як сам розум, завжди задумана й зосереджена навіювала думку про заховані болі. Може як-раз цей контраст і сприяв їхній палкій дружбі. Сидячи в маленькій альтанці серед садка, що його поминула сокира спекуляції з примхи будівничого, який для себе особисто гадав зберегти цю сотню квадратних футів, вони тішились першими паростками бузку, весняним святом, що його можна відчутти на всю глибіню тільки в Парижі, де парижани півроку живуть, забувши про рослинність, між кам'яними скелями, де хвилюється їхній людський океан.

— Селестіно,— сказала Гортензія, відповідаючи на зауваження своєї невістки, яка жалкувала, що чоловік її такої днини мусить у Палаті сидіти,— мені здається, що ти не досить ціниш своє щастя. Вікторен янгол, а ти його часом мучиш.

— Люба моя, чоловіки люблять, щоб їх мучили! Дрібні сварки є доказ кохання. Якби мати твоя була не то що вимогливою, але близькою до цього, вам, певно, не довелось-б зазнати такого лиха.

— Щось Лісбета не вертається! Заспіваю я пісню про Мальбрука! — сказала Гортензія.— Як мені нетерпиться почути щось про Венцеслава. З чого він живе?.. Він уже два роки нічого не робить.

— Вікторен мені казав, що бачив його якось з тією гидкою жінкою, і йому здається, що вона

підтримує в ньому лінощі... Ах, якби ти схотіла, сестричко, то могла-б ще вернути собі дружину.

Гортензія заперечливо похитала головою.

— Повір мені, становище твоє незабаром зробиється нестерпучим,— казала далі Селестіна.— Перший час гнів та розпач, обурення додавали тобі сили. Нечувані нещастя, що впали на нашу родину— дві смерті, руїна, катастрофа з бароном Гюло,— заклопотали тобі розум і серце; але тепер, коли ти в тиші й спокої живеш, тобі не легко буде терпіти порожнечу свого життя; а що ти не можеш, не хочеш звертати з чесного шляху, то доведеться помиритися з Венцеславом. Така й Вікторенова думка, а він тебе дуже любить. Є щось міцніше за наші почуття, це природа!

— З таким негідником!— скрикнула горда Гортензія.— Він любить цю жінку, бо вона годує його... Так вона й борги його сплатила?.. Боже мій, я вдень і вночі думаю про його становище! Він батько моєї дитини, і він безчестить себе...

— Глянь на свою матір, голубонько...— відказала Селестіна.

Селестіна належала до тих жінок, які, коли їм наведено докази, що ними й бретонських селян можна було-б переконати, знову розпочинають сотий раз свої примітивні міркування. Характер її трохи плаского лиця, холодного та звичайного, ясно-каштанове волосся, зачісане в рівні пасма, колір обличчя,— все свідчило в ній за розважливу жінку, не принадливу, але й не кволу.

— Баронесі дуже хотілося-б бути коло свого ославленого чоловіка, заспокоїти його, сховати його в своєму серці від сторонніх очей,— вела далі Селестіна.— Вона впорядила нагорі кімнату пана Гюло, немов з дня на день сподівається знайти його та оселити там.

— О, мати моя велична!— відповіла Гортензія.— Вона велична що-мить, що-дня протягом двадцяти шости років; але моя вдача не така... Що-ж поробиш! Іноді я сама на себе гніваюсь. Ах,

не знаєш ти, Селестіно, що значить поступатися підлоті!

— А батько мій!..— спокійно вела Селестіна.— Він безперечно ступив на той шлях, де твій батько загинув! Батько на десять років молодший від барона, він був купець, це правда, але чим-же воно в нього кінчиться? Пані Марнеф зробила собі з батька собаку, вона порядкує його багатством, його думками, і батька нічим не переконаєш. Словом, я потерпаю, щоб мене не сповістили про оклик їхнього шлюбу. Чоловік мій хоче де-що спробувати, він за обов'язок має помститися за суспільство, за родину й справити з тієї жінки звіт за всі її злочини. Ах, люба Гортензіє, благородні уми, як Вікторен, і серця, як у нас, надто пізно починають розуміти світ і його властивості! Це, сестричко, секрет, я звіряю його тобі, бо він тебе торкається, але ні словом, ні рухом не зрадь його ні Лісбеті, ні матері, нікому, бо...

— Ось і Лісбета! — сказала Гортензія.— Ну, кузино, що там діється в пеклі на вулиці Барбе?

— Погане для вас, діти мої. Чоловік твій, моя добра Гортензіє, більш ніж коли п'яний від тієї жінки, та й вона, треба сказати, почуває до нього безтямну пристрасть. Батько ваш, люба Селестіно, геть зовсім засліплений. Та це дарма, це я що-два тижні бачу, і справді щаслива я, що ніколи чоловіків не знала... Це справжні тварюки! Через п'ять день Вікторен і ви, голубонько, втратите батьківське багатство!

— Оклик уже відбувся?..— сказала Селестіна.

— Еге-ж,— відповіла Лісбета.— Зараз я вашу справу обороняла. Сказала тому чудищу, яке слідком за другим чудищем пнеться, що, коли він виволить вас із скрути, звільнивши ваш будинок від боргів, то ви будете йому вдячні й приймете свою мачуху...

Гортензія вжахнулася.

— Вікторен обміркує...— холодно відповіла Селестіна.

— І знаєте, що пан мер мені відповів? — вела Лісбета.— „Я хочу їх у скруті залишити, бо коней гамують тільки голодом, браком сну та цукру“! Барон Гюло куди кращий за пана Кревеля. Так що, діти мої, справляйте жалобу по спадщині. А яке-ж багатство! Батько ваш заплатив три мільйони за маєток Пресль, і в нього ще лишилось тридцять тисяч франків ренти! О, від мене в нього секретів немає! Він збирається купувати готель де-Наварен на вулиці Бак. Та й пані Марнеф має сорок тисяч франків ренти. А, от і наш янгол-охоронець, мати твоя!..— скрикнула вона, почувши стукіт екіпажа.

Баронеса справді незабаром зійшла коло ганку й приєдналась до родинного гурту. В п'ятдесят п'ять років, знеможена стількома нещастями, безперервно тремтячи, так ніби пропасниця її була, Аделіна, збліднувши й зморщившись, зберегла красу стану, чудові риси й природжене благородство. Побачивши її, казали: „Мабуть, вона дуже вродлива була!“ В'януци з журби за невідому долю чоловіка, за незмогу свою прилучити його до цієї паризької оази, до затишку й тиші, до добробуту, яким родина тішитись мала, вона являла собою німу велич руїн. Після кожного просвітку зрадливої надії, після кожного марного шукання її брав чорний смуток, що завдавав розпачу дітям. Баронесу, що поїхала вранці з надією, нетерпляче чекали. Один головний інтендант, зобов'язаний перед Гюло, якому урядовець цей завдячував своєю адміністративною кар'єрою, казав, що бачив барона в ложі театру Амбігю-Комік з жінкою чудової вроди. Аделіна їздила до того інтенданта, барона Берньє. Цей високий урядовець потвердив, що бачив свого старого заступника, запевняючи, що поводження його з тією жінкою підчас вистави викривало їхні подружні відносини, але сказав оце пані Гюло, що чоловік її вийшов загодя перед кінцем вистави, щоб його не пізнали. „Він виглядав, як чоловік сімейний, а в одежі його знати було приховану скруту“, додав він на прикінець.

— Ну і що? — запитали всі три жінки в баронеси.

— Ну, так пан Гюло в Парижі; а для мене це вже просвіток щастя, коли я знаю, що він біля нас.

— Не покався-ж він, здається! — сказала Лісбета, коли Аделіна кінчила розповідати про своє побачення з бароном Верньє.— Він з робітничкою якоюсь водиться. Та тільки де він гроші бере? Закладаюсь, що він жебрає їх у колишніх коханок, у панни Женні Кадін або в Жозефи.

Постійна гра нервів збільшилась у баронеси, вона втерла сльози, що набігли їй на очі й скорботно підвела погляд до неба.

— Не думаю, щоб кавалер великого ордену Почесного Легіону міг так низько впасти,— сказала вона.

— Чого він тільки не зробить для своєї втіхи?— відказала Лісбета.— Державу обікрав, крастиме й у людей, а то й заріже когось.

— Ох, Лісбето! — скрикнула баронеса.— Держи такі думки при собі.

В цю мить Луїза підійшла до гурту, яким стояла родина, що до неї прилучились два малі Гюло та малий Венцеслав, щоб довідатись, чи немає в бабиних кешенях солодошів.

— Що там, Луїзо?..— спитали.

— Чоловік якийсь панну Фішер питає.

— Що за чоловік? — сказала Лісбета.

— Панно, він обдертий, пух на ньому, як у матрачника, ніс червоний, смердить вином і горілкою. Це з тих робітників, що від сили три дні на тиждень працюють.

В наслідок цього мало принадного опису Лісбета жваво подалася на подвір'я будинку, що на вулицю Луї Великого, де побачила чоловіка з люлькою в зубах, якого штани виказували митця в справах куріння.

— Чого це ви сюди прийшли, дядьку Шардене? — сказала вона йому.— Умовлено-ж, що ви приходитимете першої суботи кожного місяця до

готелю Марнеф на вулиці Барбе де-Жуї; я пробула оце там п'ять годин, а ви не з'явились?..

— Був я там, шановна й милосердна панно!— відповів матрацник.— Тільки от у кав'ярні Вчених на вулиці Кер-Волян гра знаменита зачалася, а в кожного своя кортячка є. У мене — до більярду. Коли-б не більярд, так я на сріблі їв-би, бо, з'явте це гаразд! — казав він, шукаючи листа в кишені своїх подертих штанів, — більярд просить чарчини й сливовиці... Це суцця руїна, але без грошей нічого гарного не візьмеш. Умову я знаю, але старий у такій біді, що я й на заборонену територію прийшов... Коли-б кінський волос у нас був чистий, то й спати добре було-б, а то-ж мішанина в нас! Бог не до всіх однаковий, як кажуть нам, у нього свої вподобання є, таке вже його право... Ось цидулка від вашого шановного родича, дуже прихильного до матраців... Там його політичні погляди.

Дядько Шарден почав креслити в повітрі кривувльки указовим пальцем правої руки.

Лісбета, не слухаючи його, читала такі два рядки:
„Люба кузино, будьте моїм провидінням! Дайте мені сьогодні-ж триста франків.

„Гектор“.

— Навіщо йому стільки грошей?

— Д о м о б л а с н и к! — сказав дядько Шарден, що все пробував малювати арабески.— Та й син мій вернувся з Алжиру через Еспанію, Байону, і... нічого не привіз, проти свого звичаю, бо він кінчений ш а р х а й, не при вас згадуючи, син мій. Що-ж поробиш! Голод не тітка, але він оддасть вам усе, що ми позичаємо йому, бо хоче заснувати якусь сопілку; що вже за плани в нього, далеко вони заведуть його...

— У виправну поліцію! — відказала Лісбета.— Це вбійник мого дядька, я не забуду йому цього.

— Та він і мухи не вб'є... шановна панно.

— Ось вам триста франків,— сказала Лісбета, витягаючи п'ятнадцять золотих із гаманця.— Ідіть собі й ніколи сюди не навертайтеся...

Вона провела батька оранського наглядача до дверей і сказала швайцарові, вказуючи на п'яного діда:

— Коли він ще сюди приходитиме — якщо взагалі трапиться йому прийти, — то не впускайте його й кажіть, що мене тут немає. Коли питатиме, чи живуть тут пан Гюло-син чи баронеса Гюло, кажіть йому, що не знаєте таких...

— Гаразд, панно.

— Посади рішиться, якщо обмовитесь, хоч і ненавмисно, — шепнула стара дівчина швайцарці. — Кузене, — сказала вона адвокатові, що як-раз заходив, — на вас велика біда кладеться.

— Яка?

— У дружини вашої через кілька день буде мачуха — пані Марнеф.

— Це ми ще побачимо! — відповів Вікторен.

Вже півроку Лісбета акуратно виплачувала невеличку пенсію своєму заступникові, баронові Гюло, зробившись тепер його заступницею; вона знала таємницю його побуту й тішилася слізьми Аделіни, якій, побачивши її веселою та надійною, казала, так як допіру: „Чекайте, коли не побачите колись ім'я мого бідного кузена в кримінальній хроніці“. Тут, як і раніше, вона не знала впину своїй мстивості. Вона збудила у Вікторена обережність. Вікторен вирішив покінчити з цим Дамокловим мечем, що його Лісбета раз-у-раз показувала, та з жінкою-демоном, що від неї мати його й родина зазнали стільки лиха. Принц Вісембурзький, знаючи поведінку пані Марнеф, підтримував таємні заходи адвоката й обіцяв йому, як може обіцяти голова ради, влаштувати нишком втручання поліції, щоб Кревелеві очі розкрити та врятувати його багатство з пазурів диявольської куртизанки, якій він не міг простити ні смерти маршала Гюло, ні цілковитої руїни державного радника.

Розділ ХХХІІІ.

ЯНГОЛИ Й ДЕМОНИ ДО ОДНОГО ДІЛА ВЗЯЛИСЯ.

Слова Лісбетині: „він жебрає в своїх колишніх коханок“ цілу ніч не давали баронесі спокою. Мов ті безнадійні хворі, що шахраям звіряються, мов ті люди, що до останньої дантівської сфери розпачу дійшли, або ті тонущі, що тріски хапаються замість линви, вона повірила, зрештою, у ницість, що ображала її навіть у натякові, і їй спало на думку вдатись по допомогу до тих огидних жінок. Вранці другого дня, не порадившись з дітьми, не сказавши їй слова нікому, вона поїхала до панни Жозефи Мірах, примадонни королівської Музичної Академії, щоб знайти або загубити надію, що блиснула перед нею, як блудний вогник. О дванадцятій годині покоївка подала славетній співачці картку баронеси Гюло й сказала їй, що ця особа чекає коло ганку й запитує, чи може панна прийняти її.

— Помешкання прибрано?

— Так, панно.

— Квітки свіжі?

— Так, панно.

— Скажи Жанові, щоб усе оглянув і скрізь лад дав раніш, як запросити ту даму, і щоб прийняли її як-найшанобливіше. Іди й вертайсь одягати мене, бо я хочу бути вродлива надивовижу! — Вона глянула на себе в дзеркало.— Припорядімось! — подумала вона.— Порок мусить з'явитися перед

чеснотою при повній зброї! Бідна жінка! Чого вона хоче від мене?.. Мені аж страшно побачити

Нещастя величну жертву!..

Вона кінчила цю славетну арію, коли вернулась покоївка.

— Пані,— сказала покоївка,— в дами цієї нервовий дріж...

— Дайте їй одеколону, рому, супу!..

— Давали, пані, та вона відмовляється, каже, що це маленьке нездужання, збурення нервів...

— Де ви її провели?..

— До великої вітальні.

— Швидше, дитино моя! Давай найкращі мої черевики, капот у квітки, що Біжу вишивала, та мережива рясно. Зачеши мене так, щоб і жінка здивувалась... Роля в цієї жінки зовсім протилежна до моєї! І скажіть цій пані... (бо це велика пані, дитино моя! Ба більше, це те, чим ти ніколи не будеш: жінка, якої молитви звільняють душі з вашого чистця). Скажіть їй, що я в ліжкові, що я вчора грала, зараз встаю...

Баронеса, яку провели до великої Жозефиної вітальні, і не зглянувшись, як час минув, хоч чекати їй довелося добрих півгодини. Вітальня ця, вже перероблена після того, як Жозефа тут у маленькому готелі оселилась, була опоряджена золотом і масаковим шовком. Пишнота, яку вельможі колись по своїх домках викохували і якої чудові рештки свідчать за безумства, варті своєї назви, буяла тепер, довершена на модерний зразок, у чотирьох розчинених кімнатах, де калорифером з невидимими душниками підтримувано ніжну температуру. Вражена баронеса роздивлялась з глибоким подивом на кожну мистецьку річ. Вона зрозуміла тут, чому тануть багатства в тому горні, що під ним Насолода й Пиха роздмухують жерущий вогонь. Ця жінка, двадцять шість років живши серед холодних реліквій імператорської розкоши, споглядаючи на килими з вицвілими квітками, на

потьмарнілу брондзу та шовкову оббивку, як і серце її злинялу, збагнула могутність Пороку, побачивши його наслідки. Неможна було не заздрити на ці прекрасні речі, на ці чудові утвори, що на них всі сили поклали великі невідомі митці, які творять сучасний Париж і його європейські вироби. Все тут дивувало довершеністю неповторних речей. Моделі розбито, отже форми, фігури, скульптура були цілком оригінальні. В цьому полягає останнє слово сучасних розкошів. Мати речі, які не будуть вульгаризовані двома тисячами щедрих буржуа, що за розкішних себе мають, пишаючись скарбами, яких повно по крамницях—оце ознака справжніх розкошів, розкошів сучасних вельмож, цих хвилинних зірок паризького неба. Роздивляючись на жардиньєрки з рідкосними екзотичними квітками, оздоблені брондзою, різбленою та обробленою в так званому стилі Буль, баронеса перелякалась на думку, скільки багатства містить у собі це помешкання. Почуття це неминуче мусіло перейти й на особу, яку ці розкоші оточували. Аделіна подумала, що Жозефа Мірах, якої портрет роботи Жозефа Брідо блищав у сусідньому будуарі, була геніяльна співачка, як Малібран, і сподівалась побачити справжню львицю. Вона вже жалкувала, що приїхала. Але нею керувало таке могутнє й природне почуття, така нерозважлива відданість, що вона поєднала всі сили свої, щоб витримати це побачення. Крім того, вона мала зараз заспокоїти свою гостру цікавість—дізнатись, яким чаром ті жінки здобувають стільки золота із скупих покладів паризького ґрунту. Баронеса оглянула сама себе, щоб побачити, чи не править вона за пляму на цих розкошах; але на ній добре лежала оксамитова сукня з нагрудником, що до нього спадав прекрасний комірець із розкішного мережива; оксамитовий капелюх того-ж кольору теж до неї пасував. Побачивши себе ще величною, як королева, що завжди королевою лишається, навіть коли скинуто її, вона подумала, що благородство нещастя

дорівнюється благородству таланта. Почувши спочатку стукіт дверей, вона побачила нарешті Жозефу. Співачка нагадувала Алорієву Юдіту, що западає в пам'ять кожному, хто бачив її в палаці Пітті коло дверей до великої залі: та сама гордість постави, те саме дивне обличчя, чорне волосся, з природи кучеряве, і жовтий капот, вишиваний безліччю квіток, геть подібний на грезет, у який вдягнута безсмертна вбійниця, створена рукою Бронзінового небожа.

— Пані баронесо, ви приголомшуєте мене честю своїх одвідин,— мовила співачка, що вирішила грати роллю великої пані.

Вона власноручно підсунула баронесі м'який фотель, а сама сіла на складане крісло. Вона відчула колишню красу цієї жінки, і глибокий жаль узяв її від нервового дрожу баронеси, що за найменшого хвилювання робився судомним. Вона з одного погляду прочитала її святе життя, яке колись змальовували їй Гюло та Кревель; і не тільки відкинула вона думку боротися з цією жінкою, а ще й схилилася перед величчю, яку вона зрозуміла. Велика артистка захопилась тим, з чого глузувала куртизанка.

— Панно, я з розпачу сюди прийшла, а в такому стані засобами не гребують...

Рух Жозефин дав зрозуміти баронесі, що вона образила ту, на кого стільки надій поклала, і вона глянула на артистку. Цей благальний погляд погасив полум'я в очах Жозефи, яка кінець-кінцем посміхнулась. Між жінками ту мить відбулася німа, але жахливо красномовна гра.

— Ось уже два з половиною роки, як пан Гюло покинув родину, і я не знаю, де він, хоч мені й відомо, що живе він у Парижі,— схвильовано вела баронеса.— Після одного сну мені спала думка, може й безглузда, що ви, мабуть, цікавитесь паном Гюло. Коли-б ви дали мені змогу побачитись з паном Гюло — ох, панно, я-б молилась за вас що-дня, аж поки віку мого буде на землі!..

Дві великі сльози, що набігли в співаччиних очах, провіщали її відповідь.

— Пані, — сказала вона з виразом глибокої покори, — я вчинила вам зло, не знаючи вас; але тепер, коли я маю щастя побачити у вашій особі найбільший образ Чесноти на землі — повірте, я почуваю глибіню свого гріха й щиро за нього каюся; отже, вважайте, що я все зроблю, аби виправити його!..

Вона взяла баронесу за руку раніш, ніж та встигла цьому заперечити, поцілувала ту руку як-найшанобливіше і в приниженні своєму навіть навколiшки схилилась. Потім підвелася горда, так ніби в ролі Матільди на сцену виходила, й подзвонила.

— Ідьте, — сказала вона лакеєві, — заженіть, коли треба, коня, але знайдіть маленьку Біжу на вулиці Сен-Мор-дю-Тампль, привезіть її до мене, посадовить її в екіпаж і заплатіть візникові, щоб у-чвал примчав. Не гайте й хвилини... инакше звільню вас. — Пані, — сказала вона з глибокою пошаною, вернувшись до баронеси, — ви мусите простити мене. Тільки-но я здобулась на заступництво герцога д'Ерувіля, то зразу-ж відрядила барона, довідавшись, що ради мене він руйнує родину. Що я ще могла зробити? В театральній кар'єрі всі ми на початку потребуємо заступництва. Платня наша не покриває й половини видатків, то-ж ми беремо тимчасових чоловіків... Я не дорожила паном Гюло, який примусив мене покинути одного багатія, пихувату тварину. Дядько Кревель напевно одружився-б зі мною...

— Він і мені це казав, — урвала баронеса.

— От бачите, пані, я була-б тепер чесною жінкою, мала-б тільки одного дружину...

— У вас є виправдання, панно, — сказала баронеса, — бог їх не забуде. Тільки я не збиралась дорікати вам, навпаки, приїхала просити у вас послуги.

— Пані, ось уже три роки як я піклуюсь про пана барона...

— Ви! — скрикнула баронеса, якій сльози до очей підступили, — Ох, чим-же я можу віддячити вам? Я можу тільки молитись...

— Я та герцог д'Ерувіль, — вела вона, — благородне серце, справжній джентельмен...

І Жозефа розповіла про влаштування та одруження дядька Туля.

— Отже, завдяки вам, панно, — сказала баронеса, — моему чоловікові нічого не бракувало?

— Ми все для цього зробили, пані.

— А де-ж він зараз?

— Герцог казав мені з півроку тому, що барон, відомий у його нотаря під ім'ям Туля, докінчив уже вісім тисяч франків, які мав одержувати рівними частками що-три місяці, — відповіла Жозефа. — Після того ні я, ні пан д'Ерувіль нічого вже не чули про барона. Життя в нас таке заклопотане, таке повне, що ніколи було цікавитись дядьком Тулем. Як на те, вже півроку й Біжу, вишивальниця моя, його... як сказати...

— Його коханка, — сказала пані Гюло.

— Його коханка, — повторила Жозефа, — не з'являлась сюди. Панна Олімпія Біжу любенько могла й розлучитись. У нашій окрузі розлук буває чимало.

Жозефа підвелася, нарвала з жардиньєрок рідкосних квіток і зробила розкішний, чарівний букет для баронеси, що геть помилилась, треба сказати, в своїх сподіванках. Мов ті простодушні міщани, що вважають геніїв за якихось страхіть, які їдять, п'ють, ходять, розмовляють зовсім відмінно від інших людей, баронеса сподівалась побачити Жозефу-чарівницю, Жозефу-співачку, спритну й закохану куртизанку, а побачила спокійну й статечну жінку, що мала благородство свого хисту, простоту актриси, яка ввечері стає королевою, ба більше нарешті—повію, що поглядами, поведженням і манерами віддавала повну й цілковиту пошану чеснотливій жінці, скорботній матері священного гімна, і квітчала її рани, як у Італії квітчають Мадону.

— Пані,— сповістив лакей, що вернувся через півгодини,— тітка Біжу вже в дорозі, але на маленьку Олімпію нема що сподіватись. Ваша вишивальниця, пані, стала буржуазкою, заміж вийшла...

— Тимчасово?..— спитала Жозефа.

— Ні, пані, насправді вийшла. Вона тепер на чолі розкішного діла, одружилася з власником великого модного магазину, де витрачено мільйони, на Італійському бульварі, а вишивальню свою залишила сестрам та матері. Тепер вона пані Гренувіль. Це гладкий купець...

— Другий Кревель!

— Атож пані,— сказав лакей.— Він записав тридцять тисяч франків ренти в контракт із панною Біжу. Старша сестра її теж, кажуть, виходить за багатого різника.

— Кепська ваша справа, здається мені,— сказала баронесі співачка.— Пана барона немає там, де я його примістила.

Хвилини через десять оповістили пані Біжу. Жозефа з обережності провела баронесу до свого будуару й спустила на дверях порт'єру.

— Ви її злякаєте,— сказала вона баронесі,— вона догадається, що ви зацікавлені в її признаннях, і нічого не скаже; дозвольте мені самій висповідати їй! Сховайтесь тут, вам усе буде чути. Така сцена часто відбувається не тільки в театрі, а й у житті.— Ну, тітко Біжу,— сказала співачка старій жінці в картатому вбранні з так званого тартану, яка нагадувала пречепурену швайцарку,— значить усім вам добре живеться? Дочці вашій пощастило!

— Де там добре... Дочка дає нам сто франків що-місяця, а сама каретою їздить, на сріблі їсть, словом мій о нерка. Олімпія могла-б і зовсім від клопоту мене звільнити. В мої літа працювати!.. Хіба це добродійство?

— Не повинна вона бути невдячною, бо зобов'язана вам своєю красою,— сказала Жозефа.—

А що це вона до мене не зайде? Адже-ж я визволила її із скрути, одруживши з своїм дядьком...

— Атож, пані, з дядьком Тулем!.. Та він дуже старий, дуже підтоптаний...

— Та що-ж ви з ним зробили? Чи у вас він?.. Помилилась вона, що його покинула, він тепер забагатів на мільйони...

— Ох, господи боже мій,— мовила тітка Біжу,— оце саме й казали їй, коли вона недобра до нього бувала, а він-же тихий та смирний був, бідний старий! Ох, і попоганяла-ж вона його! Олімпія з пуття збилась, пані!

— Як-же так?

— Познайомилась вона, даруйте на слові, пані, з одним клакером, троюрідним небожем одного матрачника з передмістя Сен-Марсо. Це ледащо, як і всі гарні хлопці, він п'єси, бачите, підтримує! За ним упадає весь бульвар Тампль, де він піклується про нові п'єси та дбає за виступи актрис, як він каже. Вранці він снідає, перед виставою обідає, щоб хоробрости набратися, а лікери й більярд любить ще з дитинства. „Це-ж не посада“, так я казала Олімпії.

— На жаль, це посада,— сказала Жозефа.

— Словом, Олімпія стерялась через цього парубка, а він, пані, з лихим товариством водився, трохи не заарештували його в кав'ярні, де злодії збираються; та на той час голова клаки, пан Бролар, вирятував його. Носить золоті сережки й живе лодарем на рахунок жінок, які божеволіють від цих красунів! Він проїв усі гроші, що пан Туль давав малій. Діло йшло дуже погано. Все, що вишивальня давала, на більярд ішло. Тимчасом у хлопця того гарненька сестра була, теж непутяща, бо те саме, що й брат, робила по студентських кварталах.

— Шом'єрська лоретка,— сказала Жозефа.

— Еге-ж, пані,— сказала тітка Біжу.— Отож, Ідамор — він зве себе Ідамором, це прізвисько в нього таке, бо звати його Шарденом — Ідамор, кажу, надумався, що в дядька вашого грошей,

мабуть, багато більше, ніж він показує, і він добрав способу прислати Елодію, сестру свою (він по-театральному охрестив її) до нас за робітницю, так що дочка моя про це й не догадувалась; господи, боже-ж мій, який гармидер у нас пішов, вона всіх дівчат у нас розбестила, впину на них немає, даруйте на слові... І так вона діло повела, що дядька Туля собі забрала та й зникла з ним, не знати де, і що вже важко нам через це прийшлося з отими векселями! Ми ще й досі неспроможні їх сплатити, але дочка моя на цьому знається, вона стежить за термінами... Коли Ідамор переманив старого до себе, через сестру, то й покинув мою дівчину, а тепер плутається з молодю пром'єркою з Фюнамбюля... Після всього, весілля доччині, як ви побачите...

— Та ви-ж знаєте, де живе матрацник?..— спитала Жозефа.

— Старий дядько Шарден? Хіба-ж такий живе де-небудь!.. З шостої години вранці він уже п'яний, робить за місяць один матрац, цілий день тиняється по шинках, партії шукає...

— Якої партії?.. Що він, політик?

— Ви не розумієте, пані, це партія в більярд, він виграє три-чотири партії за день і пиячить.

— Вигідна партія! — сказала Жозефа. — Але-ж Ідамор на бульварі працює, і коли розпитати мого приятеля Бролара, так його знайдуть...

— Не скажу, пані, бо скоїлося це аж півроку тому. Ідамор із таких, що трапляють до поліції, а звідти в Мелен, потім... звісно!..

— На каторгу! — сказала Жозефа.

— Ох, пані, ви все знаєте, — мовила, посміхаючись, тітка Біжу. — Коли-б дочка моя його не знала, то була-б... Та їй все-таки дуже пощастило, як ви сказали, бо пан Гренувіль так у неї закохався, що й заміж її узяв...

— Як-же сталося це весілля?

— З розпачу, пані. Коли побачила Олімпія, що її покинуто за-для молоді актриси — а вона їй

показала, ну й нагнала-ж вона її — та ще й дядька Туля збулася, який дух за нею ронив, так і зовсім хотіла чоловіків відцуратися. На той час пан Гренувіль, що багацько купував у нас, двісті вишиваних хінських шарфів що-три місяці, схотів розрадити її; та чи правда, чи ні, а вона й слухати ні про що не хотіла без мерії та без церкви. „Хочу бути чесною“, казала вона, „а то погублю себе“! І вийшло на її. Пан Гренувіль погодився взяти її, тільки з умовою, щоб вона нас відцуралася, і ми теж згодилися...

— За гроші? — сказала завбачливо Жозефа.

— Еге-ж, пані, десять тисяч франків та ще ренту моему батькові, бо не сила вже йому працювати...

— Я просила вашу дочку, щоб дядько Туль був з нею щасливий, а вона його в болото втопила! Не гаразд це. Нікому більше не допомагатиму! Ось що воно — робити добре діло!.. Добродійство справді добре тільки для спекуляції. Олімпія мусіла хоч-би повідомити мене про оті викрутні. Коли ви розшукаєте дядька Туля через два тижні, я дам вам тисячу франків...

— Дуже важко це, любя пані, але в тисячі франків є чимало монет по сто су, і я спробую ваші гроші заробити...

— Прощайте, пані Біжу.

Увійшовши до будуару, співачка застала пані Гюло геть непритомною; та хоч свідомість вона втратила, а нервовий дріж не покидав її, і вона тремтіла, як порізана на частки змія. Міцні солі, холодна вода, всі звичайні в таких випадках способи вернули баронесу до життя чи, коли хочете, до свідомості своїх болів.

— Ах, панно, як низько він упав!.. — сказала вона, пізнавши співачку й побачивши, що вони на самоті.

— Не занепадайте духом, пані, — відповіла Жозефа, сівши на подушку коло ніг баронеси та цілуючи їй руки, — ми його знайдемо; і коли він

у болоті, то що-ж, виміється. Повірте мені, що для людей добре вихованих, це справа одежі... Дозвольте мені виправити свої гріхи перед вами, бо бачу, яка прихильна ви до свого дружини, не зважаючи на поведінку його, коли сюди прийшли!.. Звичайно, бідолаха він, любить жінок... але, бачите, коли-б ви мали трохи нашого шик у, то стримали-б його від гультяйства, бо були-б тим, чим ми вміємо бути— всіма жінками для чоловіка. Уряд мусів-би створити гімнастичну школу для чесних жінок! Але уряди такі недотепи!.. ними керують чоловіки, якими ми керуємо! Мені так шкода народів!.. Але треба-ж для вас щось почати, а не сміятись... Ну, заспокойтесь, пані, ідьте додому, не мучте вже себе. Я приведу вам Гектора таким, як тридцять років тому.

— О, панно, поїдьмо до тієї пані Гренувіль!— сказала баронеса;— вона мабуть щось знає, може я ще сьогодні побачу пана Гюло й зможу визволити його із злиднів, із ганьби...

— Пані, за честь, що ви зробили мені, я наперед висловлю вам глибоку подяку, відмовившись поставити співачку Жозефу, коханку герцога д'Ервілія, поруч найпрекраснішого, насвятішого образу Чесноти. Я занадто шаную вас, щоб з'являтися разом з вами. Це не приниження комедіантки, а вияв моєї пошани до вас. Ви примушуєте мене, пані, шкодувати, що я не можу йти вашим шляхом, хоч терни на ньому й кривавлять вам ноги та руки! Та що-ж поробиш! Я належу Мистецтву, так як ви належите Чесноті...

— Бідна дівчина!— сказала баронеса, зворушена, не зважаючи на горе своє, приязним співчуттям.— Я молитиму за вас бога, бо ви жертва Суспільства, якому потрібні видовиська. Коли прийде старість, покайтесь... бог зглянеться над вами, якщо прихилить вухо до благань...

— Мучениці, пані,— доказала Жозефа, шанобливо цілуючи баронесину сукню.

Але Аделіна взяла співачку за руку, притягла її до себе й поцілувала в чоло. Червона від утіхи,

співачка провела Аделіну до карети, виявляючи до неї як-найбільшу послужливість.

— Це, мабуть, якась дама-благодійниця,— сказав лакей до покоївки,— бо вона ні з ким така не буває, навіть із своєю приятелькою, панною Женні Кадін!

— Почекайте день кілька, пані,— сказала вона, і ви його побачите, інакше я відкинусь бога своїх батьків, а для єврейки це значить пообіцяти успіх.

В ту хвилину, коли баронеса заходила до Жозефи, Вікторен приймав у себе в кабінеті стару жінку років сімдесят п'яти, яка, щоб пройти до кабінету славетного адвоката, прикрилась страшним ім'ям начальника охоронної поліції. Лакей оповістив: „Пані де-Сент-Естев“!

— Я назвалась одним із своїх прізвищ,— сказала вона, сідаючи.

Вікторена в середині, мовляв, дріж пройняв, коли він побачив цю жахливу стару. Хоч і добре вдягнена, вона нагонила жах холодною злостивістю, позначеною на її пласкому, страшенно зморшкуватім, блідому й м'язистому обличчі. Марат, коли-б був жінкою і в таких літах, теж являв-би, як і пані Сент-Естев, живий образ Терору. В ясних очах цієї лиховісної старої світилась кровожерна жадібність тигра. Її приплесканий ніс, що з його надмірних овальних ніздрів пашив пекельний вогонь, нагадував дзьоба найгірших хижих птахів. Довгі волосини, що безладно повиростали по всіх западинах на обличчі, свідчили за мужність її планів. Хто-б побачив цю жінку, конче подумав-би, що художники не використали справжнього зразка для обличчя Мефістофеля.

— Любий пане,— сказала вона прихильно, — я давно вже ні до чого не втручаюсь. Вам я збираюсь допомогти тільки з пошани до свого небожа, якого люблю більше, ніж рідного сина... Так от, префект поліції, якому голова ради шепнув на вухо кілька слів про вас, вирішив, побалакавши

з паном Шапюзо, що поліція не повинна бути причетна до такої справи ніяким робом. Моєму небожеві дано волю чину, але він тільки поради даватиме, компромітувати себе він не мусить...

— Так ви тітка...

— Його самого, і трохи цим пишаюсь,— відповіла вона, уриваючи адвоката на слові,— бо це мій учень, учень, який швидко став учителем... Ми вивчили вашу справу й зважили її! Дасте тридцять тисяч франків, коли звільнити вас від усього цього? Берусь ліквідувати справу! А платити після того, як закінчено.

— Ви осіб знаєте?

— Ні, любий пане, чекаю ваших вказівок. Нам сказано: „Один старий тюхтій піймався до рук удові“. Ця двадцяти дев'ятилітня вдова така вправна в своєму злочинському ділі, що вже сорок тисяч ренти забрала в двох батьків родини. Зараз вона збирається потягти вісімдесят тисяч франків ренти, одружившись із простаком, якому шістдесят один рік; вона геть зруйнує одну чесну родину й віддасть це величезне багатство дитині від якогось коханця, бо старого чоловіка свого швидко здихається!.. От яка справа.

— Точнісінько так!.. сказав Вікторен. — Мій тесть, пан Кревель...

— Колишній парфюмер, тепер мер; я живу в його окрузі під ім'ям пані Нурісон, — відповіла вона.

— Друга особа це пані Марнеф.

— Її не знаю, — сказала пані де-Сент-Естев; — але через три дні зможу навіть сорочки її полічити.

Чи можете ви перешкодити весіллю?.. — спитав адвокат.

В якій воно стадії?

— Другий оклик зроблено.

— Треба викрасти жінку. Сьогодні неділя, лишається тільки три дні, бо в середу вони поженяться — це неможливо! Але можна вбити її...

Вікторен Гюло аж кинувся, почувши ці слова, сказані дуже спокійно.

— Вбити!..— сказав він.— Як-же ви зробите це?

— Ми вже сорок років заступаємо Долю, пане,— відповіла вона з грізною гордістю,— і робимо в Парижі все, що нам хочеться. Не одна родина, до того-ж з передмістя Сен-Жермен, звірила мені свої таємниці! Я влаштувала й розбила багато шлюбів, знищила багато духівниць, урятувала не одну честь! Отут у загороді,— сказала вона, показуючи на голову,— в мене ціла отара таємниць, що дають мені тридцять шість тисяч франків ренти, і ви теж будете моїм ягнятком, що там! Хіба могла-б така жінка, як я, бути тим, що я, коли-б розповідала про свої вчинки? Я дію! Все, що зробиться, буде ділом випадку, гризоти ви й трохи не почуватимете. Будете ви, як ті, кого гіпнотизери лікують — через місяць їм здається, що все зробила природа.

Холодний літ пойняв Вікторена. Сам кат не схвилював-би його так, як ця сентенційна й претенційна сестра Каторги; її мутно-червона сукня видалась йому кривавою.

— Пані, я відмовляюсь від допомоги вашого досвіду й вашої діяльності, якщо успіх коштуватиме кому-небудь життя і якщо станеться хоч найменший злочин.

— З вас велика дитина, пане! — відповіла пані де-Сент-Естев.— Ви хочете, щоб і ворога перемогти, і перед самим собою чесним залишитись.

Вікторен зробив заперечливий рух.

— Атож,— вела вона,— ви хочете, щоб та пані Марнеф покинула здобич, яку вже в зубах тримає! Як-же ви вирвете в тигра шматок яловичини? Чи може по спині його гладити та приказувати: кицю-кицю! Ви непослідовний. Розпочинаєте бійку, а хочете, щоб зраних не було! Ну, та я вже подарую вам безневинність, що вашому серцю така люба. Я завжди добачала в чесноті основу для лицемірства! Місяців через три до вас прийде

бідний священник і попросить сорок тисяч франків на боговгодне діло, на зруйнований монастир на сході, в пустині! Якщо будете задоволені з своєї долі, дайте старому сорок тисяч франків! Надолужите їх на державній скарбниці! Та це й дріб'язок буде проти того, що ви здобудете.

Вона стала на широкі ноги, що ледве влізали в черевики, з яких випиналося тіло, посміхнулась, уклоняючись, і пішла.

— Чорт сестру має, — сказав Вікторен, підводячись.

Він провів цю жахливу незнайомку, викликану з нетрів шпигунства, мов те страхіття, що з'являється з оперових льохів на стук чарівної палички в балеті-феєрії. Покінчивши свої справи в суді, він пішов до пана Шапюзо, начальника одного з найважливіших відділів у префектурі поліції, щоб розпитати його про цю незнайомку. Заставши Шапюзо самого в кабінеті, Вікторен Гюло подякував йому за допомогу.

— Ви прислали до мене, — сказав він, — стару, яка могла-б бути вособленням для злочинної частини Парижу.

Пан Шапюзо поклав окуляри на папери й здивовано глянув на адвоката.

— Я не дозволив-би собі послати до вас когось без попередження чи без вказівок, — відповів він.

— Значить, це пан префект...

— Не думаю, — сказав Шапюзо. — Останнього разу, як принц Вісембурзький обідав у міністра внутрішніх справ, він бачився з паном префектом, казав йому про ваше становище, жалюгідне становище, й питав, чи не можна по-приятельськи вам допомогти. Пан префект, щиро співчуваючи скорботі, яку виявив його високість з приводу цієї родинної справи, ласкаво порадився про це зі мною. Коли пан префект став на чолі нашої установи, на яку стільки наклепів є і яка, проте, надзвичайно корисна, він передусім зарікся втручатись у Родину. Він мав рацію і принципово, й

морально, але насправді помилявся. За сорок п'ять років моєї служби, з 1799 до 1815, поліція вчинила родинам незчисленні послуги. Але з 1820 року преса й конституційний уряд цілком змінили умови нашого існування. Тим-то, на мою думку, братися до такої справи не слід, і пан префект ласкаво здався на мої зауваження. Начальникові охоронної поліції при мені-ж наказано не вживати жодних заходів, і коли хтось приходив до вас від нього, то я зроблю йому догану. За це й усунути його варто. Легко сказати: „Поліція це зробить!“ Поліція! Поліція! Ех, добродію мій, ні маршал, ні рада міністрів не знають, що таке поліція. Тільки поліція й знає, що вона таке. Королі, Наполеон, Луї XVIII тямилась на справах своєї поліції, а в нашій поліції хіба тільки Фуше, пан Ленуар, пан Сартін та кілька тямущих префектів розуміються... Тепер усе перемінилося. Нас здрібно, обеззброєно! Багато бачив я родинних нещасть, яким можна було запобігти невеличкою дозою свавілля!.. За нами шкодуватимуть ті-ж самі, хто нас знищив, коли їм доведеться, як от вам, зіткнутися з якимсь моральним потворством, яке треба було-б зчистити, так як ми бруд зчищаємо! В політиці поліція повинна всьому запобігти, коли мова йде про громадську безпеку; але Родина — це річ священна. Я зроблю все, щоб викрити й попередити замах на життя короля! Мури будинків будуть у мене прозорі; але запускати пазурі в подружнє життя, в приватні справи!.. ніколи, поки я сиджу в оцьому кабінеті, бо я боюсь...

— Чого?

— Преси, пане депутат лівого центру.

— Що-ж мені робити? — сказав Гюло-син після павзи.

— Та ви-ж представник Родини! — мовив начальник відділу. — Все сказано, робіть, як знаєте; але допомагати вам, але робити з поліції знаряддя пристрастів та приватніх інтересів, — хіба-ж це можливо?.. В такій справі як-раз і треба вдаватись

до тих переслідувань, що їх судді визнали за незаконні й використали проти попередника теперішнього начальника охоронної поліції. Бібі-Люпен наймав поліцію приватнім особам. В цьому крилася величезна громадська небезпека! З тими засобами, якими він орудував, людина ця могла-б стати страшною, могла-б стати помішником долі.

— Але на моєму місці? — сказав Гюло.

— О, той просить у мене поради, хто сам ними торгує! — відказав пан Шапюзо. — Ну, добродію, це ви вже глузуєте з мене.

Гюло вклонився начальникові відділу й пішов, не зауваживши, як урядовець, підвівшись проводити його, ледве помітно знизав плечима. „І воно хоче бути державним діячем!..“ подумав пан Шапюзо, беручись до своїх рапортів.

Вікторен вернувся додому з непевністю в душі, що про неї ні з ким не міг поговорити. За обідом баронеса весело заявила дітям, що через якийсь місяць батько їхній зможе прилучитись до їхнього добробуту й мирно дожити віку в родині.

— Ах, я охоче віддала-б свої три тисячі шістьсот франків ренти, аби тільки барон до нас вернувся! — скрикнула Лісбета. — Але, моя добра Аделіно, не варт загодя цим радіти, прошу тебе!

— Лісбета має рацію, — сказала Селестіна. — Мамусю, почекайте, поки це станеться.

Баронеса, в своїй щирості та надіях, розповіла про візиту до Жозефи, визнала цих бідних дівчат нещасливими в їхньому щасті й згадала про матрачника Шардена, батька оранського наглядача, щоб цим довести підставність своїх сподіванок.

Другого дня вранці Лісбета о сьомій годині вже їхала візником по надбережжі Турнель, де сказала спинитись на розі вулиці Пуасе.

— Ідіть, — сказала вона візникові, — на вулицю Бернарден, до сьомого номера — це будинок з коридором і без швайцара. Зійдете на четвертий поверх, подзвоните в двері ліворуч, де, крім того,

й написано: „Панна Шарден, лагодить мережива й шалі“. Вам одчинять. Ви спитаєте кавалера. Вам скажуть: „Його немає вдома“. Тоді ви скажете: „Я це знаю, але розшукайте його, бо його бонна чекає на надбережжі, в кареті, й хоче його побачити...“

Хвилин через двадцять якийсь дід, якому було, здавалось, років з вісімдесят, геть чисто сивий, зігнутий, важкий у ході, з почервонілим від холоду носом на блідому й зморшкуватім, як у старої жінки, обличчі, у крайчастих пантофлях та в сурдугі з потертої альпаги, де з рукавів вистромлявся край плетеної фуфайки, без орденів, у сорочці непевної жовтизни, боязко вийшов на вулицю, глянув на карету, пізнав Лісбету й приступив до дверців.

— Ох, мій любий кузене,— сказала вона,— в якому-ж ви стані!

— Елодія все собі забирає!— сказав барон Гюло.— Шардени це не світська сволота...

— Може додому поїдемо?

— О, ні, ні,— сказав старий,— я хочу до Америки виїхати...

— Аделіна натрапила на ваш слід...

— Ах, якби можна було сплатити мої борги,— неймовірно мовив барон,— бо Саманон мене переслідує.

— Ми й досі ще ваших колишніх боргів не сплатили, син ваш ще сто тисяч франків винен...

— Бідний хлопець!

— А пенсія ваша звільниться тільки через сім-вісім місяців!.. Якщо хочете почекати, то в мене є дві тисячі франків!

Барон простяг руку жадібним, жахливим рухом.

— Дай, Лісбето! Хай бог тебе нагородить! Дай, я знаю, де подітись!

— Але-ж мені ви скажете, де саме, старе страхиття?

— Так. Ці вісім місяців я можу почекати, бо знайшов одне янголятко, гарненьке створіння, без-

невинне й таке молоде, що не може ще бути зіпсованим.

— Не забувайте про суд,— сказала Лісбета, яка сподівалась, що Гюло туди колись таки потрапить.

— Ех, це на вулиці Шарон!— сказав барон Гюло,— у кварталі, де все робиться лихо-тихо. Ніколи мене не знайдуть, побачиш. Я перемінився, Лісбето, в дядька Торека, мене вважатимуть за колишнього тесляра, дівчина любить мене, і я не дозволю уже шкуру з себе дерти.

— Ні, це вже зроблено!— сказала Лісбета, дивлячись на його сурдут.— Може підвезти вас туди, кузене?..

Барон Гюло сів у карету, кинувши панну Елодію, не попрощавшись, так як кидають прочитаний роман.

Через півгодини, впродовж яких барон Гюло говорив Лісбеті тільки про маленьку Аталу Жудічі, бо-ж він поступово дійшов до тих жахливих пристрастів, що руйнують старих, кузина висадила його, настачивши двома тисячами франків, на вулиці Шарон у передмісті Сент-Антуан коло дверей будинку непевного й небезпечного вигляду.

— Прощай, кузене, тепер ти вже дядько Торек, правда? Присилай до мене тільки посланців і бери їх що-разу в новому місці.

— Розуміється. Ох, я дуже щасливий!— сказав барон, якого обличчя сяяло радістю майбутнього й зовсім нового щастя.

— Тут його не знайдуть,— подумала Лісбета, їдучи візником на вулицю Бомарше, звідки омнібусом вернулась на вулицю Луї Великого.

Розділ ХХХІV.

НА ВАЛЕРІЮ ПОМСТА КЛАДЕТЬСЯ.

Другого дня Кревель завітав до своїх дітей на той час, коли вся родина після сніданку зібралась у вітальні. Селестіна кинулась до батька на шию й тримала себе так, ніби він і вчора приходив, хоч за два роки це була його перша візита.

— Добридень, батьку,— мовив Вікторен, подаючи йому руку.

— Добридень, діти мої,— сказав поважний Кревель.— Пані баронеса, складаю до ваших ніг якнайглибшу пошану. Боже мій, як ці діти ростуть! Вони женуть нас геть, вони кажуть нам: „Діду, дай нам місця під сонцем!“ Пані графине, ваша чудова врода не в'яне!— додав він, глянувши на Гортензію.— А от і решта наших скарбів! кузина Бета, чесна діва. Та ви всі тут дуже добре виглядаєте...— сказав він, обдарувавши кожного своїм словом, яке супроводив грубим сміхом, що ледве ворушив червоні маси його тілистого обличчя.

І оглянув доччину вітальню з якоюсь зневагою.

— Люба моя Селестіно, дарую тобі свою обставу з вулиці Сосей, вона тут дуже пасуватиме. Вітальню твою треба підновити... Ах, от і шахрайко Венцеслав! Ну, так чи розумненькі-ж ми, діти мої? Треба держатись звичаїв.

— Тим, хто забув про них,— сказала Лісбета.

— Цей сарказм, моя люба Лісбето, мене вже не торкається. Я хочу, діти мої, покласти край фальшивому становищу, в якому так довго був, і

як добрий батько родини, прийшов сповістити вас про своє весілля без ніяких манівців.

— Дружитись це ваше право,— сказав Вікторен,— і що-до мене, то я вертаю вам слово, яке ви дали мені, коли я дістав руку моєї любої Селестіни...

— Яке слово? — спитав Кревель.

— Що ви не дружитиметесь,— відповів адвокат.— Ви визнаєте мені справедливість, потвердивши, що я не вимагав від вас такого зобов'язання, що ви з власної охоти його на себе взяли мимо моєї волі, бо я тоді зауважив, що вам не варт себе цим зв'язувати.

— Так, пригадую, любий друже,— засоромившись, сказав Кревель.— І їй-богу, слухайте!.. любі діти, якщо ви схочете жити в згоді з панією Кревель, то ніколи не каятиметесь. Ваша делікатність, Вікторене, мене зворушує... Великодушність до моєї особи ніколи марно не згине... Ну, так чорт бери! прийміть добре свою мачуху, приходьте до мене на весілля!..

— Ви не кажете, тату, хто ваша наречена?— сказала Селестіна.

— Та це-ж бабина таємниця,— вів Кревель.— Нема-що в піжмурки гратися! Лісбета, мабуть, сказала вам...

— Любий пане Кревель,— відказала лотарингка,— єсть імена, яких тут не називають...

— Ну, це пані Марнеф!

— Пане Кревель,— суворо відповів адвокат,— ні я, ні дружина моя на цьому весіллі не будемо — не з користолюбних мотивів, бо допіру я говорив з вами цілком щиро. Так, я дуже радий буду, якщо ви знайдете щастя в цьому союзі; але я керуюся міркуваннями чести й делікатности, які ви, певно, розумієте і яких я висловити не можу, бо вони роз'ятрили-б рани, що тут ще не загоїлись...

Баронеса зробила знак графіні, і та, взявши дитину на руки, сказала:

— Ну, ходімо купатись, Венцеславе! Прощайте, пане Кревель.

Баронеса мовчки вклонилася Кревелеві, і Кревель не міг стримати посмішки, коли побачив, як здивувалась дитина, потрапивши під небезпеку цього несподіваного купання.

— Ви женитесь, пане,— скрикнув адвокат, коли лишився на самоті з Лісбетою, дружиною своєю та тестем,— з жінкою, що обібрала мого батька й довела його до теперішнього становища; з жінкою, що живе з зятем після того, як зруйнувала тестя, що завдає смертельного жалю моїй сестрі... І ви думаєте, що я перед усіма ухвалю ваше безумство своєю присутністю? Мені щиро шкода вас, любий пане Кревель! Ви не маєте родинного чуття, ви не розумієте солідарности й чести, що поєднує окремих членів родини. Для пристрастів немає доводів — на лихо, я це аж надто добре знаю. Люди в пристрасті глухі й сліпі. Дочка ваша Селестіна занадто свідомо своїх обов'язків, щоб сказати вам хоч єдине слово ганьби.

— Ще-б пак! — мовив Кревель, бажаючи урвати цю прокурорську промову.

— Селестіна не була-б моєю дружиною, коли-б зробила хоч одне зауваження,— вів адвокат.— Але я особисто можу спробувати спинити вас край безодні, надто-ж після того, як подав вам доказ своєї незацікавлености. Певна річ, не багатство ваше, а ви сами мене турбуєте... І щоб висловити вам свої почуття, можу додати — хоч-би для того, щоб вас заспокоїти що-до вашого майбутнього шлюбного контракту — що матеріяльне становище моє не лишає нам бажати кращого...

— Завдяки мені! — скрикнув Кревель, посинівши на обличчі.

— Завдяки достаткам Селестіни,— відповів адвокат;— а коли ви жалкуєте, що дали дочці своїй, як посаг від власного імени, гроші, які не складають і половини того, що залишила їй мати, то ми готові повернути їх вам...

— Чи знаєте ви, пане зятю,— сказав Кревель, стаючи в позицію,— що пані Марнеф, прибравши

моє ім'я, відповідатиме перед світом тільки за те, що робитиме, як пані Кревель?

— Це може й благородно,— сказав адвокат,— це великодушно для сердечної справи й любовного пориву, але я не знаю ні такого імени, ні закону, ні титулу, що-б міг покрити крадіжку трьохсот тисяч франків, ганебно вирваних у мого батька!.. Я одверто кажу вам, любий тестю, що ваша наречена негідна вас, що вона вас дурить, що вона безтямно закохана в мого зятя Стейнбока й сплатила його борги...

— Це я їх сплатив...

— Гарзд,— провадив адвокат,— дуже радий за графа Стейнбока, який, певно, розплатиться з вами колись; але його люблять, дуже люблять, часто люблять...

— Його люблять!..— сказав Кревель, якого обличчя виявляло загальне схвилювання.— Це нечесно, брудно, дріб'язково, заяложено — наговорювати на жінку!.. Коли такі речі, пане, висувають, то їх доводять...

— Я дам вам докази...

— Чекаю їх...

— Позавтра, любий пане Кревель, я назву вам той день і годину, коли зможу викрити жахливу розпусту вашої майбутньої дружини...

— Гарзд, буду дуже радий,— сказав Кревель, знову себе опанувавши.— Прощайте, діти, до побачення. Прощай, Лісбетто...

— Проведи його, Лісбето,— шепнула Селестіна кузині Беті.

— Так ось як ви нас покидаєте?..— крикнула Лісбета Кревелеві.

— А, зять мій на силах зріс, у колодочки вбився! Суд, палата, юридична й політична крутня молодця з нього зробили. Ха, ха, він знає, що в ту середу я женюся, і в неділю добродій цей пропонує сказати через три дні, коли саме покаже мені, що дружина моя негідна мене. Це непогано... Іду контракта підписувати. Ходімо зі мною, Лісбето,

ходімо!.. Вони нічого про це не знатимуть! Я хотів залишити Селестіні сорок тисяч франків ренти, але Гюло зараз так поведився, що навіки одвернув моє серце.

— Дайте мені десять хвилин, дядьку Кревель, почекайте мене в кареті коло ганку, я доберу якогось приводу, щоб вийти.

— Гарзд...

— Друзі,— сказала Лісбета, заставши родину у вітальні,— я їду з Кревелем, сьогодні ввечері підписують контракт, і я зможу розказати вам про умови. Мабуть що вже в-останнє йду я до тієї жінки. Батько ваш оскаженів. Хоче вас спадщини позбавити...

— До цього його пиха не допустить,— відповів адвокат.— Він хотів володіти маєтком Пресль і з рук його не випустить, я його знаю. Хоч і будуть у нього діти, Селестіна завжди одержить половину спадщини, закон забороняє відписувати все майно... Але ці справи нічого для мене не важать, я думаю тільки про нашу честь... Ідіть, кузино,— сказав він, стискуючи Лісбеті руку,— вислухайте добре контракт.

Через двадцять хвилин Лісбета з Кревелем заходили до готелю на вулиці Барбе, де пані Марнеф у лагідній нетерплячці чекала наслідків походу, що з її наказу відбувся. Валерія, кінець-кінцем, зайнялась до Венцеслава тим чудовим коханням, що раз на життя стискує жіноче серце. Цей невдаха-митець зробився в руках пані Марнеф таким довершеним коханцем, що був для неї тим, чим вона була для барона Гюло. Валерія одною рукою держала пантофлі, а другу тримав Стейнбок, що до нього на плече вона схилила голову. Після від'їзду Кревеля вони пустилися в розмову з уривчастими словами, яка нагадує довгі літературні твори нашого часу, де на титульній сторінці написано: „Передрук заборонено“. Цей шедевр інтимної поезії цілком природньо викликав у митця жаль, який він висловив не без гіркоти:

— О, яке лихо, що я жонатий, — сказав Венцеслав, — бо, коли-б був почекав, як казала Лісбета, то тепер з тобою міг-би одружитися.

— Треба бути поляком, щоб бажати дружину зробити з щирої коханки! — скрикнула Валерія. — Проміняти кохання на обов'язок, втіху на нудьгу!

— Знаю я, яка ти примхлива! — відповів Стейнбок. — Хіба я не чув, що ти говорила з Лісбетою про барона Монтеса, отого бразилійця?..

— Ти хочеш звільнити мене від нього? — сказала Валерія.

— Це був-би єдиний спосіб, щоб перешкодити тобі з ним бачитись, — відповів экс-скульптор.

— Знай-же, любенький, — відповіла Валерія, — що я берегла його для себе в чоловіки, бо-ж перед тобою я ні з чим не криюся!.. Через обіцянки, що я дала цьому бразилійцеві... (о, багато раніше, ніж з тобою познайомилась, — сказала вона, відповідаючи на жест Венцеслава). Ну, так через ці обіцянки, якими він тепер мучить мене, я мушу дружитися майже нишком, бо коли він дізнається, що я за Кревеля віддаюся, то він здібен... убити мене!..

— О, що-до цього страху!.. — сказав Стейнбок із зневажливим жестом, який означував, що небезпека ця нічого не може важити для жінки, яку любить поляк.

Зауважте, що в справах відваги в поляків немає найменшої хвальби, бо вони й справді глибоко хоробрі.

— А цей дурень Кревель свято хоче впорядити й виявити на моєму весіллі свої смаки до матеріяльної пишноти! Він такої труднації мені завдає, що не знаю, як і виплутатись.

Чи могла-ж Валерія признатись тому, кого божеством, що барон Анрі Монтес після розриву з бароном Гюло перебрав у спадок привілей приходити до неї у всякий час уночі й що, не зважаючи на свою спритність, вона не змогла ще добрати приводу до сварки, де-б бразилієць лишився перед нею кругом винним? Вона аж надто знала майже

дику вдачу баронову, яка дуже нагадувала Лісбетину, й тремтіла, гадаючи про цього ріо-де-жанейрського мурина. Зачувши стукіт карети, Стейнбок покинув Валерію, яку обіймав за стан, і взяв газету, так що застали його геть заглибленим у читання її. Валерія ретельно вишивала пантофлі своєму нареченному.

— Як на неї наговорюють! — шепнула Лісбета Кревелеві на порозі, показуючи на цю картину. — Гляньте на її зачіску! Хіба вона розпатлана? Послухати Вікторена, так ви трохи не накрили голубків у їхньому гніздечку.

— Люба Лісбето, — відповів Кревель у позиції, — чи бачиш, щоб обернути Аспазію в Лукрецію, досить розбудити в ній пристрасть!..

— Чи-ж не казала я вам, — вела Лісбета, — що жінки люблять таких гладких розпусників, як ви?

— Крім того, це й невдячно було-б з її боку, — сказав Кревель, — бо скільки-ж грошей втелющив я сюди? Тільки Грендо та я про це знаємо!

І показав на сходи. В опорядженні цього готелю, що його Кревель за свій уважав, Грендо пробував змагатися з Клереті, модним архітектором, якому герцог д'Ерувіль доручив Жозефин будинок. Але Кревель, нездатний зрозуміти мистецтво, хотів, як і всі буржуа, витратити певну, наперед визначену, суму. Під тиском кошторису Грендо не міг здійснити своєї архітектурної мрії. Різниця між Жозефиним готелем і готелем на вулиці Барбе була та сама, що й між оригінальною та вульгарною річчю. Те, чим захоплювались у Жозефи, ніде не можна було побачити; те, що блищало в Кревеля, можна було купити скрізь. Ці розкоші були відділені одне від одного рікою мільйона. Одиноке свічадо коштує шість тисяч франків, а свічадо, що виробляє фабрикант — п'ятсот франків. Справжня люстра Буль доходить на прилюдному торгу трьох тисяч франків, а відлити таку-ж люстру за моделлю можна за тисячу-тисячу двісті франків; перша в археології є те саме, що

картина Рафаеля в малярстві, друга — це її копія. Що варта для вас копія з Рафаеля? Кревелів готель був, отже, чудовим зразком дурної пишноти, так як Жозефин — найкращим взірцем мистецького помешкання.

— Маємо війну, — сказав Кревель, підходячи до нареченої.

Пані Марнеф подзвонила.

— Сходіть по пана Бертє, — сказала вона лакеєві — і без нього не вертайтесь. Коли-б тобі повелося, татку, — сказала вона, обіймаючи Кревеля, — ми-б затримали моє щастя й улаштували запаморочливе свято; та коли вся родина противиться весіллю, друже мій, то пристойність вимагає зробити його тихцем, надто-ж коли наречена — вдова.

— А я, навпаки, хочу блиснути розкішшю часів Луї XIV, — сказав Кревель, якому з певного часу вісімнадцяте століття почало здаватися дрібним. — Я замовив нові карети; буде карета про пана й карета про пані, два гарні купе, коляса, пишній берлін з чудовим сидінням, що тремтить, як пані Гюло.

— Ах, я хочу?.. Значить, ти вже не будеш моїм ягнятком? Ні, ні. Серце моє, ти зробиш по моїй волі. Сьогодні ввечері підпишемо між нами контракта. Потім у середу одружимося офіційно, як належить, але нишком, як казала моя бідна мама. До церкви підемо пішки в звичайній одежі й відправимо службу без хору. За свідків у нас будуть Стідман, Стейнбок, Віньйон та Масоль, все люди інтелігентні, які до мерії прийдуть мов-би випадково і які пожертвують для нас тим, що вистоять відправу. Твій колега повинчає нас о дев'ятій годині вранці, як виняток. Відправа буде о десятій, об одинадцятій з половиною ми вже тут снідатимемо. Я обіцяла нашим гостям, що з-за столу встанемо тільки ввечері... У нас буде Біксіу, твій старий товариш по службі дю-Тільє, Лусто, Вернісе, Леон Лора, Верну, цвіт інтелігенції — вони не знатимуть, що ми побрались, ми їх поморочимо,

трохи вип'ємо, і Лісбета з нами буде; я хочу, щоб вона оповістила про весілля, Біксіу мусить загадувати їй загадки і... провчити її.

Цілих дві години Валерія теревенила різні вигадки, аж у Кревеля з'явилося таке справедливе міркування: „Як-то може така весела жінка та бути розпусницею? Пустунка — це так, а щоб зіпсута... де вже там!“

— Що-ж твої діти про мене казали? — спитала Валерія в Кревеля, затримавши його коло себе на канапці, — багато страшного?

— Вони кажуть, — відповів Кревель, — що ти любиш Венцеслава злочинно — це ти, суцця чеснота!

— Авже-ж, що люблю мого Венцеславка! — скрикнула Валерія, покликала до себе митця, взяла його за голову та й поцілувала в чоло. — Бідного хлопчика без підтримки, без грошей, зневаженого від тієї жирафи морков'яної масти! Що-ж поробиш, Кревелю? Венцеслав — це мій поет, і я люблю його привселюдно, як ніби це дитина моя! Оті чесні жінки вбачають погане скрізь і в усьому. Що-ж, виходить, вони з чоловіками тільки на погане здатні? А я, як ті пещені діти, що їм ніколи ні в чому не відмовляли — цукерки мене вже аж ніяк не хвилюють. Бідні жінки, шкода мені їх!.. І хто-же це мене так бештав?

— Вікторен, — сказав Кревель.

— Та чого-ж ти не заткнув дзьоба цьому судовому папузі мамусиними двомастами тисячами франків?

— Ах, баронеса втекла, — сказала Лісбета.

— Хай бережуться, Лісбето, — сказала пані Марнеф, нахмуривши брови, — або вони приймуть мене в себе, і добре приймуть, і прийдуть усі до своєї мачухи, або я їх скручу (перекажи їм від мене) ще краще, ніж барона... Я хочу бути лихою, кінець-кінцем! Слово честі, мені здається, що добра тільки злом доб'ешся!

О третій годині добродій Бертъе, наступник Жардо, зачитав шлюбний контракт після короткої

наради з Кревелем, бо де-які артикули в ньому залежали від поведінки подружжя молодих Гюло. Кревель відступав своїй нареченій майно, що складалося: 1) з сорока тисяч франків ренти в паперах, які були зазначені; 2) з готеля й усієї обстави, що в ньому була, і 3) з трьох мільйонів грошима. Крім того, він робив своїй майбутній дружині всі дозволені законом дарунки; звільнив її від будь-якого опису; а в разі смерти одного з них, якщо не матимуть дітей, вони обопільно віддавали одне одному все майно, рухоме й нерухоме. Цей контракт зводив багатство Кревелеве до двох мільйонів франків капіталу. Коли-б у нього були діти від нової дружини, то частка Селестініна повинна була-б скоротитись до п'ятьсот тисяч франків, зважаючи на майно, передане Валерії. Це була приблизно дев'ята частина його теперішнього достатку.

Лісбета вернулася обідати на вулицю Луї Великого з розпачем на обличчі. Вона пояснила, розтлумачила шлюбний контракт, але Селестіна, як і Вікторен, видалися їй нечулими до цієї руїницької новини.

— Ви розгнівили свого батька, діти мої! Пані Марнеф заприсяглася, що ви приймете в себе дружину пана Кревеля й що ви прийдете до неї,— сказала вона.

— Ніколи! — сказав Гюло.

— Ніколи! — сказала Селестіна.

— Ніколи! — скрикнула Гортензія.

Лісбету взяло бажання зломити погордість усіх Гюло.

— Здається, вона має зброю проти вас!..— відповіла вона.— Я не знаю ще, в чому річ, але довідаюсь... Вона натякала на якусь історію з двомастами тисячами франків, що торкається Аделіни.

Баронеса Гюло злегка відхилилась на канапі, де вона сиділа, і страшні конвульсії засмикали її.

— Ідіть до неї, діти мої!...— крикнула баронеса.— Прийміть ту жінку! Пан Кревель — негідник,

він варт найгіршої кари!... Скоріться тій жінці... Ох, страхіття, вона все знає!

Після цих слів, сказаних із слізьми, з риданнями пані Гюло достало сили піти до себе в кімнату, спираючись на руки дочці та Селестіні.

— Що все це значить? — скрикнула Лісбета, лишившись на самоті з Віктореном.

Адвокат, остовпівши на місці з причин цілком зрозумілих, не чув Лісбети.

— Що тобі, Вікторене?

— Мене жах узяв! — сказав адвокат, якого обличчя стало загрозливим. — Лихо тому, хто займе мою матір, тут я вже вагатись на буду! Якби міг, я розчавив-би цю жінку, як гадюку... Ах, вона важить на життя й на честь моєї матери!..

— Вона сказала — тільки мовчи про це, любий Вікторене, — вона сказала, що скрутить вас іще гірше, ніж вашого батька... Вона просто попрікнула Кревеля за те, що він не заткнув вам рота таємницею, яка так налякала Аделіну.

Послали по лікаря, бо стан баронесин гіршав. Лікар написав їй опійного середника, і Аделіна, випивши ліки, запала в глибокий сон; але всю родину опанував гнітючий жах. Другого дня раненько адвокат рушив до суду й зайшов по дорозі до поліційної префектури, де став благати Вотрена, начальника охоронної поліції, щоб прислав йому пані де-Сент-Естев.

— Нам заборонено, пане, втручатись у ваші справи, але пані де-Сент-Естев перекупка, вона до ваших послуг, — відповів славетний начальник.

Вернувшись додому, бідний адвокат довідався, що розум його матери в небезпеці. Доктор Біаншон, доктор Лярабі та професор Анґар ухвалили на консиліумі вдатись до героїчних заходів, щоб одвернути від голови кров. В ту хвилину, як Вікторен слухав докладні пояснення доктора Біаншона, що сподівався втишити підступ, хоч колеги його на це й не надіялись, лакей оповістив адвокатові клієнтку, пані де-Сент-Естев. Вікторен по-

кинув Біаншона на півслові й побіг униз сходами, як божевільний.

— Може у вас у домі є джерело пошесного божевілля? — сказав Біаншон, вернувшись до Лісбети.

Лікарі пішли, залишивши студента, якому до-ручили доглядати пані Гюло.

— Ціле чесне життя!..—це були єдині слова, що промовила хвора після катастрофи.

Лісбета не відходила від Аделіниного ліжка, вона її доглядала, і молоді жінки не могли нею нахвалитись.

— Ну, люба пані де-Сент-Естев! — сказав адво-кат, провівши страшну стару до кабінету та ре-тельно замкнувши двері,— як наші справи?

— Ну, любий друже,— сказала вона, дивлячись на Вікторена холодно й іронічно,— чи зібралися вже ви з думками?..

— Ви вже почали?..

— Ви п'ятдесят тисяч франків даєте?..

— Так,— відповів Гюло-син,— бо треба по-спішати. Знаєте, що одним своїм словом ця жінка поставила під загрозу життя й розум моєї матери? Так починайте!

— Почали вже! — відказала стара.

— Ну?..— судорожно спитав Вікторен.

— Ну, так вас видатки не лякають?

— Навпаки.

— Бо вже витрачено двадцять три тисячі франків.

Гюло-син дурнувато глянув на Сент-Естев.

— Та чи ви недотепа? А ще й зірка судова! — сказала стара.— За ці гроші ми маємо совість однієї покоївки та картину Рафаеля, це недорого...

Гюло таки лишився приголомшений і широко розплющив очі.

— Ну,— вела Сент-Естев,— ми підкупили Рену Тузар, від якої в пані Марнеф немає секретів...

— Розумію...

— Та коли ви скупитесь, то кажіть!..

— Я все заплачу,— відповів він,— продовжуйте. Мати казала мені, що ці люди варті найгіршої кари...

— Тепер уже не колесують,— сказала стара.

— Ви відповідаєте мені за успіх?

— Покладіться на мене,— відповіла Сент-Естев.— Ваша помста прокидається.

Вона глянула на годинника, годинник показував шосту.

— Ваша помста вдягається, огнища в Рошеде-Канкаль розпалені, коні біля карет б'ють копитами, залізо мое розпікається. Ах, я знаю вашу пані Марнеф, як своїх п'ять пальців! Все наготовлено, що там! Примана в пастці лежить, завтра скажу вам, чи отруїлась миша. Сподіваюсь! Прощайте, сину мій.

— Прощайте, пані.

— Ви знаєте англійську мову?

— Так.

— Бачили „Макбета“ по-англійському?

— Так.

— Ну, сину мій, ти будеш королем! Тоб-то спадкоємцем!— мовила ця жахлива шекспірівська відьма, яка, здавалось, Шекспіра знала. Вона покинула спантеличеного Гюло на порозі кабінету.— Не забувайте, що завтра доповідь!— сказала вона з гречністю завзятої позивачки. Вона побачила, що прийшло двоє одвідувачів, і хотіла справити перед ними за якусь графиню Пембеш.

Розділ XXXV.

ОБІД ЛОРЕТОК.

Барон Монтес де-Монтеянос був лев, але лев неспізнаний. Вишуканий Париж, Париж кінських перегонів та лореток захоплювався чудовими жилетами цього чужоземного вельможі, його бездоганно лакованими чобітьми, його незрівняними палицями, завидними кіньми та каретою, якою правували негри, геть поневолені й гаразд побиті. Багатство його було відоме, він мав на сімсот тисяч франків кредит у славетного банкіра дю-Тільє; але завжди його бачили самого. Коли бував у театрі на прем'єрах, то брав крісло в партері. Не одвідував жадного салону. І ніколи не подав руки якійсь лоретці! Його імени не могли поєднати ні з яким ім'ям гарної світської жінки. Щоб згаяти час, він гуляв у віст у Жокей-Клубі. Тому людям довелося клепати на його звичаї або — і це здавалось куди цікавішим — на його особу: називали його Комбабом! Біксіу, Леон де-Лора, Лусто, Флорін, панна Елоїза Брізту й Натан, вечеряючи якось у знаменитої Карабіни з багатьма левами та львицями, вигадали це надзвичайно втішне пояснення. Масоль, як державний радник, і Клод Віньйон, як колишній викладач грецької мови, розповіли нетямущим лореткам славетний анекдот, принесений „Давньою Історією“ Ролена, про Комбаба, цього добровільного Абеяра, що мав за обов'язок охороняти дружину царя Асирії, Персії, Бактріяни, Месопотамії та інших округ з географії, властивої

старому професорові Бокажеві, що продовжував Анвіля, творця давнього Сходу. Це прізвисько, що з чверть години смішило гостей, викликало силу жартів, надто вільних для твору, якому Академія могла-б не дати монтіонівської премії, але в них фігурувало ім'я, що пристало до густої гриви вродливого барона, якого Жозефа називала чудовим бразилійцем, так як кажуть чудовий Катоксанта.

Карабіна (справжнє ім'я її було Серафима Сіне), найзнаменитіша з лореток, та сама, що, завдяки своїй витонченій красі та дотепам, вирвала скіпетр тринадцятої округи з рук панни Тюрке, більше відомої під ім'ям Малаги, була для банкіра дю-Тільє тим, чим Жозефа для герцога д'Ерувіля. Отож о сьомій годині вранці того самого дня, коли Сент-Естев пророкувала Вікторенові успіх, Карабіна сказала дю-Тільє:

— Коли-б ти був любенький, то влаштував-би мені обід у Роше де-Канкаль і привів-би для мене Комбаба; ми хочемо нарешті дізнатися, чи є в нього коханка... я заклалася за... і хочу виграти...

— Він завжди сидить у готелі Принців, я зайду за ним,— відповів дю-Тільє,— і ми погуляємо. Збери всіх наших хлопців. Біксіу, Лора! Словом, усю нашу ватагу!

О сьомій з половиною ввечері в найкращій залі того закладу, де обідала вся Європа, блищав на столі чудовий срібний посуд, зроблений спеціально для обідів, де Пиха оплачує надмір банковими білетами. Потoki світла мінілися на різьбленому металі. Слуги, яких провінціал визнав-би за дипломатів, коли-б не їхні літа, тримались з поважністю людей, певних своєї нагороди.

Прийшло вже п'ятеро й чекало ще дев'ятьох. Це був передусім Біксіу, сіль усякої розумової кухні, який 1843 року все ще тримався при повній зброї завжди нових жартів—явище теж рідкосне в Парижі, як і Чеснота. Потім Леон де-Лора, найбільший із тодішніх пейзажистів та мариністів,

який мав над усіма своїми суперниками ту перевагу, що ніколи не знижувався проти перших своїх творів. Лоретки не могли обходитись без цих двох королів дотепу. Без них не минав ні обід, ні вечеря, ні прогулянка. Серафима Сіне, яко господиня, прийшла одною з перших і виблискувала під зливою світла своїми плічми, яким рівних не було в Парижі, шиєю, що немов токар виточив, без єдиної зморшки! свавільним обличчям та синьою отласною сукнею з синім таки тканням, оздобленою такою силою англійських мережив, що вартістю їх можна було-б прогодувати впродовж місяця ціле село. Гарна Женні Кадін, яка в театрі того вечора не виступала і якої портрет надто всім відомий, щоб треба було про неї щось казати, з'явилася в убранні казкової пишноти. Розвага для цих дам завжди буває змаганням туалетів, де кожній з них хочеться одержати приза для свого мільйонера й цим сказати своїм суперницям: „От якої я варта ціни!“

Третя жінка, що, мабуть, свою кар'єру тільки-но починала, майже сором'язливо поглядала на розкіш двох багатих товаришок високого стану. В простій одежі з білого кашеміру з синьою оздобою, вона була зачісана в квітки в перекурю з породи Мерланів, якого невправні руки несвідомо надали наївної грації чудовому білявому обличчю. До своєї сукні вона ще не звикла й почувала, за священним висловом, боязнь, нерозлучну з першим виступом. Вона приїхала з Валонії, щоб примістити в Парижі запаморочливу свіжість, безневинність, яка й у мручого бажання роз'ятрила-б, та красу, варту всіх тих, кого Нормандія вже достачила різним театрам столиці. Риси її незайманого обличчя були ідеалом янгольської чистоти. Її молочна білість відбивала світло, мов те свічадо. Тонкий рум'янець був накладений на щоки ніби пензлем. Звалася вона Сідаліза. Це був, як побачимо далі, необхідний пішак у партії, що грала пані Нурісон проти пані Марнеф.

— Руки в тебе не пасують до імени, моє серце,— сказала Женні Кадін, коли Карабіна познайомила її з цим шіснадцятилітнім шедевром, що вона привела.

Сідаліза, справді, давала на прилюдний захват чудові руки, пружні та мережасті, але червоні від розкішної крові.

— Яка їй ціна? — тихенько спитала Женні Кадін у Карабіни.

— Ціла спадщина.

— Що ти хочеш з неї зробити?

— Що? Панію Комбаб!..

— А тобі що за це діло?

— Вгадай!

— Срібний посуд?

— Маю три сервізи!

— Діаманти?

— Свої спродую...

— Зелену мавпу?

— Ні, картину Рафаеля!

— Яка це муха тебе вкусила?

— Жозефа мені жити не дає своїми картинами,— відповіла Карабіна,— і я хочу мати ще кращі, ніж у неї...

Дю-Тільє привів героя обіду, бразилійця; за ним увійшов і герцог д'Ерувіль із Жозефою. Співачка була в простій оксамитовій сукні. Але на шії в неї блищало намисто, вартістю сто двадцять тисяч франків, із перлів, ледве помітних на її шкірі кольору білої камелії. В чорні коси вона встромила єдину червону камелію (мушка!), разючу своїм ефектом, і ради втіхи нанизала на кожну руку по одинадцять перлових обручок. Коли ручкалась із Женні Кадін, та сказала їй: „Позич-но мені свої мітенки!..“ Жозефа розстібнула обручки й подала їх подрузі на тарілці.

— Що за смак! — сказала Карабіна.— Зовсім герцогиня! Яка сила перлів! Ви пограбували ціле море, щоб оздобити дівчину, пане герцог? — додала вона, звертаючись до присадкуватого герцога д'Ерувіля.

Актриса взяла одну обручку, решту двадцять наділа на чудові руки співачці й поцілувала її.

Лусто, літературний похлібець, Ля-Пальферін та Малага, Масоль та Вавіне, Теодор Гальяр, один з власників найповажнішої політичної газети, доповнювали товариство. Герцог д'Ерувіль, до всіх ставлячись з вельможною ввічливістю, з графом Ля-Пальферіном привітався особливим поклоном, який, не виявляючи ні пошани, ні приязни, каже всім присутнім: „Ми — одного роду, одного племені, ми одне одного варті!“ Цей аристократичний поклін створено на розпач інтелігенції з вищої буржуазії.

Карабіна посадовила Комбаба ліворуч себе, а герцога д'Ерувіля — праворуч. Сідаліза сіла коло бразилійця, а Біксіу поруч нормандки. Малага примостилась поруч герцога.

О сьомій годині взялися до устриць. О восьмій покуштували, між двома стравами, замороженого пуншу. Меню цих бенкетів усім відоме. О дев'ятій годині вже точилася жвава балачка, як годиться після сорока двох пляшок різного вина, випитого між чотирнадцятьма особами. Подано десерт, жахливий квітневий десерт. Ця хмільна атмосфера сп'янила тільки нормандку, що співала різдвяної пісні. Крім цієї бідної дівчини, ніхто розуму не втратив, бо питці й жінки були обранцями вечіркового Парижу. Уми сміялися; очі, хоч і блискучі, лишилися розумними, але уста звертались до сатири, до анекдоту, до непристойности. Розмова, що точилася досі в порочному колі перегонів та коней, біржових справ, різних вартостів світських левів, порівнюваних одне до одного, та відомих скандальних історій, загрожувала стати інтимною, розбитись на групи з двох серць.

В цю хвилину, під впливом поглядів, якими Карабіна ущедряла Леона де-Лора, Біксіу, Ля-Пальферіна та дю-Тільє, заговорили про кохання.

— Добрі лікарі ніколи не говорять про медицину, справжні дворяни ніколи не говорять про

предків, митці не говорять про свої твори,— сказала Жозефа,— чому-ж нам говорити про наше ремесло... Я відклала виставу в Опері, щоб прийти сюди, але не за тим, певна річ, щоб тут працювати. Киньте позувати, любі друзі.

— Мова йде про справжню любов, серденько! — сказала Малага; — про ту любов, через яку гинуть, через яку батьків гублять, жінок з дітьми продають і до в'язниці йдуть...

— Тоді кажіть! — відказала співачка. — Не чула! Не чула!.. Цей вираз, що трапив до словника лореток з говірки паризьких вуличних хлопчиків, становить, завдяки грі очей та обличчя цих жінок, цілу поему на їхніх устах.

— Так я, виходить, не люблю вас Жозефо? — шепнув герцог.

— Ви може й справді мене любите, — тихо відповіла йому, посміхаючись, співачка, — але я не люблю вас тією любов'ю, про яку мова зараз іде, тією любов'ю, коли світ стає чорним без коханої людини. Ви мені приємний, корисний, але не необхідний, і коли-б завтра ви мене покинули, то я мала-б трьох герцогів замість одного...

— Хіба в Парижі є любов? — сказав Леон де-Лора. — Часу не вистачає, щоб забагатіти, як-же можна віддатися справжній любові, що поглинає людину, як цукор—вода? Щоб любити, треба бути страшенно багатим, бо любов нищить людину, як ось, наприклад, нашого любого бразилійського барона. Давно вже казав я, що крайності перетинаються! дійсно закоханий нагадує євнуха, бо для нього вже не існує жінок на землі! Він таємний, він як той справжній християнин, самотній у своїй пустині! Гляньте-но на цього славного бразилійця!.. — Всі очі звернулись на Анрі Монтеянос, що аж зніяковів, опинившись у центрі всіх поглядів. — Він пасеться вже цілу годину, а не знає, так як і бик не знав-би, що за сусідку в нього най... не скажу тут найвродливіша, але найсвіжіша жінка в Парижі.

— Тут усе свіже, навіть риба, цим ресторація славиться,— сказала Карабіна.

Барон Монтес де-Монтеянос привітно глянув на пейзажиста й сказав: „Гаразд, п'ю за вас!“ І кивнувши Леонові де-Лора головою, поважно випив повну шклянку портвейну.

— Так ви, значить, закохані? — сказала Карабіна сусідові, отак витлумачивши його тост.

Бразилійський барон ще налив шклянку, вклонився Карабіні й знову свій тост повторив.

— За здоров'я панії,— сказала тоді лоретка так комічно, що пейзажист, дю-Тільє та Біксіу зареготали.

Бразилієць зостався поважний, мов-би бронзовий. Цей спокій обурих Карабіну. Вона чудово знала, що Монтес любить пані Марнеф, але не сподівалась такої суворої вірності, такої упертої мовчанки переможеного чоловіка. Як про коханця судять з поведження його коханки, так і про жінку частенько судять з поведінки її коханця. Гордий своєю любов'ю до Валерії та її взаємністю, барон відповідав цим заслуженим знавцям трохи іронічною посмішкою, і вигляд, до того-ж, був у нього величний: вина не зіпсували кольору його обличчя, і очі його, що виблискували темним золотом, хоронили таємницю душі. Тому Карабіна й подумала сама-собі: „Ну й жінка! Як вона заповонила це серце!“

— Це креміль! — сказав півголосно Біксіу, що вбачав тут тільки жарт і не догадувався якої важливості надає Карабіна знищенню цієї фортеці.

Поки ці розмови, з вигляду такі легковажні, точилися праворуч від Карабіни, ліворуч між герцогом д'Ерувілем, Лусто, Жозефою, Женні Кадін та Масолем тривала суперечка про любов. Саме з'ясували, що спричиняється до цих рідкосних явищ: жага, впертість чи любов. Жозефа, якій теорії ці дуже обридли, захотіла змінити розмову.

— Ви говорите про те, чого зовсім не знаєте. Чи хоч один з вас любив так жінку, і то жінку негідну себе, щоб змарнувати своє багатство,

багатство своїх дітей, щоб продати своє майбутнє, щоб зганьбити своє минуле, щоб наражатись на каторгу, обкрадаючи державу, щоб погубити дядька й брата, щоб дозволити собі так очі зав'язати, що й не подумати навіть, що це для того їх в'яжуть, щоб не побачив він безодні, де його, для останнього жарту, штовхають! У дю-Тільє під лівою ссочкою каса, у Леона де-Лора — дотеп, Біксіу сам із себе глузував-би, як-би іншого кого полюбив так, як себе, у Масоля замість серця — міністерський портфель, у Лусто там якась порожнеча, коли він допустився, щоб його покинула пані деля-Бодрей, пан герцог занадто багатий для того, щоб через кохання зруйнуватися, Вовіне й лічити не варт, лихварів я виключаю з людського роду. Отже, ви ніколи не любили, ні я так само, ні Женні, ні Карабіна... А сама я тільки раз і бачила явище, яке зараз описувала. Це, — сказала вона до Женні Кадін, — наш бідний барон Гюло, про якого я збираюся оповістку дати, мов про запропащеного собаку, бо хочу знайти його.

— Он воно що! — подумала Карабіна, пильно глянувши на Жозефу. — Може в пані Нурісон знайшлося дві картини Рафаеля, що Жозефа підграє мені?

— Бідолаха! — мовив Вовіне. — Він був великий, чудовий. Який стиль, які манери! Він нагадував Франсуа І. Який вулкан, і якої спритності, якого генію докладав він, щоб роздобути гроші! І там, де він зараз, він шукає їх, він їх витягає, мабуть, з мурів, що з маслаччя складені, там, у паризьких передмістях біля застав, де він, певно, ховається...

— І це ради тієї панійки Марнеф! — сказав Віксіу. — От так розпусниця!

— Вона виходить за мого приятеля Кревеля! — додав дю-Тільє.

— І безтямно закохана в мого приятеля Стейнбока! — сказав Леон де-Лора.

Ці три фрази були для Монтеса трьома пострілами в груди. Він сплотнів і такий біль відчув, аж ледве підвівся.

— Мерзота ви! — сказав він. — Ви не повинні мішати ім'я чесної жінки з іменами ваших пропавших жінок. А тим більше робити з неї мету для своїх жартів.

Монтеса урвали одностайні „браво“ та оплески. Знак подали Біксіу, Леон де-Лора, Вовіне, дю-Тільє та Масоль. Всі кричали хором.

— Хай живе імператор! — гукнув Біксіу.

— Коронувати його! — крикнув Вовіне.

— Ганьба Медорові, слава Бразилії! — скрикнув Лусто.

— А, червоношкірий бароне, так ти любиш нашу Валерію? — сказав Леон де-Лора. — Не поганий у тебе смак!

— Сказав він не політично, зате чудово! — зауважив Масоль.

— Але-ж, мій любий клієнте, ти мені доручений, я твій банкір, і твоя безневинність мені шкодить.

— Ах, скажіть мені ви, людина серйозна... — звернувся бразилієць до дю-Тільє.

— Спасибі, від усього товариства, — мовив Біксіу, вклоняючись.

— Скажіть мені щось поважне!.. — додав Монтес, не зважаючи на жарт Біксіу.

— Ну, так маю честь сказати тобі, що мене запрошено до Кревеля на весілля, — відповів дю-Тільє.

— Ах, Комбаб бере пані Марнеф під оборону! — сказала Жозефа, врочисто підводячись. Вона з трагічним виглядом підійшла до Монтеса, злегка й дружньо вдарила його по голові, глянула на нього з комічним захопленням і похилила голову. — Гюло це перший приклад запеклої любови, а от і другий, — сказала вона, — та він не в лік, бо походить з тропиків!

Коли Жозефа злегка вдарила його по чолю, Монтес упав на стільця й звернувся поглядом до дю-Тільє.

— Якщо я іграшка ваших паризьких жартів, — сказав він йому, — якщо ви хотіли вивідати мою таємницю... — І він оповив стіл вогняним поясом, проймаючи всіх гостей поглядом, де палахкотіло

бразилійське сонце,— то скажіть мені, на бога,— доказав благально, майже по-дитячому,— але не обмовляйте жінку, яку я люблю...

— Ну, а коли Валерія вас негідно зрадила, обдурила, обкрутила,— шепнула йому Карабіна,— і коли я доведу вам це в себе вдома, через годину, що ви тоді зробите?

— Не можу вам сказати цього тут, при цих Яго,— сказав бразилійський барон.

— Ну, так мовчіть!— відповіла вона йому, посміхаючись,— не будьте в Парижі посміховиськом найрозумніших людей, і приходьте до мене, побалакаємо...

Монтес був приголомшений.

— Докази!..— пробурмотів він.— Не забувайте!..

— Матимеш їх за-досить,— відповіла Карабіна.— Та коли від самої підозри в тебе голова морочиться, то я боюсь за твій розум...

— Та й уперте-ж з нього створіння, гірше, як небіжчик голандський король. Ану, Лусто, Біксіу, Масоль, ще хто? хіба не запрошено вас до пані Марнеф на сніданок післязавтра?— спитав Леон-де-Лора.

— Я,— відповів де-Тільє.— Маю честь ще раз вам, бароне, сказати, що, коли ви випадково мали намір одружитися з пані Марнеф, то вас, як той законопроект, відкинуто кулею, що зветься Кревелем. Мій приятель, мій старий товариш Кревель має вісімдесят тисяч ліврів ренти, а ви, мабуть, не могли похвалитись таким багатством, бо инакше, я певен, вас уподобали-б...

Монтес слухав трохи замислено, трохи смішливо, і цей його вигляд всіх налякав. В цю мить до Карабіни підійшов головний лакей і шепнув їй, що в залі її чекає якась родичка й хоче з нею побалакати. Лоретка підвелася, вийшла й побачила пані Нурісон, завуальовану в чорне мереживо.

— Ну, чи треба мені до тебе йти, дівчинко? Ключнув він?

— Атож, матусю, пістоля так набито, аж страшно, щоб він не стрельнув, бува,— відповіла Карабіна.

Розділ XXXVI.

ЕКОНОМНИЙ ПАРИЗЬКИЙ РАЙ 1840 РОКУ.

Через годину Монтес, Сідаліза й Карабіна прийшли з Роше-де-Канкаль на вулицю Сен-Жорж, у невеличку Карабінину вітальню. На канапці коло вогню лоретка побачила й панію Нурісон.

— А от і моя шановна тітка! — сказала вона.

— Атож, дочечко, оце сама прийшла по свою маленьку ренту. Ти забула-б мене, хоч і добре в тебе серце, а мені завтра векселі треба платити. У торговки вбранням завжди скрута буває. А кого це ти з собою притягла?.. Цей пан так виглядає, мов-би прикрість у нього велика...

Жахлива пані Нурісон, яка в цю мить цілком перетворилася й виглядала доброю старою жінкою, підвелася й поцілувала Карабіну, одну з доброї сотні лореток, що їх вона штовхнула на страшну стежку пороку.

— Це Отело, який не помиляється; маю честь познайомити: барон Монтес де-Монтеянос...

— О, я пана знаю, бо багато про нього чула; вас звать Комбабом за те, що ви любите тільки одну жінку, а в Парижі це однаково, що й ні одної не любити. Ну, так може, випадково, справа про вашу пристрасть іде? про пані Марнеф, Кревелеву жінку?.. Слухайте, любий пане, благословляйте свою долю замість нарікати на неї... Ота жіночка — суще ледащо. Знаю я її викрутні!..

— Еге, та ти бразилійців не знаєш! — сказала Карабіна, якій пані Нурісон, цілуючи, втрутила

в руку записку.— Це такі люди, що через любов на ножа полізуть!.. Чим більше вони ревнують, тим більше їм хочеться ревнувати. Добродій от нахваляється все знищити, але нічого не знищить, бо він любить! Словом, я привела сюди пана барона, щоб дати докази про його нещастя, які я одержала від маленького Стейнбока.

Монтес був п'яний, він слухав так, мов не про нього й мова була. Карабіна одійшла, знімаючи свого оксамитового плаща, й прочитала в і б д и т о к такої записки:

„Котику, він сьогодні ввечері обідатиме в Пюпіно й приїде по мене до Опери на одинадцятую годину. Я вийду о п'ятій з половиною і сподіваюсь застати тебе в нашому раї, де ти замовиш обід із „Золотого Дому“. Одягнись так, щоб міг провести мене в Оперу. В нашому розпорядженні матимемо чотири години. Цю записочку мені віддаси,— не тому, що твоя Валерія тобі не довіряє— я віддала-б за тебе життя, багатство й честь,— але я боюсь випадковостів“.

— Слухай, бароне, ось записочка, яку сьогодні вранці послано графу Стейнбокові, прочитай адресу! Оригінала спалено.

Монтес покрутив у руках папір, пізнав руку й у голову йому спала здорова думка, що показувала тільки, яка та голова була заморочена.

— Ну яка користь вам шматувати моє серце, бо-ж ви задорого, певно, купили право мати в руках цього листа на якийсь час, щоб його злітографувати? — сказав він, дивлячись на Карабіну.

— Який-же ти дурень! — сказала Карабіна на знак панії Нурісон.— Хіба ти не бачиш цю бідну Сідалізу... шіснадцятилітню дитину, яка вже три місяці так тебе любить, аж пити й їсти не може, і яку розпач бере з того, що й досі ще не здобулась від тебе хоч на побіжний погляд? (Сідаліза затулила очі хусточкою й мов-би плакати почала). Вона шаленіє, дарма що з вигляду така блаґенька, що чоловіка, від якого вона не тямиться,

дурить якась негідниця,—казала далі Карабіна,— і вона ладна вбити Валерію...

— О, це вже моя справа! — сказав бразилієць.

— Вбити?.. Ти!.. хлопчику мій,— сказала Нурісон,— тут так уже не робиться.

— О, я-ж не з цього краю! — відказав Монтеc.— Я живу в намісництві, я сміюся з ваших законів, і коли ви дасте мені докази...

— Так, значить, записка — то ніщо?

— Ні,— сказав бразилієць.— Я писаному не вірю, хочу побачити...

— О, побачити! — сказала Карабіна, чудово зрозумівши новий рух своєї вдаваної тітки,— та ти все побачиш, любий тигре, тільки з умовою...

— Якою?

— Гляньте на Сідалізу.

На знак пані Нурісон, Сідаліза ніжно глянула на бразилійця.

— Любитимеш її?.. влаштуєш її долю?.. — спитала Карабіна.— Жінка такої вроди варта готелю й екіпажа! Це просто потворство було-б, щоб вона пішки ходила! У неї є... борги... Скільки ти винна? — сказала Карабіна, стискуючи Сідалізі руку.

— Вона варта своєї ціни,— сказала Нурісон.— Досить що вже покупець знайшовся!

— Стривайте! — скрикнув Монтеc, примітивши варешті цей чудовий шедевр жіночої статі.— Ви покажете мені Валерію?..

— Ще й графа Стейнбока, чорт бери! — сказала пані Нурісон.

Хвилини з десять спостерігала стара бразилійця; вона побачила, що його настроєно вже на вбивство, яке було їй потрібне, побачила до того-ж, що він так уже розпалився, що не остерігається тих, хто веде його, і втрутилась особисто.

— Сідаліза, любий бразилійце, мені небога, і справа ця мене трохи торкається. Весь цей бешкет—справа десяти хвилин, бо як-раз одна з моїх приятельок і наймає графу Стейнбокові мебльовану кімнату, де твоя Валерія зараз каву п'є,

не звичайну, правда, каву, але в неї це зветься кавою. Так умовмося-ж, Бразиліє! Люблю Бразилію, це гарячий край. Яка буде доля моєї небоги?

— Стара струсихо! — сказав Монтез, вражений пір'ям, що було в Нурісон на капелюхові, — ти перебила мене. Якщо ти покажеш мені... Валерію вкупі з тим митцем...

— Так як ти хотів-би з нею бути, розуміється, — сказала Карабіна.

— Тоді я беру цю нормандку й везу її...

— Де?.. — спитала Карабіна.

— До Бразилії! — відповів барон. — І одружуся з нею. Дядько полишив мені десять квадратних льє непродажної землі, тим-то я й досі володію цією місциною; у мене там сотня негрів, самих негрів, негритянок та негритят, що ще дядько купив...

— Небіж негроторговця!.. — скривилась Карабіна. — Це ще треба зважити. Сідалізо, дитино моя, чи негрофілка ти?

— Ну, не пустуй, Карабіно, — сказала Нурісон. — Якого чорта! У мене-ж із паном справи.

— Якщо я знову візьму собі французку, то хочу володіти нею неподільно, — вів бразилієць. — Попереджаю вас, панно, — я король, але не конституційний король, я цар, всіх підданих своїх я купив, і ніхто не виходить з мого царства, що лежить за сто льє від усякого житла, з суходолу воно межує з дикунами, а від берега його відділяє пустиня, завбільшки з вашу Францію...

— Я волю краще мансарду тут! — сказала Карабіна.

— Так і я думав, — відповів бразилієць, — тому й продав усі свої землі й усе, що мав у Ріо-де-Жанейро, щоб приїхати до пані Марнеф.

— Таких подорожів для аби-що не роблять, — сказала пані Нурісон. — Ви маєте право, щоб вас любили за-для вас самих, а надто коли ви з себе такий гарний... О! він-же гарний! — сказала вона Карабіні.

— Дуже гарний! Кращий за поштаря з Лонжюмо, — відповіла лоретка.

Сідаліза взяла барона за руку, але той звільнився як-мога чемніше.

— Приїхав я, щоб викрасти пані Марнеф!— провадив бразилієць, знову беручись до своєї аргументації.— І ви не знаєте, чому я три роки барився?

— Ні, дикуне,— сказала Карабіна.

— Вона мені стільки говорила, що хоче жити зі мною, вдвох, у пустині!..

— Та це вже не дикун,— сказала Карабіна, зареготавши,— він належить до племені цивілізованих Гюхтіїв.

— Вона стільки мені про це говорила,— провадив барон, нечулий на лореччині глузування,— що я вирішив улаштувати чарівне житло серед того безмежного маєтку. Приїхав до Франції по Валерію, і вночі, коли побачив її...

— Побачив це пристойно,— сказала Карабіна,— запам'ятаю цей вираз!

— Вона сказала мені чекати, поки помре той негідник-Марнеф, і я погодився, щиро простивши її за прихильність до Гюло. Не знаю, може сам чорт перебрався в спідницю, але жінка ця після того задовольняла всі мої забаганки, всі мої вимоги, словом не давала мені приводу й на хвилину запідозрити її!..

— Оце вправність!— сказала Карабіна до пані Нурісон.

Пані Нурісон на знак згоди кивнула головою.

— Віра моя в цю жінку дорівнюється моїй любові,— сказав Монтес, заплакавши.— Зараз за столом я трохи ляпасів усім не надавав...

— Я це бачила!— сказала Карабіна.

— Якщо мене обдурено, якщо вона заміж віддається і якщо вона зараз у обіймах Стейнбока, то жінка ця варта тисячі смертей, і я вб'ю її, як муху...

— А жандарми, хлопчику!..— сказала пані Нурісон із посмішкою, від якої мороз поза шкірою ліз.

— А поліцейський комісар, а судді, а суд і всяка морока!..— сказала Карабіна.

— З вас хвалько, мій любий,— вела пані Нурісон, бажаючи вивідати в бразилійця про його плани на помсту.

— Я її вб'ю,— холодно повторив бразилієць.— Ви-ж мене дикуном називали!.. Так хіба ви гадаєте, що я робитиму дурним робом ваших земляків, що купують отруту в аптеці?.. Поки ми йшли сюди до вас, я думав про свою помсту на той раз, коли ваша правда буде про Валерію. Один з моїх негрів має в собі найпевнішу тваринну отруту, страшну хворобу, кращу за якусь рослинну отруту, і вигоюють її тільки в Бразилії; нею заразиться Сідаліза й передасть її мені; потім, коли смерть буде в жилах Кревеля та дружини його, я буду вже по той бік Асорських гір з вашою родичкою, яку вилікую й візьму за дружину. У нас, дикунів, свої способи є!.. Сідаліза це той звір, якого мені треба,— сказав він, дивлячись на нормандку.— Скільки вона винна?..

— Сто тисяч франків! — сказала Сідаліза.

— Вона мало говорить, зате добре,— тихо мовила Карабіна до пані Нурісон.

— Я божеволю! — скрикнув бразилієць, падаючи на канапку.— Я не переживу цього! Але хочу побачити, це-ж неможливо! Літографована записка!.. чим я певен, що це не діло фальшивника?.. Барон Гюло любив Валерію!..— сказав він, пригадуючи Жозефіні слова;— але доказ тому, що він не любив її, це що вона жива!.. А я нікому живою її не лишу, якщо вона не мені тільки належить!..

На Монтеса страшно було дивитись, а слухати ще страшніше! Він ричав, корчився, все, до чого торкався він, ломилось, палісандрове дерево було мов-би скло.

— Як він б'є! — сказала Карабіна, дивлячись на Нурісон.— Хлопчику,— вела вона, злегка вдаривши бразилійця,— шалений Роланд у поемі дуже добре робить, але в помешканні це прозаїчно й дорого.

— Синку,— сказала Нурісон, сідаючи навпроти пригнобленого бразилійця,— я теж людина твоєї

віри. Коли любиш як-слід, втьопашся на смерть, тоді за любов відповідає життя. Той, хто йде геть, нищить усе, а що-ж! це загальне руйновище. Шаную тебе, захоплююсь тобою, ухваляю твоє діло, а надто спосіб твій, що з мене негрофілку зробить. Але ти любиш! Не витримаєш!..

— Я!.. коли це негідниця, я...

— Ну, ти забагато балакаєш, кінець-кінцем! — мовила Нурісон, стаючи сама-собою. — Людина, що хоче помститись і дикунськими способами нахваляється, повинна инакше поводитись. Щоб побачити свою милу в її раї, треба взяти Сідалізу й зайти з нею туди—мовляв, із своєю дівчиною, так ніби з покоївчиною помилки, але-ж ніяк не скандалом! Коли хочеш помститись, треба придуритись, показати, ніби розпач тебе напав, і щоб коханка твоя тебе прогнала! Розумієш? — сказала пані Нурісон, побачивши, що ця хитра машинерія бразилійця здивувала.

— Ходімо, струсихо, — відповів він, — ходімо... я розумію.

— Прощай, моє серденько, — сказала пані Нурісон Карабіні.

Вона кивнула Сідалізі, щоб ішла з Монтесом, а сама лишилась на одинці з Карабіною.

— Тепер, любенька, тільки одного я боюся, — щоб він не задушив її! Матиму тоді мороку, нам треба справи провадити тихесенько. О, по-моєму, ты заробила картину Рафаеля, але кажуть, що це Міньяр. Не турбуйся. Це ще багато краще; мені казали, що Рафаелі всі чорні, а це гарненька, мов той Жироде.

— Мені треба тільки перевершити Жозефу! — скрикнула Карабіна. — І мені байдуже чим саме — Міньяром чи Рафаелем. А в яких перлах була сьогодні ця злодійка... стерятися можна!

Сідаліза, Монтес та пані Нурісон сіли на візника, що стояв у Карабіні коло ганку. Пані Нурісон назвала тихенько візничому один з будинків у Італійському кварталі; туди можна було-б дістатись

дуже швидко, бо з вулиці Сен-Жорж туди їзди було хвилин сім-вісім; але пані Нурісон сказала звернути на вулицю Лепелентье і їхати поволеньки, щоб оглянути всі екіпажі, що там стояли.

— Бразилійце!— сказала Нурісон,— а впізнай-но людей і карету свого янгола.

Барон показав пальцем на екіпаж Валерії, коли візник проїздив поуз нього.

— Вона сказала своїм людям прибути о десятій годині, а сама візником поїхала до будинку, де вона зараз із графом Стейнбоком; там вона обідала, а через півгодини з'явиться в Опері. Чиста робота!— сказала пані Нурісон.— Це з'ясує тобі, чому вона могла так довго морочити тебе.

Бразилієць нічого не відповів. Перемінившись у тигра, він знову прибрав непорушного спокою, що так дивував підчас обіду. Словом, був спокійний, як банкрут другого дня по руїні.

Коло ганку фатального дому стояв парокінний екіпаж з тих, що звуться „Головним Товариством“ з імени підприємства.

— Сиди в своїй скрині,— сказала пані Нурісон Монтесові.— Сюди неможна заходити, як у шинок, вас покличуть.

Рай пані Марнеф та Стейнбока аж ніяк не подібний був на Кревелів домок, що його Кревель продав графові Максиму де-Трайлю, бо, на його думку, він був тепер непожиточний. Цей рай, рай дуже поширений, складався з однієї кімнати на четвертому поверху з дверима на сходи, в одному з будинків Італійського кварталу. На площинці кожного поверху в цьому будинкові було по окремій кімнаті, що правила за кухню при кожному помешканні. Та коли дім став чимсь ніби коршмою, що наймався для потайного кохання за шалену ціну, головна наймичка, справжня пані Нурісон, торговка вбранням з вулиці Нев-Сен-Марк, справедливо зважила ціну цих кухень і обернула їх у їдальні. Кожна з цих кімнат, відгороджених двома грубими внутрішніми стінами, виходила вікнами

на вулицю й була цілком ізольована з боку площинки масивними дверима. Отже, в ній можна було за обідом розмовляти про будь-які таємниці, не ризикуючи, що їх почують. Для більшої безпеки вікна мали надвірні й внутрішні віконниці. Кімнати ці за свою окремішність коштували триста франків місячно. Будинок цей, багатий на раї та таємниці, наймався за двадцять чотири тисячі франків пані Нурісон I-ій, яка заробляла на ньому пересічно двадцять тисяч франків, не рахуючи платні управительці (пані Нурісон II-ій), бо сама вона справами не порядкувала.

Рай, найнятий графові Стейнбокові, був оббитий ситцем. Холоду й твердості лихої підлоги, натертої червоною мастикою, ногам не почувалось під пушистим килимом. Обстава складалася з двох гарненьких стільців та в алькові стояло ліжко, навпіл заслонено в той час столом, де видніли рештки виборного обіду, а дві довгошиї пляшки та пляшка шампанського вина, що похилилась у розталому льоді, були тичками на полях Бахуса, що їх обробляла сама Венера. Коло грільні стояло вигідне крісло, що прислала сюди, певно, Валерія, та гарний комод з рожевого дерева з дзеркалом у рямі стилю Помпадур. Висяча лампа давала тьмяне світло, підсилене свічками, що стояли на столі та прикрашали камін.

Цей побіжний нарис дасть уяву, *ubi et ubi*, про скнару обставу потайного кохання, властиву Парижеві 1840 року. Яка дистанція, леле! — від незаконного кохання, що символізувалось, тому три тисячі років, сітками Вулкана!

Тимчасом як Сідаліза з Монтесом ішли сходами, Венцеслав шнурував Валерію, що стояла біля горящого каміна. Такої хвилини жінка, коли вона ні надто груба, ні надто худа, якою й була витончена, елегантна Валерія, виявляє надприродні краси. Рожева шкіра з вогкуватим відблиском збуджує погляд найбадужіших очей. Лінії тіла, в ту мить ледве прикритого, так виразно виступають

під блискучими зборками спідниці та димою корсету, що жінка буває невідпорною, як і все те, що муσιш покидати. Щасливе й смішливе обличчя в свічаді, нетерплячі рухи ноги, рука, що чепурить розкошлані кучері наспіх зачісаного волосся, очі, де світиться вдячність, той вогонь задоволення, що, мов сонячний захід, палає в найдрібніших рисках лица,— все обертає цю годину в джерело невичерпних спогадів!.. Певна річ, кожен, скинувши оком на перші помилки свого життя, спіймає в них дещо з цих чарівних подробиць і може зрозуміє, не виправдуючи, безумства Гюло та Кревелів. Жінки так добре знають свою могутність у цю хвилину, що завжди знаходять у ній, мовляв, отаву побачення.

— Ну вже! За два роки ти ще не навчився шнурувати жінку! Занадто-ж ти поляк! Ось уже десята година, мій Венцес...лаве! — казала, сміючись, Валерія.

В цю мить зрадлива покоївка зручно скинула лезом ножа гачок з дверей, що був Адамові з своєю за єдину оборону. Вона хапливо розчинила двері, бо-ж у наймачів цього Едему завжди часу буває обмаль, і розкрила одну з тих чарівних жанрових картин, що після Гаварні так часто виставляються в Салоні.

— Сюди пані! — сказала покоївка.

І Сідаліза зайшла разом з бароном Монтесом.

— Та тут хтось є!.. Вибачте, пані,— злякано сказала нормандка.

— Як! Та це-ж Валерія! — скрикнув Монтес, люто грякнувши дверима.

Пані Марнеф, яку охопило таке хвилювання, що приховати його вона не могла, впала на грільню коло каміна. Сльози виступили в неї на очах та зразу-ж і всохли. Вона глянула на Монтеса, побачила нормандку й силувано зареготала. Гідність ображеної жінки затьмила в ній безлад недокінченого туалету, вона підійшла до бразилійця й так гордо на нього глянула, аж очі в неї заблищали, мов зброя.

— Так от чим ваша вірність підбита? — сказала вона, ставши перед бразилійцем та показуючи йому на Сідалізу.— І ви давали мені обіцянки, якими й атеїста в справах любови можна переконати, і ради вас я все, навіть злочин робила!.. Ваша правда, пане, я—ніщо проти дівчини такого віку й такої вроди!.. Знаю, що ви мені скажете,— вела вона, показуючи на Венцеслава, якого безлад був надто видимим доказом, щоб його заперечувати.— Це моє діло. Коли-б я могла любити вас після цієї ганебної зради—бо-ж ви стежили за мною, ви купили кожну приступку цих східців, і господиню будинку, і покоївку, а може й Рену... Ох, як-же це гарно! Так коли-б у мене лишилось хоч трохи чуття до такого негідника, то я дала-б йому докази, від яких любов-би подвоїлась!.. Але я покидаю вас, пане, з усіма вашими сумнівами, які обернуться для вас у гризоту... Венцеславе, сукню мені.

Вона взяла сукню, одягла її, оглянула себе в свічадо й спокійно кінчила вбиратись, не зважаючи на бразилійця, так ніби була сама в кімнаті.

— Венцеславе! Ви готові? Ідіть попереду.

Куточком ока та через дзеркало вона весь час стежила за обличчям Монтеса, і в блідоті його добачила, здавалось їй, ознаку тієї кволости, що віддає цих міцних чоловіків під владу жіночого чару; то-ж вона взяла його за руку, підійшовши так близько, щоб він дихнув страшною, улюбленою запашністю, що п'янить закоханих, і почувачи його тремтіння, глянула на нього з докором:

— Дозволяю вам розказати панові Кревелю про ваш наскок, він ніколи вам не повірить, тому я маю право одружитися з ним; післязавтра він буде моїм чоловіком!.. і я зроблю його дуже щасливим!.. Прощайте! Спробуйте забути мене...

— Ах, Валеріє! — скрикнув Анрі Монтес, обіймаючи її.— Це неможливо! Поїдеш у Бразилію?

Валерія глянула на барона й знову знайшла свого раба.

— Ох, коли-б ти любив мене, Анрі, то через два роки я була-б твоєю дружиною; але обличчя твоє зараз щось дуже похмуре.

— Присягаюсь тобі, що мене підпоїли, що невірні друзі підсунули мені цю жінку й що все це випадковість! — сказав Монтес.

— Так я ще можу тебе простити? — сказала вона, посміхаючись.

— Але заміж все-таки вийдеш? — спитав барон у страшному пригніченні.

— Вісімдесят тисяч франків ренти! — сказала вона з трохи комічним захватом.— І Кревель так мене любить, що й помре, дивись!

— А, розумію тебе,— сказав бразилієць.

— Гаразд... день через кілька ми порозуміємось,— сказала вона.

І переможно вийшла.

— Я вже не вагаюсь,— подумав барон, що на мить мов прикипів до місця.— Як! Ця жінка гадає використати мою любов, щоб здихатись того дурня, так само як рахувала й на смерть Марнефа!.. Я буду знаряддям божественного гніву!

Згодом два дні ті самі гості, що в дю-Тільє перетирали пані Марнеф на зубах, сиділи в неї за столом через годину по тому, як вона прибралася в нову шкіру, змінивши своє прізвище на славне прізвище паризького мера. Така зрадливість язика належить до найзвичайніших легковажностей паризького життя. Валерія мала втіху бачити в церкві бразилійського барона, що його Кревель, зробившись цілковитим дружиною, запросив із пихи. Присутність Монтеса на сніданку нікого не здивувала. Всі ці інтелігенти давно вже звикли до ницости кохання, до угод на втіху. Глибокий смуток Стейнбока, що починав зневажати ту, яку за янгола свого мав, здавався проявом виборного смаку. Поляк, здавалось, теж казав, що між ним і Валерією все кінчено. Прийшла й Лісбета привітати свою любу пані Кревель, перепрошуючи, що на сніданку не могла бути через тяжкий стан Аделініного здоров'я.

— Не турбуйся, — сказала вона Валерії, збираючись іти, — вони в тебе буватимуть, а ти в них. Тільки почула баронеса ті три слова: „двісті тисяч франків“, так вона й обмерла. О, ти всіх їх у руках тримаєш цією історією; але ти мені розкажеш її?..

Впродовж місяця після свого весілля Валерія разів з десять сварилася з Стейнбоком, що жадав від неї пояснень про Анрі Монтеса, що нагадував їй фрази, підчас сцени в раї сказані, і, не задовольняючись зневажливими термінами на адресу Валерії, так наглядав за нею, що вона й хвилинки вільної не могла урвати через ревності Венцеслава та Кревелеву запобіжливність. Не маючи вже коло себе Лісбети, що так чудово радила її, вона в розпалі попрікнула якось Венцеслава грошима, які йому позичала. Гордий Стейнбок так образився, що й приходити до Кревеля перестав. Валерія досягла своєї мети, їй хотілося на якийсь час віддалити Венцеслава, щоб знову здобути собі волі. Валерія дочекалась того дня, коли Кревель поїхав на село до графа Попіно клопотатись про представлення панії Кревель королеві, і змогла, отже, призначити побачення баронові, якого їй хотілось залучити на цілий день, щоб дати йому докази, які повинні подвоїти любов бразилійця. Вранці того дня Рена, догадуючись про розміри свого злочину по величині одержаної суми, спробувала попередити господиню, якою вона, видима річ, цікавилася більше, ніж чужими людьми; та що їй загрожували, в разі нескромности, божевільну з неї зробити й до Сальпательєри завдати, то була вона несмілива.

— Ви, пані, така щаслива тепер, — сказала вона, — навіщо вам знову морочитися з тим бразилійцем?.. Не довіряю я йому!

— Правда, Рено! — відповіла вона. — Оце я й хочу відставку йому дати.

— Ох, пані, яка я рада, він лякає мене, той смаглявий! По-моєму, він на все здатний...

— Дурна-ж ти! Це за нього треба боятися, коли він зі мною.

В цю хвилину ввійшла Лісбета.

— Кізонько моя люба, давненько ми не бачились!— сказала Валерія.— Я дуже нещасна. Кревель дихати мені не дає, а Венцеслава вже немає зі мною, ми посварилися.

— Знаю,— мовила Лісбета,— саме через нього й прийшла оце: Вікторен здибав його о п'ятій годині ввечері, коли він до шагового ресторану заходив, на вулиці Валуа; накрив його на тще-серце почуттями й привів на вулицю Луї Великого... Гортензія, коли побачила Венцеслава худим, змученим, обдертим, простягла йому руку... От як ти зрадила мене!

— Пан Анрі, пані! — шепнув Валерії лакей.

— Залиш мене, Лісбето, завтра я все тобі поясню!..

Але, як далі побачимо, незабаром Валерії не довелося вже нікому нічого пояснювати.

Розділ XXXVII.

ЖАРТІВЛИВІ ПРОРОКУВАННЯ ВАЛЕРІЇ ЗДІЙСНЮЮТЬСЯ.

Наприкінці травня місяця пенсія барона Гюло цілком звільнилась, бо Вікторен сплатив баронові де-Нусінгену весь борг. Кожен знає, що пенсію виплачують тільки тоді, коли подано посвідку про те, що пенсіонер живий, а що місце перебування барона Гюло було невідоме, то гроші, на які покладений був арешт на користь Вовіне, лишались у державній скарбниці. Коли Вовіне заборону зняв, конче треба було знайти пенсіонера, щоб одержати залегли гроші. Заходами доктора Біаншона здоров'я баронесине поправлялось. Добра Жозефа допомогла Аделіні цілком одужати листом, де по ортографії його знати було допомогу герцога д'Ерувіля. Ось що писала співачка баронесі після сорока день пильних розшуків:

„Пані баронесо!

„Два місяці тому пан Гюло жив на вулиці Бернарден з одною мереживницею, Елодією Шарден, яка викрала його в панни Біжу; але він виїхав, покинувши там усе своє збіжжя, не сказавши нікому й слова, і ніхто не знає, де він подівся. Це мене не спинило, і я підрядила шукати його людину, якій ніби-то вже пощастило здібати його на бульварі Бурдон.

„Бідна єврейка додержить обіцянки, яку вона дала християнці. Хай янгол переможе демона! Мусить-же іноді бути справедливість на небі.

„З глибокою і незмінною пошаною, ваша покірна слуга

Жозефа Мірах“.

¶ Коли про жахливу пані Нурісон і звістка пропала, коли тесть його одружився, зять вернувся під родинний дах, від нової мачухи жадного підступу не було чути, а мати його день-у-день поправлялась, тоді добродій Вікторен Гюло д'Ерві віддався своїм політичним та судовим справам, пірнувши в бистрий потік паризького життя, де години рахуються за дні. Маючи виголосити доповідь у Палаті Депутатів, він мусів наприкінці сесії попрацювати цілу ніч. Вернувшись додому коло дев'ятої години, він чекав, поки лакей принесе йому в кабінет свічки під абажуром, і думав про батька. Він дорікав сам-собі, що накинув це шукання співакці, і гадав другого дня зайти в цій справі до пана Шапюзо, коли це побачив біля вікна у вечірніх присмерках величну голову якогось діда з жовтим черепом і сивим волоссям.

— Скажіть, добродію, щоб пропустили до вас бідного самотника, що прийшов з пустині милостиню збирати на відбудування святої обители.

Адвокат здригнувся, коли привид цей заговорив і раптом нагадав йому про віщування страшної Нурісон.

— Проведіть цього діда,— сказав він лакеєві.

— Він спаскудить, пане, увесь кабінет,— відповів слуга.— На ньому руда одежа, якої він не міняв, відколи з Сирії вийшов, а сорочки й зовсім немає.

— Проведіть цього діда,— повторив адвокат.

Дід увійшов, Вікторен неймовірно глянув на цього названого самотника-прочанина й побачив чудовий зразок тих неаполітанських ченців, що одежа їх споріднена з лахами неаполітанських жебраків, а шкіряні сандалі геть драні, як і сам чернець є дрантя людського роду. Це було так правдиво, що адвокат, хоч і непевний ще, а покартав себе за те, що в чарівництво пані Нурісон був повірив.

— Що ви просите в мене?

— Те, що ви вважаєте за потрібне дати мені. Вікторен узяв з купи золотих монету й подав незнайомому.

— В рахунок п'ятдесяти тисяч франків це малувато,— сказав старець-пустинник.

Ці слова розвіяли геть Вікторенову непевність.

— А чи-ж додержало небо своїх обіцянок? — сказав адвокат, нахмуривши брови.

— Сумнів — це образа, сину мій! — обізвався самотник.— Якщо ви не хочете платити раніш, як похорон відбудеться, то це ваше право, я прийду через тиждень.

— Похорон! — скрикнув адвокат, підводячись.

— Почин зроблено,— сказав дід, виходячи,— а смерть у Парижі швидка.

Коли Гюло, що голову похилив, хотів відповісти, спритний дід уже зник.

— Нічогісінько не розумію...— подумав Гюло-син.— Та коли він прийде через тиждень, треба про батька його розпитати, якщо ми його не знайдемо. Де це пані Нурісон (а так-же її звати) бере таких акторів?

Другого дня доктор Біаншон дозволив баронесі вийти в сад, оглянувши перед тим Лісбету, яка вже з місяць мусіла сидіти в хаті через легенький бронхіт. Вчений доктор, який не зважувався висловити всю свою думку про Лісбету, поки не спостеріг ще рішучих симптомів, провів баронесу в сад, щоб побачити, як вплине свіже повітря після двохмісячної неволі на нервовий дріж, яким він тепер клопотався. Вигоїти цей невроз було приманою для Біаншонового хисту. Побачивши, що цей великий і славетний лікар сів укупі з ними й має приділити їм кілька хвилин, баронеса й діти її зачали з ним ввічливу розмову.

— У житті вашому багацько турбот і багацько сумного! — сказала баронеса.— Знаю, що значить бачити цілі дні злидні або фізичні страждання.

— Пані,— відповів лікар,— мені відомо все те, на що милосердя примушує вас споглядати; але згодом ви до цього звикнете, як звикаємо всі ми. Такий-бо суспільний закон. Сповідальник, суддя, адвокат не могли-б існувати, коли-б державний дух не поборював людського серця. Чи можна було-б без цього явища жити? Хіба військовий підчас війни не бачить ще жорстокіших речей, ніж ми? А всі військові, що в огні побували, добрі люди. Ми, лікарі, хоч можемо тішитись щасливим лікуванням, так як і у вас буває радість, коли врятуєте родину від жаху голода, розпусти, злиднів, повернувши її до праці та громадського життя; але яка радість у судді, поліцейського комісара або адвоката, які все життя своє копирсаються в злочинних комбінаціях пожадливі, цього громадського страхіття, що вміє тільки жалкувати за невдачу, але на каяття ніколи не здібне? Половина суспільства все життя своє стежить за другою половиною. У мене є приятель, давній адвокат, тепер уже відстановлений, так він казав, що років з п'ятнадцять тому нотарі й адвокати перестали вже довіряти своїм клієнтам, так як і противній стороні. От син ваш адвокат, хіба-ж його не зраджували ті, кого він брався обороняти?

— О, часто! — сказав, посміхаючись, Вікторен.

— Де-ж причина цього глибокого зла? — спитала баронеса.

— В недостатній релігійності,— відповів лікар,— та в поширенні фінансового духу, який, по-суті, є зміцнілий егоїзм. Колись гроші не були всім, колись визнавалось де-що вище й важливіше за них. Було благородство, хист, служба державі; але тепер закон зробив із грошей головне мірило, взяв їх за основу політичної діяльності! Де-хто з суддів не може бути обраним, Жан-Жака Русо теж не можна було-б обрати! Постійні розділи спадщини примушують кожного думати про себе з двадцятилітнього віку. Ну, а між потребою

забагатіти та шахрайськими комбінаціями перешкод немає, бо релігійного чуття у Франції бракує, не зважаючи на славні зусилля тих, хто прагне реставрувати католицизм. От що думають ті, кому, як і мені, доводиться споглядати нутрощі суспільства.

— Небагато приємного ви маєте,— сказала Гортензія.

— Справжній лікар,— відповів Біаншон,— кохається в науці. Це почуття разом з певністю своєї громадської корисності підтримують його. Ось як-раз зараз я пробуваю в стані якоїсь наукової радості, і багато-хто з поверхових людей назвав-би мене безсердечним. Завтра я маю оповістити Медичну Академію про одну знахідку. Зараз я спостерігаю випадок втраченої для нас недуги. До того-ж смертельної недуги, проти якої ми беззбройні в поміркованому кліматі, бо вигоюється вона в Індії. Недуга, що процвітала в Середні Віки. Що за розкіш — лікарєва боротьба з таким противником! Уже десять день я тільки й думаю, що про своїх хворих, їх-бо двоє, жінка й чоловік. Чи не родичі вони вам, бо-ж ви, пані, здається, дочка пана Кревеля,— звернувся він до Селестіни.

— Як! Ваш хворий — мій батько?..— сказала Селестіна.— Живе на вулиці Барбе-де-Жуї?

— Так воно і є,— відповів Біаншон.

— І недуга смертельна? — злякано перепитав Вікторен.

— Піду до батька! — скрикнула Селестіна, підводячись.

— Рішуче забороняю це вам, пані,— спокійно відповів Біаншон.— Ця недуга заразна.

— Ви-ж туди ходите, пане,— відказала молода жінка.— Чи ви гадаєте, що дочірні обов'язки менші проти лікарських?

— Лікар, пані, вміє застерегтися від зарази, а нерозважливість вашого пориву свідчить мені, що моєї обережності у вас не буде.

Селестіна підвелася, вернулася до себе в кімнату й одяглася, щоб іти.

— Пане,— сказав Вікторен Біаншонові,— чи надієтесь ви врятувати пана й пані Кревель?

— Надіюсь, але не вірю,— відповів Біаншон.— Випадок цей для мене нез'ясовний... Недуга ця властива неграм та американським племенам, у яких шкіряна система різниться від системи білої раси. Але я не можу встановити жадного звязку між неграми, червоношкірими, метисами та подружжям Кревелів. Крім того, коли недуга ця й гарна для нас, лікарів, то для всіх вона жахлива. Бідна жінка, яка, кажуть, вродлива була, жорстоко покарана в тому самому, чим вона грішила, бо тепер вона страшенно бридка, коли можна ще вважати її за людину!.. Зуби й волосся в неї випадають, виглядає вона, як прокажена, сама собі вона страшна; руки її, на які й глянути страшно, набрякли й узялися зеленавими пустулями; нігті облазять і лишаються в ранах, які вона роздряпує; нарешті всі кінцівки її руйнуються в сукровиці, що їх роз'їдає.

— Яка-ж причина цієї руїни? — спитав адвокат.

— О! — сказав Біаншон,— причина в швидкому переродженні крові, вона розкладається з жахливою швидкістю. Я збираюсь усю увагу звернути на кров і вже дав її на аналізу; зараз зайду по наслідки роботи мого друга, професора Дюваля, славетного хеміка, і тоді вживу одного з тих розпачливих способів, що їх ми часом висуваємо проти смерти.

— Бачу в цьому перст божий! — сказала баронеса глибоко схвильованим голосом.— Хоч жінка ця мені такого зла заподіяла, що хвилинами безумства я накликала на її голову божественну справедливість, все-таки, боже мій! — я бажаю вам успіху, пане доктор!

У Гюло-сина заморочилась голова, він дивився то на матір, то на сестру, то на лікаря, боючись, щоб не догадалися про його думки. Він уважав

себе за вбійника. А Гортензії бог здавався дуже справедливим. Вийшла Селестіна й попросила чоловіка, щоб пішов вкупі з нею.

— Якщо ви підете туди, пані, і ви, пане, то не підходьте на фут до ліжка, оце і уся пересторога. Не смійте ні ви, ні дружина ваша цілувати хворого! Тому й треба вам піти з дружиною, пане Гюло, щоб не дозволяти їй порушити цього наказу.

Аделіна з Гортензією, лишившись самі, пішли посидіти коло Лісбети. Ненависть Гортензії до Валерії була така шалена, що вона не могла стримати свого пориву.

— Кузино, мати і я відомщені!..— скрикнула вона.— Ця отрутна істота сама себе вжалила, вона розкладається!

— Гортензіє,— сказала баронеса,— не християнка ти в цю хвилину. Ти повинна молитись, щоб бог надихнув каяття в цю нещасну.

— Що ви кажете?— скрикнула Бета, підводячись із стільця.— Це ви про Валерію?

— Атож,— відповіла Аделіна,— вона засуджена, вона вмирає з жахливої недуги, про яку й розказати страшно.

Зуби в кузини Бети зацокотіли, вона холодними потом облилася, і страшний дріж охопив її, в якому виявилась глибінь її жагучої приязни до Валерії.

— Піду туди,— сказала вона.

— Але-ж лікар заборонив тобі виходити!

— Дарма, піду! Як-же там, мабуть, бідному Кревелеві, бо він любить свою дружину...

— Він теж помирає,— обізвалась графиня Стейнбок.— Ах, усі наші вороги тепер у руках диявола...

— Бога!.. дитино моя...

Лісбета одяглася, взяла свою знакомиту кашемірову шаль, наділа чорний оксамитовий капот, узула чобітки і, не слухаючи уговорів Аделіни з Гортензією, подалася з хати, мов її сила якась деспотична гнала. Прийшовши на вулицю Барбе через кілька хвилин після подружжя Гюло, Лісбета

застала там сімох лікарів, яких Біаншон прислав спостерігати цей виключний випадок і до яких він сам допіру приєднався. Лікарі ці, зібравшись у залі, сперечались про недугу — що-разу хто-небудь з них навідувався в кімнати то до Валерії, то до Кревеля й вертався з якимсь аргументом на підставі цього короткого спостереження.

Ці князі науки поділились між двома поважними поглядами. Один з них, єдиний представник своєї думки, стояв за отруєння й припускав особисту помсту, заперечуючи наявність недуги, описаної в Середні Віки. Троє інших добачали в цьому випадкові розклад лімфи та слизових кешень. Друга партія, до якої належав і Біаншон, твердили, що недугу спричинено переродженням крові, яку псував якийсь невідомий хвороботворчий початок. Біаншон приніс аналізу крові, що зробив професор Дюваль. Лікувальні заходи, хоч і безнадійні та цілком практичні, залежали від розв'язання цієї медичної проблеми.

Лісбета скам'яніла за три кроки від ліжка, де вмирала Валерія, побачивши вікарія з церкви св. Томи Аквінського в головах своєї приятельки, яку доглядала сестра-жалібниця. Релігія знаходила для порятунку душу в купі гниття, де з п'яťох людських чуттів лишився тільки зір. Сестра-жалібниця, що тільки одна й згодилась доглядати Валерію, трималась на віддалі. Так католицька церква, ця божественна твердиня, завжди сповнена поривом до безмежної саможертви, напучувала духовно й фізично цю підлу, гниючу жінку, ущедряючи її безкінечно лагідністю та невичерпним милосердям.

Перелякані слуги відмовлялись заходити в кімнату до пана чи панії; вони думали тільки про себе й уважали, що господарів їхніх покарано справедливо. Сморід був такий, що не зважаючи на розчинені вікна та найміцніші пахощі, ніхто не міг довго пробути в кімнаті Валерії. Тільки Релігія там пильнувала. Чи-ж могла жінка з таким високим розумом, як Валерія, не подумати про те,

який, власне, інтерес затримував коло неї цих двох представників Церкви? Тому мруча й слухала священникові слова. Каяття зрушувало цю зіпсуту душу тим глибше, чим більше нишила жеруща недуга її красу. Делікатна Валерія багато менше опиралась недузї, ніж Кревель, і мусіла померти першою, бо перша-ж таки й заслабла.

— Коли-б я не хвора була, то прийшла-б тебе доглядати,— сказала, нарешті, Лісбета, скинувшись поглядом із потьмарнілими очима своєї приятельки.— Я вже два чи три тижні не виходжу з кімнати, та коли довідалась від лікаря про твоє становище, то зразу прибігла.

— Бідна Лісбето! Ти ще любиш мене, бачу це,— сказала Валерія.— Слухай, мені лишилося вже тільки день або два думати, бо не можу я сказати жити. Ти бачиш це? У мене немає вже тіла, тільки купа болота... Мені не дозволяють подивитись у свічадо... Я маю те, що заробила. Ах, я хотіла-б, щоб на прощення здобутись, виправити все зло, що я вчинила.

— Ох,— сказала Лісбета,— коли ти кажеш так, то ти вже мертва!

— Не перешкоджайте жінці цій покаятись; залиште її при християнських думках,— сказав священник.

— Нічого немає!— в жахові сказала Лісбета.— Не пізнаю ні очей її, ні рота! І рисочки її не лишилось! А розум зів'яв! О! який страх!

— Ти не знаєш,— вела Валерія,— що значить смерть, що значить мимоволі думати про завтра свого останнього дня, про те, що мусиш знайти в труні— хробаків для тіла, але що для душі?.. Ах, Лісбето, я почуваю, що є інше життя!.. і бере мене такий жах, що я й муки свого гниючого тіла не помічаю!.. А я ще сама жартом казала Кревелєві, глузуючи з святої жінки, що помста божа прибирає вигляду всякого нещастя... Мов пророкувала!.. Не жартуй із священними речами, Лісбето! Якщо любиш мене, роби за мною, покайся!

— Я! — сказала лотарингка.— Та я скрізь у природі бачила помсту, комахи гинуть, задовольняючи потребу помститись, коли на них нападають! А ці добродії,—казала вона, вказуючи на священника,— хіба не кажуть нам, що бог мститься і що помста його триває вічність!..

Священик лагідно глянув на Лісбету й сказав їй:

— Ви атеїстка, пані.

— Та глянь-же, яка я стала!..— сказала їй Валерія.

— А звідки в тебе ця зараза?— спитала стара дівчина, тримаючись своєї селянської неймовірливості.

— Ох, я одержала від Анрі записку, яка не полишає мені жадного сумніву про мою долю... Він убив мене. Умирати в ту хвилину, коли я хотіла чесно жити, і вмирати, нагонячи на всіх жах... Лісбето, покинь усяку думку про помсту! Будь доброю до тієї родини, якій я в духівниці віддаю все, чим дозволяє мені розпоряджатись закон! Іди, серце моє, хоч тільки ти одна й прийшла до мене без огиди, благаю тебе, йди, покинь мене... у мене часу є вже тільки на те, щоб віддатися богові!..

— Вона маячить,— подумала Лісбета на порозі кімнати.

Наймогутніше з почуттів, яке ми знаємо — дружба між двома жінками, поступилось перед героїчною витривалістю церкви. Задихаючись від отрутих міязмів, Лісбета покинула кімнату. Лікарі, як побачила вона, ще й досі сперечались. Але Біаншонова думка брала гору, й змагалися вже тільки про те, як саме проробити спробу...

— У всякому разі, це буде чудове пороття,— казав один з опонентів,— і в нас буде два трупи для порівнянь.

Лісбета посунула за Біаншоном, що підійшов до ліжка хворої, так ніби й не помічав смороду, що від неї ширився.

— Пані,— сказав він,— зараз спробуємо на вас один міцний середник, який може вас урятувати...

Якщо ви врятуєте мене,— сказала вона, то чи вернеться моя краса?

— Може! — сказав учений лікар.

— Знаємо ваше „може“! — сказала Валерія.— Буду я, як ті жінки, що на пожарищі попеклися! Залиште мене цілком церкві! Я можу сподобатись тепер тільки богові! Хочу спробувати помиритися з ним, це буде моє останнє кокетство! Атож, мені треба підчепити господа бога!

— Оце останнє слово моєї бідної Валерії, пізнаю її,— мовила, плачучи, Лісбета.

Лотарингка визнала за обов'язок навідатись і до Кревелевої кімнати, де застала Вікторена з дружиною, що сиділи за три фути від ліжка заджумленого.

— Лісбето, — сказав він, — від мене ховають, в якому стані моя дружина, ти зараз бачила її, як вона ся має?

— Їй краще, вона думає, що одужує! — відповіла Лісбета, дозволяючи собі цей жарт, щоб заспокоїти Кревеля.

— Ну й добре, — обізвався мер, — бо я боявся, що вона через мене захворіла... Комі-вожерство в парфюмерії дурно не минає. Я сам собі дорікаю. Якщо я втрачу її, то що з мене буде! Слово честі, діти мої, я божествлю її.

Кревель спробував стати в позицію, підхопившись на ліжкові.

— Ох, тату, — сказала Селестіна, — коли-б ви одужали, я-б прийняла свою мачуху, обітницю даю!

— Бідна Селестіно! — відказав Кревель.— Іди поцілуй мене!..

Вікторен затримав дружину, що рванулася з місця.

— Ви не знаєте, пане, — лагідно сказав адвокат, — що недуга ваша заразна...

— Це правда, — відповів Кревель, — лікарі радіють, що знайшли на мені не знати яку середньовічну джуму, яка ніби пропала була і яку вони по факультетах з барабанним боєм проводжали... Комедія та й годі!

— Тату,— сказала Селестіна,— будьте мужні, і ви переможете цю недугу.

— Будьте спокійні, діти мої, смерть отак зразу не вхопить паризького мера! — сказав він із комічним спокоєм.— А втім, коли моя округа така нещасна, що в неї відбереться людину, яку вона двічі вшанувала обранням (а що, бачите, як легко я висловлююсь!)... ну, так я зумію зібратися в дорогу. Я старий комі-вояжер, звик до від'їздів. Ах, діти мої, дух у мене міцний.

— Тату, пообіцяйте мені, що допустите до свого ліжка представника церкви.

— Ніколи,— відповів Кревель.— Що поробиш, я вигодувався молоком революції, у мене немає розуму барона Гольбаха, зате є його душевна сила. Тепер я більше, ніж будь-коли, належу добі Регенства, сірих мушкетерів, абата Дю-Буа та маршала Рішельє, чорт бери! Бідна дружина оце зараз присилала до мене людину в сутані — до мене, прихильника Беранже, друга Лізети, дитини Вольтера та Русо... Лікар спитав у мене, щоб перевірити мене, щоб дізнатись, чи дуже мене хвороба скрутила: „Ви бачились з паном абатом?“ Ну, так я зробив, як великий Монтеск'є. Атож, глянув на лікаря отак-о,—мовив він, повертаючись у профіль, як на своєму портреті і владно простягаючи руку,— і сказав:

... Цей раб прийшов,
Показав свій ордер і нічого не дістав.

Свій ордер — це гарний каламбур¹⁾, який показує, що й на смертному ліжкові пан президент Монтеск'є не втратив сили свого генія, бо-ж присилали до нього єзуїта!.. Люблю цей пасаж... неможна сказати — з життя його, але з смерти. Ах, пасаж! знову каламбур! Пасаж Монтеск'є.

Гюло-син сумно дивився на тестя й питав сам себе, чи дурість та пиха не дорівнюють, бува, силою до справжньої величи душі? Причини, що

---

1) Ордер — припис, наказ, але так само: чернечий орден.

рухають пружинами душі, нічого спільного, здається, не мають із своїми наслідками. Чи може й видатний злочинець виявляє ту силу, якою пишався Шансене по дорозі на страту?

Наприкінці тижня пані Кревель поховано після нечуваних мук, а ще через два дні й Кревель пішов за своєю дружиною. Отже, чинність шлюбного контракту скасовано, і Кревель став спадкоємцем Валерії.

Другого-ж дня після похорону адвокат знову побачив старого ченця і прийняв його, не перечучи. Чернець мовчки простяг руку, і добродій Гюло, теж мовчки, дав йому вісімдесят банкових білетів по тисячі франків, узятих із грошей, що їх знайдено в Кревелевому столі. Пані Гюло-молода взяла в спадок маєток Пресль і тридцять тисяч франків ренти. Пані Кревель відписала триста тисяч франків баронові Гюло. Золотушний Венцеслав мав одержати в день свого повноліття готеля Кревелів та двадцять чотири тисячі франків ренти.

Розділ XXXVIII.

ПОВОРОТ БЛУДНОГО БАТЬКА.

Серед числених і величних товариств, заснованих у Парижі заходами католицького добродійства, є така установа, закладена від пані Ля-Шантері, яка має на меті вінчати—цивільно й церковно—простолюдів, що живуть на віру. Законодавці, що вельми цікавляться прибутками від реєстрації шлюбів, орудує буржуазія, якій не байдуже до гонорарів нотаріату, так ніби й не знають, що три чверті простолюдів не спроможні платити п'ятнадцять франків за шлюбний контракт. З цього погляду нотарство стоїть нижче проти паризького адвокатства. Паризькі адвокати, хоч їх і лають, організують незможним безплатне провадження процесів, а от нотарі ще й досі не зважились задурно складати бідакам шлюбні контракти. Що-ж до держави, то тут треба було-б зрушити всю урядову машину, щоб добитися якоїсь поступки в цій галузі. Реєстраційна управа глуха й німа. Церква теж стягає з шлюбу податок. Французька церква надзвичайно берує; вона провадить у божому домі ганебний торг лавками та стільцями, який обурює чужинців, хоч їй і не слід було-б забувати про гнів спасителя, що вигнав купців із храму. Коли церква неохоче відмовляється своїх прав, то треба думати, що права ці, так звані права на майно, становлять тепер одно з джерел її існування, і тоді огріх церкви стає огріхом держави. Збіговисько цих обставин у той час, коли за

турботами про негрів та дрібних злочинців нема коли клопотатись стражданнями чесних людей, призводить до того, що багацько чесних родин лишається в співжитті, не маючи тридцяти франків, останньої ціни, за яку нотаріят, регістратура, мерія та церква можуть поєднати двох парижан. Установа пані Ля-Шантері, в якої завдання повертати бідні родини на путь релігії та законности, розшукує ці пари, що їх знайти для неї тим легше, бо раніш, як перевірити їх громадянський стан, вона допомагає їм, як незаможнім.

Коли баронеса Гюло зовсім одужала, вона знову взялася до своєї роботи. Саме тоді шановна пані Ля-Шантері приїхала до Аделіни з проханням прилучити взаконення вільних шлюбів до тих добрих діл, у яких вона була за посередницю.

Одна з перших спроб баронесених у цій галузі відбулася в лиховісному кварталі, що звався тоді „Малою Польщею“ і замкнутий був між вулицями Роше, Пепіньер та Міроменіль. Це ніби відділ передмістя Сен-Марсо. Щоб змалювати цей квартал, досить буде сказати, що власники де-яких будинків, де живуть безробітні робітники, небезпечні рубаки та злидарі, що займаються страшними ділами, не зважаються правити комірне й не знаходять приставів, що-б згодились вигонити неспроможних пожильців. Спекуляція, що заходжується тепер змінити вигляд цього паризького закутку й забудувати той пустир, що відділяє Амстердамську вулицю від вулиці Фобур-де-Руль, перемінить, певно, й тутешню людність, бо каменярський заступ у Парижі має куди більшу цивілізаторську вагу, ніж це звичайно думають! Будуючи гарні й елегантні будинки з швайцарами, облямовуючи їх пішоходами й опоряджаючи крамницями, Спекуляція за допомогою високих цін на помешкання усуває лодарів, бездомні родини та лихих пожильців. Таким робом квартали звільняються від зловісної людности та від комірок, де поліція зазирає тільки тоді, коли цього вимагає правосуддя.

В червні 1844 року площа Лябард та її околиці виглядали ще дуже непевно. Елегантний пішоходець, який з вулиці Пепіньєр випадково заходив у ці жахливі вулиці, з великим дивом бачив тут аристократію поруч найгіршої богеми. В цих кварталах, де буяє безпросвітня бідність та не-світські злидні, процвітають останні повірені, яких ще можна побачити в Парижі. Там, де ви бачите напис: „Повірений“ великими косими літерами на білому папері, приліпленому до шибки десь на антресолях чи на брудному першому поверху,— там можете сміливо припустити, що квартал має в собі багацько неосвічених людей, отже нещасних, порочних та злочинних. Неуцтво—мати всіх злочинів. Злочин—це, передусім, нерозвиненість розуму.

Отож, поки баронеса нездужала, в цьому кварталі, що для нього вона була другим провидінням, з'явився один повірений, що оселився в Сонячному пасажі, якого назва належить до притаманних парижанам суперечностей, бо пасаж цей темнісінький. Цей повірений, якого мали за німця, звався Відером і жив з молодого дівчиною, яку він так ревнував, що дозволяв їй бувати тільки в родині чесних пічників на вулиці Сен-Лазар, італійців, як і всі пічники, але давніх паризьких мешканців. Цих пічників баронеса Гюло, як представниця панії Ля-Шантері, врятувала від неминучої руїни, що довела-б їх до злиднів. За кілька місяців добробут заступив злидні, і релігія ввійшла в серця, що колись проклинали провидіння з властивим італійським пічкакам завзяттям. Отож, баронеса провідала цю родину одною з перших. Її вельми порадувало те, що вона побачила в будинкові на вулиці Сен-Лазар, коло вулиці Роше, де ці славні люди жили. Над коморами та майстернею, тепер добре встаткованою, де кишіли учні та робітники, все італійці з Домодосольської долини, родина займала невеличке помешкання, що його праця сповнила достатком. Баронесу так зустріли, мов-би це божа

маги з неба зійшла. Оглянувши все за чверть години, Аделіна мусіла чекати господаря, щоб довідатись, як справи йдуть, і взялася тимчасом до свого святого шпигунства, розпитуючи про нещасних, яких могла знати пічникова родина.

— Ох, добродійко, ви й грішника з пекла врятуєте, — сказала італійка, — а ось тут поблизу є дівчина, яку треба вивести з погибели.

— Ви її добре знаєте? — спитала баронеса.

— Це внучка колишнього хазяїна мого чоловіка, який прийшов до Франції підчас революції, 1798 року, і звали його Жудічі. За Наполеона дядько Жудічі був одним з найкращих пічників у Парижі, помер він 1819 року, залишивши синові своєму добрий достаток. Але син Жудічі все провів з лихими жінками, а врешті поженився з одною, найхитрішою з них, що породила йому цю бідну дівчинку, якій оце п'ятнадцятий минув.

— Що-ж із нею сталося? — сказала баронеса, яку глибоко вразила подібність вдачі цього Жудічі та її чоловіка.

— Так оця дівчинка, пані — Атала її звати — покинула своїх батьків і оселилася тут із старим німцем, якому найменше буде років з вісімдесят; звати його Відер, і він провадить усі справи людям, що ні читати, ні писати не вміють. Якби-ж цей старий розпусник, який, кажуть, купив малу в матери за півтори тисячі франків, якби він хоч одружився з дівчиною, бо, мабуть, жити йому недовго, а люди брешуть, що в нього кілька тисяч франків ренти є, тоді, кажу, бідна дитина — воно як янгол! — лиха не зазнала-б, а тим паче злиднів, що й до розпусти її доведуть.

— Спасибі вам, що навернули мене на добре діло, — сказала Аделіна, — але діяти треба обережно. Хто такий цей дід?

— Ох, пані, це людина гарна, дівчина з ним щаслива, і розуму йому не бракує; бо, чи бачите, він перебрався з кварталу, де Жудічі живуть, мабуть для того, щоб визволити дитину з пазурів

її матери. Мати ревнувала дочку, і мабуть мріяла пожиток мати з її краси, зробити з дитини гулящу!.. Атала згадала про нас, порадила своєму панові оселитися коло нашого дому; а старий побачив, хто ми такі, і дозволяє їй приходити до нас; але поженіть їх, пані, ви зробите гідне для вас діло... Дівчина, коли повінчається, буде вільна, цим вона від матери визволиться, а мати стежить за нею і хоче за-для прибутку віддати її в театр або привчити до жахливого діла, на яке вона її штовхнула.

— Чому-ж старий не пожениться з нею?..

— Потреби не було,— сказала італійка,— і хоч старий Відер людина не зовсім лиха, а проте, я думаю, він хитренький і хоче малу в руках держати, а жонатим, еге! — боїться, бідолаха, того, що в усіх старих на лобі виростає...

— А можете ви послати по дівчину? — сказала баронеса,— я побачила-б її тут і знала-б, чи є який спосіб...

Дружина пічникова кивнула старшій дочці, і та зразу-ж подалася. Хвилин через десять дочка привела за руку дівчину п'ятнадцяти з половиною років, цілком італійської краси.

Панна Жудічі дістала з батьківською кров'ю ту жовтаву шкіру, що ввечері, при світлі робиться блискуче білою, великі очі східньої форми та блиску, густі вигнуті брови, що нагадували чорні пір'їни, чорне, як смола, волосся й ту властиву ломбардським уродженцям величність, що через неї чужинцеві, коли він гуляє в неділю міланськими вулицями, дочки воротарів здаються королівнами. Довідавшись від пічниківни про візиту важливої пані, про яку вона чувала, Атала хапцем наділа гарну шовкову сукню, чобітки й елегантну мантилію. Чепець у стрічки вишневого кольору побільшував вражіння від голови. Дівчинка ця стояла в позі наївної цікавості й роздивлялась скося на баронесу, що дуже здивувала її своїм нервовим дрожем. Баронеса глибоко зідхнула, побачивши

цей шедевр жіночої вроди в болоті проституції й заприсяглася навернути її до Чесноти.

— Як тебе звати, дитино?

— Атала, пані.

— Читати й писати вмієш?..

— Ні, пані; та це дарма, бо-ж пан уміє...

— Чи водили тебе батьки до церкви? Чи ти причащалася вже? Чи знаєш катехізіс?

— Тато, пані, хотів мене навчити того, що ви кажете, але мама не дала...

— Мати!..— скрикнула баронеса.— Так мати твоя дуже лиха?..

— Вона завжди була мене! Не знаю чому, але батько з матір'ю весь час про мене сперечались...

— І про бога ніколи з тобою не говорили?..— скрикнула баронеса.

Дитина здивовано розплющила очі.

— Ах, мама з татом часто в бога лаялись!..— сказала вона з чарівною наївністю.

— Хіба ти церков ніколи не бачила? Чи на думку тобі не спадало зайти до церкви?

— Церкви?.. Ах, собор божої матери, Пантеон — я бачила це здалеку, коли тато водив мене в Париж, та це не часто траплялось. А в передмісті церкви немає.

— В якому передмісті ви жили?

— В передмісті...

— Якому передмісті?

— Та на вулиці Шарон, пані...

Мешканці передмістя Сент-Антуан ніколи не називають цей славетний квартал инакше, як передмістям. Це для них передмістя з ласки божої, зверхнє передмістя, і навіть фабриканти розуміють під цим словом спеціально передмістя Сент-Антуан.

— Тобі ніколи не казали, що добре, що зле?

— Мама була мене, коли я робила не по її волі...

— А хіба ти не знала, що лихе діло робиш, коли кидаєш батьків і йдеш жити з старим?

Атала Жудічі згорда глянула на баронесу й нічого їй не відповіла.

— Це зовсім дикунка!..— сказала сама собі Аделіна.

— Ох, пані, таких багато в передмісті! — сказала пічникова дружина.

— Але-ж вона нічого не знає, навіть що таке зло, боже мій! Чого ти мені не відповідаєш?..— спитала баронеса й хотіла взяти Аталу за руку.

Атала гнівно оступилась.

— Божевільна ви! — сказала вона.— Батьки мої вже тиждень без хліба сиділи! Мати хотіла зробити з мене щось дуже погане, бо батько бив її і злодійкою взивав! Тоді-от пан Відер сплатив усі борги батьків і дав їм грошей... ох! повну торбинку!.. І забрав мене, а що вже батько плакав... Та нам треба було розлучитись!.. Ну, так хіба це зло? — спитала вона.

— А пана Відера ви дуже любите?..

— Чи люблю його?..— сказала вона.— Авже-ж що так, пані! Він що-вечора так цікаво мені розповідає!.. І подарував мені гарні сукні, білизну, шаль. Та я в шатах ходжу, мов та принцеса, і дерев'яних черевиків уже не ношу! За два місяці я вже забула, що значить голодувати. Картоплі навіть не їм! Він приносить мені цукерки, мигдаль! А як смачно — шоколада з мигдалем!.. За торбинку шоколади я роблю все, що йому хочеться! До того-ж татко Відер дуже добрий, він такий ласкавий, так піклується про мене, що й матері до речі було-б... Найняв стару покоївку, щоб доглядала мене, бо не хоче, щоб я руки в кухні каляла. Останній місяць він не погано заробляє і що-вечора мені три франки приносить... а я їх у карнавку кидаю! Тільки от не хоче, щоб я з дому виходила, хіба-що сюди... Що вже за гарна людина! Тому й мені треба робити те, що він хоче... Кицею мене називає! А мати звала мене тільки падлюкою або наволоччю, злодійкою, гробаком! Всього й не згадаєш!

— Ну, а чого тобі не поженитися з дядьком Відером, дитино моя?..

— Та це вже було, пані! — сказала дівчина, дивлячись на баронесу згорда, не червоніючи, з чистим чолом і спокійними очима. — Він сказав мені тоді, що я його жіночка, але як-же гидко бути жінкою в чоловіка!.. Ох, коли-б не мигдаль!..

— Боже мій! — мовила тихенько баронеса. — Яке страхіття могло скористуватися такою цілковитою й святою безневинністю? Коли напутити цю дитину на добрий шлях, то багато гріхів проститься! Я хоч знала, що роблю! — подумала вона, згадуючи свою пригоду з Кревелем. — А вона-ж нічого не знає.

— Чи не знаєте ви пана Саманона?.. — лукаво спитала маленька Атала.

— Ні, дитино моя; а чому ти про це питаєш?

— Справді? — сказало безневинне створіння.

— Нічого не бійся від пані, Атало!.. — сказала пічникова. — Це янгол!

— Бо мій Котусь боїться, щоб цей Саманон не знайшов його, він ховається... а мені дуже хочеться, щоб він вільний був...

— Чому?..

— Ото ще! Тоді він повіз-би мене в Бобіно! А може й до Амбігю!

— Яке чарівне створіння! — сказала баронеса, цілуючи дівчинку.

— А ви багата?.. — спитала Атала, бавлячись баронесиними чохлами.

— Так і ні, — відповіла баронеса. — Я багата для добрих дівчаток, як оце ти, коли вони хочуть навчитися в священника християнських обов'язків та йти доброю дорогою.

— Якою дорогою? — сказала Атала. — В мене ноги міцні.

— Дорогою чесноти!

Атала глянула на баронесу хитро й глузливо.

— Подивись на господиню, хіба вона не стала щасливою, коли ввійшла в лоно церкви?.. — сказала

баронеса, показуючи на пічникову.— А ти зійшлася, мов тварина яка.

— Я! — відказала Атала.— Та коли ви дасте мені те, що дядько Відер дає, то я залюбки замужем не житиму. Це-ж нудьга! Ви це знаєте?..

— Коли вже ти зійшлася з чоловіком,— сказала баронеса,— то мусиш бути вірною йому за-для чесноти.

— Аж до його смерти?..— хитро спитала Атала.— То мені вже недовго чекати. Якби ви знали, як дядько Відер кашляє й хрипить! Хе, хе,— передражнила вона старого.

— За-для чесноти, за-для морали,— вела баронеса,— треба, щоб церква, яка заступає бога, та мерія, що заступає закон, освятили ваш шлюб. Поглянь на господиню, вона-ж законно одружилася...

— А хіба тоді цікавіше? — спитала дитина.

— Ти будеш тоді щасливіша,— сказала баронеса,— бо ніхто не дорікатиме тобі цим шлюбом! Богові ти будеш угодна! Спитай у господині, чи одружилася-б вона без церковного благословення?

Атала глянула на пічникову.

— Чим-же їй краще від мене? — спитала вона.— Я вродливіша за неї.

— Так, але я чесна жінка, а тебе кожен може лихим словом назвати...

— Хіба-ж буде бог допомагати тобі, коли ти під ноги топчеш божеські й людські закони? — сказала баронеса.— Чи знаєш ти, що в бога є рай для тих, хто йде за приписами його церкви?

— А що в тому раї є? Вистави є? — сказала Атала.

— О, рай,— сказала баронеса,— це всі втіхи, які ти можеш собі уявити. В ньому повно білокрилих янголів. Там бачуть бога в його славі, прилучаються до його могутності й щастя зазнають повсякчас і на віки вічні!..

Атала Жудічі слухала слова баронесини, мов музику, і Аделіна, почувуючи, що зрозуміти її

дівчина нездатна, надумала иншим шляхом піти й звернутися до старого.

— Іди до дому, дитино, я теж піду поговорити з тим паном Відером. Він француз?

— Він ельзасець, пані, але буде багатий, не думайте! Якби ви сплатили за нього борг тому підлому Саманону, то він-би вам гроші віддав, бо через кілька місяців, каже, матиме шість тисяч франків ренти, і ми поїдемо тоді жити на село, далеко звідци, у Вогези...

Слово „Вогези“ навіяло на баронесу глибокої задумливості. Вона бачила своє село! Від цих сумовитих мрій баронесу розбудив пічник, що вклонявся їй, збираючись розповісти про свій добробут.

— Через рік, пані, я зможу повернути вам гроші, що ви позичили мені, бо це божі гроші, гроші бідаків та нещасних! Якщо забагатію я, тоді братимете з мого гамана, я подам иншим вашими руками ту допомогу, що ви мені принесли.

— Я прошу у вас зараз не грошей,— сказала баронеса,— а вашої допомоги в доброму ділі. Зараз я бачила маленьку Жудічі, що живе з якимсь старим, і хочу поженити їх церковно, законно.

— А, дядько Відер! Дуже славно й гідно людина, добрий порадник. Бідний дід уже й друзів собі придбав у кварталі за два місяці, відколи прийшов сюди. Він мені всі рахунки впорядковує. Це, мабуть, геройський полковник, який добре імператорові послужив!.. А як він Наполеона любить! Ордени має, тільки не носить ніколи. Він чекає, коли справи його покращають, бо в нього борги є, бідолаха!.. здається навіть, він ховається, приставів боїться...

— Скажіть, що я сплачу його борги, якщо він згодиться одружитися з малою...

— О, це швидко зробимо! Стривайте, пані, ходім-но туди... це близенько, в Сонячному пасажі.

Баронеса з пічником пішли до Сонячного пасажу.

— Сюдою, пані,— сказав пічник, показуючи на вулицю Пепіньєр.

Сонячний пасаж справді починається з вулиці Пепіньєр, а виходить на вулицю Роше. Посеред цього недавно збудованого пасажу, де крамнички наймаються дуже задешево, баронеса побачила на шибці, завішеній зеленою тафтою, перепonoю для нескромних поглядів перехожих: „Повірений“, а на дверях: „Контора. Тут складають прохання, впорядковують рахунки, то-що. Сумлінно й швидко“.

В середині обстава нагадувала подорожні контори, де пасажири паризькі чекають зупинки омнібусів. Внутрішні сходи вели, певно, в помешкання на антресолях, де світло проходило з веранди, що належала до крамниці. Баронеса побачила почорнілий дерев'яний стіл, справи й лихе крісло, з okazji куплене. Кашкет і дротяний абажур із зеленої тафти свідчили чи то за бажання заличкуватись, чи то за кволість очей, цілком зрозумілу в старого.

— Він нагорі,— сказав пічник,— зараз піду покличу його.

Баронеса спустила свій вуаль і сіла. Дерев'янні сходи зарипіли під важкою ходою, і баронеса проти волі скрикнула, побачивши свого чоловіка, барона Гюло в сірій плетеній куртці, в старих штанях із сірого мельтону та пантофлях.

— Що ви маєте, пані? — чемно сказав Гюло.

Аделіна підвелася, обняла Гюло й сказала йому, задихаючись від хвилювання:

— Нарешті я знайшла тебе!..

— Аделіна!..— спантеличено скрикнув барон, зачиняючи двері з крамниці.— Жозефе! — крикнув він пічникові.— Вийдіть собі коридором.

— Друже мій,— сказала вона, забуваючи все в радісному пориві,— ти можеш вернутися в лоно родини, ми багаті! Син твій має сто шістдесят тисяч франків ренти! Пенсія твоя вільна, ти маєш п'ятнадцять тисяч франків залежності, які видадуть тобі, тільки-но покажеш свою посвідку! Валерія померла й відписала тобі триста тисяч франків. Ім'я твоє забули, ти можеш вернутись на

люди й зразу знайдеш у сина ціле багатство. Ходімо, щастя наше буде цілковите. Ось незабаром уже три роки, як я шукаю тебе, і така певна була, що знайду, що й кімнату для тебе наготовила. Ох, іди звідци, іди з жахливого становища, в яке ти потрапив!

— Мені й самому хочеться,— сказав приголомшений барон,—але чи можна буде мені й малу забрати?

— Гекторе, відмовся від неї! Зроби це для своєї Аделіни, яка ніколи не просила в тебе жадної жертви! Обіцяю тобі дати дівчині посаг, добре одружити її, віддати її в науку. Хай хоч одна з тих, що щастя тобі давали, й сама буде щаслива, і не вкидайся більше ні в порок, ні в болото!

— Так це ти хотіла мене поженити?..— спитав, посміхаючись, барон.—Зажди хвилинку,— сказав він,—піду нагору вдягнутись, там у скрині в мене є пристойна одежа...

Лишившись на самоті, баронеса знову оглянула жахливу храмницю й залилася слізьми: „Він жив тут, думала вона, а ми розкошували!.. Бідний, як-же покарано його, бо-ж він був суцєю елегантністю!“ Пічник прийшов прощатися з своєю добродійкою, і баронеса сказала йому гукнути карету. Коли пічник вернувся, баронеса попросила його, щоб притулив у себе маленьку Аталу й забрав її зразу-ж.

— Ви скажіть їй,— додала вона,— що вона, коли слухатиметься пана кюре з святої Маделени, то одержить від мене в день свого першого причастя тридцять тисяч франків у посаг, і чоловіка гарного я їй дам, якогось доброго молодця!

— Мого старшого сина! Йому двадцять два роки, а за дівчиною він дух ронить!

В цю хвилину ввійшов барон, очі в нього були вогкі.

— Через тебе мушу розлучитись,— шепнув він дружині,— з єдиною істотою, що своєю любов'ю до мене нагадувала твою любов! Дівчина слізьми розливається, я не можу її так покинути...

— Не турбуйся Гекторе! Вона житиме в чесній родині, і за її звичаї я відповідаю.

— Ах, тоді я можу їхати,— сказав барон, ідучи з дружиною до екіпажу.

Гектор, знову ставши бароном д'Ерві, надів сині сукняні штани й сурдута, білий жилет, чорну краватку й рукавиці. Коли баронеса сіла в глибу карети, Атала втиснулась до неї, як змійка.

— Ох, пані,— сказала вона,— дозвольте мені поїхати з вами... Я буду любенька, слух'яна, я робитиму все, що ви схочете, тільки не розлучайте мене з дядьком Відером, добродієм моїм, який такі гарні подарунки робив мені. Мене битимуть...

— Слухай, Атало,— сказав барон,— ця дама мені дружина, нам треба розлучитись...

— Вона! Отака стара,— відповіла безневинна,— ще й тремтить, як той лист! Ох, а голова!

І вона глузливо передражнила баронесин дріж. Пічник, що вибіг за Жудічі, підійшов до дверців карети.

— Заберіть її!— сказала баронеса.

Пічник узяв Аталу на руки й поніс її силою.

— Спасибі за цю жертву, друже! сказала Аделіна, взявши барона за руку й стиснувши її в нестямній радості.— Як-же ти змінився! Як ти, мабуть, страждав! Яка несподіванка буде для твоєї дочки, для сина!

Аделіна говорила так, як говорять коханці, побачившись після довгої розлуки — про все заразом. Через десять хвилин барон з дружиною приїхали на вулицю Луї Великого, де Аделіна застала такого листа:

„Пані баронесо!

„Пан барон д'Ерві жив місяць на вулиці Шарон під ім'ям Торека, анаграма Гектора. Тепер він у Сонячному пасажі під ім'ям Відера. Називається ельзасцем, складає прохання й живе з молодого дівчиною, яку звати Атала Жудічі. Будьте обережні, пані, бо барона пильно шукають не знати в якій справі.

„Артистка додержала слова й як завжди лишається,

„Пані баронесо,

„Вашою покірною слугою

„Ж. М.“

Поворот баронів викликав радісне піднесення, яке й самого барона захопило. Він забув маленьку Аталу, бо надмірні пристрасті довели його чуття до нестійкості, властивої дитячому вікові. Але зміна, що сталася в баронові, турбувала родинне щастя. Покинув він своїх дітей ще міцним, а вернувся зовсім столітнім дідом, розбитим, згорбленим, змарнілим на обличчі. Розкішний обід, що Селестіна впорядила, нагадав старому співаччині обіди, і він був приголомшений пишнотою своєї родини.

— Ви святкуєте поворот блудного батька! — шепнув він Аделіні.

— Цить!.. Усе забуто, — відповіла вона.

— А Лісбета? — спитав барон, не побачивши старої дівчини.

— Ох! — відповіла Гортензія, — вона вже з ліжка не встає, і незабаром ми мусимо, на жаль, втратити її. Вона сподівається побачити тебе по обіді.

Другого дня вдосвіта слуга повідомив Гюло-сина, що всю його маєтність оточено салдатами муніципальної гвардії. Судовики шукали барона Гюло. Торговельний пристав, якого провела швайцарка, подав адвокатові формальний присуд і запитав, чи не хоче він заплатити за батька. Справа йшла про векселі на десять тисяч франків, видані одному лихвареві, Самонону, під які барон д'Ерві одержав, мабуть, дві-три тисячі франків. Гюло-син попросив торговельного пристава відпустити своїх людей і заплатив. „Чи-ж на цьому кінець?“ стурбовано подумав він.

Лісбета, яка й так уже страждала від щастя, що сяяло над родиною, не змогла пережити цієї щасливої події. Їй так погіршало, що, за присудом

Біаншона, вона мусіла через тиждень умерти, переможена в кінці довгої боротьби, де здобувала так багато перемог. Вона затаїла таємницю своєї ненависти в страшному конанні від сухот. Та вона зазнала ще величезного задоволення, коли Аделіна, Гортензія, Гюло, Вікторен, Стейнбок, Селестіна й усі діти зібрались в сльозах коло її ліжка й жалували за нею, як за янголом родини. Барон Гюло, перейшовши на поживний режим, якого йому вже ось три роки бракувало, зріс на силах і майже відновив свій попередній вигляд. Це поліпшення ущасливило Аделіну до такої міри, аж і нервовий дріж її зменшився. „Вона кінчить у щасті!“ подумала Лісбета напередодні смерти, коли побачила, з якою пошаною ставиться барон до дружини, що про її муки розповіли йому Гортензія та Вікторен. Це почуття пришвидшило смерть кузини Бети, і вся родина в сльозах провела її труну.

Барон та баронеса Гюло, дійшовши тепер літ абсолютного спокою, віддали графу й графині Стейнбок чудове помешкання першого поверху, а сами оселились на другому. Барон заходами свого сина на початку 1845 року дістав посаду на залізниці з платнею шість тисяч франків, а це разом з шістьма тисячами франків пенсії та грошима, одержаними в спадок від пані Кревель, становило йому вісімдесят тисяч франків ренти. Вікторен, не вагаючись, поклав на сестрині ім'я двісті тисяч франків, одержані від принца Вісембурзького, бо Гортензія підчас трьохрічної сварки виділилась майном від свого чоловіка й тепер мала, отже, дванадцять тисяч франків пенсії. Венцеслав, зробившись чоловіком багаті жінки, не зраджував уже її, але байдикував, не маючи сили взятись до праці, хоч-би й дрібної. Знову ставши митцем *in partibus*, він мав великий успіх по салонах, і багато хто з аматорів звертався до нього по раду; нарешті, взявся до критики, як і всі невдахи, що не справили покладених на них надій. Отже, кожна з цих родин користувалась власним достатком,

але жили всі вкупі. Навчена гірким лихом, баронеса всі справи здала на сина, а барона обмежила самою платнею, сподіваючись, що мізерність цього прибутку не дозволить йому повторювати колишніх помилок. Але, на превелике диво, що на нього ні мати, ні син не сподівались, барон, здавалось, відмовився прекрасної статі. Його сумирність, яку з'ясовували природними причинами, кінець-кінцем так заспокоїла родину, що всі почали вже щиро тішитись властивою ласкавістю та чарівними прикметами барона д'Ерві. Сповнений пошани до дружини й дітей, він ходив з ними в театр і в світ, де знову почав бувати, і своїм вишуканим поведженням прикрашав синів салон. Словом, блудний батько, повернувшись, давав родині як найглибше задоволення. Це був приємний старий, геть підтоптаний, але розумний, що в нього від хиб лишилось тільки те, що могло обернути їх у громадську чесноту. Родина вступила в смугу цілковитої безпечности. Діти з баронесою підносили до хмар батька родини, забуваючи про смерть двох дядьків. В житті-ж не обійдешся без великих утрат!

Пані Вікторен, що завдяки лекціям Лісбетиним з великим хистом провадила господарство величезного дому, мусіла була взяти кухаря. До кухаря й помивачки треба було. Помивачки тепер жінки гонористі, тільки за те й дбають вони, щоб куховарські таємниці опанувати, а потім сами в куховарки виходять, тільки-но навчаться заварювати соси. Тому помивачок дуже часто міняють. На початку грудня 1845 року Селестіна взяла за помивачку гладку норманку з Ізіньї, присадкувату, з дебелими червоними руками та червоним обличчям, дурним, як привітальний твір, яка від сили зважилась розлучитися з класичним бавовняним чепцем, який носять дівчата в Нижній Нормандії. Корсаж цієї дівчини, обдарованої тілистістю годувальниці, ось-ось, здавалось, мав тріснути. Її червонысте обличчя було мов-би з каменю витесане, так-бо

міцно окреслювались його жовті контури. Певна річ, ніхто в домі не звернув жадної уваги на появу цієї дівчини, Агати на ім'я, типової козир-дівки з тих, що їх провінція що-дня жене до Парижа. Агата спробувала спокусити кухаря, але невдало — через грубість своєї мови, бо вона прислужувала колись візникам у пригородній коршмі, і замість перемогти майстра та добитись від нього підступу до великого кухенного мистецтва, вона заробила його зневагу. Кухар лицявся до Луїзи, покоївки графині Стейнбок. Тому нормандка, почувавши себе в кривді, почала нарікати на свою долю, її завжди кудись посилали з якогось приводу, коли майстер докінчував страву яку або сос. „Справді, не щастить мені, казала вона, наймусь-нояде-инде.“ Проте, вона лишалась, хоч їй уже двічі пропонували відійти.

Якось уночі Аделіна, прокинувшись від чудного шелесту, не знайшла Гектора в ліжкові, що стояло близько неї, бо спали вони нарізно, як і годиться старим. Вона чекала з годину, але барон не вернувся. Пройнявшись жахом, гадаючи про трагічну катастрофу, про апоплексію, вона пішла передусім на горішній поверх, до мансард, де спала прислуга, і там Агати́на кімната притягла її увагу ясным світлом, що проходило крізь непричинені двері, а також шепотом двох голосів. Вона злякано спинилась, пізнавши голос барона, який, спокусившись на Агати́ні розкоші, до того дійшов під впливом навмисного опору цієї жахливої нечупари, що промовив оці огидні слова: „Дружині моїй недовго вже жити, і якщо хочеш, то ти можеш бути баронесою.“ Аделіна скрикнула, впустила свічника й утекла.

Через три дні баронеса, напередодні запричистившись, уже конала, а круг ліжка її в сльозах стояла вся родина. За хвилину до скону вона взяла чоловіка за руку, стиснула її і шепнула йому на вухо: „Друже мій, я можу ще дати тобі тільки своє життя: через хвилину ти будеш вільний і матимеш змогу зробити ще одну баронесу Гюло.“

І всі побачили—а це трапляється, мабуть, рідко,— що на очах у мертвої виступили сльози. Скажен-ство Пороку перемогло терплячість Янгола, що на порозі вічності прохопився єдиним словом докору, яке чули від неї за все життя.

Барон Гюло покинув Париж через три дні після похорону своєї дружини. Згодом одинадцять місяців Вікторен від людей довідався про весілля свого батька з панною Агатою Пікетар, що відбулося в Ізіньї першого лютого тисяча вісімсот сорок шосто-го року.

— Батьки можуть опиратися шлюбові своїх дітей, а от діти не можуть перешкодити безумствам батьків, що здитинились,— сказав добродій Гюло, коли добродій Попіно, другий син колишнього міністра торгівлі, почав з ним мову про цей шлюб.

З М І С Т.

	Стор.
Передмова	5
Розділ I. Де тільки пристрасть не моститься?	7
Розділ II. Тяжкі признання	12
Розділ III. Чудове жіночне життя	24
Розділ IV. Вдача старої дівчини — своєрідна, а проте багато звичайніша, ніж здається	36
Розділ V. Між старою та молодю дівчиною	48
Розділ VI. Звідки видно, що гарні жінки трапляють під ноги розпусникам, так як дурні набігають на шахраїв	60
Розділ VII. Пригода з павуком, що знаходить у паву- тинні своєму чудову муху, тільки завелику для себе	73
Розділ VIII. Роман батька й роман дочки	84
Розділ IX. Де випадок, що дозволяє собі влаштовувати справжні романи, занадто добре провадить справи, щоб вони могли довго так тривати	97
Розділ X. Договір спілки левиці та кози, складений за приватним підписом і законно незареєстрований	108
Розділ XI. Перетворення кухні Бети	119
Розділ XII. Про життя та погляди пана Кревеля	127
Розділ XIII. Остання спроба Калібана над Аріелем	137
Розділ XIV. Де кінець звичайних романів потрапляє в середину цієї історії, аж надто правдивої, досить ана- креонтичної і страшенно моральної	150
Розділ XV. Баланс товариства Бети та Валерії: рахунок Марнеф	163
Розділ XVI. Баланс товариства Бети й Валерії: рахунок Фішер	173
Розділ XVII. Баланс законної дружини	181
Розділ XVIII. Воскреслий багач	191
Розділ XIX. Сцени добірного жіночого лукавства	201
Розділ XX. Два брати з великого братства братів	214

	Стор.
Розділ XXI. Що творить великих митців	226
Розділ XXII. Що-ж можна чекати від митця, коли він молодий і поляк	240
Розділ XXIII. Перша подружня сварка	254
Розділ XXIV. П'ять отців марнефської церкви	266
Розділ XXV. Підсумки історії фавориток	278
Розділ XXVI. Позов без видатків і без утрат	290
Розділ XXVII. Де-далі, то гірше	299
Розділ XXVIII. Велична куртизанка	312
Розділ XXIX. Закінчення про життя та погляди Селе- стена Кревеля	326
Розділ XXX. Коротеньке змагання між маршалом Гюло, графом Форцгейським, та військовим міністром, його високістю маршалом Котеном, принцом Вісембурзьким, герцогом Орфанським	341
Розділ XXXI. Від'їзд блудного батька	354
Розділ XXXII. Дамоклів меч	372
Розділ XXXIII. Янголи й демони до одного діла взялися .	386
Розділ XXXIV. На Валерію помста кладеться	405
Розділ XXXV. Обід лореток	418
Розділ XXXVI. Економний паризький рай 1840 року . .	428
Розділ XXXVII. Жартівливі пророкування Валерії здій- снюються	442
Розділ XXXVIII. Поворот блудного батька	455

Ціна 1 крб. 40 коп.

ПЕРЕКЛОН (Р) 2:0

1904 11/11 7 90

